

14'2012

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Constitutional State   Правовое государство

*Лауреат IV Всеукраїнського конкурсу
на краще юридичне видання*

Одеса
«Астропринт»
2012

Редакційна рада

*Є. Л. Стрельцов, Х. З. Зігфрід, М. О. Коротков,
Д. Мейхем, Д. Олбрайт, Д. Фальк,
М. Фінке, Ф.-Ч. Шрьодер, Г.-Дж. Альбрехт*

Редакційна колегія

*Є. Л. Стрельцов — головний редактор,
З. В. Балабаєва, А. С. Васильєв, О. Ф. Долженков,
А. І. Кавалеров, С. М. Наумкіна, І. М. Пахомов,
В. П. Плавич, О. В. Скрипник, П. М. Черниш*

Відповідальний секретар

Н. А. Москаленко, канд. філол. наук, доцент

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Зареєстровано у Міністерстві інформації України
Серія КВ № 3687

Опубліковані матеріали відбивають позицію автора, яка може не збігатися з думкою редакції.
За достовірність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор
або особа, яка надала матеріал. Передрукування матеріалів допускається з дозволу редакції

*Рекомендовано до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(протокол № 4 від 20.12.2011 р.)*

Бойко А. В. <i>Близький родич працівника правоохоронного органу як потерпілий від злочину, передбаченого статтею 345 КК України</i>	71
Василяка О. К. <i>Ранні етапи формування інституту комерційної таємниці та його кримінально-правового захисту</i>	75
Висоцька В. В. <i>Обман як спосіб вчинення злочину</i>	78
Владимиренко С. В. <i>Заходи боротьби з протиправними суспільно небезпечними діяннями у сфері страхування</i>	82
Гончар Т. О. <i>Службова особа як спеціальний суб'єкт злочину</i>	88
Гуцуляк М. Я. <i>Громадські роботи (кримінально-правовий та кримінально-виконавчий аспекти)</i>	94
Дмитрук М. М. <i>Особливості правової природи кримінального проступку</i>	99
Коробка О. В. <i>Питання диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти власності</i>	104
Крупко Д. І. <i>Встановлення обов'язку надати медичну допомогу в контексті ст. 139 КК</i>	108
Кучанська Л. С. <i>Складні проблеми кваліфікації злочинів в залежності від їх предмету</i>	115
Магуза А. О. <i>Развитие теории уголовного права в трудах представителей российской эмиграции 1920-х гг.</i>	119
Максимів О. Д. <i>Джерела політики України у сфері боротьби зі злочинністю</i>	127
Одайник Б. М. <i>Кримінально-правова охорона пам'яток історії і культури в історії вітчизняного права</i>	133
Орловський Б. М. <i>Перевищення меж службових повноважень у кримінальному праві України</i>	138
Родіонова Т. В. <i>Особливості злочинно-насильницької поведінки жінок</i>	142
Сірко Б. П. <i>Правове регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури: проблеми розвитку та шляхи удосконалення</i>	148
Стойловський Р. В. <i>Характеристика об'єкта злочину, передбаченого ст. 135 КК України</i>	155
Сторчак Н. А. <i>Проблеми застосування позбавлення волі на певний строк</i>	160

Стрелковська Ю. О. <i>Маргінальність та злочинність: механізми взаємодетермінації</i>	166
Турченко О. В. <i>Кримінальна відповідальність юридичних осіб за злочини проти інтересів споживачів</i>	174
Форос Г. В. <i>Суб'єкти діяльності щодо попередження злочинів та протидії злочинності</i>	179
Хайдер Хатхут <i>Види наказаний в мусульманском уголовном праве</i>	185
Хворостяный М. В. <i>Обычное уголовное право аборигенов Австралии</i>	189
Цесарський М. О. <i>Велика матеріальна шкода як кваліфікуюча ознака фіктивного підприємництва</i>	195
Чуваков О. А. <i>Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинами терористичної спрямованості</i>	201
Шевчук В. М. <i>Правове регулювання економічного обґрунтування розміру прожиткового мінімуму</i>	206

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

Аркуша Л. І. <i>Початковий етап розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності</i>	212
Асєєв Р. О. <i>Деякі загальні положення криміналістичної характеристики хабарництва</i>	218
Динту В. А. <i>Класифікація елементів обстановки злочину</i>	224
Ревака В. М. <i>Провадження по перевірці вироків, постанов і ухвал суду</i>	230

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Бидюк Н. О. <i>Адміністративно-правовий аспект взаимоотношений адвокатури і государства в советский период</i>	236
Задоя І. І. <i>Класифікації державних посад</i>	242
Стукаленко В. А. <i>Досвід провідних країн світу в сфері застосування відповідальності за порушення виборчого законодавства</i>	249

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Джемесюк А. Ф. <i>Суб'єкти соціального партнерства за національним та міжнародним правом</i>	254
Коваль Д. А. <i>К вопросу о политике международного права защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом</i>	259
Попов М. М. <i>Притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності вищих посадових осіб держави</i>	264
Стрельцова Є. Д. <i>Уніфікація в сфері правового регулювання арешту морських суден</i>	271

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Бубало О. О. <i>Про деякі нововведення в антикорупційному законодавстві України</i>	279
Вітовська І. В. <i>Міжнародні стандарти у правовому регулюванні використання природних ресурсів</i>	285
Грицан О. А. <i>Зміст та перспективи впровадження аудиту надрокористування в Україні</i>	289
Денисова А. В. <i>Досвід зарубіжних країн щодо стягнення податку з доходів фізичних осіб</i>	294
Колесниченко В. В. <i>Основные функции правовой системы</i>	300
Лотоцький М. В. <i>Організаційні форми й види діяльності адвокатури та їх взаємозв'язок із профілактикою злочинів</i>	305
Ніколаєнко Н. О. <i>Загальна характеристика основних видів адміністративного ресурсу в Російській Федерації</i>	310
Романюк М. З. <i>Правова охорона земель оборони України</i>	317
Скоробагатько А. В. <i>Форми матеріального забезпечення старих та непрацездатних в епоху феодалізму</i>	324
Стрельцов Л. Є. <i>Комплексний підхід до забезпечення економічної безпеки держав (міжнародно-правовий аспект)</i>	331

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Шевчук В. М.

Інтелектуально-рольові ігри як захід розвитку і формування особистості кваліфікованого юриста 336

НАШІ ПОЗДОРОВЛЕННЯ

Колектив кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики ОНУ імені І. І. Мечникова

Поздоровлення Крупко Д. І. 341

Колектив кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики ОНУ імені І. І. Мечникова

Поздоровлення Стрельцова Є. Л. 341

ПЕРСОНАЛІЇ

Стрельцов Є. Л.

Слово про Вчителя 342

Від президії Національної академії правових наук України

Пам'яті Сташиса Володимира Володимировича 343

Інформація для авторів 268

ВАЖЛИВА ПОДІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ НАУКОВОМУ ЖИТТІ

З 5 по 8 вересня на базі Південного регіонального центру Національної академії Правових наук України, за участю Інституту міжнародного та зарубіжного кримінального права імені Макса Планка (м. Фрайбург, ФРН), Одеського національного університету імені І. І. Мечникова і Національного університету «Одеська юридична академія», при підтримці Німецького фонду міжнародного правового співробітництва відбулась міжнародна науково-практична конференція «Гармонізація законодавства кримінально-правового направлення в сучасній Європі».

Модераторами конференції виступили: з німецької сторони — доктор юридичних наук, професор Ганс-Йорг Альбрехт, директор Інституту міжнародного та зарубіжного кримінального права імені Макса Планка; з української сторони — доктор юридичних наук, професор Євген Львович Стрельцов, проректор, завідувач кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Німецький фонд міжнародного правового співробітництва представляв пан Франк Хупфельд.

В роботі конференції прийняли участь більше 50 фахівців з університетів, науково-дослідних інститутів, судових органів та органів прокуратури з Німеччини, Росії, Молдови та України.

Робота конференції проходила по 4 напрямках: а) розвиток законодавства кримінально-правового напрямку в кінці ХХ — початку ХХІ сторіч; б) нові погляди на традиційні злочини; в) порівняльно-правові дослідження законодавства кримінально-правового напрямку; г) захист прав людини при правовій оцінці його діяння на різних стадіях кримінального процесу.

На конференції виступили наступні фахівці. З німецької сторони це директор Інституту міжнародного та зарубіжного кримінального права імені Макса Планка, доктор юридичних наук, професор Ганс-Йорг Альбрехт; ведучі наукові співробітники цього інституту доктор юридичних наук Еліко Циклаурі-Ламміх та доктор юридичних наук Міхаель Кіхлінг; завідувач кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету університету Пассау, доктор юридичних наук, професор Мартін Фінке. Росію представляла багаторічний президент Російської криминологічної асоціації, ведучий науковий співробітник Академії Генеральної прокуратури РФ, доктор юридичних наук, професор А. І. Долгова. З молдавської сторони — суддя Палати по кримінальних справах Верховного Суду Молдови Іон Архілюк; директор Інституту кримінально-правових реформ, доктор юридичних наук, професор Ігор Доля; заступник керівника управління Генеральної прокуратури Молдови Василе Левіцькі, керівник 2-го відділу Управління по боротьбі з корупцією Молдовського Центру по боротьбі з економічними злочинами і корупцією, заступник керівника відділу кримінального розслідування Генеральної прокуратури Молдови Владимир Мошняга та ін. Українську сторону на конференції представляли: завідувач кафедри кримінального процесу національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор Ю. П. Аленін, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ Ю. В. Баулін, директор інституту по вивченню причин злочинності Національної академії Правових наук України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ В. І. Борисов, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики ОНУ імені І. І. Мечникова Т. О. Гончар, директор Кримського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія»

імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ Н. О. Гуторова, президент видавництва «Юрінком Інтер», доктор юридичних наук В. С. Ковальській, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики ОНУ імені І. І. Мечникова Д. І. Крупко, заступник директора по науковій роботі Науково-дослідного інституту митної справи, доктор юридичних наук, професор А. А. Музика, науковий консультант Верховного Суду України, кандидат юрид. наук. О. І. Перепадя, проректор, завідувач кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики ОНУ імені І. І. Мечникова, доктор юридичних наук, доктор теології, професор, член-кореспондент НАПрНУ Є. Л. Стрельцов, завідувач кафедри адміністративного та кримінального права Академії адвокатури України, доктор юридичних наук, професор Є. В. Фесенко.

Ці доклади, їх обговорення, наукові дискусії, які при цьому виникали, сприяли прийняттю корисних рекомендацій до законодавчих структур, практичних органів та наукових установ щодо подальшого покращення їхньої роботи відносно вивчення змісту та ознак сучасної міжнародної злочинності, створення необхідної правової бази та удосконалення протидії таким злочинам.

Дозвольте мені, як одному з модераторів цієї конференції, додати важливий додатковий коментар до цієї визначної події.

Цей коментар буде враховувати декілька напрямків, які в цілому сприяли проведеному та роботі цієї важливої конференції.

По-перше, обґрунтування проведення цієї конференції. В основі такого рішення лежало розуміння того, що світова ситуація змінюється і потрібно від популярних обговорень в межах, умовно кажучи, національних меж виходити на таке обговорення на міжнародному рівні, причому не на рівні так званих міждержавних конференцій, а саме на рівні міжнародного обговорення.

Інститут міжнародного та зарубіжного кримінального права імені Макса Планка, який розташований в м. Фрайбурзі в Німеччині, багато років є флагманом світової науково-дослідної думки по найбільш актуальних проблемах кримінального права і криминології. Причому такі дослідження цей інститут проводить не тільки, умовно кажучи, своїми силами. Постійно залучаються для проведення такої роботи і фахівці з багатьох інших країн.

Одним з важливих напрямків в діяльності цього інституту є проведення фахових конференцій з обговорення важливих проблем тенденцій сучасної злочинності, наукових рекомендацій щодо удосконалення її протидії. Причому інститут проводить такі конференції не тільки на своїй базі, а й в інших країнах.

Декілька років тому Україна, зокрема, Одеса, стала обговорюватися як одне з можливих місць проведення наступної конференції. Наша країна, враховуючи загальний високий рівень нашої правової науки та відповідний рівень кримінально-правової науки, мала усі попередні шанси на проведення такої конференції. Але ми розуміємо, що поряд з нами були ще країни з Східної Європи або з колишніх республік СРСР, які бажали провести у себе таку конференцію. Такі «роздуми» продовжувались декілька років і все ж, враховуючи наш науковий рівень, було прийнято відповідне рішення про проведення такої конференції в Одесі. І правові фахівці з Одеси вдячні керівництву Макс-Планк-Інституту і, в першу чергу, д. ю. н., проф. Гансу-Йоргу Альбрехту, за прийняття такого рішення.

Але, враховуючи відомі світові фінансові складнощі, виникали певні проблеми в безпосередній організації цієї конференції. І тут в повній мірі проявив свої можливості Німецькій фонд міжнародної правової співпраці зі штаб-квартирою у Бонні та офісом у Києві. Потрібно сказати, що підтримка проведення таких науково-дослідницьких заходів не є основним завданням в діяльності цього фонду, тому і тут ми вдячні керівництву цього фонду за прийняття такого рішення. В першу

чергу, це стосується віце-президента цього фонду д-ра Штефана Хюльсхерстера, який відповідає за роботу цього фонду в Україні, Молдові та Білорусі. В роботі конференції прийняв безпосередню участь представник цього фонду пан Фран Хупфельд, який під час роботи конференції неодноразово приймав участь в обговоренні багатьох складних проблем. Говорячи про цей фонд, потрібно обов'язково сказати про його київського менеджера Г. В. Рижкова, який доклав багато зусиль в якісну організацію та проведення цієї конференції.

Якщо більш детально казати про змістовні моменти прийняття такого рішення, то, на нашу думку, багато аргументів в цьому німецькій стороні додали положення, які пов'язані з необхідністю реальної оцінки стану злочинності, як в кожній європейській країні, так і на міжнародному європейському рівні. На нашу думку, і ми це неодноразово висловлювали, в останні декілька років положення з злочинністю на міжнародному рівні змінюється принципово. Причому мова йде не тільки про поширення такого виду злочинності, про безумовний зріст його масштабності. Потрібно звернути увагу на, якщо можливо так казати, принципову зміну пріоритетів такої злочинності. В першу чергу, це пов'язано з тим, що набувають необхідних показників нові, більш організовані, більш системні види злочинів. Процеси глобалізації, при наявності усіх позитивних показників, в певній мірі створюють умови для надання більшій «якості» злочинній діяльності, коли, наприклад, перетинання кордонів і не має безпосереднього їх фізичного «подолання», бо це здійснюється на рівні певних псевдофінансових умов, обманних фінансових документів і т. і. Реальність цього починають добре розуміти і правники. Саме необхідність фахового розуміння таких процесів, розроблення відповідного законодавства, обговорення цих проблем з практиками в основному ініціювало необхідність проведення такої конференції.

Потрібно спеціально підкреслити, що багато відомих українських фахівців вже добре розуміють таке становище. Відтак, незважаючи на те, що прийняти відповідне рішення про участь у конференції необхідно було в стислі терміни, оскільки конференція проходила на початку нового навчального року, оргкомітет конференції дуже вдячний відомим вітчизняним вченим за те, що вони прийняли участь у цій конференції та виступили з блискучими науковими доповідями. Всім їм наше шанування і вдячність за участь у цій конференції.

Окрема вдячність президенту Російської кримінологічної асоціації д. ю. н., проф., заслуженому юристу РФ Азалії Іванівні Долговій за участь у цій конференції. Шановна Азалія Іванівна багато років є президентом Російської кримінологічної асоціації. Ця асоціація, на відміну від багатьох схожих громадських організацій, дуже багато років є дійсно продуктивною науково-консультаційною організацією, яка приймає безпосередню участь в обговоренні багатьох складних проблем, пов'язаних з проявами злочинності. І Азалія Іванівна багато років плідно направляє діяльність цієї організації. Представляючи її нашим закордонним колегам, я сказав слова, які з задоволенням зараз повторюю: «Коли ми кажемо кримінологія, ми маємо на увазі Долгову, коли ми кажемо Долгова, ми маємо на увазі кримінологію».

Окремо потрібно подякувати колегам з Молдови. Серед них, поряд з представниками вищих навчальних закладів, були колеги з вищих судових і правоохоронних органів, які виступили з якісними доповідями. І обговорюючи сумісні проблеми, ми добре розуміли, що багато в чому вони знаходяться в більш складному становищі, тому що дуже часто повинні застосовувати закон в достатньо складних соціальних умовах, що потребує не тільки відповідної кваліфікації а й, для збереження прав і свобод людини, необхідності в додатковій «обережності».

Така проблематика цієї конференції та фаховий склад її учасників дали змогу розглянути багато складних проблем. В усякому разі, основна увага була сконцентрована на низці взаємопов'язаних проблем, в тому числі: про єдине правове поле,

спільність та розмежування в процесах гармонізації та уніфікації, наднаціональне та національне законодавство, завдання законодавчої техніки і методики, сучасні завдання юридичної науки, тощо.

Жваве обговорення усіх цих проблем дало змогу не тільки прийняти відповідні рекомендації. Учасники конференції висловили думку, що рівень та організація цієї конференції можливо вважати тільки початком обговорення поставлених проблем для надання цьому необхідної системності та виваженості.

*Модератор конференції з української сторони
доктор юрид. наук, доктор теології, професор,
член-кореспондент Національної академії
Правових наук України, заслужений діяч
науки і техніки України
Є. Л. Стрельцов*

Камила Веверкова, доктор теологии, зам. декана по научной работе
Гуситского теологического факультета Карлова университета в Праге (Чехия)

Автор статьи — зам. декана по вопросам науки и развития Гуситского теологического факультета Карлова университета в Праге, работает на кафедре церковной истории и права. Сфера научных интересов — церковная история XIX века.

ЗЕМСКИЙ ПАТРИОТИЗМ ПЕДАГОГА И СВЯЩЕННИКА НЕМЕЦКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ АНТОНА КРОМГОЛЬЦА (1790–1869) В ВОДОВОРОТЕ РЕВОЛЮЦИОННОГО 1848 ГОДА: РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД ЦЕРКОВНО- ЮРИДИЧЕСКИМИ АСПЕКТАМИ СОСУЩЕСТВОВАНИЯ ЧЕХОВ И НЕМЦЕВ В ЧЕХИИ

1. Личность Антона Кромгольца

Антон Кромголец¹ родился в 1790 году в семье чешских немцев в Чехии в деревне Нижние Полице недалеко от города Чешская Липа. После окончания начальной школы Кромголец посещает гимназию в городе Литомнержице, а в 1809 году поступает на философский факультет Пражского университета, где становится учеником выдающегося философа и теолога Бернарда Больцано². В 1812–1815 годах Кромголец обучается в духовной семинарии в Литомнержице, в 1815 его рукополагают в священники. В этом же году литомнержицким епископом становится высокообразованный теолог Франтишек Гурдалек (1747–1833), который, в духе Просвещения, не придает вопросам национальной принадлежности первостепенного значения. Для него важны прежде всего добрые отношения между обоими населяющими Чехию народами. Гурдалек поручает Кромгольцу преподавание экзегетики Нового Завета в литомнержицкой семинарии, где большинство его коллег — также ученики Бернарда Больцано. Кромголец распространяет идеи реформированного католицизма своего учителя и воспитывает студентов в духе Просвещения. Когда в 1819 году Больцано был изгнан из университета, пресле-

¹ Существует несколько биографий Антона Кромгольца, выполненных, как правило, в жанре краткой заметки или же словарной статьи, ср. Winter, E. Anton Krombholz. In *Sudetendeutsche Lebensbilder*, Bd. III, Hrsg. E. Gierach, Reichenberg, 1934, S. 174–177. Huber, A. K., Anton Krombholz. In *Lebensbilder zur Geschichte des böhmischen Länder*, Bd. 4, München, 1981, S. 119–135. Huber, A. K., Krombholz, Anton. In *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 4 (Lfg. 18, 1968), S. 288. Wiedemann, Th. *Anton Krombholz. Eine biographische Skizze*. In *Österr. Vierteljahress. Für kath. Theologie*, 1870, H. 4, S. 71. Reusch, F. H., Krombholz Anton. In *Allgemeine Deutsche Biographie*, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 17, Krabbe — Lassota, Leipzig, 1883, S. 184. Исключение составляют написанная по-немецки монография А. Грундла о жизненном пути А. Кромгольца и написанная по-чешски монография К. Веверковой, где впервые оценивается литературное наследие и богословские труды А. Кромгольца, ср.: Grundl, A., *Anton Krombholz 1790–1869. Ein deutscher Priester und Schulorganisator aus Böhmen*, Prag 1937, Sudetendeutsches historisches Archiv, Bd. 3. Veverková, K., *Dílo Antona Krombholze a jeho význam pro reformní teologické myšlení v Čechách*, Verlag L. Marek, Brno 2004.

² Ср. Bolzano, B. 1781–1848. *Studien und Quellen*. Berlin 1981. Классической работой о Больцано остается Winter, Ed. *Bernard Bolzano und sein Kreis*, Leipzig 1933. На русском языке см. Кольман, Э. *Бернард Больцано*. М.: Изд. АН СССР, 1955; Колядко, В. И. *Бернард Больцано*. М.: 1982.

дования затрагивают и его учеников, включая преподавателей литомнержицкой семинарии. Вынужденный оставить семинарию, Антон Кромголец становится в 1821 году приходским священником в Чешской Липе, где живет и действует в соответствии с идеями Больцано: он реформирует местную организацию образования, основывает вечерние школы для трудящихся детей, школы для девушек, а также музыкальную школу. Среди учеников Кромгольца был и будущий видный представитель старокатолического движения в Северной Чехии Антон Ниттель (1826–1907),¹ родившийся в окрестностях Чешской Липы и посещавший здесь начальную школу, а затем гимназию.

Следует отметить активность Кромгольца и в социальной сфере: он заботится о бедных и нуждающихся, основывает детский приют для сирот. Важно, что для Кромгольца всё это — обязанность священника. Свое священничество Кромголец понимает в духе Просвещения, стремясь быть настоящим учителем людей, быть добрым пастырем, основная цель которого — благо прихожан. В революционном 1848 году Кромголец поддерживает собрание пражского реформированного духовенства и принимает участие в дискуссии о взаимоотношениях двух народов — чешского и немецкого — в Чехии. В этом же году Кромголец приглашен в Вену, где становится секционным советником императорского и королевского министерства просвещения. Первоначально в его компетенцию входит организация начального образования в Вене, затем — во всей империи. Кромголец становится советником министра образования и религии графа Леопольда фон Тун-Гогенштейн и редактирует издаваемый им журнал «Der österreichische Schulbote» (с 1851 по 1860 год). На своем посту Кромголец продолжает реформаторскую деятельность (повышение квалификации педагогов, учреждение школьных библиотек и мещанских училищ). Ослепнув, Кромголец выходит на пенсию и до самой своей смерти в 1869 году живет в Вене.

2. Политические события 1848–1849 годов

В 1848 году начинается борьба за политическую независимость Чехии в рамках Австрийской империи, которая продлилась до 1914 года. Мы обратимся, однако, к событиям 1848–1849 годов, так как они имеют непосредственное отношение к содержанию настоящей статьи. Полицейский абсолютизм, насаждаемый в габсбургской монархии напуганным французской революцией князем Меттернихом, не смог устоять перед стремлением народов к радикальным изменениям. Успехи февральской революции в Париже и народных движений в некоторых германских государствах воодушевили народы Австрийской империи на борьбу с закосневшим политическим режимом. Возглавили эту борьбу слои населения, не объединенные в сословия, которые прежде не имели политических прав. Требования Земель чешской короны (всеобщие политические свободы, требование чешского земского сословного сейма, ликвидация крепостной зависимости и т. д.) должны были быть переданы монарху в форме петиции, что стало бы гарантией достижения согласия среди большинства сознательного населения (в том числе населения немецкого) в Чехии. Кабинетное послание от 8 апреля соответствовало этим требованиям не в полной мере, так как противоречило чешским представлениям о сохранении самобытности и единства Земель чешской короны. Императорский манифест от 15 апреля провозглашал, что готовящаяся конституция для габсбургских земель будет основываться на исторических законах соответствующих земель. Однако чешский сейм так и не был созван, а имперская конституция, провозглашенная в апреле 1848 года для невенгерских территорий исключитель-

¹ Ср. Koláček, K. *Vznik a vývoj starokatolického hnutí na území severních Čech do roku 1946*. L. Marek, Brno 2006. Svoboda, R. *Osvícenství, teologie a církevní historie*. In *Cornova*, R 1. Nr 1, 2011. С. 11–26.

но в силу права монарха (подготовленная министром внутренних дел Пиллерсдорфом), совершенно игнорировала исторические права отдельных земель и устанавливала общий имперский сейм и никак не сеймы отдельных земель. При этом сами чехи, среди политических лидеров таких выдающихся личностей, как историк Франтишек Палацкий или журналист Карел Гавличек-Боровский¹, не возражали против подобного поворота событий. Опасения перед набирающим силу общегерманским национальным движением, в рамках которого готовился франкфуртский сейм², и надежда, что габсбургская монархия сможет выступить некой защитой от грозящей опасности, вели к искреннему стремлению сохранить империю. Франтишек Палацкий в открытом письме от 11 апреля провозгласил, что чехи будут игнорировать франкфуртский сейм, более того, они желают сохранения и укрепления Австрии, надеясь, что для них, как и для других народов империи, она явится гарантией их свободы и равноправия³. В Австрийской империи он видел естественную модель сосуществования славянских народов: «Без всякого сомнения, если бы государство Австрийское не существовало издавна, то в интересах и Европы, и самого чувства человечности мы должны были бы сделать всё, чтобы оно возникло»⁴. Так возникли основы политического движения австрославизма, определившего позицию чешских политических деятелей в революционную эпоху. Немецкая политическая элита позицию Палацкого, изложенную им в данном письме, естественно, отвергла и призвала к участию во франкфуртском сейме. Правительство в Вене, пытаясь сохранить влияние на решение немецких вопросов, решилось назначить выборы на 18 апреля. В Чехии, Моравии и Силезии большинство избирателей (включая немецкоязычных) эти выборы проигнорировали. Выборы, назначенные на 7 июня, были отменены, так как события тем временем приняли драматический характер (майские волнения в Вене). В конце мая в Праге собрался «Съезд славян Австрии», апофеозом которого стало блестящее выступление слависта П. Й. Шафарика, высказавшегося за превращение Австрии в союз равноправных народов.

На созванном для утверждения конституции имперском сейме (открылся в июле в Вене, в октябре продолжил работу в Кромнержиже в Моравии) чешские депутаты выступали за такую имперскую конституцию, которая бы предоставила землям Чешской короны право самостоятельного принятия решений хотя бы относительно общих вопросов. Они не получили это. Принципы имперской конституции ничего подобного не предполагали. В начале апреля 1849 года в связи с прошедшей коронацией императора Франца Иосифа кромнержжский сейм был распущен и правительство само издало новую конституцию (так называемую апрельскую). Эта конституция касалась всех земель габсбургской империи, она предполагала единое имперское подданство, вводила единый имперский сейм с двумя палатами и признавала за всеми землями определенную автономию в рамках общей имперской конституции. Все усилия чешской политической элиты оказались напрасными. Конституционное движение 1848 года закончилось полным крахом чешских и словацких политических усилий и утверждением абсолютизма.

¹ Ср. Chalupný, E. *Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo*. Praha 1929.

² Ср. *Droysen, J. G. Aktenstücke und Aufzeichnungen zur Geschichte der Frankfurter Nationalversammlung*. Herausgegeben von Rudolf Hübner. (Deutsche Geschichtsquellen des 19. Jahrhunderts, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der *Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Band 14). Neudruck der Ausgabe 1924. Biblio-Verlag, Osnabrück 1967. Best, H. — Weege, W. *Biographisches Handbuch der Abgeordneten der Frankfurter Nationalversammlung 1848/49*. Droste-Verlag, Düsseldorf 1998.

³ Ср. Kamil Krofta. *Malé dějiny československé*. Praha 1931.

⁴ Ср. Karel Malý a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Leges. Praha, 2010. С. 206. Kořalka, J. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha 1996.

3. Понимание земского патриотизма Антона Кромгольца

Описанные выше события порождали у многих людей искреннее стремление к жизнеспособной модели сосуществования обоих народов (чешского и немецкого) в Чехии на основе феномена так называемого земского патриотизма, возникшего в Чехии к концу XVIII — началу XIX века. Одним из таких людей был Антон Кромголец.

На Антона Кромгольца, без всякого сомнения, оказала сильное влияние среда, из которой он вышел: набожность деревенского барокко, воплощенная в его матери, и тяжелый крестьянский труд сформировали такие качества его характера, как рассудительность, трудолюбие, основательность и сила воли. Северная Чехия, где он родился, была весьма своеобразным краем (речь идет не только о климате): здесь жило очень много немцев, среди которых еще во второй половине XVIII века не было расцвели ремесла, торговля, а затем и промышленность (причем отнюдь не за счет чешского населения). Безусловно, на Антона Кромгольца немалое влияние оказал и Бернанд Больцано, идеи которого Кромголец разделяет¹, став выразителем идей Просвещения также и в национальном вопросе. Позиции Просвещения были в Чехии в первой половине XIX века весьма сильны. Романтизм, связанный с национализмом, запаздывал, причем запаздывал у обоих живущих здесь народов. К чехам он попадал опосредованно — через словацкий протестантизм и его влияние. У чешских же немцев ни романтизм, ни национализм в первой половине XIX века отнюдь не был сколько-нибудь заметен. Идеи Просвещения сближались непосредственно с идеями либерализма. Именно в этом причина того, что среди чешских немцев либерализм оказался укоренен прочнее, чем у других народов Австро-Венгрии².

Для понимания специфики земского патриотизма Кромгольцем важен документ 1848 года, анонимно опубликованный в типографии Medaau в городе Литомержице под названием *Rede, gehalten bei der Wahl eines Abgeordneten zum deutschen konstitutionellen Parlament zu Frankfurt a.M. in der Stadt Böh. — Leipa am 11. Mai 1848* (Речь, произнесенная 11 мая 1848 года в городе Чешская Липа по случаю выборов делегата немецкого парламента по выработке конституции во Франкфурте-на-Майне). Здесь мы встречаемся с некоторыми важными взглядами Кромгольца по поводу сосуществования чехов и немцев в Чехии, а также по поводу его собственной национальной самоидентификации. Редкий экземпляр данного текста хранится в Чешской Липе в музее³. Выступление проникнуто боевым пафосом и свидетельствует о том, что с тех времен, когда Больцано писал о взаимоотношениях двух живущих в Чехии народов (до 1819 года), ситуация существенно изменилась. Это связано и с общим развитием национализма в первой половине XIX века, и со спецификой чешской ситуации.

Выступление Кромгольца не свободно от ошибок и искажений, пусть и неосознанных. «Патриоты, мужи немецкие! Чехия — это и наша Родина, которой мы не отдадим. Мы, немецкие жители горных областей, никакие здесь не иноземцы, не бродяги и не бездомные, которых приютили из милости, как это пытаются утверждать наши враги. Наши прародители поселились в Чехии раньше чехов»⁴. Здесь повторяется миф, которым столько раз будут злоупотреблять в будущем: будто бы

¹ О чешском патриотизме Больцано см. Kutnar Fr., *Obrozenecké vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnému a společenskému obsahu české doby obrozenecké*. Karolinum, Praha 2003. С. 237–244.

² Ср. Winter, E. *Revolution, Neabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie*. Wien 1969.

³ Библиотека Районного музея в городе Чешская Липа. Sine sign.

⁴ Krombholz, A. *Rede, gehalten bei der Wahl eines Abgeordneten zum deutschen konstitutionellen Parlament zu Frankfurt a.M. in der Stadt Böh. — Leipa am 11. Mai 1848*. С 3. «Patrioten, deutsche Männer! — Böhmen ist auch unser Vaterland, und wir lassen es uns nicht nehmen. Wir deutsche Bewohner in den ausgedehnten Gebirgsgegenden sind keine Fremdlinge, keine Eindringenen, auch keine aus Erbarmen aufgenommene Heimathlose, wie eine uns feindselige Partei es darzustellen bemüht ist. Unsere Väter haben Böhmen früher bewohnt, als die Czechen».

первоначально Чехия была населена германскими племенами. Как будто мы читаем строки Б. Бретгольца¹, если уж говорить о серьезных исследователях, или даже нацистскую археологию Цотца и Рихтгофена².

Никто не отрицает и никогда не отрицал трудолюбия немецких колонистов XIII века, как и их потомков. Кромголец здесь полемизирует с радикальными взглядами некоторых деятелей чешского национального возрождения, а как представляется, также и с Палацким, несмотря на умеренность взглядов последнего³.

Кромголец совершенно верно говорит о расцвете ремесел в городе и деревне, о торговле, процветании и о новых перспективах. Всё это вполне справедливо и высказывалось и после чешско-немецкой трагедии 1939–1945 годов⁴.

Кромголец прав, когда он пишет о чешских немцах: «Мы никогда не были обузой для говоривших на другом языке наших сограждан; мы всегда относились к ним дружески. Основные немецкие свойства характера — трудолюбие, добродушие, верность и гостеприимство. Мы всегда любили их, как самих себя. Когда они селились среди нас, мы предлагали им свою искреннюю, непритворную дружбу. Мы считали и их, и себя детьми одной страны, считали и их, и себя чехами, и побратски делили все преимущества. Хорошо бы так оставалось и в будущем!»⁵ И тут же мы видим реакцию на набирающий силу чешский национализм: «Мы не хотим, чтобы с нами обращались так, как будто мы не дети этой страны. Мы не потерпим развязанной против нас кампании. Как будто мы — это крохотный домик, предназначенный на слом. Количество нас постоянно преуменьшается, не учитываются горы, густо населенные нами. Наши горы — это наши замки, которые устоят против кистеня или палицы! Мы люди мирные, наша работа, наша торговля и наши ремесла нуждаются в мире. Мы готовы терпеть нужду, готовы тяжело работать, мы никогда не нарушили мира и не были источником опасений».⁶ Националистические призывы раздавались с обеих сторон, и ничто не могло предотвратить поляризацию, однако Кромголец этого знать не мог⁷. Он был слишком укоренен в Просвещении и земском патриотизме, чтобы в полной мере оценить опасность происходящего. Земский патриотизм дает о себе знать и тогда, когда речь идет о национальных различиях: «Мы протягиваем всем согражданам братскую руку, однако мы хотим, чтобы и нас слышали, когда речь идет о благе всей страны. Мы хотим, чтобы в нас видели чехов, мы не воспользуемся полученной свободой для склоки, мы хотим мирно сотрудничать во благо нашей Родины. Мы не хотим быть

¹ Ср.: Bertold Bretholz: *Geschichte Böhmens und Mährens. Erster Band. Das Vorwalten des Deutschtums bis 1419*. Reichenberg s.d. (1921). Критику см. Pekař, J. *Objevy Bretholzovy, čili o které doby sedí Nemci v naší vlasti*. In: Pekař, J. *O smyslu českých dějin*, Rotterdam 1977. С. 76–114.

² Lothar F. Zotz, Bolho Freiherr von Richthofen. *Ist Böhmen-Mähren die Urheimat der Tschechen?* Leipzig 1940.

³ Первый том «Истории Чехии» Палацкого был опубликован уже в 1836 году так, что весьма высока вероятность, что Кромголец с ним был знаком.

⁴ Ср., например, чешский перевод монографии Ferdinand Seibt: *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha 1996. С. 83–125

⁵ Krombholz, A. *Rede, gehalten bei der Wahl eines Abgeordneten zum deutschen konstitutionellen Parlament zu Frankfurt a.M. in der Stadt Böhm. — Leipa am 11. Mai 1848*. С. 4. «Wir waren den Mitbürgern, die eine andere Sprache reden, nicht nachtheilig; wir haben uns auch friedlich und wohlverträglich mit ihnen verhalten. Des Deutschen Tugend ist — Fleiss, Gutmüthigkeit, Treue und Gastfreundschaft. Wir haben sie wie uns selbst geliebt, und sie, wenn sie zu uns kamen, oder unter uns sich niederliessen, mit aufrichtiger, ungeheuchelter Freundschaft aufgenommen. Wir haben uns und sie als Kinder eines Landes, als Böhmen, angesehen, und alle Vortheile mit Allen willig getheilt: es soll auch in Zukunft so bleiben!»

⁶ Krombholz, A. *Op. cit.* С. 4–5. «Aber wir wollen uns jetzt nicht behandeln lassen, als gehörten wir nicht zu den Kindern des Landes. Die Schmach, mit der man uns und unsere deutschen Brüder zu beladen sich erfrecht, werden wir nicht dulden. Man regt gegen uns auf; man gibt uns für ein kleines Häufchen aus, das man bald niederschlagen vermeint. Man verringert fortwährend unsere Zahl, und sieht selbst auf die Gebirge nicht, die wir in dichtgesäteten Bevölkerungen bewohnen. O unsere Berge sind Burgen, die sich mit Morgensternen und Dreschflügeln nicht erobern lassen! — Wir lieben die Ruhe; denn unsere Geschäfte, unser Handel und unsere Gewerbe bedürfen der Ruhe. Wir dulden grosse Noth, ertragen harte Mühsal, und haben nirgends den Frieden gestört, nirgends Ursache zu Befürchtungen gegeben.»

⁷ На эту тему см. F. Seibt: *Op. cit.* (1996). С. 194 и след.

партией или же игрушкой какой-либо партии; мы не желаем ни русского, ни немецкого кнута и не потерпим ни то, ни другое».¹

Упомянуты и крестьяне, вернее, мелкие земледельцы. С их жизнью Кромгольц был знаком с детства и был способен оценить важность проблематики. Мелкие земледельцы составляли весьма значительную часть немецкого населения Чехии. Именно о них Кромгольц пишет: «Те, кто плохо нас знает, хотят взбунтовать наших честных крестьян, у них это не пройдет. Немецкий крестьянин знает свои права и не станет слушать подстрекателя, он уже давно с достоинством общается с чиновником, он не гнет спину перед начальством и не целует руку барину. Привычки издеваться над крестьянином в немецких краях Чехии не было».² Действительно, подобные конфликты в чешской среде имели место и часто вели к трагическим последствиям.

Выступление посвящено на проблеме места чешских земель на франкфуртском сейме, а практическим вопросам сосуществования обоих народов в Чехии. Кромгольц пытается сформулировать принципы, которых следует придерживаться: «Мы, немецкие жители Чехии, стремимся к дружбе и единству, однако к единству честному и справедливому, в котором не будет места коварству и тайным умыслам. Мы не можем и не хотим отрицать своего немецкого происхождения и воспитания, оно не позорит нас, у нас нет причин его стыдиться. Это воспитание заставляет нас искренне желать блага всем нашим соотечественникам. Чех для нас — брат, мы воспринимаем его как одного из нас и относимся к нему с уважением, какое бы положение среди нас он ни занимал. Мы любим нашего доброго императора и короля и храним ему верность, как умеют хранить верность немцы. Мы не слушаем подстрекателей и демагогов, из какой бы нации они ни происходили, на каком бы языке они ни говорили. Мы знаем, что истинное благо народа не зависит ни от национальности, ни от алфавита. Оно основано совершенно на других вещах, и крепкая сплоченность, честная солидарность бесспорно одна из них».³ Чем дальше, тем чаще Кромгольц обращается к земскому патриотизму, оставаясь верным учеником Больцано. Кромгольц как будто не видит, что времена изменились и его идеи явно не ко двору.

«Я хочу, чтобы нас объединяли не только общие границы и общая земля, которая нас всех питает, но также общий дух и общее сердце. Тогда всё пойдет на лад и всеобщее благо, как этого и желает наш добрый император, расцветет и приумножится! Ничего хорошего в том, что врагами становятся члены одной семьи. Не следует ли нам всем быть просто чехами (Böhmen)? Пусть мы и приходим из разных наций, мы все люди, причем — слава Богу — люди образованные. Да и религия у

---

¹ Krombholz, A. *Op. cit.* С. 5. «Wir reichen allen Bewohnern des Landes die treu redliche Bruderhand; aber wir wollen auch jetzt gehört und beachtet werden, wo es sich um die Wohlfahrt des ganzen Landes handelt. Wir wollen als Böhmen uns bezeigen, und die gewonnene Freiheit nicht zum Deckmantel einer feindseligen Aufreizung missbrauchen; wir wollen das Beste unseres Vaterlandes in gemeinsamer friedlicher Zusammenwirkung bewerkstelligen. Wir wollen keine Partei sein, auch keiner Partei uns überliefern; wir wollen keine russische, aber auch keine czechische Knute, und werden keine von beiden dulden!»

² Krombholz, A. *Op. cit.* С. 5. «Männer, die uns wenig kennen, möchten unsere biedern Bauern aufreizen; es wird ihnen nicht gelingen. Der deutsche Bauer kennt sein gutes Recht, und leibt keinem Aufwieglern kein Ohr; er steht schon längst grad von seinem vorgesetzten Beamten; der krumme Rücken und das Händelküssen war unter uns nie sehr gebräuchlich. In den deutschen Landestheilen kam eine entwürdigende Behandlung des Landmannes nie sehr in Übung.»

³ Krombholz, A. *Op. cit.* С. 6. «Wir deutschen Bewohner suchen Freundschaft und Eintracht, aber eine aufrichtige, redliche, eine solche, die rein ist von Arglist und verhülltten feindseligen Absichten. Wir können und wollen unsere deutsche Bildung nicht verläugnen, wir haben als Männer keine Ursache dazu; sie gereicht uns nicht zur Unehre, sie ist uns bei unser Geschäften — Bedürfniss. Bei dieser Bildung umfassen wir alle Bewohner mit dem freundlichsten, aufrichtigsten Wohlwollen. Der Czeche ist uns Bruder, wir sehen ihn als Einen der Unfrigen an, und achten ihn in jeder Stellung, die er unter uns einnimmt. Wir lieben unsern guten Kaiser und König, und wollen ihm treu bleiben in deutscher, aufrichtiger Treue! Wir suchen kein Glück bei Aufwieglern und Demagogen, sie mögen dieser oder jener Nation entspringen, die deutsche oder die czechische Sprache reden. Wir wissen auch, dass wahre, dauerhafte Volkswohlfahrt an keine Nationalität gebunden sei, auch nicht von einem Alphabet abhänge, dass sie sich vielmehr auf ganz andere Dinge stütze; feste Eintracht aber und redliches treues Zusammenhalten gehört jedoch gewiss dazu!»

нас одна. Давайте же будем делиться друг с другом добром и жить, как и раньше, спокойно и дружно! Ведь мы вместе не один год. Наш союз длится столетиями, и наши народы так перемешались, что многие уже не знают, сколько чешской или немецкой крови течет в их жилах. У многих чехов предки были немцами, есть и такие, кто когда-то был чехом, а сейчас говорит по-немецки. Не будем же различать то, что Господь сочел, останемся чехами, живущими в прекрасной Чехии!»¹ Как бы наивно ни звучал этот призыв для XIX века, это был единственный верный путь дружественного сосуществования и культурного взаимообогащения обеих наций. Ни одна из сторон не желала идти по этому пути. Именно тогда начали складываться предпосылки будущих трагических событий. Рассмотрев сложившиеся в первой половине XIX века особенности сосуществования обеих наций, мы видим и верность рассуждений Кромгольца, и неосуществимость его мечтания.

Кромгольцу не приходит в голову, что выборы среди немецкоязычного населения во франкфуртский сейм то самое единство, к которому он стремится, рушит. Палацкий в своем знаменитом письме от 11 апреля 1848 года², которое он тут же опубликовал по-чешски и по-немецки, от имени Чехии отказался от приглашения. Кромголец не мог не знать этой позиции, однако он никак её не комментирует.

Последние слова выступления звучат, как может показаться, националистически и не оставляют сомнений, чью сторону в национальном вопросе Кромголец занимает: «Мужі немецкие, друзья Отечества! Быть немцем значит быть человеком чести! Мы желаем выбирать чистым немецким сердцем так, чтобы это отвечало высоким целям нашего доброго императора, заботящегося о счастье народов! Мы желаем быть едиными и твердыми! Мы желаем быть верными, как могут быть верными немцы; верными нашему доброму императору и королю, верными нашей Родине, верными всему добру и самим себе! Ибо лишь храня верное, крепкое и честное единство, можно предотвратить опасности и обеспечить долгое счастье! А сейчас, с Божьей помощью, за дело! Да здравствует наш добрый император и король Фердинанд!»³

Не отчаянная ли это реакция мудреца, видящего, как у обоих народов национализм становится основой политической стратегии? В связи с этим мы можем задать себе вопрос: мог ли бы в тридцатых годах XX века земский патриотизм, если бы его модель была реализована, стать заслоном на пути национал-социализма, мог ли сохранить чехословацкое государство? Лично мне представляется, что мог.

В заключение остается констатировать, что многие идеи, высказываемые педагогом и священником немецкой национальности Антоном Кромгольцем, могут стать образцом для сосуществования народов объединенной Европы сегодня — именно такого мирного сосуществования, о котором он писал.

¹ Krombholz, A. *Op. cit.* С. 6. «Möchte, wie Eine Gränze und Alle umschliet, Ein Boden und Alle nährt, auch ein Sinn und ein Herz unter uns sein; dann würde Alles zum Guten sich wenden, und das Wohl Aller, wie es in der Absicht unsers guten Kaisers liegt, so weit es möglich ist, befördert werden! Es kann nicht gut sein, wenn die Glieder einer und derselben Familie sich anfeinden. Sollten wir nicht Alle — Böhmen sein können? Stammen wir auch von zwei Nationen ab, so sind wir doch Alle nichts mehr und nichts weniger als — Menschen, und Gott sei Dank, gebildete Menschen. Dazu vereinigt uns noch Ein Glaube. Theilen wir einander das Gute mit, was wir gegenseitig besitzen, und verkehren wir wie bisher friedlich und freundlich mit einander! Wir sind nicht erst seit Einem Jahre beisammen. Ein Band, Jahrhunderte alt, umschliesst uns. Die Nationalitäten haben sich seitdem schon sehr gemischt. Viele auf dieser und jener Seite können wol nicht bestimmen, wie viel czechisches oder deutsches Blut in ihrem Adern flietze. Viele, deren Boreltern Deutsche waren, sind jetzt Czechen; und viele, die einst diesen angehörten, reden jetzt die deutsche Sprache. Reissen wir nicht feindselig entzwei, was Gott verbunden hat, und bleiben wir Alle in treuer Liebe edle Böhmen im schönen Böhmerlande!»

² Ср. Kofalka, J. *František Palacký (1798–1876). Životopis (Biografie)*. Praha-Argo 1998, С. 269.

³ Krombholz, A. *Op. cit.* С. 7. «Deutsche Мднner, Freunde des Vaterlandes! deutsch sein heisst redlich sein; der deutsche Mann war immer ein treuer, redlicher Mann! Mit reinem deutschem Herzen wollen wir wdhlen, und der hohen, vdkkerbeglickenden Absicht unsers guten Kaisers entsprechen! Rein wollen wir dastehen, aber auch einig und stark! Treu wollen wir sein, treu, wie deutsche Мднner sind, treu unserm guten Kaiser und Кц-nige, treu unserm Vaterlande, treu einer jeden guten Sache, und treu — uns selbst! Ja nur im innigen, festen und aufrichtigen Zusammenhalten kann die Gefahr abgewendet, dass Gute gewonnen und eine dauerhafte Wohlfahrt begründet werden! Nun mit Gott anrs Werk! Doch lebe unser gute Kaiser und Кцnig Ferdinand!»

А. И. Долгова, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист РФ, президент Российской криминологической ассоциации, главный научный сотрудник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации

КРИМИНАЛЬНЫЕ РЕАЛИИ И УГОЛОВНОЕ ПРАВО

1. Еще в XIX веке в учебниках уголовного права, развивая подход Листа, авторы отмечали тесную взаимосвязь: уголовного права или уголовной догматики; криминологии или этиологии преступления; уголовной политики, «изыскивающей целесообразные меры борьбы с преступностью и основывающейся на криминологии».¹

Действительно, необходима должная криминологическая обусловленность уголовного закона — его соответствие криминальным реалиям во всем их разнообразии и в постоянном движении. Иначе уголовный закон даже в его основополагающей Общей части не будет отвечать задачам уголовной политики — эффективного реагирования уголовно-правовыми средствами на новые либо трансформирующиеся высоко общественно опасные явления, как криминализованные, так и подлежащие криминализации.

Бурные события XX — начала XXI веков привели к глобализации преступности как в рамках отдельных государств, так и Земного шара в целом, а также к появлению ее новых, все более общественно опасных характеристик. Полем функционирования преступности становились огромные трансрегиональные и транснациональные пространства. Закономерна в таких условиях глобализация борьбы с данным опасным феноменом путем выработки на международном уровне общепризнанных принципов и норм, международных договоров.

Преступность при просчетах борьбы с ней все в большей степени проявляет себя как системное явление со своими собственными, «внутренними» характеристиками. Такими как устойчивость, активность, организованность.

В результате процессов детерминации, причинности преступности имеют своей составляющей самодетерминацию преступности, ее целенаправленное и наступательное воздействие на общество. В этом случае происходит деформация общественных отношений, основанных на законе, морали и других выработанных цивилизацией социальных регуляторах; формируются: а) типы личности с установками на высоко общественно опасные, уже запрещенные или подлежащие запрещению уголовным законом формы поведения, б) личностные типы — приспособленцы к криминальной ситуации, в) типы людей, не решающихся или не умеющих противостоять криминалу и созданным им нормам, ценностям, стандартам поведения, организованным преступным формированиям.

Многолетними исследованиями установлено, что не только преступления определяют характеристики преступности, но и характеристики преступности как системы влияют на характер совершаемых деяний. Например, в условиях функционирования преступности совершаются многие криминальные деяния, которые бы без этого не совершались. Показательно, что 6 % от всего изученного криминологами в России массива умышленных убийств составили убийства, связанные с противоборством преступных группировок либо их с частными охранными предприятиями².

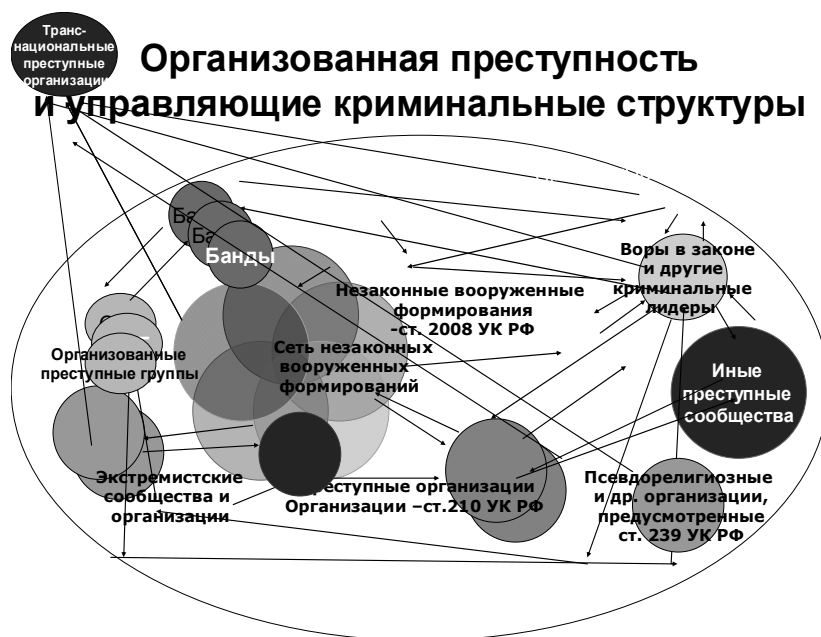
¹ Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. М., 1912. С. 24.

² Антонов-Романовский Г. В. Проблема «новых» убийств в России и борьбы с ними/ Криминальная экономика и организованная преступность/. М., 2007. С. 79–81. Матвеева Н. С. Криминологический анализ состояния защищенности предпринимателей от тяжкого насилия в Центральном Федеральном округе/ Криминальная экономика и организованная преступность / М., 2007. С. 86 и сл.

Что такое криминологическое понятие «организованная преступность»? Организованная преступность — это качественно новое явление по сравнению с отдельными организованными преступлениями и организованными преступными формированиями, она — процесс и результат интеграции их в единой системе в разнообразных взаимодействиях.

Речь идет о сложной системе: а) организованных преступных формирований, б) их отношений, в) их деятельности.

Взаимосвязаны разными нитями и на разной основе различные преступные организации, фиксируется взаимосвязь их деятельности (сотрудничество при совершении преступлений, приглашение для отдельных криминальных операций киллеров или других «специалистов» из других организаций и т. д.). Между разными организованными преступными формированиями складываются сложные взаимоотношения на почве раздела сфер влияния, решения вопросов об иерархии в криминальной среде, криминальной, противостоящей государству и закону, политике и др. Рис. 1 отражает организованную преступность как систему взаимодействующих преступных формирований с управляющими структурами — преступными сообществами «воры в законе» и другими.

Рис. 1. Организованная преступность как система взаимодействующих преступных формирований разного типа, в том числе управляющие структуры — преступные сообщества «воры в законе» и другие

На рис. 1 показаны не только взаимосвязи организованных преступных формирований, действующих в России, но и их связи с транснациональными преступными формированиями. Такие взаимодействия осуществляются в формах и консолидации, и конфронтации с различными их вариантами. Кроме того, различаются типы и виды фактически криминальных формирований, для которых характерна преступная деятельность и ее организация.

В проекте Федерального закона «О борьбе с организованной преступностью» различались два типа организованных криминальных формирований: а) преступные организации, создаваемые на базе и для совместной преступной деятельности,

б) преступные сообщества как надорганизационные структуры в криминальной среде с функциями управления, координации и т. п. Один из примеров последнего — преступное сообщество «воры в законе».

Криминологические исследования со все большей очевидностью показывали, что преступность все чаще проявляет себя не только в отдельных преступлениях (действиях или бездействии), но также в преступной деятельности как системе преступных деяний, причем часто — организованных преступных формирований как коллективных субъектов преступной деятельности.

Однако до сих пор, несмотря на многочисленные публикации криминологов и предлагавшиеся ими правовые новеллы, в уголовном законе отсутствует понятие «преступная деятельность». Ее вынужден признавать законодатель в России в комплексных законах «О противодействии терроризму», «О противодействии экстремистской деятельности», но в уголовном законе России данное понятие отсутствует.

В России террористическая деятельность в ст. 3 Федерального закона «О противодействии терроризму» трактуется следующим образом: «террористическая деятельность — деятельность, включающая в себя:

а) организацию, планирование, подготовку, финансирование и реализацию террористического акта;

б) подстрекательство к террористическому акту;

в) организацию незаконного вооруженного формирования, преступного сообщества (преступной организации), организованной группы для реализации террористического акта, а равно участие в такой структуре;

г) вербовку, вооружение, обучение и использование террористов;

д) информационное или иное пособничество в планировании, подготовке или реализации террористического акта;

е) пропаганду идей терроризма, распространение материалов или информации, призывающих к осуществлению террористической деятельности либо обосновывающих или оправдывающих необходимость осуществления такой деятельности».

Все эти деяния в системе фиксируются у организаторов преступных формирований и их криминальной деятельности. Однако в теории уголовного права не выработано подхода к данному феномену как качественно иному явлению по сравнению с отдельным преступлением и его общей уголовно-правовой оценкой. По ситуации спонтанно криминализируются лишь отдельные элементы преступной деятельности и в результате данные элементы получают уголовно-правовую оценку в качестве отдельных преступлений с применением норм о стадиях, соучастии и множественности, повторности преступлений. В одном из уголовных дел деяния обвиняемых по несколько десятков раз квалифицировались по одной и той же части одной и той же статьи УК РФ. Не фиксировалась система таких деяний.

То есть подход к организованной преступной деятельности оказывается на практике аналогичным подходу к отдельному преступлению (действию или бездействию).

На практике нередко реагируют на организованную преступную деятельность, привлекая ее участников к уголовной ответственности лишь за отдельные преступные деяния, являющиеся эпизодами сложной деятельности. Кажется вечным призыв к следователям: «рубите концы — не занимайтесь гигантоманией». Реже отмечается реагирование в рамках института соучастия в преступлении, но при этом тоже происходит своеобразное «обрубание концов». И только единицами насчитываются уголовные дела, в которых последовательно и полно отражается вся криминальная деятельность. Именно в последнем случае обнаруживаются характер и место отдельных деяний в их общей системе; организаторы и руководители осуждаются к строгим мерам наказания, как они этого заслуживают, а участники — соответственно их реальному вкладу в отмеченную деятельность и сотрудничеству с органами правопорядка в ее разоблачении.

Изложенное соответствует международно-правовому подходу, изложенному, в частности, в Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности. Однако не все обязательства, связанные с таким подходом, выполнены. Например, в России до сих пор не введена уголовная ответственность юридических лиц, хотя она не противоречит принципам уголовного закона.

Когда речь идет о сложной, многоаспектной преступной деятельности, организационной деятельности, то, как правило, ее субъект — то или иное криминальное формирование. Причем многие фактически криминальные преступные организации легализуются и выступают в качестве юридических лиц. Или юридические лица превращаются в результате запрещенной законом деятельности в организованные преступные формирования.

Не случайно в целом ряде документов ООН, как и других международных организаций, отмечается необходимость введения уголовной ответственности юридических лиц. Уголовная ответственность юридических лиц предусмотрена Конвенцией ООН против транснациональной организованной преступности и другими международно-правовыми документами¹. Введение уголовной ответственности юридических лиц не противоречит принципам уголовного права, изложенным в главе 1 УК РФ².

Таким образом, при введении уголовной ответственности юридических лиц не фиксировалось бы никакого посягательства на национальные правовые принципы. Тем более, что административная ответственность юридических лиц уже установлена Кодексом об административных правонарушениях Российской Федерации, данный институт является действующим. Однако только административной и гражданско-правовой ответственности юридических лиц недостаточно при реагировании на организованную преступность.

В УК Украины, судя по тексту закона, также не содержится указания на принципы, препятствующие введению данного института. В ст. 2 данного Кодекса говорится, что «основанием уголовной ответственности является совершение лицом общественно опасного деяния, содержащего состав преступления, предусмотренного настоящим Кодексом», в ст. 11 «Понятие преступления» говорится о «субъекте преступления». Однако в статье 18 «Субъект преступления» конкретизируется, что это именно физическое лицо. В общем, российским, украинским и другим коллегам — специалистам в области уголовного права есть над чем работать.

Вопрос об ответственности организаций, юридических лиц является непростым и в другом отношении. В ст. 24 Федерального закона «О противодействии терроризму» законодатель в России ввел новое понятие «ответственность *организаций за причастность к терроризму*». Это — организации, от имени или в интересах которых осуществляются организация, подготовка и совершение преступлений, предусмотренных перечисленными статьями УК РФ, а также лицом, которое контролирует реализацию организацией ее прав и обязанностей. Организация признается террористической и подлежит ликвидации (ее деятельность — запре-

¹ В ст. 10 «Ответственность юридических лиц» Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности говорится, в частности:

«1. Каждое государство-участник принимает такие меры, какие, с учетом его правовых принципов, могут потребоваться для установления ответственности юридических лиц за участие в серьезных преступлениях, к которым причастна организованная преступная группа, и за преступления, признанные таковыми в соответствии со статьями 5, 6, 8 и 23 настоящей Конвенции.

2. При условии соблюдения правовых принципов государства-участника ответственность юридических лиц может быть уголовной, гражданско-правовой или административной».

² В статье 14 «Понятие преступления» УК РФ не указывается его субъект: «Преступлением признается виновно совершенное общественно опасное деяние, запрещенное настоящим Кодексом под угрозой наказания». Положение о том, что «уголовной ответственности подлежит только вменяемое физическое лицо, достигшее возраста, установленного настоящим Кодексом», содержится лишь в главе 4 «Лица, подлежащие уголовной ответственности».

шению) по решению суда на основании заявления Генерального прокурора Российской Федерации или подчиненного ему прокурора.

Такой же подход существует в России к организациям, признаваемым судом экстремистскими на основе Федерального закона «О противодействии экстремистской деятельности». Соответственно в УК РФ разграничивается уголовная ответственность за организацию экстремистского сообщества как разновидности организованной преступной группы (ст. 282¹ УК РФ) и за «организацию деятельности экстремистской организации» (ст. 282² УК РФ). В последнем случае криминализированы организация, участие «в деятельности общественного или религиозного объединения либо иной организации, в отношении которых судом принято вступившее в законную силу решение о ликвидации или запрете деятельности в связи с осуществлением экстремистской деятельности».

Несколько слов о проблемах взаимопонимания криминологов и специалистов по уголовному праву. Применение в УК РФ одновременно двух терминов «преступная организация (преступное сообщество)» бессмысленно и объясняется тем, что эксперты — специалисты по уголовному праву при разработке проекта УК РФ настойчиво добивались, чтобы были введены в противовес позиции криминологов — разработчиков законопроекта «О борьбе с организованной преступностью», на который к тому времени было наложено вето Президентом России, но который вновь был одобрен непосредственно перед обсуждением Государственной думой проекта УК РФ.

Крайне важна согласованность норм Общей и Особенной части УК, их соответствие криминальным реалиям. В новой редакции ч. 4 ст. 35 УК РФ предусматривает следующие цели объединения лиц в преступные сообщества (преступные организации): «совместного совершения одного или нескольких тяжких либо особо тяжких преступлений для получения прямо или косвенно финансовой или иной материальной выгоды». Похожий подход относительно мотивации содержится и в ряде международно-правовых документов.

Возникают вопросы: во-первых, почему только тяжких и особо тяжких преступлений. Ведь многие деяния средней тяжести причиняют колоссальный вред. Это — деяния в сфере экономической деятельности, незаконное изготовление оружия, боеприпасов и т. п. без квалифицирующих обстоятельств, организация незаконной миграции, в том числе совершенная организованной группой и т. п. Во-вторых, как быть с преступными организациями, преследующими сепаратистские, политические цели и другие, помимо получения финансовой или иной материальной выгоды, создаваемыми для разжигания вражды и ненависти, подрыва основ конституционного строя и безопасности государства?

Отсутствие взаимопонимания и сотрудничества у криминологов и специалистов по уголовному праву, как и уголовно-процессуальному, другим отраслям, на руку организованному преступнику, их идеологам и убежденным защитникам.

Существует немало других проблем, требующих внимания, обсуждения и решения в интересах обеспечения эффективной уголовной политики и в целом — борьбы с преступностью во всех ее составляющих (общая организация борьбы, предупреждение, правоохранительная деятельность). Криминологи давно уже занимаются не только преступлениями, их причинами и предупреждением. Важное значение придается всей системе правового регулирования борьбы с преступностью, ее криминологической обусловленности. С этой точки зрения при решении вопросов криминализации и декриминализации деяний следовало бы в большей мере учитывать выводы криминологов. А им, разумеется, важно совершенствовать свои уголовно-правовые и другие правовые знания.

Иржи Елинек, доктор юрид. наук, профессор

Заведующий кафедрой уголовного права юридического факультета
Карлова университета (Прага, Чехия)

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ — ВОЗМОЖНОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ^{1*}

Введение

Уголовная ответственность юридических лиц представляет собой одну из самых спорных проблем уголовно-правовой теории. Поскольку она уклоняется от принципа индивидуальной уголовной ответственности, нарушает в течении веков признаваемый принцип европейского континентального права, что уголовная ответственность представляет собой индивидуальную ответственность физического лица. Уголовное право континентального типа уже с начала XIX века подразумевало под преступником физическое лицо, т. е. существо из мяса и костей, мыслящее, чувствующее, изъявляющее свою волю, но не нематериальное и невидимое существо.

Введение уголовной ответственности юридических лиц находится в противоречии с основами уголовной ответственности в континентальной системе правовой культуры (понятие преступника, соучастия в преступлении, институт вины, система обстоятельств, исключающих противоправность деяний, понятие наказания в качестве индивидуальной санкции, применяемой исключительно в отношении физического лица, коллизия с целью наказания как средства исправления и перевоспитания преступника, исполнение наказания и т. д.).

Принцип римского права «*societas delinquere non potest*», т. е. что общество (юридическое лицо, корпорация) не может действовать противоправно, завладевший в качестве догмы новой континентальной уголовно-правовой историей, заменяется прагматическим подходом, следуя примеру государств англо-американского правового круга, т. е. введением настоящей уголовной ответственности юридических лиц во многих государствах, относящихся к континентальному типу правовой культуры².

В настоящее время был в определенном виде введен институт уголовной ответственности юридических лиц в большинстве государств Европейского Союза и вне государств Европейского Союза уголовная ответственность юридических лиц закреплена со всей очевидностью в Швейцарии, Хорватии, Норвегии и в Исландии. В англосаксонской правовой системе однако уголовная ответственность юридических лиц представляет собой традиционный институт, применяемый параллельно с уголовной ответственностью физических лиц. В данной области упо-

¹ * Статья была разработана в рамках научно-исследовательского плана MSM 0021620804, «Переме- ны права в начале 3-го тысячелетия — корни, исходные пункты, перспективы», в качестве частичного научно-исследовательского плана «Уголовная ответственность юридических лиц».

² Хотя принцип индивидуальной ответственности считают основной догмой европейских уголов- ных кодексов, именно исторические очерки свидетельствуют о том, что данный принцип с историче- ской точки зрения не был вполне естественным и уголовная ответственность различных корпораций (объединений, населенных пунктов, сообществ, мещанских союзов и т. д.) применялась уже в средние века. См. напр. Musil, J.: Trestní odpovědnost právnických osob: historický vývoj a mezinárodní srovnání. In Pocta Otovi Novotnému k 70. narozeninám. Praha: Codex Bohemia, 1998, с. 76.

мянутый институт пользуется общим признанием и теоретические дискуссии идут лишь насчет выбора самого эффективного урегулирования (правового акта)¹.

В средней Европе имеются три исключения, благодаря стечению обстоятельств в трех соседних государствах, в которых уголовная ответственность юридических лиц пока не введена. Речь идет о трех государствах Евросоюза, а именно о Чешской, Словацкой республиках и Германии. Чешское, словацкое и немецкое уголовные правовые системы исходят из традиционной концепции уголовного права, базирующейся на индивидуальной уголовной ответственности физического лица. Юридические лица в упомянутых государствах не подлежат уголовной ответственности. Во всех трех государствах можно деликтную ответственность юридических лиц в публичном праве понимать в качестве административно-правовой ответственности, следовательно, ее можно отнести к области административного наказания, причем тщательно разработанная немецкая система административных наказаний выполняет аналогичную функцию как и уголовные санкции в странах, где закреплена уголовная ответственность юридических лиц. Немецкий уголовный кодекс содержит и институт *действие от имени другого лица*, который содержится и в соответствующей дикции либо в § 14 немецкого уголовного кодекса, что соответствует положению § 114 п. 2 чешского уголовного кодекса, либо в § 9 немецкого закона о проступках. Речь идет об институте, распространяющем уголовную ответственность физических лиц за преступления в особенной части и на лица, которые не обладают данным свойством и которые не могли бы обладать особенными признаками состава преступления².

Чешская республика в соседстве с двумя государствами, в которых уголовная ответственность юридических лиц закреплена (Польша — с 2002 года, Австрия — с 2006 года), и с двумя государствами, в правопорядках которых уголовная ответственность юридических лиц отсутствует (Германия, Словакия).

В последние десятилетия появляются все чаще сомнения насчет исключительной индивидуальной уголовной ответственности и усиливается тенденция применения уголовной ответственности и в отношении юридических лиц.

Основание, которое чаще всего приводится в пользу нарушения принципа индивидуальной уголовной ответственности, заключается в том, что юридическое лицо не может действовать, — это необходимость реакции на фактическое состояние, в котором находится современный мир. Юридические лица, прежде всего наднациональные корпорации, оказывают все большее влияние и обладают все большей властью, а также возможностью проталкивать свои интересы в ущерб интересам общества. Криминологический анализ современной преступности в

¹ Сравни напр. Tadros, V.: *Criminal Responsibility*. Oxford: Oxford University Press, 2005. Wells, C.: *Corporations and Criminal Responsibility*. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 2001. Brickey, K.: *Corporate Criminal Liability*. 2nd edition. New York: N. Y. Boardman Callaghan, 1991. Pinto, A., Evans, M.: *Corporate Criminal Liability*. London: Sweet and Maxwell, 2003. Spencer, M. P., Sims, R. R. (eds.): *Corporate Misconduct (The Legal, Societal, and Management Issues)*. London: Quorum Books, 1995. Leigh, L. H.: *The criminal liability of corporations in English law*, London: London School of Economics and Political Science, 1969. Pearce, F., Snider L.: *Corporate Crime: Contemporary Debates*. Toronto: University of Toronto Press, 1995. Fisse, B., Braithwaite, J.: *Corporation, Crime and Accountability*. Sydney: Cambridge University Press, 1993.

² К немецкой модели деликтной ответственности юридических лиц сровни напр. Kavěna, M.: *Trestní odpovědnost právnických osob ve vybraných státech EU*. Praha: Parlament České republiky. Parlamentní institut. Studie č. 5. 270, 2007, с. 10–11; Prášková, H.: *Správní trestání právnických osob v Německu*, *Trestněprávní revue*, 2007, č. 9, с. 255; Dolling, D.: *Corporate criminal liability in Germany a never ending story?*, In Adam, S., Colette—Bascqz, N., Nihoul, M.: *La responsabilité pénale des personnes morales en Europe: Corporate criminal liability in Europe*, Bruxelles: La Chartre, 2008, s. 30 a násl.; Jescheck, H. — H., Weigend, T.: *Lehrbuch des Strafrechts: Allgemeiner Teil*. 5. Auflage. Berlin: Duncker&Humblot, 1996; Roxin, C.: *Strafrecht: Allgemeiner Teil — Band I: Grundlagen. Der Aufbau der Verbrechenslehre*. 3. Auflage. München: C. H. Beck, 1997; Maurech, R., Zipf, H.: *Strafrecht: Allgemeiner Teil — Teilband 1: Grundlehren des Strafrechts und Aufbau der Straftat*. Ein Lehrbuch. 8. Aufl. Heidelberg: C. F. Müller, 1992; Otto, H.: *Die Strafbarkeit von Unternehmen und Verbänden*. Berlin: De Gruyeter, 1993; Schroth, H. J.: *Unternehmen als Normadressaten und Sanktionsobjekte*. Giessen: Brühlscher Verlag, 1993.

глобализированном обществе показывает, что встречается новый тип преступности, который называется «преступная деятельность корпораций» (*corporate crime*) и который отличается тем, что индивидуальный преступник совершает преступную деятельность в пользу юридического лица и согласно его намерениям. Преступные деяния, совершаемые представителями юридического лица, уже нельзя понимать в качестве решения отдельного физического лица, но они исходят из решений, возникших внутри упомянутых юридических лиц, они отражают их организацию и деятельность. Результат такого вида преступной деятельности причиняет чрезвычайно большой вред, прежде всего в области окружающей среды или в области общественного заказа. От имени юридического лица действует всегда конкретное физическое лицо, которое понесет, по традиционному толкованию, ответственность за свои деяния. Однако реакция общества, заключающаяся только в наказании преступника-индивида, оказывается на практике недостаточной, так как она не затрагивает настоящую суть противоправного действия, т. е. вредоносного управления или плохой организационной структуры юридического лица. И более того, наказание индивидуального преступника ни в коем случае не будет воздействовать на будущее поведение юридического лица и не выполняет предупредительную функцию.

Довольно широкую проблематику уголовной ответственности юридических лиц можно по существенным проблемам, с целью систематичного толкования, расчленить на четыре группы. Первый, стержневой вопрос состоит в том, необходимо ли по сути дела ввести институт уголовной ответственности юридических лиц. Вторая группа вопросов включает криминологические отношения преступной деятельности юридических лиц (преступная деятельность корпораций в качестве примера организованной преступной деятельности). Третий круг проблем касается вопросов конкретного урегулирования уголовной ответственности юридических лиц (задается напр. вопрос, идентично ли понятие юридического лица в уголовном праве с понятием «юридическое лицо» в гражданско-правовом понимании, или сформулировать ли с целью уголовно-правовой ответственности какое-нибудь новое понятие юридического лица, или использовать ли в уголовном праве лишь определенные фрагменты понятия юридического лица, характеризующие гражданским правом). Относительно самостоятельную группу вопросов представляет собой процессуальная проблематика уголовного производства в отношении юридического лица.

Развитие института уголовной ответственности юридических лиц в европейских государствах — это интересная составная часть более широкого процесса общего согласования, налаживания и приспособления институтов различных правовых областей. Уголовная ответственность юридических лиц представляет собой усвоенный институт англо-американской правовой системы. Приблизительно в последние тридцать лет мы стали свидетелями перенесения данного института в правовые порядки государств, принадлежащих к континентальному типу правовой культуры. Данный факт свидетельствует о том, что мы переживаем период транснационализации и трансглобализации правовых порядков, в котором взаимодействие отдельных правовых порядков представляет собой естественный процесс. Однако следует отметить, что механическое перенесение институтов одного правового порядка в другой правовой порядок или из одной правовой области в другую не всегда приносит ожидаемые результаты, что касается, само собой разумеется, и института уголовной ответственности корпораций.

Существует целый ряд оснований для введения уголовной ответственности юридических лиц, равно как и ряд аргументов свидетельствующих против нарушения принципа индивидуальной уголовной ответственности¹.

---

¹ Jelínek, J.: Trestní odpovědnost právnických osob, 1. изд., Praha: Linde, 2007, с. 81.

щих на основании определенных правоотношений, и одновременно исключить их из невыгод, вытекающих из данных отношений, напр. исключить их из пределов уголовной ответственности.

е) Недостаточная регламентация деликтной ответственности юридических лиц внеуголовными нормами. Деликтная ответственность юридических лиц более широко урегулирована в области административного права. Административное право реагирует на антиобщественную активность юридических лиц, что обусловило введение специальных составов административных деликтов, субъектами которых могут быть юридические лица. К сожалению настоящее чешское материально-правовое законодательство административных деликтов юридических лиц — неудовлетворительно. Оно слишком раздроблено и неедино, а также лишено урегулирования общих институтов, таких как напр. обстоятельство, исключающие противоправность и наказуемость деяний, освобождение от уголовной ответственности и наказания, принципов применения санкций и т. п.

ж) Недостаточная разработка внеуголовных процессов. Административно-правовые санкции могут, правда, заметно повлиять на юридическое лицо, но все-таки административное производство не предоставляет обвиняемому достаточные гарантии применения всех его прав, как напр. в уголовном судопроизводстве.

Контраргументы введения уголовно-правовой ответственности юридических лиц

а) Юридическое лицо представляет собой лишь фикцию. Юридическое лицо — это фикция, искусственная конструкция без реальной основы, оно не обладает волей, без воли нет вины, и следовательно, уголовной ответственности. Юридические лица не способны действовать в уголовно-правовом понимании, как того требует объективная сторона состава преступления. Юридическое лицо не способно действовать от своего имени и не отвечает за свою собственную деятельность, оно отражает лишь деятельность физических лиц.

б) Юридические лица не способны действовать в виновном порядке. Традиционное уголовное право тесно связано с психическим состоянием, свойствами и проявлениями, выражаемыми такими понятиями, как напр. вина, виновность, желание, знание, социально-этическое осуждение. Все указанные понятия несут собственное прочное и устойчивое значение только по отношению к физическим лицам, их применение в отношении юридических лиц, не обладающих психикой, не имеет оснований.

в) Противники введения уголовной ответственности юридических лиц напоминают о том, что уголовная ответственность юридических лиц вводит коллективную вину. Уголовные санкции, применяемые к юридическим лицам, несправедливы, так как наказывают и невиновных лиц. Воздействие наказания затронуло бы и невиновных членов юридического лица и данное последствие стало бы более выразительным в большем временном промежутке между деянием и наказанием, когда некоторые члены юридического лица заменились бы новыми, но еще более серьезным могло бы стать наказание невиновных работников при назначении санкции юридическому лицу, которое из-за недостатка денежных средств ограничило бы зарплаты работников, на определенное время или полностью прекратило бы свою деятельность, коллективно уволило бы работников и т. п. Несправедливость уголовной санкции могла бы затронуть и кредиторов юридического субъекта или его мелких акционеров, которые не могли оказывать воздействие на действия юридического лица.

д) Нецелесообразность и неэффективность уголовных санкций. Возможность решения деликтной ответственности юридических лиц с помощью других, чем

уголовно-правовых инструментов. Уголовно-правовая ответственность юридических лиц — это неблагоприятное решение, ее введение расширяло бы уголовную репрессию, ответственность юридических лиц за деликтные действия можно решить и с помощью имеющихся публично-правовых средств (в порядке закона о предпринимательской деятельности, правил, регулирующих предпринимательскую деятельность, в порядке административно-правовой ответственности).

е) Система уголовного судопроизводства перегружена. Система уголовного судопроизводства в настоящее время перегружена и страдает затычками по отношению решения уголовных дел, именно по делам хозяйственной преступной деятельности. И хозяйственная преступная деятельность — это типичное проявление уголовной деятельности юридических лиц. Прибавлением следующих заданий — уголовного преследования деликтов юридических лиц, т. е. заданий по созданию нового уголовного права юридических лиц, которому придется уважать те же строгие правила, лимиты и императивы, как уголовному праву физических лиц, — способствовало бы еще большей загрузке и настоящая система прекратила бы свое действие, так как некоторые дела следовало бы разрешать в дублированном порядке, и поэтому уголовный процесс стал бы более замедленным или следствие дел осуществлялось бы лишь «по выбору». Селективное преследование избранных дел противоречило бы принципу равенства уголовного преследования физических и юридических лиц.

Чешская специальная литература с сфере уголовной ответственности юридических лиц

Вопросам уголовной ответственности юридических лиц уделяла чешская профессиональная литература в последние годы уделяла оживленное внимание. Значительным импульсом дискуссий об уголовной ответственности юридических лиц стала подготовка нового уголовного кодекса (принятого после многолетних законодательных усилий в 2009 году), который после 48 лет заменил старый уголовный закон от 1961 года. Дискуссиям в литературе об уголовной ответственности юридических лиц способствовало и положение Чешской республики в сфере международных обязательств. В последнее десятилетие возросли требования, вытекающие из международных обязательств по преследованию юридических лиц за их деликтные деяния.

Вопросами уголовной ответственности юридических лиц занимался повторно И. Музил (*J. Musil*), а именно с правово-исторической¹ и правово-догматической² точек зрения. В 2001 году было опубликовано решение комиссии министерства юстиции по рассмотрению возможности введения уголовной ответственности юридических лиц. Хотя комиссия не добилась согласия относительно введения уголовной ответственности юридических лиц, но опубликовала несколько осторожных, обусловленных рекомендаций по отношению возможного будущего правового акта³.

Рассматривая основы уголовной ответственности юридических лиц, данной проблемой занимался и коллектив авторов монографии «Система чешского уголовного права»⁴.

¹ Musil, J.: Trestní odpovědnost právnických osob: historický vývoj a mezinárodní srovnání. In Pocta Otovi Novotnému k 70. narozeninám. Praha: Codex Bohemia, 1998, s. 76.

² Musil, J.: Trestní odpovědnost právnických osob — ano či ne ?. Trestní právo 200, č. 7–8, s. 2–20.

³ Musil, J., Prášková, H., Faldyna, F.: Úvahy o trestní odpovědnosti právnických osob de lege ferenda. Trestní právo, 2001, s. 6–17.

⁴ Solnař, V., Fenyk, J., Čisarová, D., Vanduchová, M.: Systém českého trestního práva. Část II. Praha: Novatrix, 2009, s. 267.

Возможностями закрепления уголовной ответственности юридических лиц занимался и И. Елинек (*J. Jelínek*)¹. Исследование уголовной ответственности юридических лиц было и остается предметом научно-исследовательского плана Юридического факультета Калова университета в Праге².

По отдельным аспектам уголовной ответственности юридических лиц высказался и целый ряд других авторов³.

В общем можно отметить и осторожный подход чешской уголовно-правовой науки и практики по вопросам введения уголовной ответственности юридических лиц, который вытекает прежде всего из осознания важности введения упомянутого института в правопорядок. Общая черта размышлений *de lege ferenda* — это акцент на опасения относительно необдуманного введения уголовной ответственности юридических лиц без надлежащей тщательной и долгосрочной научной подготовки уголовно-правового, юридического и философско-юридического характера. До сих пор не была создана определенно убедительная и общепризнанная теоретическая основа. Однако можно отметить, что именно в последние годы часть научной общественности присоединяется к введению настоящей уголовной ответственности юридических лиц в правопорядок Чешской республики.

Современное правовое положение в Чешской республике

Правопорядок Чешской республики не содержит уголовной ответственности юридических лиц.

Чешское уголовное право основывается на принципе индивидуальной уголовной ответственности физических лиц, исходящей из древнего римского принципа *«societas delinquere non potest»*.

Преступниками согласно чешскому уголовному праву признаются лишь вменяемые и при совершении преступления достигшие пятнадцатилетнего возраста физические лица, и в случае несовершеннолетних — психически и морально зрелые лица.

За преступления в сфере деятельности юридических лиц согласно чешскому уголовному праву несет *de lege* уголовную ответственность совершившее или участвовавшее в преступлении лицо-индивид, т. е. лицо, действующее от имени юридического лица в общественно-опасном порядке и виновное в наступивших последствиях. В отношении коллективных органов несут уголовную ответственность все их участники в качестве индивидов, если они виноваты в последствиях (напр. ч. 23 — II/1999, 47/2001 Sb. rozh. tr.). Особым характером обладает институт действий от имени другого лица, расширяющий уголовную ответственность физических лиц (§ 114 odst. 2 tr. zbk. от 2009 года).

¹ Jelínek, J.: *Trestní odpovědnost právnických osob*, 1. vydání, Praha: Linde, 2007, с. 81.

² Jelínek, J., Beran, K.: *Trestní odpovědnost právnických osob*. In Šturma, P., Tomášek, M. et. al.: *Nové jevy v právu na počátku 21. století. III. Proměny veřejného práva*. Praha: Karolinum, 2009.

³ Teryngel, J.: *K trestní odpovědnosti právnických osob a osob za ně jednajících*. *Trestní právo*, 1996, č. 1. Šámal, P.: *Trestní odpovědnost právnických osob de lege lata a de lege ferenda v České republice*. In Ktatochvíl, V., Löff, M. (ed.): *Hospodářské trestní právo a trestní odpovědnost právnických osob*. Brno: Masarykova univerzita, 2003. Kratochvíl, V.: *České zákonodárství a Corpus Juris 2000 se zvláštním zřetelem na hospodářské trestní právo a trestnost právnických osob*. In Ktatochvíl, V., Löff, M. (ed.): *Hospodářské trestní právo a trestní odpovědnost právnických osob*. Brno: Masarykova univerzita, 2003. Král, V.: *K trestní odpovědnosti právnických osob — východiska, obsah a systematika zákonné právní úpravy*. *Trestněprávní revue*, 2002, č. 8, с. 221–223. Vantuch, P.: *K návrhu zákona o trestní odpovědnosti právnických osob*. *Trestní právo*, 2003, с. 2–9. Janda, P.: *Trestní odpovědnost právnických osob*. *Právní fórum*, 2006, č. 5, s. 168–178. Vaníček, D.: *Trestní sankce ukládané právnickým osobám*. *Trestní právo*, 2006, č. 7–8, с. 12–19. Karabec, Z., Nečáda, V., Vlach, J.: *Trestní odpovědnost právnických osob — otevřený problém*. *Trestní právo*, 2007, č. 4., с. 5–16. Burda, E.: *Trestní odpovědnost právnických osob*. *Acta Universitatis Brunensis Iuridica*, No 227, Brno, 2008.

Второй протокол об охране финансовых интересов Европейского Сообщества, признающий уголовную ответственность юридических лиц, не был представлен правительству Чешской республики с проектом о присоединении, так что со стороны Чешской республики не начался процесс ратификации. Уголовно-правовая конвенция о коррупции (č. 70/2002 Sb. m. s.) в статье 18 предусматривает обязанность государств принять законодательные меры по введению ответственности юридических лиц за избранные преступления коррупционного характера. Уголовную ответственность предусматривает и целый ряд Рамочных решений Совета ЕС.

В рамках европейского континентального права, к которому относится и Чешская республика, можно различать три концепции урегулирования противоправной деятельности юридических лиц с помощью средств публичного права:

а) Настоящая уголовная ответственность юридических лиц¹. Такое урегулирование содержится либо прямо в уголовном кодексе, либо в специальном правовом акте. Юридические лица несут ответственность за более узкий или более широкий круг преступлений и организациям можно назначить уголовно-правовые санкции. Такой порядок регулирования избрало большинство государств Европейского Союза.

б) Квазиуголовная ответственность. Юридическим лицам можно назначить уголовно-правовые санкции или якобы уголовно-правовые санкции в уголовном процессе против физического лица. В виду имеется такой правовой акт, в котором речь идет лишь об уголовной ответственности физических лиц, но юридическое лицо можно наказать напр. лишением выгоды из преступной деятельности, в особенности, если преступник действовал с умыслом приобретения для юридического лица выгоды, или наказать юридическое лицо лишением прав по предпринимательской деятельности, особенно если юридическое лицо имело возможность предотвратить преступную деятельность физического лица (в порядке контроля, надзора, обмена ответственного представителя). Примером может служить действующий правовой акт Испании.

в) Урегулирование противоправной деятельности юридических лиц административно-правовыми средствами, а именно в порядке, соответствующем международным документам, согласно которым отдельные государства призваны назначать юридическим лицам «действенные, соразмерные и устрашающие» санкции. Такой порядок регулирования незаконной деятельности юридических лиц избрала Германия. Данный порядок представлял бы собой введение общей ответственности юридических лиц в рамках административного наказания.

В отношении будущего законодательного решения деликтной ответственности юридических лиц с помощью средств публичного права Чешская республика не добивается окончательного заключения. В настоящее время открываются возможности различных подходов. По сути дела, во внимание принимается (ввиду международных рекомендаций и обязательств) лишь решение, состоящее в введении настоящей уголовной ответственности юридических лиц, или решение, аналогичное немецкому правовому акту, — т. е. сохранение индивидуальной ответственности физического лица, сохранение института действия от имени другого лица в уголовном праве (§ 114 odst. 2 tr. zbk.) и наказание юридического лица при помощи средств административного права.

¹ Jelínek, J.: Trestní odpovědnost právnických osob. Praha: Linde, 2007, с. 22.

УДК 347.251

Д. Ю. Касілова, аспірант
Національний університет «Одеська юридична академія»
вул. Піонерська, 2, Одеса, 65009, Україна

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ВОЛОДІННЯ

Завданням даної статті є визначення підстав виникнення і припинення права володіння й фактичного володіння, виходячи зі змісту інституту володіння, а також на підставі формального підходу, запропонованого ЦК України. А також дослідження в цьому ракурсі можливостей вдосконалення законодавчого регулювання підстав виникнення і припинення володіння.

Ключові слова: підстави виникнення володіння, підстави припинення володіння, право володіння, фактичне володіння, інститут володіння.

Чинний ЦК України вперше в історії вітчизняного цивільного законодавства здійснив детальну регламентацію відносин володіння. Своє перше відображення в рамках цього інституту знайшли й підстави виникнення і припинення володіння. Чітке визначення підстав виникнення і припинення володіння має важливе значення, оскільки саме вони окреслюють сферу застосування інституту володіння. Проте обраний наразі законодавцем спосіб закріплення системи підстав виникнення і припинення володіння, як, втім, і інституту володіння в цілому, викликає слушні нарікання науковців.

Окремі аспекти даного питання розглядалися такими вченими-правниками, як О. В. Дзера, С.О. Погрібний, Є.О. Харитонов, В. В. Цюра, Я. М. Шевченко та іншими. Водночас, комплексне дослідження саме цього питання в контексті чинного цивільного законодавства України з урахуванням останніх напрацювань нормотворчої діяльності не здійснювалось.

Відразу ж потрібно зазначити, що ЦК України визначає підстави виникнення і припинення лише права володіння, тобто лише такого володіння, яке є законним. Принаймні такий висновок можна зробити виходячи із назв відповідних статей ЦК України: ст. 398 «Виникнення права володіння», ст. 399 «Припинення права володіння». Однак, аналізуючи зміст ст. 399, можна помітити, що багато з її норм можуть бути застосовані також і щодо фактичного незаконного володіння.

Потрібно зауважити, що на відміну від самого ЦК України, його проект від 25 серпня 1996 року визначав підстави виникнення та припинення володіння взагалі, тобто і законного і незаконного. Відповідно до ст. 400 проекту ЦК України «Виникнення володіння» володіння виникає в результаті заволодіння майном (односторонній акт) або в результаті передання майна володільцеві попереднім володільцем. А згідно зі ст. 401 «Припинення володіння» володіння припиняється у зв'язку із втратою фактичного володіння майном або в результаті відмови від володіння ним.

Отже, в проекті ЦК України були чітко визначені підстави виникнення і припинення не тільки законного, але і незаконного володіння. Чинний ЦК України таких норм не містить і, відповідно, такі підстави можна визначити тільки аналі-

зуючи зміст конкретної норми в кожному окремому випадку. З одного боку, таке рішення законодавця узгоджується з концепцією володіння як одного з речових прав на чуже майно; з іншого — оскільки сама ця концепція втілена в ЦК України непослідовно (адже глава про право володіння чужим майном містить деякі норми і про фактичне володіння), то включення до нього ще й норми про підстави виникнення і припинення фактичного володіння все ж не завадило б. Наразі ж визначення таких підстав виходячи із загального змісту ЦК України на практиці викликає значні труднощі.

Спочатку розглянемо питання про підстави виникнення володіння.

Хоча, як зазначалось, ЦК України не вказує на підставу виникнення фактичного володіння, уявляється, що в загальному вигляді таку підставу можна визначити як просте заволодіння майном. Тобто фактичне володіння виникає на підставі заволодіння майном. Таке заволодіння є незаконним, оскільки воно не ґрунтується на правовому титулі. Деякі норми ЦК непрямо вказують на випадки виникнення такого незаконного фактичного володіння.

Прикладом в ЦК України виникнення фактичного володіння є передбачене ст. 344 ЦК України добросовісне заволодіння майном, яке може згодом призвести до набуття права власності. Особа, яка таким чином заволоділа майном, впродовж всього часу свого володіння аж до набуття нею права власності є незаконним володільцем.

Слід також звернути увагу на ст. 658 ЦК України. Відповідно до неї право продажу товару, крім випадків примусового продажу та інших випадків, встановлених законом, належить власникові товару. В той же час, якщо продавець товару не є його власником, покупець набуває право власності лише у випадку, якщо власник не має права вимагати його повернення. Отже, якщо покупець купив товар у особи, яка не мала права його продавати, то він все одно набуває права власності на таке майно, але лише за умови, що справжній власник не має права вимагати повернення такого товару. Однак, якщо власник і має таке право, це зовсім не означає, що він скористається ним. Разом з тим покупець, незважаючи на останнє, вже не зможе бути права власності на придбану ним річ. В цьому випадку покупець буде фактичним володільцем речі.

Ст. 658 ЦК України застосовується лише до відносин купівлі — продажу. На відміну від неї, ст. 330 ЦК України регулює подібні ситуації в цілому. Згідно з цією статтею, якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває права власності на нього, якщо майно не може бути витребуване у нього власником. В свою чергу ст. 388 ЦК України наводить вичерпний перелік підстав, за яких майно може бути витребуване від добросовісного набувача. Власник може не використати своє право на витребування майна, проте формально він його має. В такому випадку добросовісний набувач майна вже не може стати його власником. Він стає незаконним фактичним володільцем відповідного майна.

Підставою виникнення фактичного володіння відповідно до цивільного законодавства України є також виявлення безхазяйної рухомої речі. Згідно з ч. 3 ст. 335 ЦК України такі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю і, відповідно, впродовж строку набувальної давності таке безхазяйне майно знаходиться у фактичному володінні. Далі автором буде розглянуто й інші підстави виникнення фактичного володіння.

Відносно права володіння або ж законного володіння, ЦК України чітко встановлює, що воно виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом (ст. 398 ЦК України).

Першою підставою виникнення права володіння є договір з власником або особою, якій майно було передане власником. Право володіння на цій підставі виникає тоді, коли відповідний договір передбачає передачу майна контрагенту (во-

лодільцю) в тимчасове користування. Слід зазначити, що ЦК України передбачає велику кількість подібних договорів, зокрема, договір найму, зберігання, лізингу, договори про встановлення інших речових прав на чуже майно (сервітуту, емфітевзису, суперфіцію) тощо.

Сторонами такого договору є, з одного боку, володілець, а з іншого — власник або особа, якій майно було передане останнім за наявності відповідних повноважень відносно передачі права володіння іншій особі.

Слід зауважити, що власник майна теж має право володіння, але він володіє своїм майном і здійснює своє право володіння в межах права власності, як одну з правоможностей власника. Таким чином ст. 398 ЦК України, яка визначає підстави виникнення права володіння чужим майном, на володіння власника не розповсюджується [2; 668–669].

Що ж до «інших підстав, встановлених законом», які теж можуть спричинити виникнення права володіння, то, на жаль, ЦК України не розкриває їх зміст. Однак, на думку вчених, цими підставами можуть бути:

- ◆ односторонні правочини;
- ◆ юридичні вчинки;
- ◆ правові акти суб'єктів публічного права;
- ◆ рішення суду та інші [3; 387].

Такі підстави присутні у великій кількості конкретних випадків виникнення права володіння, які містить вітчизняне законодавство.

Так, згідно зі ст. 58 Закону України «Про виконавче провадження» описане та арештоване державним виконавцем майно боржника може бути вилучене в нього та передане на зберігання іншим особам, призначеним державним виконавцем [4]. В такому разі особа, якій майно було передано на зберігання, є ніким іншим, ніж законний володілець. Підставою ж виникнення такого права володіння є адміністративний акт.

Підставою виникнення права володіння може бути також заповіт (тобто односторонній правочин), за яким спадкодавець передає спадкоємцям своє право володіння.

Згідно зі ст. 337 ЦК України «Знахідка» особа, яка знайшла загублену річ, після виконання всіх встановлених законом вимог щодо повідомлення відповідних осіб і заявлення у відповідні органи про знахідку, має право зберігати її у себе. Хоча ЦК України прямо не вказує на статус такого зберігача, за всіма ознаками можна зробити висновок, що він є законним володільцем [5; 14]. Якщо ж особа, яка знайшла загублену річ, не виконає встановлених законом вимог (ч. 1, 2 ст. 337 ЦК України) і залишить знайдену річ собі, то вона набуде статусу незаконного володільца. Таким чином, ст. 337 ЦК України встановлює підстави для набуття як законного, так і незаконного володіння.

Подібно до регулювання відносин з приводу знахідки, ЦК України закріплює відносини щодо бездоглядної домашньої тварини (ст.ст. 340, 341 ЦК України). Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом трьох днів заявити про це міліції або органу місцевого самоврядування. Якщо особа не виконає зазначених вимог і привласнить тварину, її слід вважати незаконним фактичним володільцем.

Якщо ж вказані вимоги будуть виконані, то на час розшуку власника особа, яка затримала тварину, може залишити її у себе на утриманні та в користуванні. У такої особи виникає право володіння затриманою твариною.

Відповідно до ст. 341 ЦК України, якщо протягом шести місяців з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби і протягом двох місяців — щодо інших домашніх тварин не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них, право власності на ці тварини переходить

до особи, у якій вони були на утриманні та в користуванні. До набуття зазначеною особою права власності її слід вважати титульним володільцем.

Заперечення у автора викликає думка В. М. Коссака щодо виявлення скарбу як можливої підстави виникнення права володіння [6; 332]. Згідно зі ст. 343 ЦК України, яка регулює відносини щодо скарбу, особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. З огляду на те, що зазначена стаття не вказує на будь-які строки для набуття права власності, а про недопустимість застосування в цьому випадку строків набувальної давності (які могли б теоретично бути застосовані в силу спорідненості відповідних відносин) прямо вказує ч. 3 ст. 335 ЦК України, слід вважати, що право власності на скарб виникає відразу ж після його виявлення. Таким чином, особа, яка виявила скарб, стає саме його власником, а не володільцем.

Що ж до виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури, право власності на який набуває держава, то, в разі невиконання особою, яка виявила такий скарб встановленої законом вимоги щодо негайного повідомлення про нього міліції або органу місцевого самоврядування, і привласнення його такою особою, її треба вважати незаконним володільцем. Це ж саме стосується і особи, яка привласнила скарб, виявлений під час розкопок, пошуків, що проводилися відповідно до її трудових або договірних обов'язків.

Таким чином, відповідно до ст. 343 ЦК України факт виявлення скарбу може бути підставою набуття права власності або фактичного володіння, але ні в якому разі не права володіння.

В законодавстві України можна знайти ще багато різноманітних підстав виникнення як права володіння, так і фактичного володіння.

Далі варто розглянути підстави припинення володіння.

Ст. 399 ЦК України вказує, що право володіння припиняється у разі:

- відмови володільця від володіння майном;
- витребування майна від володільця власником майна або іншою особою;
- знищення майна;
- інших випадків, встановлених законом.

Враховуючи назву статті — «Припинення права володіння», можна зробити висновок, що в ній йдеться про підстави припинення виключно законного володіння. Однак це уявлення не відповідає дійсності. Більше того, деякі з перерахованих в статті підстав взагалі не можуть бути застосовані щодо законного володіння, а стосуються виключно незаконного. Таким чином, зазначена стаття містить підстави припинення як законного, так і незаконного володіння, які відрізняються між собою, з огляду на неоднакову природу фактичного володіння і права володіння чужим майном. В той же час такий зміст цієї статті ЦК України не відображений в її назві [7; 623].

Однією з підстав припинення як титульного, так і безтитульного володіння є відмова володільця від свого володіння майном.

ЦК України не вимагає вчинення будь-яких формальних дій для відмови від володіння. Достатньо вчинення фактичних дій, які свідчать про таку відмову. Проте це стосується тільки фактичного володіння, адже для припинення права володіння простої відмови володільця може бути недостатньо. Так, відмова володільця від володіння майном не є загальною підставою припинення права володіння, заснованого, наприклад, на договорі. Особа, яка володіє відповідним майном на підставі договору, не може, за загальним правилом, в односторонньому порядку відмовитись від володіння. Це обумовлено тим, що згідно з положеннями ЦК України одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускаються, якщо інше не встановлено договором чи законом. Наприклад, повернення наймачем майна наймодавцю за договором, укладеним на певний строк, не є, за загальним правилом, підставою припинення зобов'язання і не припиняє прав та обов'язків наймача за договором. Шляхом простої відмови від права володіння

не може також припинитися право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис).

Однак в інших випадках ЦК України допускає можливість припинення права володіння чужим майном шляхом відмови від нього. Так, відповідно до ч. 2 ст. 341 ЦК України особа, яка на підставі норм цивільного законодавства утримує та користується затриманою нею бездоглядною твариною (тобто законно володіє нею), може відмовитись від передбаченої в такому випадку законом можливості набути право власності на цю тварину. Оскільки до набуття права власності зазначена особа є титульним володільцем, то відмовившись від набуття права власності, вона водночас відмовляється і від здійснення права володіння, адже з моменту такої відмови бездоглядна тварина переходить у власність територіальної громади. Подібним чином відмовитись від права володіння чужим майном може особа, яка знайшла загублену річ і на підставі норм цивільного законодавства зберігає її, тобто здійснює право володіння (ч. 2 ст. 338 ЦК України).

Отже, така підстава припинення володіння як відмова від нього є універсальним засобом припинення лише фактичного володіння. Що ж до титульного володіння, воно лише в деяких прямо встановлених законом випадках може припинятися на підставі відмови від нього володільця.

Інша зазначена ЦК України підстава припинення володіння — витребування майна від володільця власником майна або іншою особою — на думку юристів, взагалі може бути застосована виключно до фактичного володіння [8; 670–671]. Так, відповідно до ст. 387 ЦК України власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. При цьому, якщо такий володільець є недобросовісним, власник може витребувати майно в будь-якому випадку (ст. 400 ЦК України), якщо ж незаконний володільець є добросовісним, майно від нього може бути витребуване тільки в разі дотримання умов, визначених ст. 388 ЦК України. Стосовно титульного володіння цивільне законодавство України не передбачає можливості витребування власником відповідного майна від законного володільця. Це не означає, що власник зовсім позбавляється можливості повернути собі майно. Таке повернення просто базується на інших підставах. Наприклад, якщо законне володіння виникає на підставі договору з власником, останній має застосовувати для задоволення своїх вимог відповідні зобов'язальні засоби.

Таким чином, слід зазначити, що хоча ця підстава міститься в статті, яка, виходячи з назви, має закріплювати підстави припинення права володіння (тобто законного володіння), вона може бути застосована виключно як підстава припинення фактичного володіння.

Останньою прямо зазначеною в ЦК України підставою припинення права володіння є знищення майна, яке є безпосереднім об'єктом такого володіння. Зазначена підстава може призвести до припинення як права володіння чужим майном, так і фактичного володіння.

Перелік підстав припинення володіння, зазначений в ст. 399 ЦК України, не є вичерпним. До інших підстав припинення володіння слід віднести, наприклад, поєднання в одній особі володільця і власника майна, яке призводить до припинення як законного, так і незаконного володіння.

О. В. Дзера вважає доцільним врахувати також положення ст. 346 «Підстави припинення права власності» ЦК України [8; 671]. Так, якщо у володінні титульного чи безтитульного володільця знаходиться майно, що є пам'яткою історії та культури, воно може бути примусово викуплене відповідними державними органами. Подібним чином володіння припиняється в разі викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю. Підставою припинення може бути також вилучення відповідної речі — предмету володіння з цивільного обігу. Отже, в ЦК України можна знайти не тільки прямо зазначені в ст. 399 підстави припинення володіння, а й багато інших.

Викладене дає можливість дійти висновку, що обраний законодавцем спосіб регулювання підстав виникнення і припинення володіння призвів до абсолютного змішування підстав виникнення та припинення права володіння і фактичного володіння, що на практиці може призвести до значних труднощів при їх визначенні. Необґрунтованим здається ігнорування підстав виникнення і припинення фактичного володіння в назвах відповідних статей ЦК України, з огляду на часткове їх регулювання самими нормами цих статей. Крім того, перелік підстав, насамперед, припинення як законного, так і незаконного володіння, на думку автора, потребує доповнення.

Таким чином, подальшої розробки і вивчення потребують питання систематизації підстав виникнення та припинення права володіння й фактичного володіння в контексті вдосконалення і узгодження законодавчої регламентації концепції інституту володіння в цілому.

Література

1. Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 року // www.rada.gov.ua.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. Т. I. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005.
3. Харитонов Е. О., Санихметова Н. А. Гражданское право Украины: Учебник. — Х.: ООО «Одиссей», 2004.
4. Закон України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 року // Відомості Верховної Ради. — 1999. — № 24. — Ст. 207.
5. Цюра В. В. Речові права на чуже майно: 12.00.03: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Цюра. — К.: Видавництво Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка, 2007.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. — Вид. друге, змінене і доповнене / За ред. В. М. Коссака. — К.: Істина, 2008.
7. Гражданский кодекс Украины: Комментарий. — Т. I. — Издание второе. — Х.: ООО «Одиссей», 2004.
8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. Т. I. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005.

Д. Ю. Касілова, аспірант

Национальный университет «Одесская юридическая академия»
ул. Пионерская, 2, Одесса, 65009, Украина

ОСНОВАНИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПРЕКРАЩЕНИЯ ВЛАДЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Определение оснований возникновения и прекращения владения имеет важное значение, поскольку именно они определяют сферу применения института владения. Однако существует еще неурегулированный вопрос относительно несогласованности соответствующих норм ГК Украины, которая требует детального изучения с целью совершенствования законодательного регулирования оснований возникновения и прекращения владения.

Ключевые слова: основания возникновения владения, основания прекращения владения, право владения, фактическое владение, институт владения.

УДК 347.454.5

А. І. Ламан,

приватний нотаріус, м. Одеса

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГЕНТСЬКИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Стаття присвячена розгляду поняття «агентські правовідносини», дослідженню генезису, праворозуміння та правового регулювання цих відносин сьогодні в праві України. Автор дає рекомендації щодо внесення змін до сучасного законодавства України відносно правового регулювання агентських правовідносин та використання на практиці договору агентування, а також розглядає окремі колізії в правовому регулюванні діяльності деяких видів агентів.

Ключові слова: агент, агентський договір, агентські правовідносини, морський агент, страховий агент, турагент.

Світовий досвід свідчить, що з розвитком економічних та політичних відносин, розширенням ринків збуту продукції та зміцненням зовнішньоекономічних зв'язків збільшується кількість правочинів, які супроводжують діяльність учасників цивільних правовідносин. Однак різне правове регулювання схожих інститутів цивільного права окремих держав може призвести до колізій у правозастосовчій практиці. Яскравим прикладом залишається інститут агентського договору, права природа якого у цивільному праві України є дещо іншою у порівнянні з цивільним правом інших країн світу. Не можна не наголосити на тому, що агентські відносини історично розвивалися саме як інститут представництва, про що свідчать багатотомні дослідження таких видатних цивілістів, як А. Ф. Федоров, Г. Ф. Шершеневич, Л. С. Таль, П. П. Цитович та ін. [1, 476–477]. Однак саме ці вчені і наголошували на тому, що відносини агента та принципала є неоднозначними й такими, що потребують спеціального правового регулювання.

Правове регулювання агентського договору в Україні здійснюється відповідно до положень Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) щодо договору доручення [2, 264] та Господарського кодексу України (далі — ГК України), відповідно до ст. 295 якого комерційне посередництво (агентська діяльність) — це підприємницька діяльність, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє [3, 178]. Відповідно до логіки ч. 2 ст. 305 ГК України ця діяльність охоплюється більш широким поняттям «доручення» зі специфікою, обумовленою, зокрема, сферами існування та застосування агентських відносин. Тому на неї, як вже зазначалося вище, поширюються загальні положення ЦК України щодо відносин доручення та положення ГК України щодо агентських відносин. У ст. 297 ГК України визначено і предмет агентського договору: «За агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок». Не зовсім зрозуміло, що законодавець мав на увазі, використовуючи термін «фактичні послуги». При цьому також зазначається, що не є комерційним посередником (агентом) особа, яка діє від свого імені, але в чужих інтересах.

Таким чином, залишається незрозумілим, як співвідносяться один з одним комерційне посередництво та агентська діяльність. Як відзначає І. Бережна, «ці два

терміни не можна ототожнювати, оскільки агентська угода є одним з договорів про надання посередницьких послуг... агентська діяльність не може обмежуватися комерційним посередництвом, оскільки ці дві категорії навіть не можна порівняти, зважаючи на те, що агентський договір поряд з іншими цивільно-правовими договорами є одним із елементів, з яких складається інститут комерційного посередництва» [4, 8]. Крім того, незрозумілим залишається співвідношення таких понять, як «комерційне представництво» та «комерційне посередництво». Так, відповідно до ст. 243 ЦК України комерційним представником є особа, яка постійно та самостійно виступає представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності, а комерційне посередництво, як було зазначено вище, — це підприємницька діяльність, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє. Таким чином, за змістом ці два поняття є майже тотожними в законодавстві України, але на практиці вони мають дещо різне значення, про що мова йтиме нижче.

Аналіз практики агентування як в Україні та Російській Федерації, так і в інших зарубіжних країнах, показує, що агент при виконанні своїх повноважень часто діє від свого імені, але в інтересах принципала, що робить схожими такі відносини з відносинами, що випливають з договору комісії. Також агентський договір має спільні риси з договором доручення, однак предметом договору доручення є виконання повіреним чітко визначених юридичних дій, в той час як в агентському договорі не завжди вказується чіткий перелік таких дій, а може фіксуватися лише мета агентської діяльності і необхідні для цього повноваження. Також агент вчиняє не тільки дії юридичного характеру, а й фактичні дії. З цього приводу Г. Є. Авілов, порівнюючи агентський договір з договорами доручення та комісії, правильно звернув увагу на те, що «спосіб участі агента у відносинах з третіми особами, який є конститутивною ознакою для договорів доручення та комісії (і який є підставою для їх розмежування), для агентського договору, навпаки, значення не має. Суть агентського договору — саме в тому, що діяльність, яка здійснюється агентом за дорученням та в інтересах принципала, породжує для останнього майнові наслідки. Що ж стосується характеру взаємовідносин агента з третіми особами, то сторони мають право використовувати будь-яку модель — доручення, комісію чи змішаний договір» [5, 286]. Таким чином, предмет агентського договору є ширшим у порівнянні з предметом договору доручення, а також агентському договору притаманні окремі риси договору комісії.

Така позиція у науковій та практичній літературі України знайшла прихильників. Наприклад, Р. В. Колосов вважає, що агентський договір — це цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (агент) зобов'язується за винагороду вчинити за дорученням і рахунок іншої сторони (принципала) юридичні та інші дії від свого імені або від імені принципала [6, 235]. Схожої позиції притримується А. І. Дрішлюк, який визначає, що агентський договір є самостійним договором у системі цивільного права України, а агент при виконанні доручення, наданого принципалом, може виконувати дії як від власного імені, так і від імені цього принципала [1, 476].

Зазначимо, що в теорії та практиці зарубіжних країн агентський договір є самостійним видом цивільно-правового договору, відповідно до якого агент може вступати як від власного імені, так і від імені принципала [1, 234; 5, 477].

Зазначимо, що морське право в більшості країн, в тому числі і в Україні, формувалося як торговельні звичаї, які не так давно знайшли своє законодавче закріплення. Саме тому і в Кодексі торговельного мореплавства України (надалі — КТМ України) знаходимо, що «морський агент виконує формальності та дії, пов'язані з прибуттям, перебуванням і відходом судна, допомагає капітану судна у налаго-

дженні контактів... оформлює митні документи...»; таким чином, морський агент завжди виконує не тільки юридичні, а й фактичні дії, що не є характерним для договору доручення [7, 38]. Про це зазначав ще професор Л. С. Таль, коли писав, що «представництво... тотожне з юридичним представництвом; до виконання фактичних дій від імені та в інтересах інших осіб цей термін не використовується... У діяльності торгового агента ті та інші [дії. — Авт.] тісно сплітаються... При таких обставинах... цей інститут ґрунтується лише на звичаї... хоча і є самостійним правовим типом» [8, 372]. Крім того, сьогодні діяльність морського агента спеціально регулюється Главою 5 КТМ України. Так, відповідно до ст. 116 КТМ України морський агент — це постійний представник судновласника, який за договором морського агентування за винагороду зобов'язується надавати послуги в галузі торговельного мореплавства. Також зазначається, що морський агент діє від імені судновласника, однак відсутнє чітке визначення договору морського агентування та правового статусу морського агента. Зокрема, зі змісту вказаної глави не можна зробити однозначний висновок, в якому статусі виступає агент, адже поняття «агент», «представник», «довірена особа» в контексті КТМ України використовуються як синоніми [7, 38]. Крім того, у ст. 117 КТМ України зазначається, що морський агент виступає від імені вантажовласника, в той час як у ст. 116 він визначається як «постійний представник судновласника»; зазначається, що морський агент є «договірною стороною учасників перевезення вантажів у прямому змішаному сполученні», що суперечить вищевказаним положенням ЦК України та ГК України, а також ст. 909 ЦК України, ст.ст. 133, 184 КТМ України [7, 37–38]. Цікавим постає також саме визначення у ст. 117 прав та обов'язків морського агента: «морський агент виконує формальності та дії, пов'язані з прибуттям, перебуванням і відходом судна, допомагає капітанові судна в налагодженні контактів з службами порту, місцевими органами державної виконавчої служби, в організації постачання і обслуговування судна в порту, оформляє митні документи та документи на вантаж, інкасує суми фрахту та інші суми для оплати вимог судновласника, що виникають з договору перевезення, сплачує за розпорядженням судновласника і капітана судна суми, пов'язані з перебуванням у порту, залучає вантажі для морських ліній, здійснює збір фрахту, експедирування вантажу, наймання екіпажів для роботи на судах, виступає від імені вантажовласника, а також договірною стороною учасників перевезення вантажів у прямому змішаному сполученні». Зі змісту наведеної статті можна зробити висновок, що морський агент, з одного боку, повинен діяти як комерційний представник на підставі договору доручення, де принципалом виступає або судновласник, або вантажовласник, або обидві ці особи, з іншого боку — мова йде про фактичні дії, які виконує морський агент, тому предмет договору між агентом і принципалом є ширшим, ніж предмет договору доручення, як він зазначений у ЦК України. Крім того, залишається незрозумілим, яким чином може виступати морський агент договірною стороною, як це зазначено у ст. 117 КТМ України, якщо за законодавством України агент діє тільки від імені принципала, отже, договірною стороною у правовідносинах може виступати лише принципал.

Викликає цікавість також положення щодо морського агентування вже не чинних на цей час Умов і правил здійснення агентування і фрахтування морського торговельного флоту та контролю за їх дотриманням, затверджених Наказом Міністерства транспорту України від 17.05.94 № 247. Так, відповідно до п. 2.1, 2.3 цього Наказу агентування морського торговельного флоту — це обслуговування суден в морських, річкових портах України, що здійснюється судновим агентом, який надає послуги судну, що пов'язані з торговельним мореплавством; судновий агент — це будь-яка особа (фізична або юридична), яка бере участь від імені і за рахунок власника, фрахтівника, оператора судна або власника вантажу в наданні послуг в галузі морських перевезень, а саме: ведення переговорів про купівлю або продаж судна і укладання таких угод, ведення переговорів про фрахтування судна

і контроль за фрахтуванням, збирання фрахту у відповідних випадках і вирішення всіх пов'язаних з цим збором фінансових питань, своєчасне оформлення митної і вантажної документації і відправлення вантажу; організація заходів, пов'язаних з прибуттям або відправленням судна: забезпечення проведення вантажно-розвантажувальних робіт та розрахунків за ними; своєчасне інформування капітана судна щодо правил, звичаїв порту, змін тарифів, судовласника — про прибуття і відправлення судна, проведення вантажних робіт; документальне оформлення претензій; оформлення звітно-грошової документації по судну; регулювання всіх питань між капітаном судна, відправником і одержувачем вантажу, митними і портовими властями; організація обслуговування судна в порту: організація забезпечення судна паливом, харчуванням, водою та іншими необхідними матеріалами; наймання екіпажу на судна; забезпечення медичного та культурного обслуговування членів екіпажу судна [9, 3].

В Україні також поширеною є діяльність страхових агентів, яка регулюється Законом України «Про страхування». Так, в цьому законі зазначена діяльність називається страховим посередництвом, до складу якого входять брокерські та агентські операції. Цікавим є визначення у ст. 15 зазначеного закону правового статусу страхового агента та страхового брокера [10, 2]. Наприклад, зазначено, що страховими посередниками можуть бути страхові або перестрахові брокери, страхові агенти. Посередницька діяльність страхових та перестрахових брокерів у страхуванні та перестрахованні здійснюється як виключний вид діяльності і може включати консультування, експертно-інформаційні послуги, роботу, пов'язану з підготовкою, укладанням та виконанням (супроводом) договорів страхування (перестраховання), в тому числі щодо врегулювання збитків у частині одержання та перерахування страхових платежів, страхових виплат та страхових відшкодувань за угодою відповідно із страхувальником або перестраховальником, інші посередницькі послуги у страхуванні та перестрахованні за переліком, встановленим уповноваженим органом. Страхові брокери — юридичні особи або фізичні особи, які зареєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності та здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні як страхувальник. Перестрахові брокери — юридичні особи, які здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у перестрахованні від свого імені на підставі брокерської угоди із страховиком, який має потребу у перестрахованні як перестраховальник.

Як бачимо, в контексті зазначеного закону страховий брокер виконує функції агента в загальноприйнятому значенні цього слова, тобто він виконує не тільки юридичні дії, а дії фактичні, як консультування, супроводження, організація та проведення переговорів щодо укладення договору страхування. Крім того, брокер діє від свого імені при укладенні таких договорів. Таким чином, в діяльності страхового брокера вбачаються як риси договору доручення, так і риси договору комісії.

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про страхування» страхові агенти — це фізичні особи або юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності, а саме: укладають договори страхування, одержують страхові платежі, виконують роботи, пов'язані із здійсненням страхових виплат та страхових відшкодувань. Страхові агенти є представниками страховика і діють в його інтересах за винагороду на підставі договору доручення із страховиком [10, 5]. Таким чином, Закон України «Про страхування» наче співвідносить агентську діяльність страхового агента з діяльністю представника, яка регулюється главою 68 ЦК України «Доручення». Однак чи є таке співвідношення коректним? Адже з поняття договору доручення вбачається, що представник виконує конкретні чітко визначені юридичні дії, а страховий агент виконує і фактичні дії, тобто такі дії, які не тягнуть за собою яких-небудь юридичних наслідків; крім того,

вбачається, що предмет договору доручення та договору комісії є більш вузьким у співвідношенні з предметом агентського та брокерського договору у контексті Закону України «Про страхування».

Агентська діяльність також частково регулюється Законом України «Про туризм». Так, суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність, є, зокрема, туристичні агенти (далі — турагенти) — юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на турагентську діяльність [11, 3]. Крім того, відповідно до положень зазначеного закону турагент діє від свого імені та за свій рахунок на підставі агентського договору з туроператором, а також з відповідними готелями, іншими установами відпочинку, тощо. Також у цьому ж Законі зазначено, що турагент несе відповідальність перед туристом, з яким укладено договір на туристичне обслуговування, однак відносини представництва ґрунтуються на тому, що усі юридичні наслідки створюються тільки для довірителя, отже, і відповідальність за будь-які порушення перед туристом з цієї точки зору повинен нести туроператор, а не турагент; турагент повинен нести відповідальність лише перед туроператором. Таким чином, визначення агентської діяльності в контексті Закону України «Про туризм» суперечить загальним положенням щодо агентського договору ГК України.

Таким чином, можна визначити основні ідеї правового регулювання агентських відносин в українському законодавстві:

1) діяльність агента — це представництво, агент діє від імені свого довірителя (або принципала), дії агента створюють юридичні наслідки тільки для довірителя (або принципала);

2) предмет агентського договору — це виконання агентом певних дій (юридичних та фактичних) від імені його довірителя (принципала).

Особливість правового регулювання агентських відносин полягає у тому, що:

1) в законодавстві відсутнє чітке розмежування між поняттями «комерційне представництво», «комерційне посередництво» та «діяльність агента»;

2) в законодавстві відсутнє визначення понять «юридичні дії» та «фактичні дії», які фактично становлять зміст агентського договору;

3) в законодавстві відсутнє визначення поняття «фактична послуга», яка частково становить предмет агентського договору;

4) на практиці агенти діють як від імені довірителя (принципала), так і від свого імені; найяскравішим предметом може бути діяльність туристичних агентів. Причина — неузгодженість законодавства та ціла низка нормативно-правових актів, які регулюють діяльність окремих видів агентів.

Отже, в Україні не існує адекватного правового регулювання інституту агентування, не визначено природи та змісту агентського договору, чітко не визначені права та обов'язки агента. Сьогодні необхідно сформулювати теоретичну базу агентських відносин, визначити поняття агентського договору та правового статусу сторін цього договору, використовуючи наукові розробки та ідеї сучасних українських вчених-цивілістів, а також позитивний досвід зарубіжних країн.

Література

1. Дрішлюк А. І. Роль порівняльного правознавства для вдосконалення цивільного законодавства України // *Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць*. — Одеса: Юрид. літ., 2002. — Вип. 16. — С. 476–481.

2. *Цивільний кодекс України*. — *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, ; 40–44, ст. 356.

3. *Господарський кодекс України*. — *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 18 ст. 144.

4. Бережна І. Чи є перспективи у агентських договорів в Україні? — Юридичний журнал. — 2007. — № 9. — С.12.
5. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. — 642 с.
6. Колосов Р. В. Визначення предмета та юридична характеристика агентського договору // Держава і право: Зб. наук. пр. — К.:ІДП НАНУ. — 2002. — Вип. 17. — С. 234–236.
7. Кодекс торговельного мореплавання України. — Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 47, ст. 349.
8. Таль Л. С. Торговый агент и агентурный договор как правовые типы // Памяти профессора Г. Ф. Шершеневича. Сборник статей по гражданскому и торговому праву. — М., 1915. — 492 с.
9. Умови і правила здійснення агентування і фрахтування морського торговельного флоту та контролю за їх дотриманням, затверджені Наказом Міністерства транспорту України від 17.05.94 № 247. — Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
10. Закон України «Про страхування». — Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 18, ст. 78.
11. Закон України «Про туризм». — Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 13, ст. 180.

А. И. Ламан,

частный нотариус, г. Одесса

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АГЕНТСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье автором рассмотрено понятие «агентские правоотношения», исследована история возникновения данного института, а также практика и теория агентских отношений в Украине и других странах. В статье приведены основные принципы правового регулирования агентских отношений в Украине, освещены особенности правового регулирования отдельных видов агентов, а также описаны взгляды ученых на некоторые коллизии, возникающие в правоприменительной практике. Также автором разработаны рекомендации относительно внесения изменений в действующее законодательство Украины.

Ключевые слова: агент, агентский договор, агентские правоотношения, морской агент, страховой агент, турагент.

УДК 347.772.028

Л. Д. Романадзе, канд. юрид. наук, доцентНаціональний університет «Одеська юридична академія»
вул. Піонерська, 2, м. Одеса, 65009, Україна

УМОВИ ТА ПОРЯДОК НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТОРГОВЕЛЬНИМ МАРКАМ

В статті детально розглядається процедура набуття правової охорони торговельними марками. Аналізуються всі стадії реєстрації прав на торговельну марку: подання заявки, розгляд заявки, експертиза заявки, видача свідоцтва. Наводяться підстави для відмови в реєстрації торговельної марки.

Ключові слова: торговельна марка, реєстрація прав на торговельну марку, заявка на реєстрацію торговельної марки, формальна експертиза, підстави для відмови в реєстрації торговельної марки.

В Україні процедура набуття правової охорони торговельними марками визначена в Законі України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (далі за текстом — «Закон»), а також в Правилах складання, подання та розгляду заявки на видачу свідоцтва України на знак для товарів і послуг, затверджених наказом Державного патентного відомства України від 28 липня 1995 року № 116 (із змінами і доповненнями).

Особа, яка бажає одержати свідоцтво, подає до Державного підприємства «Український інститут промислової власності» заявку, яка складається українською мовою і повинна стосуватися однієї торговельної марки. Якщо деякі документи заявки викладено іншою мовою, ніж українська, то необхідно протягом двох місяців від дати подання заявки надати до ДП «Український інститут промислової власності» переклад цих документів українською мовою.

Право на одержання свідоцтва має заявник, заявка якого має більш ранню дату подання до Державного підприємства «Український інститут промислової власності», або якщо заявлено пріоритет, більш ранню дату пріоритету, за умови, що вказана заявка не вважається відкликаною, не відкликана або за нею не прийнято рішення про відмову в реєстрації марки, можливості оскарження якого вичерпані.

Заявка має містити сукупність таких документів:

1. Заява про реєстрацію торговельної марки встановленої форми. В заяві зазначаються: відомості про заявника (повне ім'я громадянина або повне найменування юридичної особи (відповідно до установчого документа) та його адреса, ідентифікаційний код юридичної особи); відомості про право заявника на пріоритет; поштова адреса в межах України, за якою буде вестись листування з заявником, прізвище чи найменування адресата; дані про представника у справах інтелектуальної власності, якщо заявка подається через такого; колір (поєднання кольорів) заявленої торговельної марки (якщо марка не чорно-біла). Заява має бути підписана заявником. Якщо заявником є юридична особа, заява підписується особою, що має на це право, додається літерна розшифровка підпису і зазначається посада. Підпис скріплюється печаткою. Якщо заявка подається через представника у справах інтелектуальної власності, останній має право підпису замість заявника.

2. Зображення марки, що заявляється. Зображення марки, що заявляється на реєстрацію, подається у вигляді фотокопії або друкарського відбитка розміром

8 × 8 см. Якщо заявляється об'ємна марка, її фотокопія подається у такому ракурсі, який дає можливість уявити весь об'єкт в цілому. Крім того, додатково надаються зображення всіх необхідних проекцій позначення, які дають можливість мати вичерпну уяву про марку. Якщо як марка заявляється етикетка, вона подається як зображення марки, при умові, що її розмір не перевищує 14 × 14 см. Фотокопії чи друкарські відбитки повинні бути контрастними, чіткими і мають подаватися у зазначеному в заяві про реєстрацію торговельної марки кольорі або поєднанні кольорів.

Разом із зображенням подається опис марки, якщо марка має словесну частину або відноситься до марок, які не складаються з графічних позначень. Якщо словесна марка чи її частина не мають смислового значення, то зазначається спосіб її утворення, наприклад, початкові склади декількох слів, абрєвіатура, вигадане слово тощо. Якщо словесне позначення не поширене в українській мові (наприклад, спеціальний термін, застаріле слово), то зазначається його значення. Якщо словесна марка чи його частина подаються іноземною мовою, то для марок, що мають смислове значення, необхідно додати його переклад українською мовою і транслітерацію літерами українського алфавіту.

3. Перелік товарів і послуг, для яких заявник просить зареєструвати марку, згрупованих за класами Міжнародного класифікатора товарів і послуг.

Необхідно пояснити, що всі торговельні марки реєструються відносно певних товарів і послуг відповідно до Міжнародної класифікації товарів і послуг (далі за текстом МКТП). Тому при поданні заявки обов'язково зазначається перелік товарів та/або послуг, відносно яких заявник має намір одержати правову охорону. Тобто якщо торговельна марка зареєстрована відносно товарів 33-го класу МКТП — алкогольній напої, то правова охорона такої марки не буде поширюватися на кондитерські вироби чи телефонні послуги. Відповідно до МКТП всі товари і послуги розподілені за 45 класами: 1—34-го класи — товари; 35—45-го класи — послуги [1, 12].

Причому перелік товарів і послуг та їх групування періодично переглядаються, що призводить до викладення МКТП у новій редакції. Україна приєдналася до Ніщської угоди про Міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків (від 15 червня 1957 р.) 1 червня 2000 року. З 1 січня 2007 р. в Україні введена в дію дев'ята редакція МКТП [2, 161].

4. Документи, що додаються до заявки, зокрема, документ про сплату збору за подання заявки, довіреність на ім'я представника, якщо заявка подається через такого, тощо.

Заявка може бути подана заявником особисто або через представника у справах інтелектуальної власності чи іншу довірену особу.

За подання заявки сплачується збір, розмір якого встановлюється відповідно до Порядку сплати зборів за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2004 р. № 1716.

Розгляд матеріалів заявки проводиться відповідно до ст. 10 Закону і передбачає проведення щодо них формальної експертизи та кваліфікаційної експертизи (експертизи по суті).

Завдання експертизи заявки за формальними ознаками — встановити відповідність заявки вимогам статті 7 Закону та обсягу прав, що заявляються заявником, а саме — перевіряється наявність:

- заяви про реєстрацію марки;
- зазначення в заяві повного імені або найменування заявника, його адреси;
- зображення марки, яка заявляється на реєстрацію;
- переліку товарів і/або послуг, згрупованих за класами МКТП;
- необхідних відомостей щодо представника в разі наявності такого;

– копії попередньої (попередніх) заявки (заявок), якщо заявник бажає скористатись правом на пріоритет згідно з пунктом 1 статті 9 Закону;

– документа, що підтверджує показ експонатів з використанням заявленої марки на офіційній або на офіційно визнаній міжнародній виставці, якщо заявник бажає скористатися правом пріоритету відповідно до пункту 2 статті 9 Закону;

– документа про сплату збору за подання заявки, в тому числі за експертизу;

– довіреності, виданої представнику;

– перекладу документів або витягів з них, необхідних для проведення експертизи, які додаються до заявки, якщо вони подані не українською мовою.

Після проведення формальної експертизи у разі встановлення відповідності заявці вимогам статті 7 Закону та обсягу прав, що заявляються заявником, ДП «Український інститут промислової власності» проводить експертизу заявки по суті позначення, що заявлено на реєстрацію як марка.

Завдання кваліфікаційної експертизи — перевірити позначення на відповідність умовам надання правової охорони та відсутність підстав для відмови в її наданні, передбачених ст. 6 Закону.

Законом установлені певні вимоги, яким повинно відповідати позначення, щоб отримати правову охорону як торговельна марка. По-перше, позначення не повинно суперечити публічному порядку, принципам гуманності і моралі. Крім того, не можуть одержати правову охорону позначення, які зображують або імітують державні герби, прапори та інші державні символи (емблеми); офіційні назви держав; емблеми, скорочені або повні найменування міжнародних міжурядових організацій; офіційні контрольні, гарантійні та пробірні клейма, печатки; нагороди та інші відзнаки. Такі позначення можуть бути включені до торговельної марки як елементи, що не охороняються, якщо на це є згода відповідного компетентного органу або їх власників.

Не можуть одержати правову охорону також позначення, які:

– звичайно не мають розрізняльної здатності та не набули такої внаслідок їх використання;

– складаються лише з позначень, що є загальноновживаними як позначення товарів і послуг певного виду;

– складаються лише з позначень чи даних, що є описовими при використанні щодо зазначених у заявці товарів і послуг або у зв'язку з ними, зокрема, вказують на вид, якість, склад, кількість, властивості, призначення, цінність товарів і послуг, місце і час виготовлення чи збуту товарів або надання послуг;

– є оманливими або такими, що можуть ввести в оману щодо товару, послуги або особи, яка виробляє товар або надає послугу;

– складаються лише з позначень, що є загальноновживаними символами і термінами;

– відображають лише форму, що обумовлена природним станом товару чи необхідністю отримання технічного результату, або яка надає товару істотної цінності.

Не можуть бути зареєстровані як торговельні марки позначення, які є тотожними або схожими настільки, що їх можна сплутати з:

– марками, раніше зареєстрованими чи заявленими на реєстрацію в Україні на ім'я іншої особи для таких самих або споріднених з ними товарів і послуг;

– марками інших осіб, якщо ці марки охороняються без реєстрації на підставі міжнародних договорів, учасником яких є Україна, зокрема, марками, визнаними добре відомими відповідно до статті 6 bis Паризької конвенції про охорону промислової власності;

– фірмовими найменуваннями, що відомі в Україні і належать іншим особам, які одержали право на них до дати подання до Установи заявки щодо таких же або споріднених з ними товарів і послуг;

– кваліфікованими зазначеннями походження товарів (у тому числі спиртів та алкогольних напоїв), що охороняються відповідно до Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів». Такі позначення можуть бути лише елементами, що не охороняються, марок осіб, які мають право користуватися вказаними зазначеннями;

– знаками відповідності (сертифікаційними знаками), зареєстрованими у встановленому порядку.

Не реєструються як торговельні марки позначення, які відтворюють:

– промислові зразки, права на які належать в Україні іншим особам;
– назви відомих в Україні творів науки, літератури і мистецтва або цитати і персонажі з них, твори мистецтва та їх фрагменти без згоди власників авторського права або їх правонаступників;

– прізвиська, імена, псевдоніми та похідні від них, портрети і факсиміле відомих в Україні осіб без їхньої згоди.

Кінцеві результати експертизи заявки, що не вважається відкликаною або не відкликана, відображаються в обґрунтованому висновку експертизи за заявкою, що набирає чинності після затвердження його Державним департаментом інтелектуальної власності [3, 8]. На підставі такого висновку Держдепартамент приймає рішення про реєстрацію марки для всіх зазначених у заявці товарів і послуг, або про відмову в реєстрації марки для всіх зазначених у заявці товарів і послуг, або про реєстрацію марки щодо частини зазначених у заявці товарів і послуг та відмову в реєстрації марки для іншої частини зазначених у заявці товарів і послуг. На підставі рішення про реєстрацію марки та за наявності документів про сплату державного мита за видачу свідоцтва і збору за публікацію про видачу свідоцтва в офіційному бюлетені «Промислова власність» здійснюється публікація відомостей про видачу свідоцтва, визначених в установленому порядку. Зазначені мито та збір сплачуються після надходження до заявника рішення про реєстрацію марки. Одночасно з публікацією відомостей про видачу свідоцтва Державний департамент інтелектуальної власності здійснює державну реєстрацію торговельної марки шляхом внесення до Державного реєстру свідоцтв України на знаки для товарів і послуг відповідних відомостей. Порядок ведення зазначеного реєстру визначається Положенням про Державний реєстр свідоцтв України на знаки для товарів і послуг, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 10 січня 2002 р. № 10 (із змінами та доповненнями).

У місячний строк після державної реєстрації марки здійснюється видача свідоцтва.

Відповідно до законодавства України будь-яка особа має право зареєструвати торговельну марку в іноземних державах. При цьому особа має право вибору: чи звернутися з заявкою про реєстрацію торговельної марки напряму до країни, в якій він бажає отримати реєстрацію, чи скористуватися міжнародною процедурою, передбаченою Мадридською угодою про міжнародну реєстрацію знаків та/або Протоколом до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків. У разі реєстрації знака в іноземних державах згідно з Мадридською угодою про міжнародну реєстрацію знаків та/або Протоколом до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків заявка на міжнародну реєстрацію та відповідні їй заява про територіальне розширення і заява про продовження міжнародної реєстрації подаються через національне відомство України. Витрати, пов'язані з реєстрацією знака в іноземних державах, несе заявник чи за його згодою інша особа.

Література

1. Шевелева, Т. Комерційне найменування: проблеми правової охорони в Україні // *Інтелектуальна власність: Наук.-практ. журн.* 2005. № 7. — С.11–16.

2. Загорецька, Л. О. Актуальні проблеми правового забезпечення охорони та захисту прав на торговельні марки за чинним законодавством України / Л. О. Загорецька // *Другі цивільні чи-*

танья з питань права інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О. А. Підпригори : Зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (22 квітня 2008 р.) . 2009 . 212 с. — С. 159–166.

3. Шверк, М. Проблеми застосування законодавства про торгівельні марки // Інтелектуальна власність: Наук.-практ. журн. 2005. № 5. — С. 7–9.

Л. Д. Романадзе, канд. юрид. наук, доцент

Национальный университет «Одесская юридическая академия»
ул. Пионерская, 2, г. Одесса, 65009, Украина

УСЛОВИЯ И ПОРЯДОК ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ТОРГОВЫМ МАРКАМ

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматривается процедура получения правовой охраны торговыми марками. Анализируются все стадии регистрации прав на торговую марку: подача заявки, рассмотрение заявки, экспертиза заявки, выдача свидетельства. Приводятся основания для отказа в регистрации торговой марки.

Ключевые слова: торговая марка, регистрация прав на торговые марки, заявка на регистрацию торговой марки, формальная экспертиза, основания для отказа в регистрации торговой марки.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 346.91

О. В. Богомол, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ВИТРАТИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЯВКОЮ СТОРІН ТА ЇХ ПРЕДСТАВНИКІВ У ЗАСІДАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ

У статті розглянуто проблему визначення правової природи витрат підприємств на прибуття у судові засідання господарського суду їх представників та включення їх до складу судових витрат, передбачених Господарським процесуальним кодексом України. Докладно проаналізовано основні ознаки цього явища, проведено порівняльний аналіз з іншими процесуальними галузями права. Значний інтерес становлять пропозиції про внесення змін до чинного законодавства на підставі проведеного дослідження.

Ключові слова: витрати, пов'язані із явкою сторін та їх представників у засідання господарського суду; представники сторін; судові витрати; господарський процес.

Підприємства, установи, організації, інші юридичні особи, фізичні особи — підприємці, звертаючись до господарського суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, не лише сплачують передбачені законом судові витрати, а й зазнають певних збитків, які не включаються до складу судових витрат. Такими збитками є витрати, пов'язані з явкою представників до суду. Невизначеність правової природи цих витрат, їх місця у складі судових витрат у Господарському процесуальному кодексі України (далі — ГПК України), а також їх значення для сторін господарського процесу сприяє виникненню неоднакової судової практики у господарських судах України. Дискусійним залишається питання відшкодування цих витрат, незважаючи на однозначну позицію Вищого господарського суду України.

Наукова література, яка стосується предмета дослідження, носить епізодичний, розрізнений характер і відстає від потреб правозастосовної практики. На існування проблеми звертали увагу радянські науковці М. А. Гурвич, М. С. Фалькович. В Україні ініціатори окремих законопроектів з господарського судочинства Д. М. Притика, В. А. Бондик, Б. В. Колесніков, Ю. А. Кармазін передбачали такі витрати як судові.

Актуальність дослідження обґрунтовується різними підходами у вирішенні питання віднесення витрат, пов'язаних з явкою представників сторін у судові засідання, до судових витрат чи до збитків, відсутністю глибокого теоретичного аналізу. Незважаючи на те, що проблема відшкодування витрат, пов'язаних з відрядженням представників, існує ще з радянських часів, держава навіть в умовах економічної кризи не вирішила це питання. Отже, дослідження порушеної проблеми є своєчасним та необхідним.

Метою даної статті є не тільки аналіз різноманітних підходів до даного явища, але й вивчення його правової природи, значення, ознак, що сприятиме фор-

мулюванню обґрунтованих пропозицій для внесення змін до чинного законодавства.

Участь представників сторін у визначеному господарським судом часі і місці проведення судового засідання іноді є утрудненою у зв'язку з місцезнаходженням позивачів та відповідачів у іншому населеному пункті. У зв'язку з цим юридичні особи зазнають витрат на проїзд, наймання житла та добові для представника.

Стаття 44 ГПК України визначає, що судові витрати складаються з державного мита, сум, що підлягають сплаті за проведення судової експертизи, призначеної господарським судом, витрат, пов'язаних з оглядом та дослідженням речових доказів у місці їх знаходження, оплати послуг перекладача, адвоката, витрат на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу та інших витрат, пов'язаних з розглядом справи.

Вищий арбітражний суд України у роз'ясненні «Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України» визначив, що до інших витрат у розумінні ст. 44 ГПК України слід відносити, зокрема, суми, які підлягають сплаті особам, викликаним до господарського суду для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду справи (ст. 30 ГПК України). Згідно вказаної ст. 30 ГПК України в судовому процесі можуть брати участь посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, коли їх викликано для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду справи. Отже, у роз'ясненні визначено, що можуть відшкодуватися у якості судових лише витрати, пов'язані з якою посадовою особою чи працівником, коли їх викликано господарським судом для дачі пояснень.

Вищий господарський суд України у інформаційному листі «Про деякі питання застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у відповідних записках про роботу господарських судів у 2007 році» від 18.03.2008 р. № 01–8/164 на питання, чи можливо віднести до «інших витрат, пов'язаних з розглядом справи» (в розумінні ст. 44 ГПК України) витрати сторін у справі, яких вони зазнали у зв'язку з відрядженням представників (своїх працівників) для участі в судових засіданнях, зазначив наступне: якщо витрати, понесені стороною у зв'язку з реалізацією процесуальних прав у розгляді справи в господарському суді, відносяться до судових витрат, то вони відшкодовуються згідно зі ст. 49 ГПК України, і їх не може бути стягнуто за позовною заявою про відшкодування збитків.

Таким чином, в залежності від того, чи відносяться витрати, які понесені у зв'язку з реалізацією процесуальних прав до судових витрат, визначається порядок їх відшкодування: або у порядку, визначеному ст. 49 ГПК України, або шляхом подання позовної заяви про відшкодування витрат.

Слід зазначити, що реалізація процесуальних прав сторін, які визначені у ст. 22 ГПК України, не завжди пов'язана з участю у господарському засіданні. Наприклад, реалізація права знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги і копії відбувається за межами судового засідання, і у будь-якому разі витрати у зв'язку з цим повинні відшкодуватися шляхом доказування.

Також Вищий господарський суд України у своєму листі зазначив, що водночас у господарського суду немає передбачених законом підстав вважати відповідними витратами згадані у наведеному питанні видатки сторони у справі, а так само зазначати про відмову в їх стягненні у резолютивній частині судового рішення. Якщо сторона у справі вважає, що зазнала збитків у зв'язку з оплатою видатків на відрядження свого працівника (працівників), то вона не позбавлена права звернутися в установленому законом порядку до іншої сторони (сторін) з позовною вимогою про відшкодування таких збитків.

З метою усунення термінологічної плутанини у межах цього дослідження пропонуємо розрізняти посадових осіб і працівників підприємства, яких викликано для дачі пояснень, і представників сторін.

Ст. 28 ГПК України визначає коло осіб, які можуть бути представниками підприємств та організацій. Серед них:

- керівники підприємств та організацій, інші особи, повноваження яких визначені законодавством або установчими документами;

- інші особи, повноваження яких підтверджуються довіреністю від імені підприємства, організації. Зокрема, до таких осіб можна віднести працівників підприємств, організацій, до кола трудових обов'язків яких належить представлення інтересів у господарському суді. Також до цієї категорії можна віднести адвокатів та інших осіб, які не є працівниками підприємства, але здійснюють представництво інтересів у господарському суді у зв'язку з укладенням договорів про надання юридичних послуг.

Суб'єктів, які мають право представляти інтереси підприємства, організації у господарському суді, доцільно незалежно від наявності факту трудових відносин у межах даного дослідження називати «представники сторін». Отже, згідно чинного законодавства витрати на відрядження стороною представника для участі у судовому засіданні відшкодовуються як збитки.

Авторський колектив науково-практичного коментарю Цивільного кодексу України зазначає, що під збитками завжди розуміється грошове вираження майнової шкоди, завданої порушенням цивільному майновому благу або інтересу [1, 50]. В. Потапенко під збитками у широкому розумінні визначає грошовий вираз зменшення або втрати (загибелі) певного майнового блага [2]. Вважаємо, що невід'ємними ознаками збитків, яких зазнають суб'єкти господарювання у юридичному значенні, є втрати, які мають грошове вираження, та їх безпосередній зв'язок з господарським правопорушенням.

Якщо проаналізувати законодавче визначення «збитків», то згідно ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України збитками є втрати, яких особа зазнала у зв'язку із знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене. Відповідно до ч. 2 ст. 224 Господарського кодексу України під збитками розуміються витрати, зроблені управленою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управлена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності іншою стороною.

У визначенні, яке міститься у Господарському кодексі України, увагу звернено на прямий взаємозв'язок між виникненням збитків та господарським правопорушенням (неналежним виконанням господарського зобов'язання чи порушенням правил здійснення господарської діяльності).

Деякі науковці звертають увагу і на іншу розбіжність між вищезазначеними нормами права. Господарський кодекс України на відміну від Цивільного кодексу України не містить визначення видів збитків: реальні збитки та упущена вигода [1, 51]. Проте не вважаємо це суттєвою вадою, яка потребує першочергового законодавчого вирішення, оскільки обидва визначення поняття «збитків» не суперечать один одному. Більше того, відповідно до ст. 9 Цивільного кодексу України законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання. Тобто, норми Господарського кодексу України є спеціальними щодо норм Цивільного кодексу України.

Як вбачається, до збитків можна віднести не тільки витрати, пов'язані з явкою представника, а й усі судові витрати, які несе сторона під час звернення до господарського суду за захистом своїх прав. Спільні ознаки проявляються у реалізації сторонами процесуальних прав, створенні умов для доступу підприємств до господарського судочинства, оскільки відновленню порушеного права і прийняттю законного рішення передую не лише сплата обов'язкових платежів, понесення ви-

трат на дослідження доказів (витрати на судову експертизу), а й витрати на відрядження представника для участі у судовому засіданні.

Доцільно проаналізувати витрати, пов'язані з явкою представника, у порівнянні з основними ознаками інституту судових витрат, серед яких: грошова форма їх сплати; віднесення сплати витрат на учасників господарського процесу; наявність підстав для сплати — законодавство та рішення господарського суду з конкретної справи; сплата в межах провадження справи господарської юрисдикції [3, 75].

Безумовно, витрати у зв'язку з відрядженням представника заявляються до господарського суду у конкретно визначеній грошовій сумі, сплачуються стороною та здійснюються у зв'язку з розглядом господарського спору.

Слід зазначити, що у разі включення цих витрат до складу судових, визначення їх розміру не буде позбавлено доказовості. Наприклад, сторони будуть подавати до господарського суду документи (квиток, виданий перевізними підприємствами транспорту, або відповідну квитанцію), згідно яких можна буде визначити обґрунтованість розміру витрат, які підлягатимуть відшкодуванню. За відсутності документів, які підтверджуватимуть витрати, доцільно застосовувати постанову Кабінету Міністрів України «Про норми відшкодування витрат на відрядження в межах України та за кордон» від 23.04.1999 р. № 663.

Отже, для віднесення витрат у зв'язку з явкою представника на судові засідання до судових витрат потрібно включити їх до складу судових витрат та визначити порядок їх розподілу в залежності від вирішення господарського спору.

Вважаємо, що на збитки, які пов'язані з явкою представників, повинен поширюватися правовий режим судових витрат. Такий порядок відшкодування витрат є зручнішим у порівнянні з порядком доведення збитків. Правильним є твердження В. С. Щербини, що стягнення збитків — складна у застосуванні форма господарсько-правової відповідальності, оскільки необхідно довести наявність всіх чотирьох елементів складу правопорушення — протиправну поведінку особи, яка спричинила збитки, наявність збитків, причинний зв'язок між протиправною поведінкою і збитками, вину правопорушника (якщо інше не передбачено законом або договором) [4, 200].

Таким чином, різниця між збитками, яких сторона зазнає при зверненні до господарського суду, і судовими витратами полягає у більш швидкому порядку відшкодування з винної сторони або сторони, що програла спір, коштів, які були витрачені стороною у зв'язку із зверненням до господарського суду. А стягнення збитків є окремою позовною вимогою і потребує доказування, як цього вимагають норми чинного ГПК України.

Необхідно звернути увагу, що ще за радянських часів невіднесення таких витрат до складу судових науковці вважали прогалиною. Зокрема, М. А. Гурвич, М. С. Фалькович у науковому посібнику «Арбітраж в СРСР» зазначали, що у зв'язку з розглядом справи сторони несуть і інші витрати, зокрема, витрати з командировання їх представників на засідання арбітражу [5, 71].

Витрати, пов'язані з явкою представника, відомі й іншим процесуальним галузям права. Відповідно до ст. 91 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАС України) витрати, пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту сторін та їхніх представників, а також найманням житла, несуть сторони. Стороні, на користь якої ухвалено судові рішення і яка не є суб'єктом владних повноважень, та її представнику сплачуються іншою стороною добові (у разі переїзду до іншого населеного пункту), а також компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять. Аналогічна норма міститься в ст. 85 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України).

Поверхневий аналіз вищезазначених назв статей звертає увагу на різну назву цих витрат. У КАС України — це витрати сторін та їх представників, що пов'язані

із прибуттям до суду, у ЦПК України — витрати сторін та їх представників, що пов'язані з явкою до суду. Пропонуємо впровадити до ГПК України саме «витрати, пов'язані із явкою сторін та їх представників у засідання господарського суду», оскільки у ст. 65 ГПК України вживається формулювання «явка сторін у засідання господарського суду».

Досвід інших процесуальних галузей права надає можливість застосовувати у господарському судочинстві наступний склад витрат, пов'язаних із відрядженням представника:

- а) витрати, що пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту;
- б) витрати, пов'язані з найманням житла;
- в) добові;
- г) компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять.

За сучасного стану чинного законодавства щодо порушеного у дослідженні питання господарські суди в процесуальних актах по-різному визначають правову природу витрат, пов'язаних з явкою представника до господарського суду. Так, деякі судді визнають їх судовими і обґрунтовують їх розширеним тлумаченням ст. 44 ГПК України. Наприклад, у господарській справі № 4/638–4/81 позивач просив стягнути судові витрати (серед яких — витрати на проїзд представника). В резолютивній частині ухвали було визначено залишити без розгляду вимогу позивача про стягнення з відповідача судових витрат, а саме витрат на проїзд, у зв'язку з неподанням доказів того, що саме позивач оплатив вартість проїзду, видав кошти на відрядження [6].

У межах даного дослідження заслуговує на увагу й обґрунтування віднесення витрат на проїзд представника до місця проведення судового засідання до судових витрат у рішенні господарського суду Львівської області по справі № 29/10: витрати позивача на проїзд представника до місця проведення судового засідання також належать до складу судових витрат, оскільки такі дії необхідно було здійснити позивачем для виконання ухвали суду від 11.01.2008 р. (обов'язкова участь в судовому засіданні) та представлення інтересів у суді. Докази, подані позивачем, — копії залізничних квитків на проїзд до м. Львова — є належними та були прийняті господарським судом до уваги [7].

Вищий господарський суд у постанові по господарській справі № 12/191–09–4422 зазначив, що витрати на проїзд осіб для участі їх у справі та добові не пов'язані з розглядом справи як процесуальною дією [8].

Господарський суд Одеської області в ухвалі по справі № 19/210–09–5559 не задовольнив вимоги про відшкодування витрат на проїзд представника для участі у засіданні господарського суду, оскільки, приймаючи участь у судовому засіданні, представники не відносяться до осіб, яких викликано до господарського суду для дачі пояснень [9].

Вважаємо, що суперечлива судова практика свідчить про неоднакове ставлення до суб'єктів господарювання, що є неприпустимим в демократичній правовій державі. За підсумками проведеного дослідження важко недооцінити значення таких витрат, оскільки участь представників сторін у судовому засіданні сприяє:

- реалізації процесуальних прав та обов'язків, які передбачені ст. 22 ГПК України, а також
- виконанню вимог господарського суду. Ця думка ґрунтується на положеннях ГПК України, оскільки відповідно до ст. 65 ГПК України явка представників сторін у засідання господарського суду може визнаватися суддею обов'язковою. Згідно п. 5 ст. 83 ГПК України за ухилення від вчинення дій, покладених судом на сторону, господарський суд, приймаючи рішення, має право стягувати в доход Державного бюджету України з винної сторони штраф у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- вирішенню господарських спорів у строк, визначений ст. 69 ГПК України;

– всебічному, повному та об'єктивному розгляду в судовому засіданні всіх обставин справи в їх сукупності і прийняттю в результаті законного та обґрунтованого рішення.

Вирішення питання щодо включення витрат, пов'язаних із явкою сторін та їх представників у засідання господарського суду до складу судових витрат, сприятиме усуненню неоднакової судової практики та надасть можливість суб'єктам господарювання заощадити грошові кошти при зверненні до суду за захистом своїх порушених прав.

Враховуючи все вищевикладене, пропонуємо викласти ст. 44 ГПК України у наступній редакції: «Судові витрати складаються з державного мита, сум, що підлягають сплаті за проведення судової експертизи, призначеної господарським судом, витрат, пов'язаних з оглядом та дослідженням речових доказів у місці їх знаходження, оплати послуг перекладача, адвоката, витрат на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу, витрати, що пов'язані із явкою сторін та їх представників у засідання господарського суду, та інших витрат, пов'язаних із розглядом справи».

Також доречним вважаємо доповнити розділ VI ГПК України статтею 48–1 наступного змісту:

«Стаття 48–1. Витрати, що пов'язані із явкою сторін та їх представників у засідання господарського суду.

1. Витрати, пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту сторін та їх представників та найманням житла, відшкодовуються у порядку, визначеному у статті 49 ГПК України.

2. Компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять, а також добові для представників визначаються в розмірах, встановлених законодавством про службові відрядження, та відшкодовуються у порядку, визначеному у статті 49 ГПК України».

3. Урахованням вказаних доповнень частину 5 статті 49 ГПК України слід викласти у наступній редакції:

«Суми, які підлягають сплаті за проведення судової експертизи, послуги перекладача, адвоката, витрати на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу, витрати, що пов'язані із явкою сторін та їх представників у засідання господарського суду та інші витрати, пов'язані з розглядом справи, покладаються:

при задоволенні позову — на відповідача;

при відмові в позові — на позивача;

при частковому задоволенні позову — на обидві сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог».

Метою вищезазначених пропозицій щодо внесення змін до чинного господарського процесуального законодавства є удосконалення господарського процесу та створення більш сприятливих умов для суб'єктів господарювання при реалізації права на судовий захист.

Література

1. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. — 3-тє вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — Т. 1. — 832 с.*

2. *Потапенко В. Збитки та порядок обчислення їх розміру // Юридичний журнал. — 2003. — № 6 (www.justinian.com.ua/article.php?id=319)*

3. *Богомол О. В. Судові витрати як умова реалізації права на захист суб'єктів господарювання: поняття, ознаки // Город, регион, государство: экономико-правовые проблемы хозяйствования: в 2-х т. Т. 1: сб. науч. тр. / НАН Украины. Институт экономико-правовых исследований. — Донецк: изд-во «Ноулидж», 2009. — С. 71–76.*

4. *Господарське право: Практикум. В. С. Щербина, Г. В. Пронська, О. М. Вінник та ін. / За заг. ред. В. С. Щербини. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 320 с.*

5. *Арбитраж в СССР. Учебное пособие. Выпуск 1 / М. А. Гурвич, М. С. Фалькович. — М., 1970. — 109 с.*

6. Ухвала Господарського суду Львівської області від 05.06.06 р. по справі № 4/638–4/81 // Електронний ресурс [режим доступу] www.reyestr.court.gov.ua/Review/47644.

7. Рішення Господарського суду Львівської області від 30.01.08 р. по справі № 29/10 // Електронний ресурс [режим доступу] <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1359112>.

8. Постанова Вищого господарського суду України від 18.03.2010 р. по справі № 12/191–09–4422 // Електронний ресурс [режим доступу] www.reyestr.court.gov.ua/Review/8461460.

9. Ухвала Господарського суду Одеської області від 10.03.2010 р. по справі № 19/210–09–5559 // Архів Господарського суду Одеської області.

О. В. Богомол, аспирант

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

РАСХОДЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЯВКОЙ СТОРОН И ИХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ В ЗАСЕДАНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННОГО СУДА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме определения правовой природы расходов, связанных с явкой сторон и их представителей в заседание хозяйственного суда, их значения и места в составе судебных расходов, предусмотренных Хозяйственным процессуальным кодексом Украины. Автором проведен сравнительный анализ этого вида расходов с основными признаками института судебных расходов. Исследование других процессуальных отраслей права предоставило возможность определить состав расходов на прибытие представителей в судебное заседание. Анализ актов хозяйственного суда подтвердил существование неодинаковой судебной практики при решении вопроса возмещения этих расходов. На основании проведенного исследования внесены предложения о включении расходов, связанных с явкой сторон и их представителей в заседание хозяйственного суда, в состав судебных расходов и определен порядок их возмещения.

Ключевые слова: расходы, связанные с явкой сторон и их представителей в заседание хозяйственного суда; представители сторон; судебные расходы; хозяйственный процесс.

использование рынка и различных форм собственности, активное участие представителей мелкотоварного (крестьяне-единоличники, кустари, ремесленники, кооперация) хозяйства в экономическом обороте [2, 78]. Вместе с тем в руках государства оставались так называемые «командные высоты» экономики — крупная промышленность, транспорт, внешняя торговля, финансовая система.

Такое положение вещей обусловило существование двух секторов народного хозяйства — государственного (социалистического) и частного. При этом, наряду с ними, существовали еще несколько экономических укладов (патриархальный, мелкотоварный), которые являлись определенным дополнением к существующей картине [3, 324–338].

Вышеизложенные особенности экономического развития страны определили объективную необходимость поиска оптимальных научно-теоретических подходов к решению задач, связанных с нормальным функционированием экономики Советского государства. Эта деятельность выразилась в возникновении и развитии новой правовой науки — науки хозяйственного права.

На этой почве развернулась обширная дискуссия по вопросам о сущности и пределах хозяйственного права, его отличии от смежных отраслей и дисциплин. Были затронуты проблемы природы экономики и права того периода, социальной структуры нового общества, характер экономической политики нового государства [4, 101].

В дореволюционной юридической литературе термина «хозяйственное право» не существовало. Он появился впервые в Германии после Первой мировой войны в работах Гедемана, Гольдшмидта, Нуссбаума, Румфа. В советскую литературу его ввел А. Гойхбарг, назвавший соответствующим образом свой вузовский учебник 1923 года — «Хозяйственное право РСФСР». Новый термин быстро вошел в употребление [2, 88].

В первой половине 20-х годов одновременно сформировались несколько концепций хозяйственного права, сторонники которых понимали под этим понятием разные вещи [2, 89]. Часть исследователей (С. Аскназий, Л. Гинцбург, П. Стучка) считали, что гражданское и хозяйственное право являются синонимами. Другие ученые (А. Гойхбарг, Ф. Гавзе) — что хозяйственное право шире гражданского, поскольку последнее — только часть хозяйственного, наряду с земельным, трудовым, промышленным и др. Ф. Гавзе даже называл такое образование «хозяйственно-трудовым» правом [5, 628]. Третья группа ученых (В. Шретер, В. Удинцев) ограничивала сферу хозяйственного права институтами промышленности и регулирования торгового оборота [2, 89]. Высказывались и мнения (Л. Таль) о хозяйственном праве как новой специфической отрасли права, регулирующей формы деятельности государства в хозяйственной жизни, внутреннюю организацию хозяйствующих единиц и правовые формы хозяйственного оборота [6, 18–19]. Последняя концепция по смыслу и структуре довольно близко подходит к понятию исследуемой отрасли.

На наш взгляд, основной причиной таких кардинально различных взглядов и одной из ключевых проблем того времени была неопределенность его предмета, которая не позволяла выработать методологию отрасли.

Если проанализировать соответствие указанных позиций социально-экономическим процессам и развитию Украинской Советской Республики того периода, то наиболее обоснованной следует признать последнюю позицию, поскольку она определяет такую структуру хозяйственного права, которая наиболее точно соответствует представлениям теоретиков о предназначении новой отрасли — регулирование процессов в экономике, обеспечивающее ее стабильное функционирование. И соответственно, делает попытку определить такой предмет регулирования, который наиболее близок к предмету хозяйственного права в современном его понимании. Попытка же отождествить гражданское и хозяй-

ственное право либо ограничить предмет последнего сферой промышленности и торговли не отображает реалии действительности, поскольку в первом случае ограничиваются личные права и интересы граждан, а во втором не учитываются интересы экономики, поскольку вне необходимого регулирования оказываются несколько ее важных сфер.

Особого внимания заслуживают процессы, связанные с попытками кодификации некоторых институтов (подотраслей) хозяйственного права. В октябре 1923 года Комиссией по Внутренней Торговле при Совете Труда и Обороне (председатель — А. М. Лежава) был внесен в законодательные учреждения проект Торгового Свода СССР. Необходимость его издания обосновывалась потребностью регламентации правового режима «торгово-промышленной стихии» [7, 210]. Как заметил Л. Гинцбург, авторы Свода «явно имели в виду возродить широко дебатировавшуюся в дореволюционной цивилистической литературе идею «дуализма» частного права»: мотивировать и оправдать наличие «торгового права» наряду с гражданским [2, 84–85]. По этому поводу в литературе были высказаны две диаметрально противоположные точки зрения:

1) Ряд ученых (В. Гордон, М. Пергамент, Д. Иваницкий, Б. Мартынов) поддерживали существование наряду с гражданским торгового права, обосновывая такое положение вещей спецификой торговых отношений, особым «духом законов торговых». В. Гордон в одной из своих публикаций подробно проанализировал специфические черты торгового права, которые контрастируют с чертами гражданского права и являются существенными основаниями его кодификации [8, 252–256].

2) Другая группа ученых (С. Раевич, Л. Фишман, И. Вольман) высказалась против обособления торгового права, мотивируя это отсутствием соответствующих в отечественном праве традиций в целом [9, 822] и особым характером советского права, направленным на развитие государственного, а не частного индивидуалистического благосостояния в частности [10, 5].

В итоге идеи обособления торгового права были подвергнуты критике. Торговый Свод не был принят законодательными органами СССР. Последние признали возможность проведения лишь отдельных, в дополнение к Гражданскому кодексу, специальных постановлений по регулированию торгового оборота [11, 9].

Вместе с идеями кодификации торгового права развивались идеи кодификации промышленного права [12, 18]. Необходимость такого шага обосновывалась особыми потребностями промышленности, для разрешения которых должны быть выработаны специальные правовые формы [4, 110]. Сторонники создания специального Промышленного кодекса, анализируя проблемы промышленного законодательства (обилие недействующих нормативных актов, несогласованность регулирования различных сфер промышленности), обосновывали недостаточность его простой систематизации [13, 12–13]. Проект Промышленного кодекса, подобный проекту Торгового Свода, был выдвинут в 1925 году на первом совещании юрисконсульттов промышленности [14, 156–157]. Однако так же, как и Торговый Свод, Промышленный кодекс не был принят [4, 111].

Оценивая вышеуказанные процессы дифференциации институтов (подотраслей) торговли и промышленности, необходимо отметить вполне естественную природу этого явления. Эти процессы были вполне закономерны ввиду развития элементов рыночной экономики в народном хозяйстве Советского государства и формирования двух основных его секторов — государственного и частного. С другой стороны, точно таким же закономерным было нежелание государства (исходя из его сути) предоставлять элементам капитализма (а именно таким был характер Торгового Свода и концепция кодификации промышленного права) господствующее положение в экономике, юридической стороной которого были бы оба вышеуказанных кодификационных акта.

лась теоретико-научная неопределенность в разграничении сфер регулирования имущественных отношений.

В этот период была высказана еще одна идея, которая, по нашему мнению, заслуживает особого внимания. Так, Л. Таль в одной из своих публикаций приходит к выводу, что задача и программа хозяйственного права как научной дисциплины, помимо прочего, заключается в самоопределении задач коллективного хозяйства и его внутреннего регулирования [6, 26]. В связи с этим была высказана мысль о позитивной роли так называемой «хозяйственной демократии», которая противопоставлялась государственному этатизму с его бюрократией и крайностями синдикалистического контроля [6, 25–26]. В данном тезисе Л. Талья просматривается идея, ставшая одной из предпосылок известной нам теории «общественного хозяйственного порядка», которая призвана обеспечить разработку и реализацию стабильного алгоритма правового регулирования экономики (своеобразных «правил игры»). Появление подобных прогрессивных идей в Советском государстве в 20-е годы свидетельствует о высоком уровне перспектив, возлагавшихся отдельными исследователями на хозяйственное право как отрасль, объективно возникшую в ответ на формирование особого типа народного хозяйства и способную обеспечить развитие многоукладной советской экономики того времени.

Таким образом, в начале 1920-х гг. XX века в Советском государстве в результате смены курса внутренней политики произошли значительные перемены в экономике. Они обусловили поиск эффективных способов ее правового регулирования. Эта деятельность определила возникновение и развитие науки хозяйственного права, основной задачей которого было обеспечение стабильного функционирования народного хозяйства.

Процесс формирования был связан с рядом трудностей. Новая наука возникла в правовом вакууме и была подвержена влиянию традиционных взглядов на существующую правовую систему. Это особенно ярко проявилось в концепциях кодификации торгового и промышленного законодательства, которые разрабатывались в соответствии с классическими взглядами представителей дореволюционной школы.

Одной из главных проблем новой науки стала неопределенность предмета ее отрасли и, как следствие, острая и длительная дискуссия с представителями смежной отрасли гражданского права по вопросу разграничения сфер регулирования.

В целом процессы формирования науки хозяйственного права в 1920-е годы являются ценным опытом для украинских правоведов и современной науки хозяйственного права. Их актуальность обуславливается подобностью основных черт той и нынешней эпох — симбиозом государственного и частно-правового начала. И если в то время это была безальтернативная необходимость, связанная с восстановлением экономики, то в наше время это — сознательный выбор Украинского государства.

Литература

1. Мальков В. В. *Пособие по истории СССР для поступающих в вузы. Учеб. пособие.* — 3-е изд., перераб., доп. — М.: Высшая школа, 1979. — 400 с.
2. Гинцбург Л. Я. *История гражданского (хозяйственного) права в двадцатые годы (1921–1928 гг.) // Проблемы государства и права.* — Вып. 12, 1976. — 276 с.
3. *Политическая экономия: учебник для вузов / Медведев В. А., Абалкин Л. И., Ожерельев О. И. и др.* — М.: Политиздат, 1988. — 735 с., схем., диагр.
4. Исаев И. А. *Становление хозяйственно-правовой мысли в СССР (20-е годы).* — М.: Юрид. лит., 1986. — 173 с.
5. Гавзе Ф. *Основные начала нашего хозяйственно-трудового права // Еженедельник советской юстиции.* — 1923. — № 28. — С. 628–630.
6. Таль Л. *Понятие и сущность хозяйственного права // Право и жизнь.* — 1924. — Кн. 9. — С. 15–26.

7. Иваницкий Д. И. Проект Торгового Свода // *Вестник промышленности, торговли и транспорта*. — 1924. — № 4. — С. 210–217.
8. Гордон В. М. Дух законов торговых // *Вестник советской юстиции*. — 1923. — № 10. — С. 251–256.
9. Вольман И. Взаимоотношение торгового права и гражданского // *Вестник советской юстиции*. — 1924. — № 24. — С. 819–822.
10. Фишман Л. И. Дуализм или монизм // *Право и жизнь*. — 1925. — Кн. 7–8. — С. 3–11.
11. Раевич С. Компетенция Союза и Союзных Республик в вопросах «гражданского законодательства» // *Советское право*. — 1924. — № 4. — С. 3–20.
12. Шретер В. Н. Основы промышленного права СССР // *Вестник промышленности, торговли и транспорта*. — 1923. — № 7–8. — С. 18–29.
13. Шнееров А. А. Современное состояние законодательства о промышленности и проблема составления общесоюзного промышленного кодекса // *Вопросы промышленного права (Материалы совещания юриконсультов государственной промышленности)*. — М., 1925. — С. 5–20.
14. Братусь С. К проблеме хозяйственно-административного права // *Советское государство и революция права*. — 1930. — № 11–12. — С. 146–167.
15. Свердлов Г. М. К истории гражданского и хозяйственного законодательства // *Советское государство и право*. — 1959. — № 9. — С. 34–44.
16. Бернштейн Н. И., Денисов А. И. Основы гражданского законодательства и «хозяйственное право» // *Советское государство и право*. — 1959. — № 5. — С. 44–55.
17. Иоффе О. С. Правовое регулирование хозяйственной деятельности в СССР / Ленингр. гос. ун-т. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 48 с.
18. Гинцбург Л. Я. К вопросу о хозяйственном праве // *Советское государство и право*. — 2004. — № 10. — С. 59–63.

М. В. Ліхтей, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА НА ПОЧАТКУ 1920-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

РЕЗЮМЕ

Наука господарського права виникла на початку 20-х рр. минулого століття через потребу необхідного регулювання економіки, яке б забезпечувало її нормальне функціонування, у зв'язку зі зміною внутрішньої політики. Незважаючи на певні труднощі та помилки, якими супроводжувався процес розвитку нової галузі, в цілому він є цінним досвідом для вітчизняних правознавців сучасності та Української держави.

Ключові слова: господарське право, Українська Радянська Соціалістична Республіка, нова економічна політика, Торговельне Зведення СРСР, Цивільний кодекс.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.424

О. В. Білаш, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ ВІД ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВІРОСПОВІДАННЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем, пов'язаних з кваліфікацією та відмежуванням злочинів проти моральності від злочинів проти віросповідання. Даються науково обґрунтовані рекомендації щодо правильної кваліфікації злочинних діянь, передбачених статтями 178, 179, 298 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: кримінальне право, злочини проти моральності, злочини проти віросповідання, відмежування суміжних злочинів.

Аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак окремих злочинів проти моральності та злочинів проти віросповідання, зокрема тих, що передбачені статтями 178 «Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків», 179 «Незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь», 298 «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» Кримінального кодексу України (далі — КК України) доводить певну спорідненість цих злочинів, але, одночасно, вказує на принципову їх відмінність.

Так, ст. 178 КК України встановлює кримінальну відповідальність за пошкодження релігійних споруд чи культових будинків. Основним безпосереднім об'єктом цього злочину є конституційне право людини на свободу віросповідання, яке у даному випадку включає свободу сповідувати будь-яку релігію, безперешкодно відправляти одноособово чи колегіально релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність, у т. ч. з використанням релігійних споруд чи культових будинків [1, 399]. Не виключається при цьому порушення норм моралі у сфері міжконфесійних відносин тощо, але вони не складають основи ні родового, ні безпосереднього об'єкту злочину. Обов'язковим додатковим об'єктом виступає право власності.

За чинним КК України предметом злочину ст. 298 КК України є пам'ятки — об'єкти культурної спадщини, тоді як предметом злочину у ст. 178 КК України виступають релігійні споруди, культові будинки.

Проблему змісту кримінально-правових понять «релігійна споруда», «культовий будинок» на сьогодні вирішують двоюко.

Більшість дослідників схиляються до вузького розуміння релігійних споруд, культових будинків як предмета злочинів проти свободи віросповідання — це приміщення, призначені для проведення богослужінь, релігійних обрядів і церемоній.

Зокрема, у Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України під редакцією академіків В. В. Сташиса, В. Я. Тація (2007 р.) релігійні споруди,

культуви будинки визначаються як будови обрядового призначення, які, як правило, мають внутрішнє приміщення [2, 481]. До таких об'єктів належать «церкви, мечеті, синагоги, каплиці, монастирі, молельні будинки, інші приміщення, в яких можуть справлятися церковні служби» [3, 66].

Інша частина науковців у своїх роботах пропонують ширші визначення релігійних споруд, культових будинків. Так, професор М. І. Мельник визнає релігійними спорудами, культовими будинками «приміщення для проведення або забезпечення богослужінь, виконання релігійних обрядів та церемоній (церкви, собори, костьоли, синагоги, мечеті, пагоди, каплиці, дзвіниці, мінарети, молитовні тощо)» [1, 443]. Як бачимо, релігійними спорудами, культовими будинками автор називає не тільки об'єкти, де проводяться богослужіння, релігійні обряди та церемонії, але й споруди, які забезпечують здійснення перелічених дійств (наприклад, дзвіниці, мінарети).

На думку дослідника А. П. Бабія (яка, по суті, дублює положення п. 4 роз'яснення Вищого Арбітражного суду України «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [4]) під культовими будинками та релігійними спорудами слід розуміти будь-які будинки і споруди, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян [5, 357].

Найпрогресивніші міркування з приводу змісту та співвідношення кримінально-правових понять «релігійна споруда», «культовий будинок» висловила вчений-правознавець С. Я. Лихова.

Автор вперше робить спробу розмежування зазначених категорій. Під культовими будинками С. Я. Лихова розуміє «різного роду будівлі, приміщення, споруди, які спеціально призначені і пристосовані для того, щоб громадяни брали участь у богослужіннях, у виконанні релігійного обряду, церемоній чи процесій (наприклад, церкви, собори, костьоли, синагоги, мечеті тощо)» [6, 311].

Релігійними спорудами, крім культових будинків, дослідниця пропонує визнавати також «архітектурні конструкції, зведені з метою задоволення релігійних потреб людини сповідувати чи поширювати віру (наприклад, побудовані чи споруджені православні або католицькі хрести тощо)» [6, 311].

Погодимося також з думкою дослідника В. Маркіна, що культовими будинками потрібно вважати будівлі, що мають внутрішнє приміщення і спеціально слугують для задоволення релігійних (духовних) потреб людей (насамперед потреб у здійсненні богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій).

Поняття «релігійна споруда» є ширшим за обсягом, ніж поняття «культовий будинок», і охоплює останнє. Однак у кримінально-правовому розумінні (оскільки ці терміни у ст. 178 КК України вжиті альтернативно) релігійними спорудами доцільно вважати усі інші (крім культових будинків) будівлі, спеціально призначені для задоволення релігійних (духовних) потреб людей. Прикладом таких споруд можуть бути каплиці, жертovníки, статуї релігійних персонажів (наприклад, Діви Марії, Будди), релігійна символіка (православні чи католицькі хрести) тощо [7, 199].

Недоцільно визнавати культовими будинками, релігійними спорудами приміщення, які спеціально не призначені для задоволення релігійних потреб (приватні будинки, квартири, будівлі підприємств, установ, організацій), навіть якщо в таких приміщеннях відбуваються релігійні обряди, церемонії чи процесії. Предметом злочину, передбаченого ст. 178 КК України, вони можуть виступати лише після зміни їх цільового призначення (наприклад, у разі переобладнання житлового будинку під молитовню).

Для ознак злочину, передбаченого ст. 298 КК України, запропоновані визначення релігійних споруд, культових будинків цілком прийнятні при умові, що ці об'єкти зареєстровані, відповідно до законодавства України, як пам'ятки — об'єкти культурної спадщини.

З об'єктивної сторони злочину, передбачені ст.ст. 178 і 298 КК України, є подібними і виражаються у формі пошкодження або руйнування, тільки знищення як спосіб вчинення злочину притаманно лише ст. 298 КК України.

Більш того, на відміну, наприклад, від ст. 194 КК України, у статтях 178 і 298 України кримінальна відповідальність за пошкодження чи руйнування предмету злочину не обумовлюється розміром заподіяної в результаті таких дій шкоди. Кримінальне караним є будь-яке пошкодження чи руйнування таких предметів.

Таким чином, будь-яке умисне пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку тягне за собою відповідальність за ст. 178 КК України, а якщо ці об'єкти являють собою особливу історичну чи культурну цінність і віднесені до об'єктів культурної спадщини національного або місцевого значення із занесенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, то таке діяння потребує додаткової кваліфікації за ст. 298 КК України.

Стаття 179 КК України передбачає відповідальність за незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь.

Об'єкт злочину є аналогічним до об'єкту злочину ст. 178 КК України, аналогічним є і співвідношення його з ознаками об'єкта ст. 298 КК України.

Предметом злочину є релігійні святині. Домінуючим на сьогодні є широке розуміння релігійних святинь, за якого останніми визнаються шановані віруючими певної релігії предмети та місця релігійного поклоніння, а також місця паломництва віруючих [1, 444–445; 140, 332].

Водночас, частина дослідників наводить у власних визначеннях додаткові ознаки релігійних святинь, звужуючи обсяг цього поняття.

Так, А. П. Бабій вважає, що релігійною святинею можуть вважатися об'єкти, «визнані такими в установленому релігійною організацією порядку» [8, 358]. Оцей погляд підтримати досить важко. По-перше, сам факт формального визнання релігійною організацією того чи іншого об'єкта як релігійної святині не повинен бути визначальним ключовим при встановленні досліджуваного предмета злочину. Куди важливішими є сакральні характеристики релігійних святинь, сприйняття їх віруючими як таких. До того ж, по-друге, навряд чи всі наявні в Україні релігійні організації передбачають спеціальний порядок визнання тих чи інших об'єктів релігійними святинями.

Вчений-правознавець А. В. Тарасенко переконаний, що релігійними святинями мають бути визнані лише об'єкти, які «є у державній власності чи у власності релігійної організації» [2, 483]. Виділення цієї ознаки нам видається зайвим. З одного боку, вид права власності на релігійні святині не має жодного кримінально-правового значення, з іншого — навряд чи сьогодні можна знайти «безхазяйну» релігійну святиню, яка є «нічиєю» і не є власністю певного суб'єкта.

Враховуючи особливості фізичних характеристик досліджуваного предмета злочину, можна виокремити два основні види релігійних святинь — це релігійні реліквії та святі місця.

Реліквіями вважаються будь-які предмети, які мали відношення до святого; на шануванні реліквії особливу увагу акцентують у християнстві та буддизмі [9, 596]. Ними можуть слугувати, зокрема, чудотворні ікони (зображення Ісуса Христа, Діви Марії, Святих тощо), фрагменти Істинного Хреста (згідно з віруваннями — це хрест, на якому був розп'ятий Ісус), книги (Біблія, Трипітака), манускрипти, останки і мощі святих, інші предмети (наприклад, чаша і посох Будди, слід стопи Матері Божої, який знаходиться у Почаївській лаврі тощо).

Святі місця — це місцевості та споруди, які, згідно з релігійними джерелами, пов'язані з життєписом засновника або окремих святих тієї чи іншої релігії, різними дивами [10, 298]. Такими місцями визнані різноманітні природні утворення (урочища, яри, печери, поляни, скелі, дерева, джерела, кургани), архітектурні конструкції (храми, монастирі, каплиці, склепи), місця поховання, могили тощо.

З огляду на відсутність фізичної ознаки, не можуть бути визнані релігійними святинями різноманітні священні міфи тощо.

Ознаками, які зумовлюють кримінально-правову специфіку релігійних святинь як предметів злочинів проти свободи віросповідання, є сакральні ознаки.

Сакральне — категорія, що позначає властивість, володіння якою робить об'єкт винятково значущим, ціннісним, а тому потребує до нього шанобливого ставлення [11, 962]; це сфера буття, ідейно-мислиннева сутність, істота чи сила, які людина переживає у розрізі почуттів благоговіння і захоплення, та є для людини фундаментальною цінністю [12, 4–5].

Сутність сакральних ознак релігійних святинь полягає у тому, що віруючі розглядають останні як унікальні, незвичайні (принципово відмінні від іншого майна релігійного призначення) предмети (об'єкти), наділені надприродними властивостями.

Для послідовників тієї чи іншої релігії — це «уречевлені» докази існування вищої сили, предмети (об'єкти), які становлять фундаментальну, вічну цінність.

Чимало людей переконані, що релігійні святині можуть містично впливати на їх життя та долю (зцілювати хворих, запобігати лихам, допомагати у прийнятті важливих рішень тощо). Реальність цих вірувань не має кримінально-правового значення; натомість важливим є сам факт сприйняття віруючими того чи іншого предмета (об'єкта) як релігійної святині, їхня віра у її божественне походження.

У визначенні саме сакральних ознак досліджуваного предмета складу злочину має бути взятий до уваги висновок релігієзнавчої експертизи, забезпечення якої покладено на Державний комітет України у справах національностей та релігій [13].

Беручи до уваги запропоновані ознаки, на нашу думку, найбільш вдалими є таке визначення: «Релігійні святині — це об'єкти матеріального світу (релігійні реліквії, святі місця), які з огляду на свої надприродні властивості (реальні чи уявні) є предметами релігійного поклоніння, особливої шани і становлять для віруючих фундаментальну цінність» [7, 200].

З об'єктивної сторони цей злочин може проявлятися у формі: 1) утримування; 2) осквернення; 3) знищення релігійних святинь.

Під утримуванням релігійних святинь слід розуміти самоуправні дії щодо збереження під своїм контролем предметів або місць релігійного поклоніння, які винний відповідно до рішення відповідного державного органу зобов'язаний передати іншій релігійній організації чи звільнити на їх користь. Незаконний характер такого тримання полягає в тому, що, діючи у такий спосіб, винний безпідставно зберігає під своїм контролем релігійні святині, позбавляючи представників інших релігійних організацій передбаченої законом можливості реалізовувати за їх допомогою свої релігійні потреби. Осквернення релігійних святинь — це вчинення будь-яких дій щодо релігійних святинь (непристойних написів, малюнків, пошкодження, інших дій, пов'язаних з глумом над святинями), які є образливими для релігійних почуттів віруючих, предметами чи місцями релігійного поклоніння яких є ці святині [1, 400]. Діяння, які підпадають під визначення осквернення, при певних умовах, можуть трактуватися і як пошкодження у складі злочину ст. 298 КК України. І тільки поняття знищення є повністю спільним для статей 179 і 298 КК України.

З наведеного можемо зробити висновок про співвідношення цих двох складів злочинів. Якщо релігійні святині, відповідно до законодавства, віднесені до об'єктів культурної спадщини національного або місцевого значення із занесенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, їх осквернення (пошкодження) і знищення потребує додаткової кваліфікації за ст. 298 КК України.

Література

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.]; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — [3-тє вид., переробл. та доповн.]. — К.: Атіка, 2005. — 1064 с.
2. Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш, та ін.]; за загальною редакцією В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [3-тє вид., переробл. та доп.]. — Харків : ТОВ «Одісей», 2007. — 1184 с.
3. Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. Аналіз законодавства і судової практики : [монографія] / Зінченко І. О. — Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. — 320 с.
4. Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [Електронний ресурс]: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України № 02–5/109 від 29 лютого 1996 року — Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
5. Уголовный кодекс Украины. Комментарий / [Бабий А. П., Гончар Т. А., Загика А. В. и др.]; Под редакцией Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. — [Издание второе]. — Х.: ООО «Одиссей», 2002. — 960 с.
6. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : [монографія] / Лихова С. Я. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. — 573 с.
7. Маркін В. Предмет складів злочинів проти свободи віросповідання / В. Маркін // Вісник Львівського університету. — Серія юридична. — 2008. — Вип. 47. — С. 192–201.
8. Уголовный кодекс Украины: Научно-практ. комментарий / [Бабий А. П., Гончар Т. А., Загика А. В., Кармазин Ю. А., Кучанский С. Н. и др.]; Е. Л. Стрельцов (отв.ред.). — [3-е изд., перераб. и доп.]. — Х. : Одиссей, 2005. — 864 с.
9. Всемирная энциклопедия : Христианство / [Главный научный редактор В. В. Адамчик]. — Минск: Современный литератор, 2004. — 832 с.
10. Релігієзнавчий словник / [за ред. А. Колодного, Б. Любовика]. — Київ : Четверта хвиля, 1996. — 392 с.
11. Религиоведение : Энциклопедический словарь / [под редакцией А. П. Забияко, А. Н. Красникова, Е. С. Элбакян]. — Москва: Академический Проект, 2006. — 1256 с.
12. Токман В. В. Феномен священного : його сутність та світоглядна природа : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 / Токман В. В.; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної Академії наук України. — Київ, 2001. — 16 с.
13. Про затвердження Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 року № 201 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 12. — Ст. 419.

А. В. Бойко, здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

БЛИЗЬКИЙ РОДИЧ ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ ЯК ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 345 КК УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню проблем, пов'язаних з визначенням кола потерпілих від погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу, передбаченого статтею 345 КК України. Даються науково обґрунтовані рекомендації щодо уніфікації у кримінальному праві поняття «близький родич».

Ключові слова: кримінальне право, погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу, близький родич працівника правоохоронного органу.

Важливим моментом при розгляді об'єкта злочинного посягання є визначення кола потерпілих від погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу, передбаченого статтею 345 КК України.

З урахуванням останніх перетворень у виконавчій владі в Україні та розміщенням пріоритетів у життєвих цінностях серед вчених виникає багато спірних питань відносно потерпілих, зазначених у даній статті.

Потерпілими від досліджуваного злочину можуть бути:

1. працівник правоохоронного органу;
2. близький родич працівника правоохоронного органу.

Спробуємо, спираючись на положення нормативних актів вітчизняного законодавства, встановити, які саме особи відносяться до вказаних категорій.

Перелік правоохоронних органів законодавцем викладено у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» № 3781-ХІІ від 23.12.1993 р. Згідно з частиною першою статті 2 цього Закону правоохоронними органами є органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [1].

Тому суттєвих питань до визначення осіб, які є працівниками правоохоронних органів, не виникає.

Але, крім того, в якості потенційних потерпілих від злочину, передбаченого статтею 345 КК України, законодавець називає і близьких родичів працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків.

Справа в тому, що близькі родичі працівників правоохоронних органів не мають управлінських повноважень, але їх відношення до працівників, що наділені відповідними владними повноваженнями, надає можливість впливати на таких працівників з метою порушення їхньої правомірної діяльності, що, власне, і є ме-

тою суб'єкту злочину. Винний може досягнути бажаного результату не тільки через вплив на працівника-правоохоронця, але і через вплив на близьку йому людину. З цього випливає, що при посяганні на близького родича правоохоронця ми, фактично, маємо двох потерпілих. По-перше, це сам працівник правоохоронного органу, на якого здійснюється непрямий вплив через посягання на його близького родича, по-друге, це той самий близький родич, який при посяганні на його здоров'я виступає як необхідний засіб для впливу на працівника правоохоронного органу [2, 61].

Дослідник М. В. Семенков обґрунтовано вважає, що близькі родичі працівників правоохоронних органів виступають не як рядові громадяни, здоров'я яких закон охороняє в спеціальних статтях КК України, а як представники осіб, що наділені владними повноваженнями. Будучи представниками осіб, наділених правоохоронними функціями, близькі родичі сприймають частину їх повноважень в тому сенсі, що вони ладні впливати на рішення близьких родичів їм осіб — працівників правоохоронних органів. Близький родич, як і його здоров'я, виступає або як визначаючий захід впливу на правоохоронця, або як засіб помсти за прийняті останнім рішення. Тобто, близький родич є певним абстрактним втіленням управлінських можливостей і у такій якості правомірно повинен бути визнаний потерпілим від посягання на здоров'я працівника правоохоронного органу [2, С. 62].

Існують певні проблеми щодо визначення переліку осіб, які входять в коло тих близьких родичів, що зазначені у статті 345 КК України. Так, частина друга статті 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» визначає близькими родичами працівників правоохоронних органів батьків, дружину (чоловіка), дітей, рідних братів і сестер, діда, бабу, онуків, посягання на життя, здоров'я, житло і майно яких перешкоджають виконанню працівниками суду і правоохоронних органів покладених на них законом обов'язків і здійсненню певних прав [1].

Проблема вживання різної термінології існує в самому чинному КК України. Так, в частині другій статті 122 КК України «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» вживається термін «родичі», що самим законодавцем ніяк не тлумачиться, але професором М. І. Мельником пропонується під цим терміном розуміти «не лише близьких родичів, а й інших родичів потерпілого (двоюрідних братів і сестер, тітку, дядька, племінників, прабабку та прадіди, внуків, правнуків та інших родичів за походженням)» [3, 273].

А, наприклад, в статті 350 КК України «Погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок» застосовується термін «близькі», зміст якого також законодавцем не розкривається, і тільки професор О. О. Дудоров дає роз'яснення, що це не тільки «близькі родичі, а також інші особи, життя, здоров'я та благополуччя яких з різних підстав не є байдужими для службової особи або громадянина, який виконує громадський обов'язок (член сім'ї, коханка, наречена тощо)» [3, 810].

Враховуючи те, що йдеться про норми, побудовані на підставі типової юридичної конструкції, вживання різної термінології в даному випадку є щонайменше незрозумілим, а на думку деяких українських вчених, неприпустимим [4, 57].

В науковій літературі досить часто висловлювалась думка про необхідність взагалі відмовитись у тексті КК України від вказівки на родинні стосунки та замінити формулювання «близькі родичі» на «близькі», «близькі особи», «близька людина». Наприклад, професор В. О. Навроцький, визначаючи зміст ознаки «близький родич працівника правоохоронного органу», вказав: «про те, що особа є близькою, свідчить не ступінь спорідненості, а характер стосунків» [5, 600].

В російській юридичній літературі, у відповідності до Постанови пленуму Верховного Суду Російської Федерації «Про судову практику у справах про вбивство (ст. 105 КК РФ)», до близьких, крім традиційно визначених близьких родичів, від-

носяться інші особи, які знаходяться з працівником правоохоронного органу у рідстві або є родичами чоловіка чи жінки, а також особи, життя, здоров'я або благополуччя яких завідомо для винного є дорогими для потерпілого в силу особистих відносин, що склалися. До таких осіб можуть відноситися друг, подруга, коханка тощо [6].

На думку правознавця І. Є. Ніконова, можлива наступна класифікація потерпілих, які входять до кримінально-правового поняття близьких осіб:

- 1) близькі родичі;
- 2) родичі — особи, які знаходяться у родинних стосунках; є родичами чоловіка чи жінки;
- 3) інші особи, життя, здоров'я або благополуччя яких завідомо для винного є дорогими для особи, якій винний бажає помститися або перешкодити, в силу особистих відносин, що склалися (до них відносяться будь-які особи, спричинення шкоди яким заподіяло б душевну травму особі, якій винний бажає помститися або перешкодити її правомірній діяльності) [7, 20].

Підтримуючи, в цілому, точки зору цих авторитетних вчених щодо тлумачення вказаних термінів, ми, одночасно, підтримуємо позицію дослідника І. І. Давидович, яка вважає, законодавчий формалізм у визначенні потерпілого звичайно є більш зручним для правозастосовчих органів, ніж необхідність тлумачити оціночне поняття [4, 57].

Спираючись на положення Сімейного кодексу України [8], Законів України та підзаконних актів, досвід вітчизняних та зарубіжних вчених [2; 3; 4; 5; 7], власного бачення проблеми, пропонуємо для використання у зазначених раніше статтях КК України поняття «член родини», що сприятиме уніфікації термінології в КК України.

За нашою пропозицією, члени родини — це, по-перше, члени сім'ї, відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України, особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. До таких відносяться подружжя (чоловік та дружина), їх кровні або усиновлені діти [8].

По-друге, це інші близькі родичі — батьки, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки (ч. 2 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів») [1].

По-третє, це інші родичі — це прабаба, прадід, правнуки, вітчим, падчерка, пасинок, двоюрідні брати та сестри, тітки, дядьки, племінниці, племінники та інші родичі за походженням (ст. 2; розділ V Сімейного кодексу України) [8].

По-четверте, це близькі родичі іншого члена подружжя (чоловіка чи дружини) — його батьки, рідні брати і сестри, дід, баба.

На нашу думку, це сприятиме реальному захисту осіб, які знаходяться під охороною статті 345 КК України.

Література

1. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 11. — Ст. 50.
2. Семенов М. В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика посзательства на жизнь сотрудника правоохранительного органа : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Семенов Михаил Вячеславович. — Рязань, 2007. — 261 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Грищук В. К. та ін.]; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — [3-тє вид., переробл. та доповн.]. — К.: Атіка, 2005. — 1064 с.
4. Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Давидович Ірина Ігорівна. — К., 2007. — 253 с.
5. Навроцький В. О. Кримінальне право України: Особлива частина: Курс лекцій / В. О. Навроцький. — К.: Т-во «Знання», 2000. — 771 с.

6. О судебной практике по делам об убийстве (ст. 105 УК РФ): Пленум Верховного Суда РФ от 27 января 1999 г. // Бюллетень Верховного Суда РФ. — 1999. — № 3.

7. Никонов И. Е. Ответственность за преступления против лиц и их близких в связи с исполнением ими своей служебной деятельности или выполнением общественного долга: автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / Илья Евгеньевич Никонов. — Москва, 2004. — 27 с.

8. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21. — Ст. 135.

А. В. Бойко, соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

БЛИЗКИЙ РОДСТВЕННИК РАБОТНИКА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОГО ОРГАНА КАК ПОТЕРПЕВШИЙ ОТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ПРЕДУСМОТРЕННОГО СТАТЬЕЙ 345 УК УКРАИНЫ

РЕЗЮМЕ

В качестве потенциальных потерпевших от преступления, предусмотренного статьей 345 УК Украины, законодатель называет близких родственников работника правоохранительного органа в связи с исполнением этим работником должностных обязанностей. Но существуют определённые проблемы относительно определения перечня лиц, которые входят в круг тех близких родственников, которые указаны в законодательстве. Изучение данного вопроса даст возможность научно обосновать рекомендации по унификации в уголовном праве понятия «близкий родственник».

Ключевые слова: уголовное право, угроза или насилие относительно работника правоохранительного органа, близкий родственник работника правоохранительного органа.

УДК 343.533

О. К. Василяка, здобувачОдеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

РАННІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ ТА ЙОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

Стаття присвячена дослідженню історії розвитку вітчизняного законодавства про комерційну таємницю. Визначені основні етапи еволюції цього інституту, зокрема, щодо його кримінально-правового захисту.

Ключові слова: кримінальне право, комерційна таємниця, кримінально-правовий захист.

Процес формування й розвитку правового інституту комерційної таємниці, його законодавчої бази, що визначає рамки можливої та дозволеної поведінки суб'єктів цивільного та комерційного права при виборі правових механізмів використання та захисту комерційно цінної інформації та забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, історично включає етапи, характерні для періодизації історії держави та права України [1, 407].

Перший етап характеризується веденням общинного натурального господарства, заснованого на колективній формі власності, і утворенням великої церковної, князівської та боярської власності. Для цього періоду характерні міждержавні торговельні відносини Київської Русі з Візантією та іншими державами [2, 57]. Договори містили умови, що дозволяли сторонам захищати свої національні інтереси (державна таємниця). Усередині держави між представниками різних верств населення укладалися договори за участю торговців і ремісників, що передбачали умови по захисту торговельних і професійних секретів. При узгодженні умов договору купівлі-продажу купці, лихварі, майстри користувалися інформацією, що містилася в торговельних книгах, в яких відображались їхня діяльність і матеріальне становище. Таємниця торговельних книг охоронялася законом [3, 10–24]. Торговельною таємницею вважалося знання місць закупівлі товарів, списки покупців та інша інформація.

Слід зазначити, що за часів правління Ярослава Мудрого з'явився перший збірник законів «Руська Правда», в якому вперше в історії України-Русі зібрано закони, що регламентують фінансові відносини. У цьому збірнику регулюється поняття кредиту [4, 57]. Остання згадка про застосування статей «Руської Правди» датована 1840 р. на Правобережній Україні. Отже, створений князем Ярославом Мудрим (і його синами та онуками) перший збірник законів як правова основа функціонування фінансового механізму організації економіки України діяв 800 років. В історії подібних фактів мало, хіба що американська конституція, яка діє понад 200 років [4, 62].

Другий етап характеризується поділом праці з його наступною кооперацією, використанням ремісничої техніки, виникненням мануфактурного виробництва та появою поняття «промислової таємниці», що дозволяла промисловцям захищати свої майнові інтереси. У часи так званої «петровської модернізації» значення «промислової таємниці» зростає у зв'язку з поширенням приватної власності, ринкових відносин і поступовим переходом від мануфактурного до фабрично-заводського, індустріального виробництва.

Таким чином, необхідність охорони комерційної таємниці в дореволюційний період була викликана, у першу чергу, розвитком капіталістичних економічних відносин, захист комерційної таємниці забезпечувався в основному за допомогою норм кримінального права.

Література

1. Кузьминець О. А. *Історія держави і права України: Навч. посіб.* / Кузьминець О. А., Калиновський В. С., Дігтяр П. А.; Ред.: Я. Ю. Кондратьєв. — К.: Україна, 2000. — 428 с.
2. Карамзин Н. М. *История Государства Российского* / Н. М. Карамзин [Послесловие, комментарии А. Ф. Смирнова]. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 879 с.
3. Розенберг В. В. *Промысловая тайна* / В. В. Розенберг. — СПб.: Тип. ред. периодич. изд. М-ва финансов, 1910. — 68 с.
4. Ковалюк О. М. *Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики)*: Моногр./ О. М. Ковалюк. — Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2002. — 396 с.
5. Гасанов Р. М. *Шпионаж особого рода* / Р. М. Гасанов. — М.: Мысль, 1989. — 254 с.
6. Пиленко А. А. *Право изобретателя: (Привилегии на изобретения и их защита в рус. и международн. праве): Историко-догмат. исслед.: в 2 т.* / А. А. Пиленко. — СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1902–1903. — Т. 1: *Очерк истории привилегий на изобретения (в связи с эволюцией доктрины)*. — 1902. — 495 с.
7. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года* / [Изд. Н. С. Таганцевым]. — [5-е изд., дополн.]. — СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1886. — 714 с.
8. Шершеневич Г. Ф. *Учебник торгового права* / Г. Ф. Шершеневич; Вступ. ст. Е. А. Суханова. — М.: Фирма «Спарк», 1994. — 335 с.
9. Таганцев Н. С. *Уголовное уложение 22 марта 1903 г.: С мотивами, извлеченными из объяснительной записки редакционной комиссии представления Мин. Юстиции в Государственном Совете и журналов — особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета* / Н. С. Таганцев. — СПб: Издание Н. С. Таганцева, 1904. — 1124 с.

О. К. Василяка, соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

РАННИЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНСТИТУТА КОММЕРЧЕСКОЙ ТАЙНЫ И ЕГО УГОЛОВНО- ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ

РЕЗЮМЕ

Исследование истории развития отечественного законодательства о коммерческой тайне имеет как научную, так и практическую необходимость, поскольку дает представление о его основах. В статье определены основные этапы эволюции этого института, в частности, относительно его уголовно-правовой защиты.

Ключевые слова: уголовное право, коммерческая тайна, уголовно-правовая защита.

УДК 343.222.2(477)

В. В. Висоцька, аспірантОдеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ОБМАН ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

У статті йдеться про дослідження поняття обману як способу вчинення злочину. Розглянуто етимологічне значення обману, його історія, статті Кримінального кодексу України, ознаки кримінально-караного обману, сформульовано теоретичне поняття обману.

Ключові слова: обман, спосіб, вчинення злочину, кримінальне право.

На думку давньоримських юристів, усякий злочин вчинюється або шляхом насильства (*iniuria*), або шляхом обману (*dolus*). Обман та насильство проявляються у різних сферах суспільного життя і залишаються двома найпоширенішими способами злочинної поведінки.

Обман розглядається вченими різних напрямів — філософами, психологами, юристами. З точки зору філософів поняття обману пов'язано з пошуком істини, яка буває суб'єктивною і об'єктивною, що залежить від сприйняття конкретною особою. Психологи розглядають обман з точки зору комунікативної сфери, як один із способів людського спілкування. Юристів же обман цікавить як спосіб вчинення злочину, що найчастіше пов'язаний з порушенням майнових прав.

Розвиток кримінально-правового обману пов'язаний з розвитком торгівлі в Росії, таким чином, обман передусім пов'язувався з майновими відносинами, хоча спочатку і відносився до області поліцейського права, як дії, які порушують положення про єдність системи мір і вагів [1, 136].

До обману досить тривалий час також відносили і дії, що були направлені на миттєве (ривок), непомітне (кишенькова крадіжка) вилучення майна у потерпілого [2, 97–173].

У юридичній літературі XIX століття можна було зустріти міркування про те, що широка караність майнових обманів ускладнює свободу і зручність комерційного обігу; що отримання продавцем «премії» за свою спритність, хоч би і за рахунок неуважності покупця, — явище сповна нормальне, яке сприяє розвитку торгівельних операцій [3, 378].

До вивчення поняття обману в його кримінально-правовому значенні неодноразово зверталися радянські, а потім — російські вчені-криміналісти. Серед них — Г. Н. Борзенков, Є. В. Ворошилін, Л. Д. Гаухман, Г. А. Кригер, Н. І. Панов, Р. А. Сабітов, та інші, розглядаючи обман як самостійне кримінально-правове явище, як спосіб вчинення різних видів злочинів в особливості — шахрайства.

Звернемося до етимологічного значення поняття «обман». Безліч сучасних словників пропонує загалом близькі за своїм значенням визначення поняття «обман».

С. І. Ожегов визначає **обман** як помилкове уявлення про що-небудь, оману [4, 266].

В іншому словнику **обман** — шахрайство, шарлатанство; розіграш (без корисливої мети), містифікація; омана [5, 178].

Ще одне тлумачення визначає **обман** як брехню; те, що вводить в оману, обманює; помилкове, хибне уявлення, ілюзію [6, 662–663].

«**Обман** — свідоме введення кого-небудь в оману, неправда, брехня, брехливі вчинки, слова; брехня, яка видається за істину; слова, вчинки, дії і тому подібне, які навмисно вводять в оману» [7, 56].

«Обманювати — говорити або писати брехню, неправду, протилежне істині» [8, 104].

Обман — навмисне введення іншої особи в оману (містифікація, обдурювання, шарлатанство) [9, 129].

У кримінальному законодавстві будь-якої країни можна налічити декілька десятків складів злочинів, які вчинюються шляхом обману: це контрабанда і шахрайство, фальшивомонетництво, обман покупців і замовників, підробка документів, надання неправдивих свідчень, хабарництво, службовий підлог.

Таким чином, обман, як юридично значима ознака складу злочину, відвіку повернув до себе увагу юристів. Обман може міститися в нормі КК як обов'язкова ознака складу злочину (наприклад, шахрайство); може бути у складі об'єктивної сторони злочину, а може бути окремою дією, яка поряд з іншими утворює спосіб вчинення того або іншого злочину (підробка і збут грошей та цінних паперів).

У будь-якому випадку обман є складовою частиною об'єктивної сторони складу злочину. Спосіб, витонченість, характер, зміст обману залежать від конкретного складу злочину, проте, не дивлячись на це, в будь-якому складі злочину обман має схожі риси, що проявляються в його закономірностях.

Поняття обману використовується законодавцем при конструюванні складів злочинів, насамперед тих, що вчинюються у сфері економіки. Економіка є основою існування будь-якого суспільства. Але збиток економічним відносинам від вчинення злочинів з використанням обману багаторазово перевищує той, який спричинюється насильницькими злочинами. Потерпілими стають не тільки окремі особи, але і організації, підприємства, держава в цілому. У чинному законодавстві та Кримінальному кодексі України (далі — КК України), на жаль, не розкривається поняття обману.

Так, єдине законодавче визначення **обману** містилося в КК 1922 г.: «Обманом вважається як повідомлення неправдивих відомостей, так і явне приховування обставин, повідомлення про яких було обов'язковим» [10, 31].

Таке визначення обману було сприйняте і в подальші роки не лише судово-слідчою практикою, але і наукою.

У КК України злочини, які вчинюються за допомогою обману, переважно містяться в Розділі VI — «Злочини проти власності» та Розділі VII — «Злочини у сфері господарської діяльності».

Основним майновим злочином, який вчинюється за допомогою обману, є шахрайство (ст. 190 КК України) [11, 519].

Пряма вказівка на обман як на спосіб вчинення злочину міститься також в ст. 192 (заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою) [11, 526], ст. 225 (обман покупців та замовників) [11, 702]. Обман як ознака об'єктивної сторони міститься в ст. 200 (незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення) [11, 558]; ст. 201 (контрабанда) [11, 560], ст. 205 (фіктивне підприємництво) [11, 597], ст. 209 (легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом) [11, 615]; ст. 215 (підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків) [11, 663]; ст. 216 (незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок) [11, 665]; ст. 217 (незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма) [11, 671]; ст. 218 (фіктивне банкрутство) [11, 672]; ст. 219 (доведення до банкрутства) [11, 674]; ст. 221 (незаконні дії у разі банкрутства) [11, 677]; ст. 222 (шахрайство з фінансовими ресурсами) [11, 679] та інші. Таким чином, обман «допомагає» вчинити більшість злочинів в сфері економіки.

Обман сам по собі не є кримінально-караним, поки він не є частиною кримінально-протиправного, суспільно небезпечного діяння, способом вчинення

злочину. Кримінальне покарання в даному випадку настає не за сам обман, а за діяння, які вчинені за допомогою обману і заподіяли шкоду суспільним стосункам.

Обман, як і будь-яке інше злочинне діяння, повинен мати певні ознаки:

1. суспільну небезпеку (здатністю за допомогою обману заподіювати шкоду або створювати реальну загрозу спричинення шкоди суспільним стосункам, які охороняються кримінальним законом);

2. буи вольовим і усвідомленим (що формує в уявленні особи, яку обманюють, свідомо неправильного для винного уявлення про факти, речі, явища, події або свідомо підтримуючим вже наявну оману з метою певного варіанту поведінки, потрібного винному);

3. протиправність і караність (спосіб, що «забезпечує» вчинення тих злочинів, які вказані в чинному кримінальному законодавстві);

4. діяння (специфічний спосіб впливу на людську психіку).

Враховуючи вищевикладене, можна сформулювати дефініцію обману:

Обман — це специфічний спосіб впливу на людську психіку, що полягає в умисному формуванні в свідомості особи, яку обманюють, неправильних уявлень про факти, речі, явища, події або що свідомо підтримує вже наявні помилки з метою формування певного варіанту поведінки, необхідного винному при вчиненні ним суспільно небезпечних діянь, вказаних в кримінальному законі. Таким чином, обман «допомагає» вчинити більшість злочинів в сфері економіки. Об'єднує їх та обставина, що обман як спосіб усвідомленої поведінки завжди вказує на умисний характер злочинного діяння. Таким чином, можна зробити висновок, що обман є самостійним кримінально-правовим явищем, яке необхідно відокремлювати від суміжних з ним понять, таких як примус, насильство, зловживання довірою.

Література

1. Костомаров Н. И. *Очерк торговли московского государства в XVI — XVII вв.* СПб., 1862.
2. Судебник 1550 г. // *Российское законодательство X—XX вв. в 9 томах.* Т.2. М.: Юридическая литература, 1985.
3. Н. Д. Сергеевский, *О мошенничестве по действующему русскому праву*, «Юридическая летопись», 1890 г. № 11.
4. Ожегов С. И. *Словарь русского языка.* М.: Русский язык, 1988.
5. Александрова З. Е. *Словарь синонимов русского языка / Под ред. Л. А. Чешко.* М.: Советская энциклопедия, 1971.
6. *Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова.* М.: Русские словари, 1994. Т. 2.
7. *Словарь русского языка. В 4-х т.* М., 1985—1988. Т. 2.
8. Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Т. I. М., 1955.
9. Щербатых Ю. *Искусство обмана: Эксмо-Пресс, 1998.*
10. *УК РСФСР 1922 г. М.: Знание, 1922. Примечание к ст.187.*
11. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України/за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — 7-ме вид., переробл. та допов. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.*

УДК 343.53

С. В. Владимиренко, здобувачОдеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар 24/26, Одеса, 65058, Україна

ЗАХОДИ БОРОТЬБИ З ПРОТИПРАВНИМИ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИМИ ДІЯННЯМИ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ

У статті викладено питання необхідності та ролі страхового захисту у загальноекономічному розвитку людства, у суспільних відносинах в умовах ринкової економіки та мирової фінансової кризи, досліджуються заходи боротьби з протиправними суспільно небезпечними діями у сфері страхування.

Ключові слова: страхова діяльність, економічна безпека, кримінальна відповідальність, злочини у сфері страхування.

У певних умовах природного та соціального середовища живе та працює людство, яке у своїй життєдіяльності постійно зіштовхується з впливом та втручанням різноманітних стихійних сил природи, несподіванностями та з випадковостями соціальних та побутових явищ.

Постійно розвиваючись та удосконалюючись, людство пізнає природу, використовуючи природні явища на свою користь, пристосовуючи їх до своїх потреб.

Використовуючи сили природи, людство суттєво впливає на природу, на середовище свого мешкання. Іноді це втручання добродійне, але здебільшого має негативний вплив на природу. Достатньо згадати забруднення рік та водоймищ промисловими відходами, отруєння повітряного середовища шкідливими викидами, засолення ґрунту внаслідок непродуманої меліорації та проведення зрошувальних каналів, загибель цілих морів, наслідки атомних катастроф, розлив нафти при морських перевезеннях, винищення лісів, обміління рік, вивітрювання ґрунтів, зруйнування озонового шару Землі, тощо.

На будь-якій стадії загальноекономічного розвитку людства, при будь-якому способі виробництва, в кожному суспільстві існувало та існує активна суперечність між людиною та природою. Однією з форм виявлення такої суперечності є втручання руйнівних сил природи, у тому числі і викликаних нераціональною діяльністю людини, які завдають шкоду людству, знищуючи матеріальні цінності, переривають процес виробництва, обміну та споживання матеріальних благ, внаслідок чого завдається шкода і економічним відносинам.

Наявні у природі явища: виверження вулканів, землетруси, удари блискавки, шторми, буревії, епізоотії, градобій, зливи, повені, посухи, зсуви, тощо, приносять лихо та нестатки людству, завдають значну матеріальну шкоду людству, здоров'ю і життю людей, порушують виробничий процес.

Негативні наслідки виникають також і в результаті діяльності людей, яка зумовлює різноманітні, непередбачувані або передбачувані нещасливі випадки, невідворотні згубні події, що виникають у суспільстві. Ці випадки та події можуть бути викликані необачним поведінням з джерелами небезпеки або внаслідок невиконання своїх посадових обов'язків різними категоріями робітників, — пожежі, вибухи, поломки устаткування, транспортні аварії на суші і на морі та інше.

Для зменшення ступеня можливих збитків або їх запобігання, для боротьби з подібними явищами існують попереджуючі заходи, які направлені на усунення

можливості виникнення лиха та мінімізування наслідків вже наявного лиха, обмеження його розповсюдження або зменшення його руйнівної сили. Дуже часто ці заходи переплітаються між собою.

Попереджувачими заходами є: укріплення берегів, будівництво дамб, полезахисні насадження, вогнестійке та антисейсмічне будівництво промислових та побутових споруд, належне планування населених пунктів та крупних промислових об'єктів, дотримання протипожежних, ветеринарно-санітарних, агрономічних та інших встановлених правил і приписів та інше.

До заходів пригнічування відносяться робота підрозділів МЧС, ремонт пошкоджених передавальних ліній, гідротехнічних споруд, шляхопроводів тощо.

Однак проведення вказаних заходів хоч і сприяє збереженню матеріальних цінностей від повного знищення, проте не може повністю усунути небезпеку виникнення стихійного лиха або нещасного випадку, завдання збитку.

В будь-якому суспільстві у складі сукупного суспільного продукту передбачається визначена частина, яка резервується для відшкодування можливої шкоди від стихійного лиха або нещасливого випадку. Такий спеціальний резервний фонд називається страховим фондом, який нерозривно пов'язаний з суспільним виробництвом в різних загальноекономічних формаціях та сприяє поновленню виробничих сил, знищених стихійними силами природи або нещасливими випадками [1, 9].

В умовах наявної світової кризи, яка зумовлює реформування економічних, виробничих та суспільних відносин, важливою є страхова діяльність, призначенням якої є захист майнових інтересів фізичних і юридичних осіб [2, 14], який забезпечується на випадок конкретних подій (страхових випадків), перелік яких наведено в діючому законодавстві або визначено в договорах страхування, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [3, 9].

В економіці страхування посідає значне місце та є фактором її стабілізації, засобом розподілу ризиків, задоволення потреб страхувальників, різновидом підприємницької діяльності, метою якої є отримання прибутку, засобом покращення матеріального стану засновників та акціонерів, джерелом інвестицій в економіку держави, видом економічних відносин (з різними характеристиками) щодо формування та використання страхового фонду для відшкодування збитків.

В умовах ринкової економіки та триваючої фінансової кризи вкрай необхідним є страхування, яке розглядається науковцями в призмі природного, історичного, економічного, політичного, соціального, юридичного та міжнародного аспекту [4, 16].

Так, природний аспект страхування характеризує його як засіб збереження матеріального добробуту у зв'язку із настанням випадкових непередбачуваних, а також передбачуваних, але не бажаних і таких, яких не можна уникнути, випадків з метою відшкодування заподіяних юридичним та фізичним особам збитків, щоб полегшити їх тягар.

Історичний аспект страхування характеризує його як передумову виникнення страхування, зумовлена інтересам громадян або суспільства в цілому, спрямованими на їх забезпечення на випадок настання непередбачуваних або передбачуваних обставин, яких неможливо усунути.

Економічний аспект страхування характеризує його як різновид діяльності, в основі якої акумуляція фінансових засобів з метою відшкодування збитків, спричинених настанням шкідливих для здоров'я та матеріального добробуту подій як фізичним, так і юридичним особам, що створює сприятливі умови для безперерійного процесу суспільного відтворення.

Політичний аспект страхування характеризує його як захист особистих інтересів громадян, пов'язаний із забезпеченням політичної стабільності у суспільстві.

надати їм «чорні списки» шахраїв, фіктивних фірм та підприємств-одноденок [5]. Однак органи державної податкової служби вказані звернення страховиків так і не задовольнили. Це зумовлює необхідність вирішення вказаного питання в законодавчому порядку з метою попередження суспільно небезпечних протиправних діянь у цій сфері, у тому числі і шляхом створення Інтернет-сайтів, доступних пересічним громадянам, для отримання вказаної інформації з метою попередження порушення їх майнових інтересів.

При вчиненні цих суспільних заходів головне місце посідає створення єдиних баз даних по клієнтах та автотранспорту. Однак значним недоліком цього заходу є розкриття баз даних клієнтів, що зумовлює їх втрату страховими компаніями внаслідок конкуренції у цій сфері. В ряді європейських країн (Австрії, Великобританії, Греції, Фінляндії, Ісландії, Португалії, Іспанії та Швеції) страхові компанії мають доступ до національних баз обліку власників та користувачів автомобілів, а при проходженні реєстрації автомобілів поліція в обов'язковому порядку вимагає страхові документи. Слід зазначити і те, що в США існує ряд загальнонаціональних баз даних, частина яких за невелику плату може бути доступна будь-якій особі. Через існуючі Інтернет-сайти будь-яка особа може направити запит про будь-який автомобіль та отримати інформацію про нього (чи улучав він в аварії, пожежі, стихійній лиха, коли та за яких обставин змінювалися його власники та реєстрація).

Поряд з вищевказаними заходами міжнародної практики боротьби зі злочинами у сфері страхування існують і правові заходи, тобто визначені законодавством кримінально-правові норми, які встановлюють кримінальну відповідальність за злочини у сфері страхування.

У цілому ряді країн Європи Кримінальні кодекси містять норми, що визначають кримінальну відповідальність за злочини у сфері страхування. Так, у Кримінальному кодексу Болгарії міститься ст. 213, якою встановлено покарання за знищення або псування застрахованого майна.

У Кримінальному кодексі Польщі міститься ст. 298, якою передбачена кримінальна відповідальність особи, яка з метою отримання компенсації за договором страхування створює умови для настання випадку, який є підставою для виплати такої компенсації.

У Кримінальному кодексі Німеччини міститься ст. 265 «Обман з метою отримання підвищеної страховки», якою визначено підпал як найбільш загальнонебезпечний вид злочину у сфері страхування.

У Кримінальному кодексі Швеції міститься ст. 11 гл. 9, якою встановлено відповідальність за приготування до скоєння шахрайства особою, яка для обману страхового товариства або з іншими шахрайськими намірами спричиняє тілесні ушкодження собі або іншій особі, або завдає шкоди майну, яке належить йому або іншій особі.

У Кримінальному кодексі Австрії міститься ст. 151 «Зловживання страхуванням», якою встановлено покарання за навмисне руйнування або пошкодження застрахованого майна, або за нанесення собі або іншій особі тілесних ушкоджень, або за інше завдання шкоди здоров'ю.

Кримінальна відповідальність за злочини у сфері страхування встановлена і Кримінальним кодексом Китаю, а саме: ст. 183, якою передбачено покарання за злочини, вчинені працівниками страхової компанії, по організації страхового випадку та привласненню страхової виплати, та ст. 198, якою передбачена відповідальність за страхове шахрайство з боку страхувальника.

У США відповідальність за злочини у сфері страхування визначається в штатах, а не федеральним законодавством. Це пояснює різницю у відповідальності у різних штатах. Водночас для американської системи характерним є наявність поряд з законодавчими нормами, спеціально створених державних органів та суспільних інститутів саморегулювання страхового ринку. Так, в штаті Кентукі законодавчо

предписано усім страховим компаніям створювати спеціальні відділи для розгляду шахрайських претензій, які подаються на відшкодування страховикам або службам ремонту.

Законодавчо визначено, що у разі виникнення сумнівів щодо наявності страхового випадку, після проведеної експертизи силами страхової компанії або залученими сторонніми експертами, виплати не здійснюються, а справа передається до Департаменту страхування цього штату для розслідування.

Тоді як у штаті Флорида, в якому шахрайство при пред'явленні страхової претензії є кримінальним злочином, страховики можуть заявляти при наявності будь-яких підозрілих претензій у спеціально створений відділ страхового департаменту цього штату, який займається розслідуванням таких випадків.

Вищенаведені міжнародні заходи боротьби зі злочинами у сфері страхування дуже різноманітні та перевірені багатолітньою практикою, тоді як в Україні кримінальна відповідальність за такі злочини не встановлена чинним Кримінальним кодексом України, а суспільні заходи тільки починають поступово запроваджуватися після проведених форумів страховиків, присвячених розповсюдженню злочинів у сфері страхування.

В російському кримінальному праві також відсутня норма, яка б окремо визначала кримінальну відповідальність за злочини у сфері страхування. Покарання для злочинців-шахраїв у цій сфері у Російській Федерації визначається судами на підставі ст. 159 Кримінального кодексу Російської Федерації, якою встановлена кримінальна відповідальність за шахрайство. Тоді як окрім шахрайства в страхуванні вчиняється велика кількість інших злочинів, не пов'язаних із шахрайством.

Враховуючи збільшення обсягів протиправних суспільно небезпечних діянь у сфері страхування, роль страхування в ринкових відносинах та в умовах фінансової кризи, яка панує в світі, та завдала шкоди і економіці України, нагальність запровадження кримінальної відповідальності в Україні за злочини у сфері страхування викликано сьогоденням.

Список використаних джерел

1. Журавлев Ю. М., Секерж И. Г. *Страхование и перестрахование (теория и практика)*. — М. : Изд. центр СО «АНКИЛ», 1993. — 184 с.
2. Яворська Т. В. *Страхові послуги : Навч. пос.* — К. : Знання, 2008. — 350 с.
3. *Страхування : Договори, суд, законодавство : Науково-практичний посібник / Укл. Л. Л. Нескороджена*. — К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2007. — 544 с. — (Серія «Правова допомога»).
4. Кінашук Л. Л. *Страхове право : Підручник*. — К. : Атіка, 2007. — 256 с.

С. В. Владимиренко

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

**МЕТОДЫ БОРЬБЫ С ПРОТИВОПРАВНЫМИ
ОБЩЕСТВЕННО ОПАСНЫМИ ДЕЯНИЯМИ
В СФЕРЕ СТРАХОВАНИЯ**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль страховой защиты в общеэкономическом развитии человечества, в общественных отношениях в условиях рыночной экономики и мирового финансового кризиса, также исследуются методы борьбы с противоправными общественно опасными деяниями в сфере страхования

Ключевые слова: страховая деятельность, экономическая безопасность, уголовная ответственность, преступления в сфере страхования.

осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа [1].

Законодавчому закріпленню поняття спеціального суб'єкта передувало його дослідження у доктрині кримінального права. До кінця 50-х років минулого сторіччя при встановленні кола спеціальних суб'єктів в основному вказувалося, що ним може бути не всяка, а лише спеціальна особа, без детального розкриття змісту цього твердження [2, 186; 3, 127; 4, 141]. Лише з кінця 50-х років ХХ століття почався аналіз і створення відносно повних визначень поняття спеціального суб'єкта, які можна об'єднати у три групи.

Одні вчені спеціальними суб'єктами визначають осіб, які мають не тільки загальні властивості всіх суб'єктів злочину (осудність та вік), але і характеризуються додатково особливими, лише їм властивими якостями [5, 138]. У цьому визначенні головний акцент робиться на різниці загального та спеціального суб'єкта злочину шляхом вказівки на додаткові ознаки; хоча вони не називалися.

Інші науковці вважають, що спеціальним суб'єктом є особа, що має певні особливості, які передбачені в диспозиції відповідної норми Кримінального кодексу [6, 8; 7, 54].

Третя група юристів вважає, що спеціальним суб'єктом є особа, яка, крім необхідних ознак суб'єкта (осудність і вік), має ще і особливі додаткові ознаки, які обмежують можливість притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб за вчинений злочин [8, 82; 9, 8]. У цьому визначенні не передбачено, на нашу думку, дуже важливе положення про те, що ознаки спеціального суб'єкта злочину повинні бути передбачені у кримінальному законі або виходити з нього. Як бачимо, протягом розвитку кримінального законодавства в юридичній літературі висловлювалися різні думки стосовно змісту ознак, які характеризують спеціальний суб'єкт злочину.

Уперше спробу систематизувати види спеціальних суб'єктів шляхом їх класифікації зробили Н. С. Лейкіна та Н. П. Грабовська, які писали про ознаки, що характеризували: 1) державно-правовий стан особи (іноземець, особа без громадянства); 2) професійний статус, особливу якість роботи, що виконується; 3) посадове становище особи; 4) демографічні ознаки — стать, вік тощо [10, 391].

Інші вчені давали класифікацію, в якій характеризували: 1) правовий стан суб'єкта; 2) професію або діяльність суб'єкта; 3) взаємовідносини винного з потерпілим; 4) фізичні властивості особи винного [11, 90–91].

На думку В. І. Розенка, В. К. Матвійчука, всі ознаки спеціального суб'єкта злочину можна поділити на такі великі групи: 1) ознаки, що характеризують соціальну роль і правовий стан суб'єкта; 2) фізичні властивості суб'єкта; 3) взаємовідносини суб'єкта з потерпілим [12, 27].

Р. Оримбаєв, наприклад, класифікує спеціальні суб'єкти з урахуванням таких ознак: 1) правового стану особи; 2) демографічних (фізичних) властивостей винного; 3) посадового становища, виконання певної роботи та професії особи; 4) колишньої антисоціальної діяльності або повторності [8, 50].

Н. А. Мирошніченко поділяє ознаки спеціального суб'єкта злочину таким чином: 1) ознаки, що характеризують державно-правове становище особи (іноземець, особа без громадянства); 2) ознаки, що характеризують її професійний статус; 3) ознаки, що характеризують посадове становище, особливі якості роботи, що виконується; 4) демографічні ознаки — стать, вік, родинні стосунки [7, 55].

На думку В. Я. Тація, ознаки спеціального суб'єкта злочину певною мірою є обмежувальними, тому що вони визначають, що певний злочин може вчинити не будь-яка особа, а лише та, якій притамані такі ознаки [13, 161].

Далі ми зупинимось на найбільш дискусійних питаннях, які стосуються спеціального суб'єкта — співвідношенні понять «посадова» та «службова» особи та змісті терміну «службова особа».

На конституційному рівні поряд з терміном «службова особа» використовується також поняття «посадова особа». Так, у ст. 40 Конституції України передбачено, що усі мають право направляти індивідуальні чи колективні звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. У ст. 56 Конституції України також поряд вживаються ці два терміни, зміст яких не розкривається.

Термін «посадова особа» використовувався у Законі України «Про боротьбу з корупцією» від 05.10.1995 р, зокрема, згадуються заборони, що стосуються саме посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 5) (втратив чинність).

У ст. 2 Закону України «Про державну службу» від 16.12.1993 р. навіть спеціально виокремлюються посадові особи із числа державних службовців. Згідно з нею посадовими особами вважаються керівники, заступники керівників державних органів та їхнього апарату, інші державні службовці, на яких законами та іншими нормативним актами покладається здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

У ст. 1 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.06.2001 р. вказано, що служба в органах місцевого самоврядування — це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які займають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом тощо.

Аналізуючи чинне законодавство України, слід сказати, що термін «службова особа» вживається поряд з терміном «посадова особа». При цьому термін «службова особа» є ширшим за поняття «посадова особа», оскільки будь-яка посадова особа є службовцем, але не кожний службовець визнається посадовою особою.

Говорячи про зміст терміну «службова особа», слід проаналізувати норми Закону України від 11.06.2009 р. № 1508-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні провапорушення», які стосуються службової особи (далі — Закон України від 11.06.2009 р.), що вже втратив свою чинність. Пропонується примітку 1 до ст. 364 КК України викласти в наступній редакції: «1. Службовими особами у статтях 364, 365, 368, 368—1, 369 цього Кодексу є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на державних чи комунальних унітарних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

2. Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі іноземної держави, а також інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені)».

Відповідно до наведеної норми Закону України від 11.06.2009 р., службових осіб можна поділити на: 1) представників влади або місцевого самоуправління; 2) службовців, які на підприємствах, установах чи організаціях незалежно від форми

власності займають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій; 3) осіб, що виконують перераховані функції за спеціальним повноваженням, якими особа наділяється повноважним органом державної влади, місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом або повноважною посадовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом; 4) посадових осіб іноземних держав та міжнародних організацій. У цій примітці, на нашу думку, фактично йдеться про службових осіб публічного права.

Зазначений Закон України від 11.06.2009 р. направлений на посилення відповідальності за корупційні діяння, що обумовлено прагненням України наблизити своє законодавство до міжнародних стандартів протидії корупції. У зв'язку з цим до КК України запропонована ціла низка змін та доповнень, які направлені на розширення кола осіб, які визнаються суб'єктами корупційних дій. Наприклад, пропонується: 1) ст. 18 КК України доповнити частинами 3 та 4, в яких відтворюється поняття службової особи, що закріплено у примітці 1 до ст. 364 КК України; 2) змінити зміст поняття службової особи у примітці 1 до ст. 364 КК України; 3) доповнити КК України розділом VII-А «Злочини у сфері службової діяльності в юридичних особах приватного права та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», за яким кримінальної відповідальності підлягатимуть службові особи юридичних осіб приватного права та особи, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (аудитори, нотаріуси, експерти тощо).

Більшість змін, запропонованих Законом України від 11.06, на наш погляд, внесли ще більшу плутанину у розуміння змісту службової особи, тому їх потрібно дорацьовувати та вдосконалювати оскільки немає правових підстав доповнювати ст. 18 КК України частинами 3 та 4, оскільки, по-перше, у Загальній частині КК України передбачено лише поняття загального та спеціального суб'єктів злочину, а ознаки спеціального суб'єкту складу злочину закріплені законодавцем у нормах Особливої частини КК України, бо їх вичерпний перелік у Загальній частині передбачити неможливо, по-друге, у примітці 1 до ст. 364 вказано, що визначене поняття службової особи розповсюджується тільки на злочини, передбачені ст.ст. 364, 365, 368, 368–1, 369 КК України.

Зробивши ретроспективний аналіз норм КК України та вказаних нормативно-правових актів, слід зазначити, що, по-перше, термін «службова особа» є ширшим за поняття «посадова особа», оскільки будь-яка посадова особа є службовою, але не кожний службовець визнається посадовою особою. Ці терміни можуть самостійно вживатися, але при цьому необхідно їх єдине, чітке визначення; по-друге, кримінально-правове визначення терміну «службова особа» є ширшим за його конституційно-правове визначення, тому у органічному (конституційному) законі пропонується передбачити єдине для всіх галузей права визначення службової особи; по-третє, немає правових підстав для виділення ознак службової особи у частинах 3 та 4 ст. 18 КК України та ділити службових осіб на службових осіб приватного та публічного права, оскільки це ускладнює розуміння поняття службової особи та є механічною імплементацією міжнародно-правових норм (Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією 1999 р. та Конвенції ООН проти корупції 2003 р.) у національне кримінальне законодавство.

Література

1. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради, 2001, № 25–26, ст. 131.
2. Уголовное право: Часть Общая. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юриздат НКЮ СССР, 1939. — 330 с.
3. Уголовное право: Часть Общая. — 4-е изд. перераб. и доп. — М.: Юриздат ВИЮН МЮ СССР, 1948. — 574 с.
4. Уголовное право: Часть Общая. — М.: Юрид. лит., 1966. — 511 с.

5. Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. — М.: Госиздат юрид. лит., 1958. — 258 с.
6. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву: Лекции. — М.: Высш. шк. МООП РСФСР, 1964. — 59 с.
7. Мирошниченко Н. А. Состав преступления: Текст лекций. — Одесса: Юрид. лит-ра, 2003. — 78 с.
8. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. — Алма-Ата: Наука, 1977. — 151 с.
9. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. — Харьков: Вища школа, 1989. — 104 с.
10. Курс советского уголовного права: В 2 т. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. — Т.1. — 646 с.
11. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. — Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1970. — 132 с.
12. Розенко В. І., Матвійчук В. К. Суб'єкт злочину: Лекція. — К.: Укр. академія внутр. справ, 1993. — 36 с.
13. Уголовное право Украины: Общая часть: Учебник / Под ред.: М. И. Бажанова, В. В. Сташица, В. Я. Тацья. — К.: Юринком Интер, 2003. — 512 с.
14. Жижиленко А. А. Должностные (служебные) преступления: Практический комментарий УК РСФСР. — Изд-е 2-е испр. и доп. /Под ред. проф. М. Н. Гернета и проф. А. Н. Трайнина. — М.: Изд. Право и жизнь, 1924. — 76 с.
15. Гюнтер А. Уголовные кодексы УССР и РСФСР: сравнительный текст и комментарий / Под ред. проф. М. Е. Шария, С. А. Пригова, Ю. П. Мазуренко. — Вып. 5. — Харьков: Юрид. изд. Наркомюста УССР, 1928. — 82 с.
16. Уголовный кодекс УССР: Научно-практический комментарий / Отв. ред. В. И. Зайчук. — К.: Изд. политической лит., 1978. — 682 с.

Т. А. Гончар, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

СЛУЖЕБНОЕ ЛИЦО КАК СПЕЦИАЛЬНЫЙ СУБЪЕКТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Понятие специального субъекта преступления впервые дано в ч. 2 ст. 18 Уголовного кодекса Украины, признаки специального субъекта преступления закреплены в Особенной части УК Украины. Служебное лицо является одним из видов специального субъекта преступления. В связи с тем, что в законодательстве и науке Украины отсутствует единообразное понимание термина «служебное лицо», возникла необходимость в формировании одинакового содержания этого термина для всех отраслей права.

Ключевые слова: специальный субъект преступления, служебное лицо.

кримінально-виконавчого права та кримінології і що дослідження виконання і відбування покарань, у тому числі й покарання у виді громадських робіт, є корисним не тільки для кримінально-виконавчої системи України, а й інших країн світу.

Проблемність поставлених перед дослідженням завдань відразу визначили таку його концептуальну основу, як комплексне вивчення двох інститутів (виконання і відбування), що є фундаментом кримінально-виконавчої характеристики. Процес дослідження покарання у виді громадських робіт вже із самого початку характеризується тим, що його здійснення передбачалося відразу в декількох сферах: правотворчій, організаційній та виконавчій.

Аналізуючи процес становлення і розвитку інституту альтернативних мір покарання, основні етапи розвитку кримінального законодавства щодо покарань, альтернативних позбавленню волі, а також особливості кримінальної політики держави у сфері застосування альтернативних покарань з початку ХХ ст. і до сьогодні, можемо стверджувати, що історії вітчизняного кримінального законодавства відомий достатньо широкий діапазон покарань, альтернативних позбавленню волі, які у різні часи застосовувалися як спосіб здійснення відплати, реституції, залякування, виправлення і навіть перевиховання [1, 10].

Згідно ч. 1 ст. 56 КК України громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування [2, 23].

Використовуючи законодавче визначення, слід зауважити, що зміст цього виду покарання проявляється в тому, що таке покарання породжує безоплатну працю, яка водночас є корисною для суспільства. Сутність відображається в тому, що особи, яким призначено цей вид покарання, зобов'язані безоплатно виконувати суспільно-корисні роботи. Суспільна користь виражається в тому, що вид робіт визначають органи місцевого самоврядування, виконуватись вони повинні на об'єктах комунальної власності і виключно на користь територіальної громади за місцем проживання засудженого [3, 119].

У цьому напрямі доцільно, на нашу думку, звернути увагу на висловлення М. Г. Вербенського стосовно того, що особи, які вчинили злочини, а суд призначив їм таку міру покарання, як громадські роботи, повинні безоплатно прибирати парки, сквери і подвір'я, ремонтувати дитячі та спортивні майданчики, працювати в інтернатах і лікарнях, надавати допомогу людям похилого віку, тобто виконувати суспільно корисну роботу [6, с. 3].

П.В. Кочерган зазначає, що громадські роботи не можуть бути джерелом поповнення місцевого бюджету. Ми з цією позицією погоджуємось частково і вважаємо, що відбування засудженими покарання у виді громадських робіт справді не можуть бути джерелом поповнення місцевого бюджету, але є одним із джерел економії коштів місцевого бюджету, адже вони виконуються безоплатно, що дає можливість органам місцевого самоврядування економити витрати на виконання окремих робіт тощо.

Також спірною є позиція П. В. Кочергана, що засуджені до громадських робіт, як правило, бажають виконувати роботи з благоустрою міст і селищ, упорядкування міських цвинтарів, прибирання вулиць і парків, косіння бур'янів, заготівлі дров для опалювання сільських шкіл і лікарень, надання допомоги самотнім людям похилого віку та хворим людям, ремонту приміщень судів і міськрайвідділів внутрішніх справ тощо [5, 6].

Для спростування цього твердження необхідно зауважити, що працівники пенітенціарних установ та керівники організацій, де виконуються громадські роботи, стверджують, що реалії сьогодення доводять наявність проблеми, яка виникає в процесі відбування покарання, а саме громадські роботи виконуються виключно за місцем проживання засудженого і тому засудженим соромно на очах у знайомих займатися зазначеною роботою примусово. У зв'язку із цим ми вважаємо, що було

деяких «уездах» громадські роботи застосовувалися досить успішно, незважаючи на труднощі для їх виконання, а в деяких застосування такого покарання було досить частим.

Подібне до громадських робіт покарання певний час застосовувалося і після Жовтневої революції. У різних законодавчих актах такий вид покарання мав неоднакові назви: в перші післяреволюційні роки — «обов'язкові громадські роботи», «примусові громадські роботи», надалі — «примусові роботи». Перелік покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, був тоді вельми широкий і містив понад 30 видів. Усі ці різні види покарань, не пов'язані із позбавленням волі, що застосовувалися на практиці і виникли в результаті революційної правотворчості, з грудня 1917 р. почали знаходити своє правове закріплення у багатьох нормативних актах, що видавалися у формі декретів, постанов, наказів, інструкцій і т. д. [10, 26].

У той період «громадські (примусові) роботи» не були повною мірою аналогом тих громадських робіт, які існували раніше. Але все ж таки реалізація їх на практиці (як неоплачуваних робіт некваліфікованої фізичної праці, які виконувалися переважно не за основним місцем роботи) дозволяє, на нашу думку, на визначеному історичному етапі розглядати їх як прототип покарання у виді громадських робіт, а не виправних робіт. Хоча надалі, після удосконалення каральних елементів цього покарання, вони «трансформувалися» у виправні роботи.

Громадські роботи отримали закріплення в низці нормативно-правових актів тих років, наприклад, в Інструкції народного комісаріату юстиції від 19 грудня 1917 р., у декретах «Про суд» № 3 від 20 липня 1918 р., «Про позбавлення волі та порядок умовно-дострокового звільнення» від 21 березня 1921 р.; у Кримінальних кодексах УРСР 1922 р. і 1927 р. тощо.

Висновки. На підставі викладеного можемо зробити висновок, що положення про абсолютну новизну покарання у виді громадських робіт для України певною мірою є некоректним. Це покарання має тривалу історію, з якої багато чого можна запозичити.

Громадські роботи досить широко застосовувалися як в дореволюційний період, так і за часів існування Російської імперії, в склад якої входили українські губернії, хоча ставлення до їх виконання було неоднозначним. Невелика популярність у їх застосуванні передусім зумовлювалася становим принципом їх застосування, а також наявністю великої кількості прогалин у діючому законодавстві.

В умовах сьогодення ми також не можемо стверджувати про досконалість інституту покарання у виді громадських робіт, особливо в частині виконання та відбування цього виду покарання. Перш за все проблематика стосується випадків призупинення виконання покарання, відповідальності за ухилення від відбування покарання та звільнення від відбування покарання.

Список використаних джерел

1. Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Черкасов Святослав В'ячеславович. — Одеса, 2005. — 226 с.
2. Кримінальний кодекс України. — Х.: ПП «ІГВІНІ», 2009. — 224 с.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар / Степанюк А. Х., Яковець І. С.; за заг.ред. Степанюка А. Х. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. — 560 с.
4. Вербенський М. Г. Застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі / М. Г. Вербенський // Аспект : Інформаційний бюлетень. — 2003. — № 1. — С. 3–5.
5. Кочерган П. В. Громадські роботи як вид покарання / П. В. Кочерган // Аспект : Інформ. бюл. — 2003. — № 1. — С. 5–7.
6. Беца О. В. Нетюремные санкции и их применение в зарубежных уголовно-правовых системах / О. В. Беца // Материали міждун. симпозиума [«В пошуках альтернатив тюремному покаранню»], (Київ, 15–16 янв. 1997 г.). — К., 1997. — С. 125–152.

7. Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні : [посібник / за ред. О. В. Беци]. — К. : «МП Леся», 2003. — 116 с.

8. Устав о благоустройстве в казенных селениях // Свод законов Российской Империи. Изд. 1857 года. Т. 12, ч. 2. тетр. 2. — 1857.

9. Выводы из собранных на местах данных о волостных судах и соответствующие узаконения. — СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1874. — 118 с.

10. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією): дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Богатирьов Іван Григорович. — К., 2006. — 434 с.

М. Я. Гуцуляк, канд. юрид. наук, доцент

Прикарпатский юридический институт
Львовского государственного университета внутренних дел
ул. Национальной Гвардии, 3В, Ивано-Франковск, 76000, Украина

ОБЩЕСТВЕННЫЕ РАБОТЫ (УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ И УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ)

РЕЗЮМЕ

Существующая концепция чрезмерного применения наказаний в виде лишения свободы, не в полной мере соответствует требованиям современного общества, идущего по пути демократического развития. На сегодняшний день четко обозначена необходимость внедрения новых форм и методов воздействия для эффективного исправления и ресоциализации всех осужденных и тех, кто состоит на учёте уголовно-исполнительной инспекции.

Ключевые слова: наказания, не связанные с лишением свободы, общественные работы, исполнение и отбывание наказания, безоплатные общественно полезные работы.

УДК 343.232

М. М. Дмитрук, асистентНаціональний університет «Одеська юридична академія»,
вул. Фонтанська дорога, 23, м. Одеса, 65009, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ

В статті досліджується правова природа одного із видів діянь, які пропонується віднести до кримінальних проступків. Доводиться, що особливість правової природи вказаної категорії діянь полягає у матеріальних («змішана» протиправність, «змішана» форма вини) та формальних ознаках (застосовуються покарання, що характером заходів громадських стягнень).

Ключові слова: кримінальний проступок, правова природа, «змішана» протиправність, «змішана» форма вини, звільнення від покарання, громадські роботи.

Передбачення в Концепції реформування кримінальної юстиції (далі — Концепція) [1, 20–27] ідеї впровадження категорії проступку в кримінальний закон (далі — кримінальний проступок) вказує на актуальність дослідження цієї категорії діяння. Питання кримінального проступку досліджували у своїх роботах А. А. Піонтковський, В. І. Курляндський, Н. Ф. Кузнецова [2, 167–170], В. Ф. Фефилова [3, 287], В. М. Кудрявцев [4, 287], В. О. Туляков, Ф. Г. Гілязев [5, 145] та інші вчені. Проте результати наукової дискусії з дослідження цього питання свідчать про фрагментарне розуміння особливостей правової природи кримінального проступку як суміжного виду діяння, що існує між злочинами та іншими видами правопорушень.

На нашу думку, існування кримінального проступку в більшості держав східної групи континентальної правової сім'ї та в дореволюційному законодавстві обумовлено системою матеріально-формальних ознак, притаманних для певної категорії складів злочинів та неуправлінських деліктів. Матеріальні ознаки кримінального проступку обумовлені поглинанням багатьох складів (дисциплінарних, адміністративних, цивільно-правових) правопорушень складами злочинів. Формальною ознакою кримінального проступку є передбачення в санкціях кримінально-правових норм покарань, яким притаманні ознаки заходів громадського впливу та частковість в застосуванні санкцій кримінального закону. Для доведення вказаної правової природи дослідимо об'єктивні та суб'єктивні ознаки пропонованого виду кримінального діяння, особливості у застосуванні покарань, що передбачається відповідними санкціями кримінально-правових норм. Згідно Концепції, у кримінальні проступки також пропонується трансформувати ряд неуправлінських діянь та загальнокримінальних злочинів невеликої тяжкості. Питання особливостей правової природи вказаних неуправлінських деліктів та злочинів невеликої тяжкості загальнокримінальної спрямованості розглянемо в інших роботах.

Характеризуючи види девіантної поведінки, В. М. Кудрявцев зауважив, що найнебезпечніші правопорушення перетворюються в злочини проти порядку управління, дисциплінарні проступки в службові злочини, цивільно-правові правопорушення в майнові злочини [4, 200]. На думку Ф. Г. Гілязева, деякі склади злочинів сконструйовані таким чином, що кримінально-караним визнається не злочин, а інше правопорушення, яке тягне певні злочинні наслідки [5, 64]. Наведені погляди

свідчать про «перехідну» або «суміжну» природу певної категорії злочинів, які по суті є правопорушеннями, проте визнаються злочинами лише у зв'язку із заподіянням певної шкоди або створенням загрози її заподіяння. Так, наприклад, порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм є адміністративним правопорушенням (згідно із ст. 42 «Порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм» КУпАП), а це ж діяння, проте у випадку створення загрози поширення інфекційних захворювань або спричинення поширення захворювань, визнається злочином (згідно із ст. 325 «Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням та масовим отруєнням» КК України).

Вказані склади злочинів мають певні особливості в об'єктивних та суб'єктивних ознаках. Конструкція об'єкту посягання подібних складів злочинів сформульована таким чином, що основним безпосереднім об'єктом злочину є порушення певного порядку діяльності (виконання цивільно-правових зобов'язань, певних дисциплінарних правил) або управління (управлінських обов'язків), а безпосереднім обов'язковим додатковим об'єктом злочину — здоров'я, психіка людини, власність тощо. Тобто фактично наявність обов'язкового додаткового об'єкту у вказаних злочинах трансформує вказане діяння із адміністративного, дисциплінарного, цивільно-правового правопорушення у злочин.

Особливість правової природи об'єктивної сторони кримінального проступку чітко проявляється в такій ознаці, як «протиправність». На думку В. Н. Кудрявцева, якщо діяння визнається злочином через порушення положень інших галузей законодавства або під умовою створення загрози заподіяння шкоди особі або майну, — вказана протиправність є «змішаною» [6, 120–125]. Конструкція об'єктивної сторони багатьох злочинів створена таким чином: «Порушення ... правил..., якщо це створило небезпеку для ... або настання інших тяжких наслідків». Тобто в основі об'єктивної сторони подібних злочинів лежить інша сукупність об'єктивних ознак (адміністративного, цивільно-правового або дисциплінарного правопорушення), що обумовлює суміжну природу окремих злочинів.

Складність об'єктивних ознак обумовлює складність суб'єктивних ознак кримінального проступку. Поєднання об'єктивної сторони певного правопорушення та тяжких наслідків або створення загрози їх заподіяння обумовлює набуття суб'єктом злочину спеціального правового статусу (сукупність прав та обов'язків), невиконання або порушення яких і є певним видом правопорушення. У зв'язку із цим, суб'єкт посягання у деяких досліджуваних злочинах невеликої тяжкості та окремих злочинах середньої тяжкості має певні особливості у правовому статусі.

Суб'єктивна сторона досліджуваного виду діяння також має свої особливості. Їх сутність полягає у поєднанні різного психічного ставлення до діяння (як елементу складу правопорушення) в адміністративно-правовому розумінні та до небезпечних наслідків або створення загрози їх заподіяння — у кримінально-правовому розумінні. Подібну конструкцію вини в теорії кримінального права інколи іменують «змішаною» формою вини. Проф. А. А. Пінаєв вказує, що сутність «змішаної вини» полягає у психічному ставленні в формі умислу до діяння, а до наслідків — у формі необережності. При цьому діяння без наслідків є лише адміністративним або дисциплінарним правопорушенням [7, 132–155]. На думку В. А. Якушина, зміст «змішаної вини» полягає в тому, що в деяких складах злочинів законодавець передбачає сукупність правопорушення та злочину. При цьому свідомо порушуються, наприклад, правила дорожнього руху або вчиняється інше правопорушення, яке заподіює наслідки кримінально-правового характеру і до яких, в свою чергу, психічне ставлення існує в формі необережності [8, 44].

Отже, особливість правової природи кримінального проступку, на нашу думку, полягає в ускладненому (управлінськими відносинами) об'єкті посягання, «змішаній» протиправності, «змішаній» формі вини, особливому правовому статусі

суб'єкта посягання. Наступною особливістю матеріальних ознак кримінального проступку є існування випадків притягнення винуватих осіб до дисциплінарної відповідальності за вчинення ряду злочинів. Існування вказаного положення відмічалось А. Н. Тарбагаєвим [9, 93–96], іншими вченими та збережено й сьогодні в ст. 401 КК України, згідно якої особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності із притягненням до дисциплінарної відповідальності. На існування в кримінальних законах Союзу РСР та союзних республік не лише кримінальної відповідальності, але й адміністративної (ст. 50–1 КК РРФСР), та інших видів відповідальності (ст.ст. 10, 51, 52 УК РРФСР) звертала увагу також Ю. Б. Мельникова [10, 6]. На думку проф. А. П. Козлова, впровадженням ст. 43 Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, а також аналогічних статей у відповідні кримінальні закони союзних республік, зокрема, ст. 51 «Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів адміністративного стягнення, примусових заходів виховного характеру або громадського впливу» КК УРСР, була введена адміністративна відповідальність за злочини невеликої тяжкості [11, 772]. На нашу думку, значення інституту звільнення від кримінальної відповідальності із притягненням до іншого виду відповідальності збережено і сьогодні. Заміною кримінальної відповідальності іншими видами відповідальності законодавець вирішує проблему поступового переходу між злочинами та іншими видами правопорушень. Проте, на нашу думку, таке вирішення проблеми має певні негативні наслідки, які нами розглядалися в інших роботах [12, 226–233].

Відображенням матеріальних ознак кримінального проступку є особливості у формальних ознаках. Проф. Н. Ф. Кузнецова вказує, що «малозначні злочини» носять як би напівзлочинний характер, а санкції для них «змішані» — наполовину покарання, наполовину — заходи громадського впливу [2, 167–170]. В діючому кримінальному законі до «змішаних санкцій», на нашу думку, можна віднести санкції із такими видами покарань, як громадські роботи та виправні роботи. За формальним критерієм трансформації злочинів у кримінальні проступки пропонувався такий критерій, як передбачення в санкції кримінально-правової норми покарання у вигляді позбавлення волі до 2 років та більш м'які покарання [3, 84–86].

Особливість запропонованого критерію (до 2 років позбавлення волі) полягає в тому, що поряд із такими видами покарань, як позбавлення волі або обмеження волі, як правило, передбачено покарання, альтернативне позбавленню волі, — громадські роботи, виправні роботи тощо. Дослідження практики призначення покарань за злочини невеликої тяжкості та окремі злочини середньої тяжкості, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, свідчить про існування певних закономірностей в призначенні покарання під час звільнення від покарання та його відбування. Вибіркове дослідження вироків свідчить про «трафаретне» застосування ст. 75, 69 КК України у випадку призначення покарання у вигляді позбавлення волі або обмеження волі; реальному виконанню позбавлення або обмеження волі підлягають, як правило, при перебуванні особи під вартою до винесення вироку судом, а строк в подібних випадках «день в день» співпадає із строком позбавлення або обмеження волі згідно правил взаєморозрахунку згідно із ч. 5 ст. 72 КК України. При призначенні покарання у вигляді штрафу, громадських чи виправних робіт вказані покарання, як правило, підлягають реальному виконанню без застосування положень ст.ст. 75, 69 КК України.

Ю. Ю. Коломієць встановлено, що застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності не як виключення, а як загального правила, втрачає захоплювальну роль [13, 262], а на думку проф. І. М. Гальперіна, якщо незастосування «рідких складів» злочинів є нормальним явищем, як наслідок, структури злочинності, то незастосування того чи іншого виду покарання, передбаченого санкцією кримінальної норми за вчинений злочин, пояснити аналогічними причинами неможливо [14, 3–28].

І. Я. Козаченко встановив, що вихід за межі критичних параметрів певної якості призводить до того, що ця якість перетворюється в іншу — більш нижчу або більш вищу. Об'єктивно закладена в санкцію тяжкість того або іншого покарання повинна мати розумні свої критичні параметри, а відповідальність, тим більше кримінальна, не може бути невизначеною [15, 221]. На нашу думку, постійний вихід судових органів за межі санкції кримінально-правових норм при призначенні покарань за злочини певної категорії, звільнення від покарання та його відбування, свідчить про іншу якість злочинів невеликої тяжкості та окремих злочинів середньої тяжкості.

Отже, дослідження матеріальних та формальних ознак пропонувано-го виду кримінального діяння свідчить про існування певних особливостей в об'єктивно-суб'єктивних ознаках та формальних ознаках окремих злочинів невеликої тяжкості та у окремих злочинах середньої тяжкості. Ця особливість проявляється в ускладненому (управлінськими відносинами) об'єкті посягання, «змішаній» протиправності злочинів, наявності спеціального статусу у суб'єкта посягання, наявності у окремих злочинів «змішаної» форми вини. Особливість формальних ознак полягає в застосуванні покарань, які мають громадський характер, затушовуванні поступовості переходу між видами девіантної поведінки — злочинами та іншими правопорушеннями — за допомогою надмірного застосування інститутів звільнення від покарання та його відбування, звільнення від кримінальної відповідальності. Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є дослідження критерію трансформації злочинів у кримінальні проступки, природи та переліку неуправлінських деліктів, відповідальність за які встановлена КУпАП.

Література

1. Указ Про Рішення Ради національної безпеки України від 15.02.2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 08.04.2008 р. № 311/2008: за станом на 01.03.2010 р./ Президент України // Офіційний Вісник України. — К.: Логос, — 2008. — № 27. — С. 20—27.
2. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. — М.: — Изд-во Московского университета. — 1969. — 232 с.
3. Фефилова В. Ф. Преступление и проступок: дис. на соискание степени к. ю. н./Вера Федоровна Фефилова. — М.: МГУ им. М. В. Ломоносов. Юр. фак., каф. уг. права. — 1976. — 199 с.
4. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. — М.: — Наука, — 1982. — 287 с.
5. Гиляев Ф. Г. Вина и криминогенное поведение личности: Уголовно-правовые, криминологические и социально-правовые черты/ Ф. Г. Гиляев. — М.: Изд-во: ВЗПИ, — 1991. — 145 с.
6. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления/ В. Н. Кудрявцев. — М.: Государственное издательство юридической литературы. — 1960. — 249 с.
7. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. — Х.: Юридический Харьков, — 2001. — 289 с.
8. Якушин В. А. Каштанов К. Ф. Вина как основа субъективного вменения: Монография/ В. А. Якушин, К. Ф. Каштанов. — Волгоград: Средневолжский научный центр. — 1997. — 65 с.
9. Тарбагаев А. Н. Дисциплинарный проступок в механизме уголовно-правового регулирования/ А. Н. Тарбагаев // Правоведение. — 1993. — № 2. — С. 93—96.
10. Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания / Ю. Б. Мельникова. — Красноярск: — Изд-во. Краснояр. ун-та. — 1989. — 120 с.
11. Козлов А. П. Понятие преступления/ А. П. Козлов. — СПб.: Юридический центр Пресс. — 2004. — 819 с.
12. Дмитрук М. М. «Мертві норми» КК України: спроба наукового пояснення поняття та причин виникнення / М. М. Дмитрук // Право України. — 2010. — № 6. — С. 226—233.

13. Коломієць Ю. Ю. Ефективність невідворотності кримінальної відповідальності / Ю. Ю. Коломієць // *Актуальні проблеми держави та права: Зб. наукових праць.* — Одеса: Юридична література, — 2002. — Вип. 16. — 774 с.

14. Гальперин И. М. Задачи совершенствования теории и практики применения наказаний, не связанных с лишением свободы // *Наказания, не связанные с лишением свободы (под редакцией И. М. Гальперина).* — М.: Юридическая литература. — 1972. — 152 с.

15. Козаченко И. Я. Санкции за преступления против здоровья и жизни: обусловленность, структура, функции, виды (под ред. заслуженного деятеля науки РСФСР, д. ю. н., проф. М. И. Ковалева). — Т.: Издательство Томского университета. — 1987. — 232 с.

М. М. Дмитрук, ассистент

Национальный университет «Одесская юридическая академия»,
ул. Фонтанская дорога, 23, г. Одесса, 65009, Украина

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ УГОЛОВНОГО ПРОСТУПКА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется правовая природа одного из видов деяний, которые предлагается отнести к уголовным проступкам. Доказывается, что особенность правовой природы указанной категории деяний заключается в материальных («смешанная» противоправность, «смешанная» форма вины) и формальных признаках (применяемым наказаниям присущ характер мер общественного воздействия).

Ключевые слова: уголовный проступок, правовая природа, «смешанная» форма вины, «смешанная» противоправность, освобождение от наказания, общественные работы.

УДК 343.222.4

О. В. Коробка, здобувачОдеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, 65058, Одеса, Україна

ПИТАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Здійснюється спроба провести в певній мірі нову диференціацію злочинів проти власності, надати їй необхідну обґрунтованість.

Ключові слова: злочини проти власності, суб'єкт злочину, форми викрадення, співучасть зі спеціальним суб'єктом.

Категоризація або диференціація злочинів — це розподіл їх на групи за тими чи іншими критеріями. Головна мета диференціації полягає в створенні необхідних груп таких злочинів з метою кращого їх розуміння. Зараз в діючому законодавстві про кримінальну відповідальність України є так звана офіційна класифікація злочинів, в основу якої покладені формальні критерії. Але спроби диференціації злочинів повинні мати постійний характер і здійснюватися на різних рівнях. Стосується це і злочинів проти власності.

Взагалі власність виступає однією з основних об'єктивних основ існування людського суспільства. Власність відображає різні аспекти соціального життя — економічні, політичні, соціальні, юридичні, психологічні та ін., що свідчить про те, що підхід до власності тільки як до економічної категорії буде неповним. Саме тому власність як особливі суспільні відносини потребує обов'язкового правового регулювання [1, 13]. Правове регулювання відносин власності це складний організаційно-змістовний комплекс і кожен правовий напрямок (сукупність галузей) або одна галузь права повинні мати свої завдання. Такі завдання має і кримінальне право. Основним з них є охоронна функція, яка спрямована на охорону саме тих об'єктів, посягання на які тягне кримінальну відповідальність [2, 19–20].

Законодавство про кримінальну відповідальність України, яке кодифіковане в єдиному законодавчому акті — Кримінальному кодексі (надалі КК України) передбачає відповідальність за злочини проти власності в окремому розділі Особливої частини. Саме в VI Розділі цієї частини систематизовані усі злочини, які порушують суспільні відносини власності [3, 372–376]. Але в цьому розділі знаходиться достатня кількість таких злочинів. Для кращого їх наукового розуміння, тлумачення та практичного застосування цю кількість злочинів потрібно певним чином систематизувати. Саме це надасть змогу виділити спеціальні ознаки для кожної такої групи. В літературі вже зроблені такі обґрунтовані спроби. Наприклад, серед цих злочинів виділяють викрадення, корисні злочини проти власності без ознак викрадення, некорисні злочини проти власності, інші такі злочини [4, 48–50].

Але можливі і інші підходи до диференціації цих злочинів. В основу такої диференціації можна покласти різні ознаки. Одна з таких суттєвих ознак це особливості, які характеризують суб'єкта цих злочинів. Саме цю ознаку ми спробуємо покласти в основу такої систематизації. Кажучи про суб'єкта цих злочинів, ми розуміємо, що така систематизація буде мати більш філософсько-правовий характер, тому що суб'єкт злочину є обов'язковим елементом складу злочину і тому він є обов'язково присутнім при вчиненні будь-якого злочину [5, 69–70].

Загальний підхід до встановлення суб'єкту злочинів проти власності дає змогу виділити декілька категорій осіб, які можуть вчиняти такі злочини. Виходячи з положень ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є фізична, осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наступати кримінальна відповідальність. Тому перша, більш загальна категорія суб'єктів злочинів, які можуть вчиняти злочинів проти власності, це будь-яка особа, яка відповідає положенням вказаної статті КК України.

Далі можливо почати більш детальну характеристику суб'єкту цих злочинів. Починати можливо з вікових характеристик суб'єкту цих злочинів. Якщо виходити з вищевказаної систематизації злочинів проти власності, то потрібно сказати, що загальний вік, з якого може наступати відповідальність за ці злочини, виходячи з положень ч. 1 ст. 22 КК України, це 16 років.

За окремі злочини, в першу чергу за викрадення у формі крадіжки, грабежу та розбою, кримінальна відповідальність настає з 14 років. Також з 14 років настає відповідальність за корисні посягання на власність без ознак викрадення, а саме за вимагання. Також з 14 років настає відповідальність за некорисні злочини, а саме за умисне знищення або пошкодження майна. Таким чином, ми бачимо, що відповідальність з 14 років настає за злочини, які розташовані в усіх групах в загальному розділі злочинів проти власності. Які є доводи для того, щоб законодавець прийняв таке рішення, тобто офіційно «зменшуючи» вік настання кримінальної відповідальності на два роки?

В літературі таке рішення законодавця мотивують тим, що в його основі покладені такі критерії: 1) рівень розумового розвитку, свідомості особи, який свідчить про можливість в 14 років усвідомлювати суспільну небезпечність і протиправність злочинів проти власності; 2) поширеність таких злочинів серед підлітків; 3) значну суспільну небезпечність (тяжкість) цих злочинів [6, 132]. Це критерії, з нашої точки зору, мають безпосередньо відношення до злочинів проти власності, тому таке рішення законодавця стосовно певної групи злочинів з цього Розділу Особливої частини КК України є обґрунтованим.

Ще один критерій, який може бути використаний для диференціації злочинів проти власності за ознаками суб'єкту, є так звані соціальні якості такої особи, а саме його соціальне становище. В зв'язку з цим критерієм в групі злочинів проти власності можливо виділити окремі злочини, які можуть вчиняти тільки особи, які мають вказані соціальні ознаки.

Наприклад, в групі викрадення можливо виділити декілька форм вчинення таких дій, які може виконати тільки особа, яка має певні додаткові соціальні ознаки. Наприклад, викрадення чужого майна шляхом привласнення чи розтрати або заволодіння таким майном шляхом зловживання службовим становищем може вчинити особа, яка має офіційні повноваження стосовно цього майна.

Наприклад, привласнення — це незаконне утримання майна особою, яка отримала це майно в правомірне використання, з метою обернення його на свою користь. Розтрата характеризується тим, що винна особа, якій це майно також було надано для правомірного використання, з корисною метою відчужує його — продає, дарує, передає іншим особам. Такі дії може вчиняти тільки особа, яка, як вже вказувалось, отримала таке майно у правомірне володіння. Це можуть бути будь-які матеріально-відповідальні особи, тобто особи з якими існують офіційні угоди про їх матеріальну відповідальність.

Вчинення викрадення шляхом зловживання службовим становищем може вчинити тільки службова особа. При цьому важливо встановлювати, що не будь-яка службова особа може вчинити такі дії. Так потрібно кваліфікувати її діяння тільки в тих випадках, коли вона вчиняє такі дії саме зловживаючи своїм службовим становищем [7, 168–169].

Є ще злочини, які може вчинити особа, яка повинна мати певні соціальні ознаки. Наприклад, порушення обов'язків по охороні майна (ст. 197 КК України) може

вчинити тільки особа, на яку покладені відповідні обов'язки по охороні такого майна.

Кваліфікуючи злочини, які вчиняють такі особи, потрібно розуміти, що існують певні складнощі, які потребують не тільки аналізу на рівні цієї групи злочинів, а й відповідних рішень на більш загальному рівні. Наприклад, мова йде про співучасть у вчиненні злочинів зі спеціальним суб'єктом. Вказані категорії осіб, враховуючи положення ч. 2 ст. 18 КК України, відносяться до спеціальних суб'єктів, тобто до таких осіб, які для вчинення відповідного злочину повинні мати певні додаткові ознаки. І кожна з вказаних категорій має такі додаткові ознаки. В одних випадках це вікові ознаки, в інших — соціальні. У вказаній групі злочинів проти власності є певні види злочинів, які можуть бути вчинені у співучасті зі спеціальним суб'єктом. Це, наприклад, вчинення викрадання шляхом зловживання службовим становищем за попередньою змовою групою осіб. Багато років в вітчизняній літературі виникає дискусія стосовно того, чи може бути «звичайна» особа співучасником у вчиненні злочину зі спеціальним суб'єктом. Потрібно сказати, що різні доводи з цього питання, але теоретичний і практичний підходи до цього ще не мають єдиного вирішення.

Якщо продовжувати можливості подальшої диференціації злочинів проти власності, то окрім названого критерію можливо застосувати і інші такі критерії. Наприклад, ознаки, пов'язані з суб'єктивною стороною, ознаки, пов'язані з об'єктивною стороною, в першу чергу зі способом вчинення таких дій і т. і. Як вже вказувалось, такий розподіл злочинів по окремих групах дає змогу краще зрозуміти особливості не тільки певної групи суспільно небезпечних діянь, а й кожного злочину відокремлено, що повинно допомогти як у якості проведення наукових досліджень, так і у практичному застосуванні норм кримінального законодавства.

Література

1. Домашенко М. В., Рубаник В. Є. *Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні.* — Х.: Факт, 2002. — 550 с.
2. *Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник/Відп. редактор заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор Є. Л. Стрельцов.* Х.: Одиссей, 2009. — 328 с.
3. *Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий. Издание шестое, переработанное и дополненное /Отв. редактор Е. Л. Стрельцов.* — Х.: ООО «Одиссей», 2009. — 888 с.
4. Стрельцов Є. Л. *Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти. Передмова проф. Джеса Мегхема (Іллінойський університет, США). Навчальний посібник.* Одеса, Астропринт, 2000. — 476 с.
5. *Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини: Навчальний посібник / За заг. ред. В. М. Стратонова.* — К.: Істина, 2007. — 400 с.
6. *Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти /М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація.* — Київ — Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. — 416 с.
7. Стрельцов Е. Л. *Экономическая преступность в Украине. Предисловие проф. Мартина Финке (университет Пассау, ФРГ), Курс лекций.* Одесса, АО Бахва, 1997. — 572 с.

О. В. Коробка, соискатель

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, 65058, Одесса, Украина

**ВОПРОС ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ УГОЛОВНОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ
ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ**

РЕЗЮМЕ

Дифференциация преступлений способствует более точному пониманию смысла и признаков конкретного общественно опасного деяния, групп таких деяний, что, в свою очередь, способствует повышению качества научных исследований и улучшению практики применения законодательства.

Ключевые слова: преступления против собственности, субъект преступления, формы похищений, соучастие со специальным субъектом.

УДК 343.618

Д. І. Крупко, канд. юрид. наук, доцентОдеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ВСТАНОВЛЕННЯ ОБОВ'ЯЗКУ НАДАТИ МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В КОНТЕКСТІ ст. 139 КК

Предметом розгляду статті є обов'язок надати медичну допомогу — поняття, яке вживається в ст. 139 КК. З цією метою досліджуються ознаки складу злочину, передбаченого цією статтею КК, та нормативно-правові акти, які дозволяють встановити, чи був медичний працівник зобов'язаний надати медичну допомогу в конкретних обставинах і яку саме.

Ключові слова: медичне право, медична етика, обов'язок надати допомогу.

Постановка проблеми та її актуальність: Інфраструктура держави перебуває у не найкращому стані. Якщо для підприємницьких активних кіл найбільш відчутними є перешкоди, які вони відчувають з боку органів, які видають різноманітні дозволи та здійснюють перевірки підприємств, то споживачі відчувають передусім вади послугової діяльності публічно-правових установ: зокрема, незадовільна якість комунальних послуг, громадського транспорту, вади державної системи охорони здоров'я та інших структур. Причому недоліки будь-якої галузі найбільш гостро відчуває хвора людина. Можна дискутувати з приводу того, яка саме галузь заслуговує на пріоритетне фінансування за умови нестачі бюджетних коштів, але не викликає сумнівів, що медична галузь гостро потребує системного впорядкування. Проте наше суспільство демонструє, можливо, як прояв відчаю, інший феномен: спроби стимулювати систему охорони здоров'я шляхом тиску на його найнижчу ланку — на лікарів, які безпосередньо надають допомогу населенню, постійні намагання притягти їх до відповідальності у разі несприятливих результатів лікування.

З кримінально-правової точки зору актуальні проблеми притаманні складу ст. 139 КК України (ненадання допомоги хворому медичним працівником), причому як з точки зору кваліфікації злочину, так і з кримінологічної точки зору. Причини таких дій є найбільш варіативними, і важко визначити, якою мірою ці дії є наслідком недостатнього фінансування системи охорони здоров'я та управління нею, а якою — залежать від особи медичного працівника та інших обставин.

Зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями: статтю підготовано в межах теми «наукове забезпечення розслідування, кваліфікації та попередження злочинів».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми: проблема відповідальності медичних працівників була предметом послідовних досліджень, починаючи з 60-х років ХХ ст. Проте реформи цивільного права у пострадянських державах, впровадження страхової медицини, запозичення професійного медичного досвіду розвинених країн породили багато публікацій, що висвітлюють нові, раніше невідомі проблеми. Так, кримінальній відповідальності медичних працівників було присвячено монографію Г. О. Пашиняна та І. В. Івашина (2006 р.) [1], дисертаційне дослідження В. В. Татаркіна (2007 р.) [2], а також роботи О. Г. Білінова, В. О. Глушкова, Г. Р. Рустемової, Я. В. Старостині, С. С. Тихонової, О. М. Язухіна [2, 5] та інших вчених.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми: існуючі публікації, будучи, як правило, детальними у традиційних питаннях кримінального права, які стосуються вивчення загальних ознак суб'єкта, суб'єктивної сторони, об'єкта та об'єктивної сторони злочину, залишають поза увагою питання про обов'язок надати медичну допомогу. Проте, не констатувавши, що медичний працівник *був зобов'язаний* надати допомогу, та який саме *нормативний акт покладає на нього такий обов'язок* в конкретному випадку, неможливо вести мову про відповідальність за порушення такого обов'язку. Тим більше не можна вести мову про «неправильність» або «несвоєчасність» надання допомоги, або невідповідність існуючим в медицині звичаям [пор. 3, 109], коли не вказується конкретно, який акт визначає «правильну» допомогу і час її надання, і чи санкціонований «звичай» законом чи доктриною.

Цілі статті (постановка завдання): встановити зміст поняття обов'язку надати медичну допомогу в контексті статті 139 КК.

Ознаки складу злочину, передбаченого зазначеною статтею, які мають бути встановлені і доведені, включають:

1. з об'єктивної сторони: потребу у наданні медичної допомоги;
2. можливість настання тяжких наслідків;
3. обов'язок надати таку допомогу, встановлений «установленими правилами»;
4. ненадання такої допомоги (бездіяльність);
5. відсутність поважних причин;
6. з суб'єктивної сторони: прямиї умисел та
7. ознака, яка передбачає, що лікарю було завідомо відомо про можливість настання тяжких наслідків.

Навіть оглядовий аналіз цих ознак показує, що зміст третьої ознаки (обов'язку надати медичну допомогу) неможливо розкрити, не розкривши змісту першої, другої та п'ятої ознак. Розглянемо ці ознаки детальніше.

Перша ознака: *потреба у наданні медичної допомоги.* Виходячи з тексту статті, потерпілим є хвора особа. Отже, потреба у наданні медичної допомоги обумовлена станом хворого, і особливо гостротою патологічного процесу, який розвивається у нього. Звичайно, лікар, який приймає пацієнта, що звернувся по допомогу, часто є єдиною особою, яка здатна констатувати такий стан пацієнта, який потребує допомоги. Так, гіпертонічний криз є короткочасним станом і може мати місце і в особи, яка не хворіє на гіпертонічну хворобу; більш того, криз може виникнути в особи, яка має постійно низький артеріальний тиск, і постфактум може бути важко встановити, що хворий-гіпотонік дійсно мав гіпертонічний криз. Отже, потреба у наданні медичної допомоги встановлюється лікарем лише виходячи з клініки захворювання, яка проявилася на конкретний момент. Інший лікар, в тому числі судово-медичний експерт, повинен розуміти: дуже ймовірно, що він міг би дійти таких самих висновків, що й його попередник, який оглядав цього ж пацієнта раніше, коли прояви захворювання були іншими [подібної думки М. П. Шабалов, 4, 118]. Іншою пов'язаною проблемою є формулювання «медична допомога». Існує думка про те, що медична допомога є лише частиною більш широкого кола дій, які є медичними послугами. Ця думка згадується в п. 2 обґрунтовальної частини рішення Конституційного Суду України від 29.05.2002 у справі про безоплатну медичну допомогу (справа № 1–13/2002). Конституційний Суд не став на цю позицію, хоча і не вказав визначення медичної допомоги, яке могло б вважатися нормативним. Проте Конституційний Суд дав посилання на визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я, яке цілком можливо вважати офіційним для країни — члена ВООЗ. В будь-якому випадку відповідно до зазначеного рішення поняття «медична допомога» охоплює як невідкладну, первинну, так і спеціалізовану і високоспеціалізовану [5].

Друга ознака: *можливість настання тяжких наслідків* також зумовлена перебігом патологічного процесу, і в даному випадку вказує саме на патологічний процес,

а не на патологічний стан, і чітко визначає тенденцію до погіршення стану пацієнта у разі ненадання допомоги. Визначення тяжких наслідків, на жаль, не дається в переважній більшості коментарів до ст. 139 КК. Оскільки правовий вакуум у такому важливому питанні, що слід вважати тяжкими наслідками для хворого, є неприпустимим, то було б доцільним використати наявні правові позиції щодо поняття «тяжкі тілесні ушкодження», закріплені в наказі МОЗ № 6 від 17.01.1995 р. [6]: небезпека для життя (відповідно до даного наказу таку небезпеку становлять «явища..., котрі без надання медичної допомоги, за звичайним своїм перебігом, закінчуються чи можуть закінчитися смертю»); втрата будь-якого органа або втрата органом його функцій; душевна хвороба; розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину; переривання вагітності; невиправне знівечення обличчя.

Звернемо увагу також на те, що відповідальність передбачена за ненадання допомоги у разі, коли патологічний процес *може мати* тяжкі наслідки. По-перше, йдеться про те, що якщо само по собі надання допомоги може потягти ускладнення, стаття не передбачає відповіді, чи зважуються ці ускладнення порівняно з наслідками патологічного процесу, що розвивається. Наприклад, видалення злоякісної пухлини слизової оболонки кишечника в особи, яка має комбінований імунodefіцит, може ускладнитися сепсисом, який сам по собі є станом, загрозливим для життя. Операція з приводу аневризми аорти, яка виникла внаслідок ураження стінки аорти третинним сифілісом, може призвести до дисемінації збудника і ускладнення основного захворювання. На нашу думку, подібні наслідки не повинні тягти відповідальності, як діяння, пов'язане з ризиком (ч. 1 та 2 ст. 42 КК). Крім того, якщо діагностична або лікувальна процедура пов'язана з ускладненнями, то пацієнта інформують про ризик настання ускладнень, і саме пацієнту надається право вирішувати, погоджуватися чи не погоджуватися на цю процедуру.

Третя ознака. Інтегруючий характер для обов'язку надати медичну допомогу мають, за текстом ст. 139 КК, *установлені правила*. На практиці медичні заклади та їх вищестоящі органи затверджують низку внутрішніх інструкцій, які базуються на законах, інструкціях Міністерства охорони здоров'я та рекомендаціях Всесвітньої організації охорони здоров'я, матеріалах українських та міжнародних фахових конференцій, затверджених ними регіональних стандартах діагностики та лікування. Досить часто зустрічаються посилання на так звані європейські стандарти. Тут ми стикаємося з феноменом, що норми, до яких відсилає згадка про «установлені правила», є важкодоступними для здійснення висновків з точки зору ієрархії норм і відмежування доктрини від норм права [аналогічна позиція — 7, 190; 8, 79]. Для пояснення окреслимо відносини, які регулюють ці норми та/або доктрина: лікар повинен оцінити стан хворого на підставі опитування про перебіг даної хвороби і обставини життя хворого, огляду, пальпації, перкусії, аускультатії, висунути низку ймовірних діагнозів, призначити лабораторні та інструментальні обстеження для підтвердження діагнозу і сформулювати остаточний клінічний діагноз, призначити лікування. Тривалий час відповіді на питання «чому саме такі ймовірні діагнози при таких симптомах?» «чому саме такі обстеження при таких ймовірних діагнозах?» «чому саме таке лікування при такому клінічному діагнозі?» ґрунтувалися здебільшого на посібниках для лікарів, авторитетних монографіях, рішеннях з'їздів та конференцій лікарів відповідних спеціальностей. У поодиноких випадках з цього приводу існували накази Міністерства охорони здоров'я СРСР та УРСР, наприклад, «Показання до переведення до відділення реанімації та інтенсивної терапії новонароджених та недоношених дітей» [9]. Але документи, які настільки конкретно описували б діагностику та лікування, які необхідно було б здійснити в конкретному випадку, були раритетами. З одного боку, загальноновизнано, що неможливо встановити правила поведінки на всі конкретні випадки життя, саме тому

норми права носять загальний характер. Крім того, медичні працівники десятиліттями протягом свого життя вивчають показання до призначення певних методів діагностики та лікування під час навчання в медичних навчальних закладах та на курсах підвищення кваліфікації, фахових конференціях, керуючись неосяжними бібліотечними фондами, власним досвідом і досвідом своїх викладачів. Було б проблематично зосередити всю цю інформацію навіть у дуже об'ємному нормативному акті. З іншого боку, у світі існує виражений суспільний інтерес, виразниками якого є страхові установи (в тому числі бюджетні фонди, які акумулюють кошти платників податків), що оплачують лікування застрахованої особи. Ці установи зацікавлені в тому, щоб витрати, які підлягають компенсації, були найменшими, отже, слід задалегідь встановити мінімальний обсяг обстежень, необхідний для діагностики певного патологічного стану або патологічного процесу, та мінімальний обсяг заходів медикаментозної та немедикаментозної терапії, необхідний для усунення цього стану або процесу. Цьому інтересу протистоїть інтерес виробників лікарських засобів, які зацікавлені в тому, щоб пацієнтам призначалися якомога триваліші і об'ємні курси медикаментозної терапії, та власників діагностичної та лікувальної апаратури, яким потрібно обслужити на цій апаратурі якомога більше клієнтів. Вирішення такого протистояння інтересів стало можливим завдяки рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я. Рішення цієї організації як структурного підрозділу ООН є обов'язковими для імплементації державами-учасницями. На підставі рекомендацій ВООЗ Міністерство охорони здоров'я України затвердило норми, за якими здійснюється діагностика та лікування у багатьох (але, звичайно, не в усіх) випадках. Ці норми носять назву клінічних протоколів діагностики та лікування. Саме на підставі клінічних протоколів діагностики та лікування страхові компанії оцінюють, чи обґрунтованим було призначення тих чи інших лабораторних та інструментальних обстежень пацієнта і здійснення витрат на застосування тих чи інших методів лікування (введення медикаментів, застосування обладнання для фізіотерапії, здійснення більш чи менш коштовних оперативних втручань). Протоколи діагностики та лікування поділяються на групи за віком (протоколи надання медичної допомоги дорослому населенню та протоколи надання медичної допомоги дитячому населенню), за спеціальностями. Зокрема, на момент написання статті Міністерством охорони здоров'я стосовно надання медичної допомоги дорослому населенню було затверджено клінічні протоколи надання медичної допомоги за спеціальностями «Онкологія», «Неврологія», «Нейрохірургія», «Офтальмологія», «Психіатрія», «Кардіологія», «Ревматологія», «Медицина невідкладних станів», «Анестезіологія та інтенсивна терапія», «Ппульмонологія», «Гастроентерологія», «Токсикологія», «Професійна патологія», «Алергологія», «Паразитологія», «Нефрологія», «Урологія», «Сексопатологія», «Ортопедична стоматологія», «Терапевтична стоматологія», «Хірургічна стоматологія», «Ортодонція», а також клінічні протоколи надання медичної допомоги хворим з опіками та їх наслідками (тобто за спеціальністю «Комбустіологія»), хворим з імунними захворюваннями (тобто за спеціальністю «Імунологія»), клінічні протоколи та інструкції щодо надання допомоги хворим на туберкульоз і неспецифічні захворювання легенів; протокол ферментнозамісної терапії хвороби Гоше; протоколи з антиретровірусної терапії вагітних та роділь та з лікування опортуністичних інфекцій та ВІЛ-асоційованих захворювань у ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД дітей; протоколи надання паліативної допомоги, симптоматичної та патогенетичної терапії хворим на ВІЛ-інфекцію/СНІД [10].

Протоколи діагностики та лікування, з одного боку, вносять ясність у питання, чи зобов'язаний лікар надати медичну допомогу в конкретному випадку і яку саме. Проте водночас протоколи інколи суттєво обмежують діагностичний або лікувальний процес, зокрема, у разі нетипового перебігу захворювання, у разі, якщо пацієнт має алергію або ідіосинкразію на певні препарати, які використовуються

під час діагностики або лікування, або, що є дуже поширеним явищем, має низку супутніх захворювань, які загострюються внаслідок показаних за протоколом діагностичних або лікувальних процедур. У призначенні лікування за протоколом в повному обсязі, якого вимагають від лікарів контролюючі інстанції, може й не бути потреби. Наприклад, при лікуванні гострого пієлонефриту може не завжди бути необхідна детоксикація, хоча препарати, спрямовані на вирішення цих задач, передбачені відповідним протоколом, і у разі легкого перебігу цього захворювання можуть бути додатковим навантаженням на організм хворого і спричинити зайві фінансові витрати.

Сама по собі уніфікація діагностичних та лікувальних процедур є безумовно прогресивним кроком для регулювання медичної сфери та робить більш прозорою кваліфікацію злочинів у сфері охорони здоров'я, проте при використанні протоколів як безпосередньо у медичній практиці, так і при кваліфікації злочинів, на нашу думку, слід завжди враховувати, що в лікаря виникає необхідність динамічної корекції з урахуванням особливостей перебігу хвороби в конкретного пацієнта і стану та особливостей його організму.

П'ята ознака. Суттєвою обставиною для кваліфікації є *відсутність поважних причин*. На нашу думку, це — спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності. Адже якщо законодавець вважав би за необхідне звільнити від відповідальності лікаря, який не надав допомоги, перебуваючи у стані крайньої необхідності або необхідної оборони, він не мав би необхідності спеціально зазначити про це в статті Особливої частини КК. Зауважимо, такі ситуації також є цілком можливими. Пацієнти, хворі на психічні, неврологічні та ендокринні захворювання, що впливають на особистість, так і пацієнти із загальними захворюваннями, але такі, що перебувають під впливом амбіцій або вікових особливостей, часто несподівано чинять опір медичним працівникам і ставлять їх у стан необхідної оборони.

Аналіз наукових праць показує, що поважними причинами, які звільняють медичного працівника від відповідальності за ненадання допомоги, є:

- хвороба самого медичного працівника;
- необхідність у наданні допомоги більш хворій особі (медичне сортування, тобто визначення черговості надання допомоги залежно від тяжкості стану);
- відсутність медикаментів чи інструментів, необхідних для надання допомоги даного виду;
- відсутність практичного досвіду.

Останнє має місце, наприклад, у такому випадку: дитина знепритомніла у приміщенні дитячої поліклініки. Педіатри навіть не наблизилися до дитини, проте викликали бригаду невідкладної допомоги. З формальної точки зору працівники поліклініки вчинили правильно, оскільки не мали практичного досвіду з реанімаційних заходів. Навіть враховуючи те, що ці навички, як правило, мають студенти 3–6-го курсів медичних ВНЗ, але практикуючий педіатр швидко втрачає їх, оскільки не підкріплює практикою, і їх закріплення не входить в програму жодних курсів підвищення кваліфікації за фахом «педіатрія».

Лікарі, дуже добре знайомі з ризиком, набувають професійної обережності і уникають необґрунтованого ризику будь-якою ціною. Слід погодитися також з І. В. Воропаєвою, Ю. С. Ісаєвим, А. В. Воропаєвим, А. А. Протасевичем у твердженні, що «рисую, що відрізняє медичну послугу, є ризикованість»... «часто медики не в змозі впоратись з блискавично або нетипово перебігаючими захворюваннями не в силу своєї неосвіченості, а внаслідок порогу знання в медичній науці» [3, 190; 7 191, пор. 7, 194; 11, 92]. В наведеному випадку педіатри були б більш рішучими, якщо б над ними не тяжили традиційні спроби притягти їх до відповідальності у разі невдачі у здійсненні реанімаційних заходів, або, принаймні, якщо б існувала стабільна практика виправдання невдачі лікаря у здійсненні реанімаційних заходів, як діяння, пов'язаного з ризиком.

Висновки. Проаналізувавши ознаки складу злочину, передбаченого статтею 139 КК України, можливо дійти наступних висновків.

По-перше, поняття обов'язку надати медичну допомогу у вузькому розумінні безпосередньо розкривається у протоколах діагностики та лікування, які затверджуються Міністерством охорони здоров'я України. Встановлення наявності та обсягу цього обов'язку здійснюється в межах медичного права, тобто є питанням аналізу джерела права.

По-друге, зміст цієї ознаки можливо розкрити лише за допомогою ознаки потреби у наданні медичної допомоги; ознаки можливості настання тяжких наслідків та ознаки відсутності поважних причин. Встановлення цих ознак є питанням аналізу фактичних обставин і частково медичними питаннями (зокрема, питання потреби у наданні медичної допомоги), частково — кримінально-правовими, оскільки поняття поважних причин, яке вживається в тексті ст. 139 КК, здається спеціальною обставиною звільнення від кримінальної відповідальності.

По-третє, уніфікація діагностичних та лікувальних процедур є безумовно прогресивним кроком для регулювання медичної сфери та робить більш прозорою кваліфікацію злочинів у сфері охорони здоров'я, проте при використанні клінічних протоколів як безпосередньо у медичній практиці, так і при кваліфікації злочинів, на нашу думку, слід завжди враховувати, що в лікаря дуже часто виникає необхідність динамічної корекції переліку показаних в протоколі діагностичних та лікувальних процедур з урахуванням особливостей перебігу хвороби в конкретного пацієнта і стану та особливостей його організму.

Перспективи подальшого розвитку у даному напрямі: за межами даної статті залишився аналіз четвертої об'єктивної та шостої — сьомої (суб'єктивних) ознак складу цього злочину: ненадання такої допомоги та необхідність довести, що лікарю було завідомо відомо про можливість настання тяжких наслідків, яким буде приділено увагу у наступних публікаціях.

Література

1. Пашинян Г. А., Ившин И. В. *Профессиональные преступления медицинских работников против жизни и здоровья.* — М.: Медицинская книга, 2006. — 196 с.
2. Татаркин В. В. *Преступления медицинских работников против жизни и здоровья: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.08 — Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право / В.В. Татаркин ; Науч. рук. С.С. Витвицкая.* — Ростов-на-Дону, 2007. — 27 с.
3. Воропаева И. В., Исаев Ю. С., Воропаев А. В., Протасевич А. А. *Некоторые аспекты уголовной ответственности за преступления, связанные с оказанием медицинской помощи.* // *Сибирский медицинский журнал (г. Иркутск).* 2008. — Т. 80. — № 5. — С. 108–110.
4. Шабалов Н. П. *Детские болезни.* 5-е изд. В двух томах. Т. 1. — СПб.: Питер, 2004. — 832 с.
5. Рішення Конституційного Суду України від 29.03.2002 у справі № 1–13/2002 // Інтернет: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v010p710-02&p=1264782731469800> — Заголовок з екрану.
6. Закон України «*Основи законодавства України про охорону здоров'я*» від 19.11.1992 р. № 2801-XII // *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 4, ст. 19.*
7. Маляева Е. О., Маляев К. В. *Медико-правовые проблемы ответственности медицинских работников.* // *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право.* — 2003. — № 1. — С. 190–198.
8. Найда А. В. *Вопросы юридической ответственности медицинских работников за профессиональные правонарушения* // *Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки.* — 2005. — № 1. — С. 79–86.
9. *Показания к переводению в отделения реанимации и интенсивной терапии новорождённых и недоношенных детей, утверждённые приказом Министерства здравоохранения СССР № 22 от 15.01.1990 г.* // Інтернет: <http://www.recipe.ru/docs/nd/document.php?id=966> — Заголовок з екрану.

10. Нормативи (протоколи) надання медичної допомоги дорослому населенню // Інтернет: http://moz.gov.ua/ua/main/docs/?CID=3&dcategory=183&_sort=dPublicate_raw&_order=-1 — Заголовок з екрану.

11. Раков А. А. Проблемы уголовной ответственности медицинских работников в России и в некоторых зарубежных странах // Вестник Челябинского государственного университета. — 2009. — № 7. — С. 91–93.

Д. И. Крупко, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

УСТАНОВЛЕНИЕ ОБЯЗАННОСТИ ОКАЗАТЬ МЕДИЦИНСКУЮ ПОМОЩЬ В КОНТЕКСТЕ СТ. 139 УК

РЕЗЮМЕ

Ст. 139 УК предусматривает ответственность за неоказание помощи, которую медицинский работник *обязан был оказать согласно с установленными правилами*. В данной статье указывается, о каких именно *установленных правилах* идёт речь. Делается вывод о том, что, во-первых, такими правилами, которые в первую очередь позволяют установить наличие, объём и пределы обязанности оказать медицинскую помощь, являются клинические протоколы диагностики и лечения, утверждаемые Министерством здравоохранения на основе рекомендаций ВОЗ. Во-вторых, содержание этого признака можно раскрыть только с помощью признака потребности в медицинской помощи, признака возможности наступления тяжких последствий и признака отсутствия уважительных причин.

Ключевые слова: медицинское право, медицинская этика, обязанность оказать помощь.

Л. С. Кучанська, канд. юрид. наук, доцент

Одеський національний університет імени І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, Одеса, Україна, 65058

СКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ЇХ ПРЕДМЕТУ

В статті проаналізовані проблеми кваліфікації суспільно небезпечних діянь, пов'язаних з посяганням на основи суспільної моральності.

Ключові слова: кваліфікація злочинів, злочини проти моральності, види таких злочинів, предмет злочинів проти моральності.

Різноманітність соціальних процесів, які відбуваються сьогодні, ставлять достатньо складні проблеми в правовій оцінці певних людських діянь. Це стосується різних груп таких діянь, але є такі, оцінка яких є сьогодні, на нашу думку, найбільш складною. Це діяння, які посягають на суспільну моральність. В Кримінальному кодексі України (далі — КК України), є окремий розділ XII «Злочини проти громадського порядку та моральності», в якому систематизовані такі злочини. Традиційно до них відносять суспільно небезпечні діяння, які порушують необхідні складові цивілізованого державного будівництва: громадський порядок і суспільну моральність. Потрібно рахувати, що важливість нормальної реалізації цих складових потребує не тільки правового регулювання, а й, як про це прямо вказується в ч. 3 ст. 34 Конституції України, застосування необхідних заходів щодо їх охорони [1, 11].

Достатньо традиційно в цьому розділі виділяють дві підгрупи. В одну з них відносять злочини, які посягають на громадський порядок (ст.ст. 293, 294, 295, 296 КК України) і злочини, які посягають на суспільну моральність (ст. ст. 297, 298, 298—1, 299, 300, 301, 302, 303, 304 КК України) [2, 293—294]. Але, на нашу думку, при більш детальному аналізі можна вказати, що така класифікація є достатньо умовною, оскільки в цій главі є злочини, які за певних умов можуть посягати і на громадський порядок, і на суспільну моральність. Це, наприклад, наруга над могилою (ст. 297 КК України), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України) та ін. [3, 254].

До цього потрібно додати, що ще більш детальний аналіз не тільки положень конкретних складів злочинів з Особливої частини КК України, а також і положень Загальної частини, свідчить, що взагалі багато принципових положень кримінального права тісно пов'язані саме з порушенням не тільки формальних ознак законодавства, а й певних положень суспільної моральності, які існують в державі. Все це вимагає подальшого аналізу цієї складної проблеми.

Певну групу злочинів проти суспільної моральності складають діяння, які в тій чи іншій мірі торкаються сфери сексуального життя як певного соціального інституту, який функціонує в суспільстві і завдяки якому в певній мірі реалізуються громадські та індивідуальні інтереси, формуються відносини між суспільством та особою. Необхідно сказати, що в останні часи в цій сфері відбуваються значні зміни як змістовного, так і організаційного характеру. Наприклад, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) починаючи з 1975 року почала чітко розмежувати поняття репродуктивного та сексуального здоров'я. Згідно з визначенням ВООЗ сексуальне здоров'я це не тільки відсутність якихось дисфункцій або хвороб, «а пов'язаний з сексуальністю стан фізичного, емоційного, душевного та соціаль-

чим вони відрізняються від предметів еротичного характеру і т. і. Тому достатня кількість таких дій не отримує необхідної правової оцінки, що, в свою чергу, утворює певні негативні наслідки загальної оцінки законодавства і соціально-правової політики, яку здійснює держава.

Визначаючи предмет цього злочину, в науково-практичних коментарях вказується, що це є різні друковані чи рукописні твори, зарисовки з натури, натуралістичні фото-, фотомонтажні чи інші матеріальні предмети, змістом яких є непристойне зображення порнографічного характеру. А предметом злочину, передбаченого в ч. 2 цієї статті, є кінофільми, аудіо- і відеопродукція, відеозаписи, продукція засобів масової інформації, в тому числі реклама, комп'ютерні програми, дискети та інші носії інформації порнографічного характеру [6, 819]. Предмети порнографічного характеру з кримінально-правової точки зору потрібно відрізняти від еротичних предметів, які теж пов'язані з відображенням сексуальних сторін життя людини, але не направлена на створення нездорового статевого відчуття. Однак, як підкреслюють юристи, межа між предметами порнографічного та еротичного характеру дуже умовна і багато в чому залежить від національних, релігійних, історичних та інших традицій [8, 574], хоча не потрібно виключати того, що еротика є різновидом порнографії. В усякому разі, з нашої точки зору, визначення порнографічного та еротичного характеру, особливо в сфері кримінально-правового регулювання, повинно бути більш чітким, по можливості не мати ознак, які потребують багато в чому суб'єктивного тлумачення, що може викликати певну «аморфність» в застосуванні цього законодавства.

Звернемось до традиційного визначення порнографії, яке все ж має більш чітке визначення, ніж є сьогодні в кримінальному законодавстві. Поняття «порнографія» походить, як відомо, від двох грецьких слів: «проститутка» і «пишу, маю, описую». Поняття «порнографія» увійшло в сучасне використання з книги Ретифа де ла Бретонна «Порнографія, або Роздуми порядної людини про істинну аморальну проституцію», яка була надрукована у 18-му сторіччі. В цій книзі аналізувались сфери діяльності людини, які вважались в суспільстві непристойними, в зв'язку з чим назва цієї книги стала номінальним поняттям непристойності, пов'язаною з сексуальністю. Але все ж порнографія, на відміну від еротики, в основному концентрується на відображенні фізіологічних особливостей статевого акта і тілесних форм людської сексуальності. Основна увага при цьому в основному концентрується на статевих органах, причому вони відображаються в ерегированому вигляді. У той же час в еротичних предметах основна увага приділяється виділенню естетичних форм людського тіла, чуттєвим хвилюванням людини тощо. Саме цю принципову різницю в зображенні та демонстрації людських тіл або їх частин, взаємовідносин між людьми необхідно рахувати визначаючи предмети порнографічного характеру за своїм змістом та відрізняючи їх від предмети еротичного характеру.

Нам потрібно розуміти, що соціально-правовий досвід багатьох розвинутих країн, незважаючи на певну «вільність» в цій сфері, яка, на нашу думку, там присутня, дозволяє їм не тільки більш чітко визначати поняття таких предметів, а й проводити певну класифікацію таких зображень. Це, як правило, «легке порно», «звичайне порно», «жорстке порно», «нелегальне порно». Кожне з цих визначень має своє тлумачення, яке в свою чергу, знаходить необхідне відображення в загальних заходах, які проводяться та в їх конкретизації, в тому числі і в законодавчій. Все це підкреслює, що незважаючи на нашу «просуненність» в цьому напрямку, потрібно ще багато зробити для підвищення якості правового регулювання дій в сфері суспільної моральності, а також її правової охорони.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради, 1996, № 30, ст. 141.
2. Кримінальне право України: Особлива частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти/ М. І. Бажанов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис, І. О. Зінченко та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2001. — 496 с.
3. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. заслуж. діяча науки і техніки України Є. Л. Стрельцова. — Х.: Одиссей, 2009. — 496 с.
4. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар/ Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Вид. третє, переробл. та доповн. — Х.: ТОВ «Одиссей», 2006. — 1184 с.
5. Научно-практическое пособие по применению УК РФ / Под ред. д. ю. н., проф., Председателя Верховного Суда РФ В. М. Лебедева. — М.: Норма, 2005. — 928 с.

Л. С. Кучанская, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, 65058, Одесса, Украина

СЛОЖНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ИХ ПРЕДМЕТА

РЕЗЮМЕ

В статье на примере правовой оценки общественно опасных деяний против нравственности рассматриваются сложности в их квалификации, которые во многом связаны с дискуссиями в определении предмета некоторых из этих преступлений.

Ключевые слова: квалификация преступления, преступление против нравственности, виды таких преступлений, предмет преступлений против нравственности.

УДК 343.2.01

А. О. Магуза, ст. преподавательМосковский государственный технический университет имени Н. Э. Баумана,
ул 2-я Бауманская, 5, г. Москва, 105005, Российская Федерация

РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ УГОЛОВНОГО ПРАВА В ТРУДАХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РОССИЙСКОЙ ЭМИГРАЦИИ 1920-х гг.

Статья посвящена исследованию развития теории уголовного права в реформаторский период истории России. Также рассматривается влияние деятельности русской эмиграции на формирование правовой мысли.

Ключевые слова: эмиграция, революционный террор, направления уголовно-правовой науки, сравнительное уголовное законодательство, уголовная политика, принцип принципа «Nullum crimen sine lege», флуктуация, преступление.

Современные мировые процессы глобализации создают перед славянскими народами серьезные проблемы, связанные с окончательным разрушением основ их исторического наследия, утратой духовных рычагов и маятников, разграблением национальной самобытности и самодостаточности.

Как известно, XX век породил во многом регрессивные социальные процессы. Переломные для России события революции 1917 года и последовавшей гражданской братоубийственной войны значительным образом отразились во всех сферах общественной жизни. Смена одного социального порядка другим всегда протекает губительно для отдельных категорий людей или классов. Происходит беспощадная борьба за власть. Господствующие революционные силы активно прибегают к террористическим методам подавления масс. В этом противостоянии «побеждает» наиболее организованная сила и уже она формирует новые границы идеологических максим. Вследствие этого такие опорные кариатиды социального здания, как наука и культура, помимо прочих, подвергаются жесткой переработке под главенствующую теорию революционной мысли, а ее деятели подвергаются тотальному контролю. Так было и в условиях российской революции. Смена общественных установок привела к губительной гражданской войне, когда брат убивал брата. Террору красных противостоял террор белого движения. Нападкам и гонениям подверглась большая часть российской интеллигенции: ученые, преподаватели, писатели, артисты и др. Те, кто до революции считались выдающимися деятелями науки, те, кто только начинал свой жизненный путь в области творчества, те, кто нес свой крест на поприще служения Аполлону.

После падения Временного правительства утвердившаяся Советская власть сразу обозначила векторы действия в отношении бывших политических и классовых противников. Следует заметить, что многие представители науки того времени были тем или иным образом связаны с политической деятельностью. Так, например, гениальный социолог П. А. Сорокин был некоторое время членом партии эсеров, выдающиеся профессор уголовного права В. Д. Набоков и М. П. Чубинский состояли в ЦК партии кадетов. Многие ученые были неугодны режиму вследствие своего классового происхождения, имущественного положения или иных оснований. Складывающиеся политические события побудили их во спасение своих жизней покинуть Родину, причем с уверенностью, что вскоре они смогут

и прочного прогресса» [5, 29], профессор Чубинский по праву может быть причислен не только к создателям системы уголовной политики, но и к одному из пионеров криминологической науки в России.

В 20–30-е гг. из-под пера профессора выходят такие работы, как: «*Общая характеристика новых учений в уголовном праве*» (1925) [6], «*Закон и действительность в Советской России*» (1926) [7], «*Уголовная политика (понятие, содержание и отношение к науке уголовного права)*» (1937) [8], «*Итальянский уголовный кодекс от 19 октября 1930 г. (Общая часть)*» (1937) [9], «*Некоторые особенности преступности в Югославии*» (1938) [10] и др.

А. В. Маклецов (1884–1948) — выдающийся криминалист русского зарубежья, ученик М. П. Чубинского. Его, по праву, можно назвать ученым международного уровня, статьи и монографии которого публиковались на многих языках и во многих странах.

А. В. Маклецов получил образование в дореволюционной России. К преподавательской деятельности приступил в 1912 г., читая лекции и проводя практические занятия на юридическом факультете Харьковского университета. Он также состоял профессором законовения в Ново-Александрийском институте сельского хозяйства в Харькове. В этот период публиковался во многих научных изданиях, принимал участие в составлении статей к курсу правоведения по Народной энциклопедии, изд. в 1911 г.

После революции А. В. Маклецов, будучи в эмиграции, работал сначала в Праге, а с 1926 г. — в Любляне в качестве ординарного профессора университета Короля Александра I, где ему и довелось провести остаток своих дней.

Сфера научных интересов А. В. Маклецова обширна. В его трудах нашли отражение такие уголовно-правовые вопросы, как: проблемы преступления и психоанализа, уменьшенной вменяемости, уголовной ответственности несовершеннолетних и многие другие. Значительное внимание он уделял анализу иностранного уголовного законодательства, прежде всего Чехословакии и Югославии. Находясь на чужбине, Александр Васильевич с волнением следил за изменениями в области законодательства, которые происходили на Родине.

Уголовная политика, по мнению А. В. Маклецова, должна зависеть от этиологических предпосылок и от общих принципов государственной политики. «Борьба с преступностью не должна обращаться в самоцель». Уголовный законодатель должен принимать во внимание множественность (плюрализм) причин преступности, а не следовать рациональным схемам и построениям чистой теории. Если уголовная политика преследует исключительно утилитарные цели и пренебрегает моральными и религиозными воззрениями и чувствами народа, то она обречена на неуспех и «неодобрение в народной толще» [11, ст. 3185–3186]. В своей деятельности «законодатель должен считаться с исторической традицией и правильно оценивать потребности своего народа, особенности его психологии и материальные возможности, которыми располагает государство при осуществлении реформы уголовного законодательства. Ибо практическая уголовная политика, как политика вообще, есть искусство намечать и осуществлять реально возможные и достижимые цели» [11, ст. 3186].

Большой интерес представляет подход А. В. Маклецова к теориям вины и опасного состояния личности. В одной из своих статей он указывает на существование в науке уголовного права ряда подходов к пониманию вины, таких как нормативный, психологический, синтетический (вина характера) и критерий опасного состояния. Рассматривая психологическую теорию вины, А. В. Маклецов подчеркивает ряд ее недостатков и в первую очередь невозможность подведения отдельных форм виновности под высшее (родовое, генеральное) понятие вины. Стоит заметить, что и современное российское уголовное законодательство восприняло наряду с нормативным (оценочным) и психологический подход к пониманию субъ-

тал лекции по уголовному праву и процессу на Русских Университетских Курсах, Военно-юридических Курсах и в некоторых других учебных заведениях.

П. М. Минц признавал себя последователем Ансельма Фейербаха, Биндинга и Н. С. Таганцева, знаменитых представителей классической школы уголовного права. В 1925 и 1928 гг. издал фундаментальный учебник «Курс уголовного права» на русском языке, в котором выступил в качестве приверженца принципа «Nullum crimen sine lege», указывая на то, что без его законодательного закрепления уголовное право превратится в недопустимый уголовный произвол. На IV Международном конгрессе уголовного права, проходившем 26–31 июля 1938 г. в Париже, П. М. Минц убедительно отстаивал позицию о невозможности применения аналогии в области уголовного права.

Интересную позицию П. М. Минц высказывал о соотношении уголовного права и этики, утверждая, что «не все безнравственное наказывается и не все наказываемое безнравственно» [15, 2]. Исходя из этого «право и этика подходят к оценке людского поведения с разных точек зрения» [15, 2]. Иными словами, не следует сводить право вообще, и уголовное право, в частности, к этическому минимуму.

П. М. Минц — противник смертной казни в мирное и культурное время. По его мнению, этот институт уголовного наказания несет в себе сакральный смысл, т. е. «преступник со строжайшим соблюдением предначертанных обрядностей приносится в жертву идее справедливости» [15, 140]. Однако «в беспокойное время (война, революция, народные бедствия), когда расшатываются все устои, когда опрокидываются все культурные преграды, когда жизнь теряет свою ценность и отдельные индивиды или целые группы, благодаря своей разнузданности, становятся особенно опасными, тогда вопреки всем теориям либерального порядка, властно и стихийно на сцене должна появиться смертная казнь, которая вновь упраздняется с исчезновением всех вызвавших ее пертурбаций» [15, 147].

Американское направление эмиграции было представлено такими крупными учеными, как криминалистом социологического крыла *Николаем Сергеевичем Тимашевым*, и *Борисом Львовичем Бразодем*. Их работы по уголовному праву и по другим смежным научным вопросам снискали популярность среди научного сообщества. Остановимся подробнее на рассмотрении их научных изысканий.

Н. С. Тимашев (1886–1970) — выдающийся социолог, правовед и общественный деятель. Был выходцем из старинного дворянского рода, отец его занимал высокие государственные посты при дворе. Н. С. Тимашев окончил в Петербурге 1-ю классическую гимназию и Александровский лицей, некоторое время изучал право в Страсбургском университете. В ноябре 1914 г. защитил в Петербургском университете магистерскую диссертацию «Условное осуждение», которая сразу же была опубликована. Вскоре из-под его пера выходит 2-томная докторская диссертация «Преступное возбуждение масс», посвященная вопросам подрывной деятельности с точки зрения уголовного права. К сожалению, текст этой научной работы был уничтожен революционной большевистской властью и тем самым был выброшен навсегда за борт истории науки. Помимо такой плодотворной научной работы, Н. С. Тимашев активно занимается преподавательской деятельностью и работает у отца личным секретарем. В августе 1921 г. в связи с угрозой ареста по делу Петроградской боевой организации (т. н. «заговор Таганцева») вынужден был бежать «по льду Финского залива» с женой и младшим братом в Финляндию. После этого он не щадя сил сотрудничает со многими газетами, выступает в разных учебных заведениях Европы, публикует работы о существующей общественно-политической обстановке в СССР. В 1932 г. он получает из США от своего давнего друга, выдающегося социолога и криминолога П. А. Сорокина, предложение принять участие в фундаментальной работе, посвященной динамике социального и культурного развития. В течение двух лет Н. С. Тимашев составлял сводку данных об изменениях состава преступлений и суровости наказаний в странах Европы со

времен падения Римской империи до современности, систематизировал сведения о революциях с V в. н. э. до 1925 г.

Эти фундаментальные исследования легли в основу некоторых глав знаменитой книги **П. А. Сорокина** «Социальная и культурная динамика». Стоит напомнить, что в этой работе развитие уголовного права было рассмотрено через призму флуктуации этико-юридического порядка и культурных типов. Так, по мнению П. А. Сорокина, истории человечества известны три типа культур: идеациональный, идеалистический (промежуточный) и чувственный. Современный тип культуры по данной классификации определяется как чувственный. Если идеациональному типу соответствует более строгое и суровое уголовное право, то оно все-таки направлено на воспитание добродетельных чувств. Уголовному праву же чувственной культуры свойственно стремление охранить порочные страсти, такие как: вседозволенность, гедонизм, скептицизм, половую распущенность «с ее совершенно деморализованным и недисциплинированным типом личности» [16, 544–545]. В этих сложных условиях чтобы «дисциплинировать человека и общество, чтобы успешно обуздать распущенные чувственные склонности и страсти и привить новые формы поведения, сдерживающие подобного рода склонности, культура и право не могут быть слишком мягкими. Одними проповедями убедить тигров не трогать ягнят нельзя. Нужна клетка, порой и кнут, а иногда и нечто еще более суровое и материально эффективное» [16, 545]. П. А. Сорокин утверждал, что и у современной эпохи разнузданности будет долгое кризисное состояние, которое сменится ярким рассветом идеациональной культуры с ее жесткими, зато эффективными уголовно-правовыми мерами, но с доминированием все же альтруистической любви и солидарного общежития.

Находясь в США, Н. С. Тимашев не перестает самоотверженно трудиться на научном и преподавательском поприще. Он довольно часто публикуется в латвийском журнале «Закон и суд», где выходят его статьи, посвященные эволюции советского уголовного права и законодательства, итальянскому кодексу 1930 г. (Кодексу Б. Муссолини), давая достаточно беспристрастную профессиональную оценку этим правовым веяниям таких различных по своей идеологической подпитке режимов. В последние годы появляются в свет фундаментальные работы Н. С. Тимашева, посвященные условному осуждению [17].

Б. Л. Бразоль (1885–1963) — окончил знаменитое Училище правоведения. В 1916 г. работал юрисконсультom закупочной комиссии в США. После разразившейся революции в России оказался в опале как монархист и классовый противник. Решил не возвращаться на Родину, жил в США. Борис Львович возглавлял общество А. С. Пушкина и был профессором русского отделения Колумбийского университета. Помимо своих публицистических и литературно-критических работ, большое внимание уделял проблематике уголовного права, криминологии и уголовного процесса. Б. Л. Бразоль был постоянным членом Международной Академии уголовного права. В 1929 г. на английском языке выходит в свет его книга «Основы преступления (психосоциальная интерпретация)» [18], которая по праву выдвинула его в ранг международных ученых. Здесь были отражены все современные научные подходы к проблеме преступления как уголовно-правовой категории и преступности как криминологической, был использован значительный статистический материал по всей Европе. Помимо криминологической проблематики, Б. Л. Бразоль значительное место отводит в этой работе вопросам уголовной ответственности, причем основываясь на личном опыте. В параграфе, посвященном юридическому аспекту преступления и ответственности, он дает следующее определение дефиниции «преступление» — это деяние, запрещенное и наказуемое законами того или иного государства, представляющее собой виновную попытку со стороны человека посягнуть на сложившиеся общественные отношения [18, 298]. Замечая при этом, что именно фактор, определяющий координацию различных

элементов состава преступления, позволяет обществу синтезировать уголовно-правовую доктрину.

Следует заметить, что данный труд Б. Л. Бразоля был трижды переиздан и занял заслуженное место в золотом фонде американской уголовно-правовой науки и криминологии, а его автор снискал славу выдающегося ученого.

Стоит упомянуть и о русских криминалистах **германского направления** Льве Моисеевиче Зайцеве и Сергее Константиновиче Гогеле (первый период его эмиграции приходится на Константинополь и Прагу, последние же годы он трудился в Русском научном институте в Берлине).

В заключение хотелось бы отметить, что предвоенные годы и Вторая мировая война, безбожно-кровавая по своему характеру, не обошли стороной и русскую эмиграцию. Политические механизмы заработали против них. Закрывались русские учебные заведения, переставали издаваться многие эмигрантские журналы и газеты. Так, к примеру, журнал «Закон и суд», главным редактором которого был П. Н. Якоби, закрыли 29 июля 1938 г. Решением Департамента Печати Латвии.

Со временем русская эмиграция стала растворяться в культурных пространствах зарубежья. Вклад, который она внесла в золотой фонд мировой науки, неизмерим. Это и позволяет утверждать о ее созидательной направленности.

Литература

1. *Дом в изгнании (Очерки о русской эмиграции в Чехословакии 1918–1945). — Изд-во: Русская традиция RT+RS SERVIS. — Прага, 2008, с. 512.*
2. Э. Ф. Побегайло. *О зарубежном российском правовом наследии // Российский криминологический взгляд. № 1., 2009., С. 354.*
3. *Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / Сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А. В. Федорова. — М.: ИНФРА_М, 2008. — С. X–XI.*
4. *Криминална политика: (појам, садржај и однос према науци кривичног права) / Чубински, Михаило П. — Београд : Г. Кон; 1937.*
5. *А. В. Маклецов М. П. Чубинский как ученый криминалист // Профессор М. П. Чубинский и 35-летие его научной, литературной и общественной деятельности (Юбилейный сборник). — Белград., 1930. С. 29.*
6. *Општа карактеристика нових школа у кривичном праву / Чубински, Михаило П. — 2. поправљено и допуњено изд. — Београд : Г. Кон; 1925.*
7. *Чубинский М П. Закон и действительность в Советской России. Белград: Стефанович, 1926.*
8. *Криминална политика : (појам, садржај и однос према науци кривичног права) / Чубински, Михаило П. — Београд : Г. Кон; 1937.*
9. *Италијански кривични законик : од 19 октобра 1930 год. : (општи део). — Београд : [б. и.]; 1937.*
10. *Неке особине криминалитета у Југославији / Чубински, Михаило П. — Београд : Наставници правног факултета; 1938.*
11. *Маклецов А. В. Проблема уголовной политики. // Закон и суд. № 3 (63), 1936. Столб. 3185–3186.*
12. *Маклецов А. В. Нормативная теория вины в уголовном праве // Закон и суд. № 8 (48), 1934. Столб. 1681–1682.*
13. *Протокол допроса от 25 октября 1940 года, Latvijas Valsts arhivs (Латвийский государственный архив), фонд 1586, опись 1, дело 7401.*
14. *Таганцев Н. С. Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. С комментариями — Рига. Книгоиздательство «Лета». 1922 — с. 1228.*
15. *Мици П. М. Курс уголовного права. Т. 1. Общая часть. — Рига, 1925, С. 2.*
16. *Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. Пер. с англ. — М., 2006. — С. 544–545.*

О. Д. Максимів, викладач

Львівський державний університет внутрішніх справ

ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ БОРотьБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

У статті досліджуються джерела політики України у сфері боротьби зі злочинністю як основоположні начала її складових елементів.

Ключові слова: джерела політики, боротьба зі злочинністю, Конституція України, закони України, укази Президента, рішення Конституційного Суду, засоби масової інформації.

Загальновідомо, що джерело — це те, що дає початок чому-небудь, звідки по-стає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало [1]. Безсумнівним є те, що кожна наука формується на базі відповідних джерел, які підживлюють її, лежать у її основі. Політика України у сфері боротьби зі злочинністю також має своє коло джерел, які становлять її основу, визначають її напрями та межі. Виходячи з того, що питання відносно джерел політики у сфері боротьби зі злочинністю недостатньо розроблене в науці, воно є надзвичайно **актуальним**.

Ступінь розробки теми. Як показав проведений аналіз доктринальних джерел, тією чи іншою мірою це питання було предметом наукової зацікавленості таких учених, як В. І. Борисова, В. С. Зеленського, П. Л. Фріса, В. В. Василевича, О. М. Джужі, В. І. Кондратишеної, О. М. Костенка, В. І. Шакуна та ін.

Мета статті полягає у визначенні джерел політики України у сфері боротьби зі злочинністю як загальних начал її складових.

Виходячи з структури політики України у сфері боротьби зі злочинністю, до складу якої, нагадуємо, входить кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча та кримінологічна політика, варто сказати, що джерела кожної із них будуть виступати джерелами політики у сфері боротьби зі злочинністю і навпаки. Розглянемо їх детальніше.

1. Конституція України як основне джерело політики у сфері боротьби зі злочинністю визначає основні, базові підходи до формування політики у сфері боротьби зі злочинністю. Вона встановлює саму необхідність здійснення боротьби зі злочинністю, недопустимість порушень законів. Як зазначено у ст. 8 Конституції України, саме вона має найвищу юридичну силу і лише на її основі та у відповідності до її положень можуть прийматися інші закони та нормативно-правові акти. Справедливо зауважує В. Я. Тацій, «що Конституція України є політико-правовою базою стабільності конституційно-правового статусу особи; на її базі створюються юридичні механізми забезпечення та захисту прав людини» [2, 13]. У ній містяться найголовніші відправні точки, що відображають правову концепцію нашої держави у сфері боротьби зі злочинністю і суспільства на сучасному етапі його розвитку. Положення Конституції з України авжди є первинними, установчими. Як зазначає В. М. Шаповал, виходячи з досягнень сталої конституційної теорії і практики, «визначення Конституції Основним Законом України слід розуміти як акцентування на її основоположності стосовно держави і права». Далі він обґрунтовано зазначає, що «характеристика Конституції як Основного Закону України означає, що вона є правовою основою держави або формальною і змістовною основою права, має найвищу юридичну силу» [3]. Тому Конституція України виступає юридичною базою основ боротьби зі злочинністю, її норми (зокрема, статті 6, 8, 9, 29–31, 64, 92,

121, 123, 126, 129, 152 та інші) визначають коло джерел політики у сфері боротьби зі злочинністю, сферу і межі її дії.

2. Закони України виступають як джерело політики у сфері боротьби зі злочинністю, оскільки являють собою (згадуємо з теорії права) сукупність таких загальнообов'язкових правил поведінки та державних постанов, встановлених найвищим органом державної влади, які визначають суспільні відносини людей, втілення найвищої влади в суспільстві і повинні сприйматись як незаперечне розпорядження, веління, обов'язкове для загальнодержавного виконання. Мова йде про звичайні (поточні) закони, що приймаються парламентом у межах його компетенції і стосуються врегулювання відносин як у сфері боротьби зі злочинністю загалом, так її окремих проявів. Також сюди входить кодифіковане законодавство, до якого ми відносимо: кримінально-правове законодавство, основою якого є Кримінальний кодекс України; кримінально-процесуальне законодавство, основою якого є Кримінально-процесуальний кодекс України, та Кримінально-виконавче законодавство, основою якого є Кримінально-виконавчий кодекс України. Зміни і доповнення, які вносяться до вищезазначених нормативних актів, окремими законами, також у їх сукупності виступають джерелами політики у сфері боротьби зі злочинністю.

3. Укази Президента України виступають як джерела політики у сфері боротьби зі злочинністю у випадках, коли вони визначають її основні, концептуальні підходи, а також конкретні її задачі. До них, наприклад, належать укази, якими затверджувались Комплексні програми боротьби зі злочинністю та ін.

4. Постанови Кабінету Міністрів України є джерелами політики у сфері боротьби зі злочинністю у випадках, коли КМУ виступає із законодавчою ініціативою щодо питань кримінально-правового, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого характеру, а також тоді, коли ним затверджуються проекти норм, що надсилаються, для прийняття до Верховної Ради України. Так, із метою створення правових, організаційних і матеріально-технічних передумов для боротьби зі злочинністю, зміцнення законності та правопорядку в державі Кабінетом Міністрів України була схвалена Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки від 17 вересня 1996 року № 37/96 та ін.

5. Рішення Конституційного Суду України. Виходячи з місця та ролі Конституційного Суду України в системі державних органів, яке визначено розділом XII Конституції України та ст. 10 Закону України «Про Конституційний Суд України», його рішення мають обов'язковий характер для всіх органів, організацій та громадян. Даючи тлумачення з тих чи інших питань, КС України часто визначає напрями та межі політики у сфері боротьби зі злочинністю, які мають вирішальне значення. За роки свого існування КС України прийняв низку рішень, що мають значення для політики у сфері боротьби зі злочинністю. До них, зокрема, належить рішення КС України від 27 жовтня 1999 р. у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), в якому чітко визначено момент настання кримінальної відповідальності.

6. Постанови Пленуму Верховного Суду України також виступають як джерела політики у сфері боротьби зі злочинністю. Потрібно чітко відмежовувати постанови Пленуму Верховного Суду України як нелегітимне джерело однойменних галузей права щодо структурних елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю та одне з важливих джерел політики у сфері боротьби зі злочинністю. Цінність такого джерела полягає у тому, що саме у змісті постанов роз'яснюються норми чинного законодавства і шляхи його застосування, які недостатньо чітко та повно викладені у його первинній нормі. Вони визначають загальні засади, напрями та межі застосування законодавства. Особливу роль хотілось би надати постановам Пленуму Верховного Суду України, що містять роз'яснення із загальних пи-

тань застосування кримінального і кримінально-процесуального законодавства, які є прямим джерелом кримінально-правової, кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики України. Інші постанови відіграють не менш значиму роль.

7. Міжнародні договори, ратифіковані Україною. Так, Конституція України встановлює, що міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (ч. 1 ст. 9). Процес інтеграції України у міжнародну спільноту демократичних країн вимагає дотримання міжнародних норм і стандартів у різних галузях внутрішнього життя. Це висуває зобов'язання приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних норм і стандартів, які зафіксовані у різноманітних міжнародних договорах. Вказане положення повною мірою стосується і кримінального законодавства України, у зв'язку з чим міжнародні договори, які тим чи іншим чином впливають на національне кримінальне законодавство, стають джерелом політики у сфері боротьби зі злочинністю України.

На підставі міжнародних договорів розробляються та імплементуються у національне кримінальне законодавство норми, що визначають основні підходи до кримінальної відповідальності (наприклад, ч. 5 ст. 49 та ч. 6 ст. 80 КК України, які визначають незастосування строків давності при звільненні від кримінальної відповідальності та від покарання осіб, що вчинили злочини проти миру й людства) та передбачають кримінальну відповідальність за вчинення конкретних суспільно небезпечних діянь (наприклад, ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни», в основу якої покладено понад 30 міжнародних договорів, що визначають основні поняття, які характеризують об'єктивну сторону складу цього злочину, та ін.) [4, 46]. До числа цих договорів можна віднести: Міжнародний пакт про громадянські та політичні свободи, Конвенцію про передачу засуджених осіб, Європейську конвенцію про видачу заручника, Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні та інші.

8. Міжвідомчі та відомчі нормативні акти, які видаються у вигляді наказів, правил, положень, інструкцій відповідних міністерств, комітетів та відомств. Саме вони як джерела політики у сфері боротьби зі злочинністю містять вторинні (похідні) норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання, мають внутрішнє, внутрішньовідомче юридичне значення і поширюються на осіб, які входять до сфери їхнього відання, тобто знаходяться в системі управлінської, службової та дисциплінарної підлеглості лише цих відомств. Наприклад, відповідно до положення про Міністерство внутрішніх справ України, яке було затверджене Указом Президента України 17 жовтня 2000 року № 1138, та змінами до цього положення від 11 липня 2003 року № 593 «Про внесення змін до положення про МВС України», Міністерство внутрішніх справ України організовує здійснення профілактичних і оперативно-розшукових заходів щодо запобігання злочинам, їх виявлення, припинення і розкриття тощо.

Серед відомчих нормативних актів є група таких, що не підлягають офіційному опублікуванню за рішенням правотворчих органів. Вони мають обмежувальні грифи (секретно). Наприклад, оперативно-розшукова діяльність до останнього часу регулювалася підзаконними актами, які становлять секретні або повністю секретні документи. Такі акти вступають у дію з моменту одержання їх виконавцями.

Підзаконні нормативні акти органів місцевого самоврядування і місцевих органів урядової адміністрації, що являють собою правовий акт громадянського суспільства і держави на місцевому рівні, які безпосередньо стосуються забезпечення здійснення заходів по боротьбі зі злочинністю в межах адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад, Чернігівською обласною державною адміністрацією було прийнято розпорядження № 838 від 13.10.2006 року «Про утворення

Дурденець В. справедливо наголошує на роль ЗМІ у зниженні злочинності, «вони активно сприяють правоохоронцям у виконанні ними своєї нелегкої роботи шляхом об'єктивного висвітлювання їх діяльності щодо гарантування суспільної безпеки, допомагаючи в цьому правдивим словом» [11, 85]. Виходячи із вищенаведеного слід відмітити, що до джерел політики в сфері боротьби зі злочинністю слід віднести і *засоби масової інформації*.

11. Праці вчених з кримінально-правової політики, кримінально-процесуальної політики, кримінально-виконавчої та кримінологічної політики, а також практичний досвід органів кримінальної юстиції.

Висновки. Під джерелами політики України у сфері боротьби зі злочинністю слід розуміти нормативно-правові та інші акти (державних підрозділів чи відомств, представників громадськості), зміст яких зумовлений потребами, інтересами людей та суспільства загалом і спрямовані на зниження рівня злочинності у суспільстві. До них належать: Конституція України як джерело всієї внутрішньої та зовнішньої політики держави, база всього національного законодавства; закони України; укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; рішення Конституційного Суду України; постанови Пленуму Верховного Суду України; міжнародні договори, ратифіковані Україною, міжвідомчі та відомчі нормативні акти, які видаються у вигляді наказів, правил, положень, інструкцій відповідних міністерств, комітетів та відомств, програми політичних партій, програми громадських організацій, засоби масової інформації, праці вчених із кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політики, а також практичний досвід органів кримінальної юстиції.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник української мови / [упоряд. Т. В. Ковальова]. — Харків: Філіо, 2005. — 726 с.
2. Тацій В. Я. Конституція України як основа державотворчого процесу / В. Я. Тацій // *Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України: тези доповідей та наукових повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції (29–30 червня 2006 р.) / за заг. ред. проф. Ю. М. Грошевого, М. І. Панова.* — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. — С. 5, 13.
3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шаповала В. М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо права вето на Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 11 березня 2003 року № 6-рп/2003.
4. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: [монографія] / П. Л. Фріс; за заг. ред. М. В. Костицького. — К.: Атіка, 2005. — 124 с.
5. Розпорядження Чернігівської районної державної адміністрації «Про стан додержання законності, забезпечення особистої безпеки громадян, профілактики та боротьби зі злочинністю, корупцією в районі» // *Ел. ресур.: http://chadm.cg.gov.ua/single_page.php?menu_id=2816&NameTable=single_page&TypeCod=&DEPAT=32&pt=green1_menu*
6. Районна Комплексна програма профілактики правопорушень на 2006–2010 роки, затверджена 26 сесією IV скликання районної ради від 28 лютого 2006 року // *Ел. ресур.: <http://www.adm-pl.gov.ua/chornuh/2044.htm>*;
7. Програма Християнсько-демократичної партії України // *Ел. ресур.: <http://www.xdpress.com.ua/index.php?action=1&k=15>*
8. Програма Політичної партії «Молода Україна» // *Ел. ресур.: <http://www.mu.org.ua/programm.asp>*
9. Програма Політичної партії Яблуко // *Ел. ресур.: http://www.yabluko.org.ua/yabl/cgi/index.cgi?ua_program*
10. Політичні партії України: в 3 т. / [уклад. Ю. Шайгородський.] — К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. — Т. 1. — 871 с.
11. Дурдинець В. На злочинність усім миром. Виступи, статті, інтерв'ю / Передмова канд. юрид. наук. Я. Ю. Кондратьєва. — К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1998. — 328 с.

О. Д. Максимив, преподаватель

Львовский государственный университет внутренних дел

ИСТОЧНИКИ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ В СФЕРЕ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ

РЕЗЮМЕ

Исследование источников политики Украины в сфере борьбы с преступностью позволяет изучить основополагающие начала, которые определяют направление и предел деятельности государства в данной отрасли, а также определить совокупность нормативно правовых актов, которые непосредственно регулируют соответствующие правоотношения.

Ключевые слова: источники политики, борьба с преступностью, Конституция Украины, законы Украины, указы Президента, решения Конституционного Суда, средства массовой информации.

Б. М. Одайник, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
Прокуратура Херсонської області,
вул. Петренка, 33, Херсон, 73022, Україна

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства про відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини. Визначені основні етапи еволюції цього складу злочину.

Ключові слова: історія кримінального права України, знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини.

Першим кроком у законодавчому оформленні та закріпленні кримінально-правових норм, пов'язаних з охороною пам'яток культурної спадщини, було прийняття Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року [1].

Глава IV розділу «Злочини проти віри» містила норму про святотатство. Її безпосередньою метою було забезпечення недоторканості церкви і її майна, але опосередковано вона впливала на охорону культурного надбання. Суспільна небезпека святотатства укладалася насамперед у порушенні релігійних канонів і в заподіянні шкоди церкві. Тому включення в Уложення складу святотатства можна умовно вважати спеціальною мірою кримінально-правової охорони культурних цінностей.

Незважаючи на те, що структура та формулювання норм Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року були досить та недосконалими, цей нормативно-правовий документ підняв кримінальний закон Російської імперії на принципово новий рівень, завдяки якому деякі положення даного акту існують і у сучасному кримінальному законодавстві, у тому числі і Кримінальному кодексі України.

Певні спроби усунути протиріччя і повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року, були здійснені в Кримінальному уложенні від 22 березня 1903 року [2].

Уложення 1903 року скасувало святотатство як самостійний склад злочину, зберігши його тільки як кваліфікуючу ознаку посягань проти власності. Наприклад, ст. 588 передбачала окремою частиною злочинство в церкві, ст. 589 — розбій у церкві тощо [3, 219].

В 1905–1906 роках був розроблений проект Положення «Про охорону стародавностей», що містив у тому числі і кримінально-правові заборони. В цьому проекті вперше з'явилося достатньо чітке визначення понять стародавностей (пам'яток історії і культури). Відповідно до даного законопроекту було визначено, «що після закінчення 150-літнього періоду існування, кожна пам'ятка стає пам'ятки стародавності, що підлягає охороні». У їхнє число включалися «всі пам'ятники зодчества, ліплення, живопису і іншого мистецтва, значні за своєю стародавністю, художньою вартістю, археологічним чи історичним значенням, а так само акти, рукописи і первісні стародавності» [4, 3].

Кримінально-правові заборони в Положенні «Про охорону стародавностей» були представлені декількома статтями. Злочином вважалося ушкодження стародавностей і письмових документів і справ, за що передбачалося покарання у виді тримання у в'язниці строком від двох до чотирьох місяців або арешт на строк не більше трьох тижнів. В статті виділялася кваліфікуюча ознака, що припускає посилення покарання у випадку знищення предмета стародавності чи писемної пам'ятки або пошкодження його настільки, що він не міг бути відновлений у первісному вигляді. Як покарання за вчинення такого діяння, передбачалося тримання у в'язниці строком від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців і, крім того, грошове стягнення в розмірі вартості знищеного або пошкодженого предмета.

Законопроектom визнавалося злочинним вивезення за кордон стародавностей і писемних пам'яток без дотримання умови, встановленої правовим актом. Такою умовою був обов'язок власника колекції стародавностей або окремого предмета звернутися із клопотанням про дозвіл їхнього вивезення за кордон через Окружний Археологічний Комітет у Центральний Комітет. Відповідно до санкції даної норми, винний, якщо він встигав до постанови судового вироку повернути в Росію в непошкодженому вигляді вивезені стародавності, підлягав грошовому стягненню в розмірі не більше 300 рублів. Якщо ж злочинець не повертав до постанови судового вироку вивезені стародавності, передбачалося більш суворе покарання у виді тримання у в'язниці строком від двох до чотирьох місяців з накладенням грошового стягнення в розмірі подвійної вартості вивезених за кордон цінностей.

Також злочинним визнавалося «взяття без дотримання встановлених правил предметів і писемних пам'яток, що належать до зібрань музеїв, ризниць, архівів, сховищ і бібліотек всіх урядових і громадських установ». Під «взяттям» малося на увазі відчуження, обмін або інше вилучення зазначених предметів всупереч вимогам правил, встановлених тим же актом і наказами відповідних чиновників. За вчинення даного злочину було передбачено тримання у в'язниці строком від двох до восьми місяців, якщо в його діянні не вбачалося ознак більш тяжкого злочину.

Інша норма була спрямована на охорону археологічної спадщини країни. Так, кримінально карним було проведення археологічних розкопок всупереч встановленим правилам, а так само шукання скарбів. Недотриманням правил визнавалося порушення винним обов'язкового порядку одержання особливого дозволу на кожне проведення розкопок у Центрального або Окружного комітету, або в Імператорській археологічній комісії. Покаранням передбачався арешт на строк не більше трьох тижнів. Утаювання випадково знайдених або здобутих у надрах землі стародавностей передбачало покарання у виді тюремного ув'язнення на строк від чотирьох до восьми місяців. Усі випадково відриті в надрах землі стародавності в обов'язковому порядку повинні були через місцеві органи влади відправлятися на експертизу в Імператорську Археологічну Комісію [5, 361].

Отже, проект Положення «Про охорону стародавностей» став першим комплексним нормативно-правовим актом, спрямованим на захист пам'яток історії і культури, що містив заборони кримінально-правового характеру.

Більшість складів злочинів, що містилися в Положенні, через століття не втратили свого правового значення і знайшли певне відображення у сучасному Кримінальному кодексі України. Так, наприклад, проведення незаконних археологічних пошукових робіт при наявності ознак знищення або пошкодження археологічної пам'ятки кваліфікується за ч. 3 ст. 298 КК України.

Після падіння Російської імперії Україна спробувала повернути самостійність, яка була дуже короткочасною, тому перша Українська Народна Республіка (17 березня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.) не змогла, не встигла видати жодного закону, видавши лише чотири політичні Універсали (останній 22 січня 1918 р.) [6, 52].

Завдяки цьому в радянський період історія кримінального права України знову тісно пов'язана з російським кримінальним законом, але вже радянського періоду.

23 серпня 1922 року було прийнято перший Кримінальний кодекс УРСР, який, по суті, копіював відповідний Кримінальний кодекс РРФСР 1922 року. Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету від 23 серпня 1922 року від цієї дати Кодекс було введено у дію на території всієї Української Радянської Соціалістичної Республіки [7].

Кримінальний кодекс УРСР 1922 року передбачав норми, що встановлюють відповідальність за посягання на культурні цінності. Визначалась злочинною контрабанда (кваліфікований вид — незаконне вивезення або ввезення історичної і культурної спадщини), встановлювалась кримінальна відповідальність за приховування колекцій пам'яток старовини і мистецтва, що підлягають реєстрації і обліку або передачі в державне сховище. Кримінальний кодекс, як і більшість інших правових актів, характеризувався слабкою правовою охороною культурних цінностей. Існуючі законодавчі акти носили класовий характер і метою своєю мали вирішення політичних питань. Власниками предметів, що мали культурну або історичну цінність, були, як правило, представники інтелігенції, буржуазії і інших імущих класів, таким чином, суб'єктами вказаних злочинів, як правило, були представники перерахованих вище класів. Крім того, пробілом кримінального законодавства УРСР була відсутність закріплення інших видів посягань на культурні цінності, а саме: розкрадання, знищення або пошкодження тощо. Більша частина вже наявних і нововиданих правових документів, що регулювала відносини в сфері культурної спадщини, виявилася малоефективною і найчастіше носила декларативний характер.

8 червня 1927 року був прийнятий новий Кримінальний кодекс УРСР і введений у дію відповідною постановою ВЦВК на усій території УРСР із 1 липня 1927 року. За текстом він також був близьким до прийнятого 26 жовтня 1926 року Кримінального кодексу РРФСР [8].

У ньому містилася лише одна норма, що охороняла пам'ятки історії і культури від злочинних посягань, яка полягала в приховуванні колекцій і пам'яток старовини і мистецтва, що підлягають реєстрації, обліку або передачі в державні сховища. Порушення даної кримінально-правової заборони передбачало покарання у виді виправних робіт на строк до трьох місяців з конфіскацією приховуваного майна. Інші посягання на культурні цінності передбачали кримінальну відповідальність у загальному порядку.

Фактично ніяких серйозних змін в області кримінально-правової охорони не спостерігалось до моменту прийняття у 1958 році Верховною Радою СРСР Основ кримінального законодавства Союзу СРСР і союзних республік. На їх основі 28 грудня 1960 року було прийнято КК УРСР, який було введено в дію з 1 квітня 1961 року [9].

У даному Кодексі була декриміналізована норма, яка полягала в приховуванні колекцій і пам'яток старовини і мистецтва, що підлягають реєстрації, обліку або передачі в державні сховища, і введена зовсім нова — знищення або пошкодження пам'яток історії і культури (ст. 207). Незважаючи на деяку односторонність у правотворчості (полягала в тім, що серед кримінально-правових засобів, які забезпечували використання і схоронність культурної спадщини, були закріплені тільки засоби боротьби з неналежним поводженням з ними), дана кримінально-правова норма мала і свій позитивний вплив на розвиток законодавства в досліджуваній області. Більше чітко визначення одержав предмет злочинного посягання, сформульований як «пам'ятки історії і культури». Дана термінологія збереглася дотепер і застосовується в різних правових документах.

5 квітня 2001 року був прийнятий Кримінальний кодекс України, стаття 298 якого передбачала кримінальну відповідальність за нищення, руйнування чи псу-

вання пам'яток історії і культури [10, 196]. Предметом цього злочину виступали пам'ятки історії і культури, взяті під охорону держави. Частина 2 цієї статті передбачала в якості предмету злочину — об'єкти, які є особливою історичною або культурною цінністю.

Прийняття 18 березня 2004 року Верховною Радою України Закону «Про охорону археологічної спадщини» [11] суттєво змінило ст. 298 КК України. Змінилася назва статті, яка тепер звучала як «знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці». І відповідно змінився зміст норми.

По-перше, зміни відбулися у об'єктивній стороні:

— нищення було замінено на знищення, це означало, що законодавець вказує на закінченість цього процесу, на матеріальний склад злочину;

— псування було замінено на пошкодження, тобто законодавець застосував такий термін, який є традиційним для кримінального законодавства і більш зрозумілим для юридичної спільноти.

По-друге, у відповідності до чинного пам'яткоохоронного законодавства замість невизначених понять «пам'ятки історії і культури», «об'єкти, які є особливою історичною або культурною цінністю» було введено юридично обґрунтовані, законодавчо закріплені поняття «пам'ятка — об'єкт культурної спадщини», «пам'ятка національного значення», «об'єкт археологічної спадщини», що виключає можливість широкого, необґрунтованого тлумачення предмету злочину.

По-третє, частина 3 статті доповнювалася положенням про кримінальну відповідальність за діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини.

Такими змінами і доповненнями законодавець забезпечив чітке виконання завдання по створенню актуальної нормативно-правової бази з охорони, збереження, дослідження культурної спадщини на кримінально-правовому рівні.

Таким чином, вся історія становлення системи кримінально-правової охорони культурних цінностей вимагала утворення такого механізму прийняття і реалізації відповідних норм, який міг би збалансувати часто протилежні підходи і погляди на культурну спадщину, на методи її збереження.

Література

1. Уложение о наказаниях, уголовных и исправительных (издание 1885 г.). — Екатеринбург: Типография Артели Екат. раб. печат. дела, 1909. — 570 с.
2. Уголовное уложение, высочайше утвержд. 22 марта 1903 г. — СПб.: Изд. Гос. канцелярии, 1903. — 284 с.
3. Российское законодательство X—XX в.: В 9 т. // [Под общ. ред. О. И. Чистякова]. — М.: Юрид. лит., 1984. — Т. 9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. — 352 с.
4. Гаврилов Б. «Надлежит вам беречь...» / Б. Гаврилов // История. — № 38 (710). — 8–15.10.2003. — С. 3–5.
5. П. А. Столыпин. Программа реформ: документы и материалы : в 2 т. / Рос. гос. ист. архив; под общ. ред. П. А. Пожигайло. — М.: РОССПЭН, 2003. — Т. 1. — 2003. — 763 с.
6. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна: Курс лекцій / Коржанський Микола Йосипович. — К.: Атіка, 2001. — 432 с.
7. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922. — Х.: Издание Наркомюста УССР, 1922.
8. Кримінальний кодекс УРСР в редакції 8 червня 1927 р. — Х.: Юридичне вид-во Наркомюсту УРСР, 1927.
9. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / [Александров Ю. В., Андрушко П. П., Андрусив Г. В. и др.]; отв. ред. Яценко С. С., Шакун В. И. — К.: Правові джерела, 1998. — 1085 с.

можна виділити наступні види службових повноважень: 1) попередження, виявлення та припинення злочинів і правопорушень, затримання осіб, які їх вчинили; 2) розслідування і розкриття злочинів, розшук осіб, що їх вчинили; 3) захист і оборона державного суверенітету, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб; 4) охорона і забезпечення громадського порядку; 5) забезпечення безпеки дорожнього руху; 6) захист власності від злочинних посягань; 7) виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; 8) охорона і оборона важливих військових об'єктів, Бойових прапорів, та осіб, яких тримають на гауптвахті або в дисциплінарному батальйоні; 9) забезпечення військової дисципліни та правопорядку серед військовослужбовців. Здійснюючи ці службові повноваження, працівники правоохоронних органів, військовослужбовці мають право наносити шкоду правопорушнику шляхом застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї у встановлених законом випадках, що є правомірним суспільно корисним вчинком, а не злочином. Саме тому назріла необхідність внесення до КК України у ст. 38¹ нової обставини, що виключає злочинність діяння для цих осіб — «Здійснення службових повноважень» [3, 211].

Відповідно до вищевикладеного, в кримінальному праві необхідно передбачити відповідальність за перевищення меж здійснення службових повноважень, що принципово відрізняється від відповідальності за перевищення влади та службових повноважень і перевищення меж необхідної оборони.

Під перевищенням влади або службових повноважень відповідно до п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» необхідно розуміти: а) вчинення дій, які є компетенцією вищестоящої службової особи цього відомства чи службової особи іншого відомства; б) вчинення дій, виконання яких дозволяється тільки в особливих випадках, або з особливого дозволу, або з додержанням особливого порядку, — за відсутності цих умов; в) вчинення одноособово дій, які могли бути вчинені лише колегіально; г) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти [5, 7].

Однак при перевищенні меж службових повноважень працівник правоохоронного органу, військовослужбовець хоч і допускає перевищення меж їх здійснення, але має право на їх здійснення відповідно до закону. Відповідальність за перевищення влади за статтями 365 та 424 КК України в таких випадках вони нести не можуть. Тобто, наприклад, працівник міліції, виконуючи свої службові повноваження, застосував вогнепальну зброю для захисту від нападу озброєного палицею злочинця, який наступав на нього, відповідно до ч. 2 ст. 15 Закону України «Про міліцію», але при цьому стріляв не по кінцівках злочинця, а в груди, чим заподіяв йому смерть. В цьому випадку він перевищив межі службових повноважень, оскільки мав стріляти по кінцівках злочинця з метою недопущення нападу на себе, тобто неправильно співвідніс суспільну небезпечність нападу і межі захисту. Однак якщо, наприклад, працівник міліції застосував вогнепальну зброю проти злочинця, який після вчинення нетяжкого злочину відмовився пройти до райвідділу і не виражав агресії, тобто не у випадку, передбаченому ст. 15 Закону України «Про міліцію», то він повинен нести відповідальність за перевищення влади або службових повноважень, відповідно до ст. 365 КК України.

Розглянемо це на прикладах з практики. Так, 1 червня 2010 р. о 22.00 екіпаж ДАІ у складі інспекторів Т. і Д., який знаходився на маршруті патрулювання, біля бару «Едем» в селі В. Луганської області побачив групу громадян, які вийшли з бару та сіли в автомобіль ВАЗ-2101. У співробітників ДАІ виникла підозра, що водій П. автомобіля знаходиться в нетверезому стані, і вони, наздогнавши автомобіль, подали сигнал водієві зупинитись. Однак водій, прискоривши швидкість автомобіля, на-

магався втекти від інспекторів. Під час переслідування автомобіль порушника на великій швидкості заїхав в дачне селище і, пошкодивши декілька дачних огорож та заїхавши в глухий кут, зупинився. Підійшовши до автомобіля, інспектори ДАІ зажадали, щоб водій П. вийшов з машини і пред'явив документи. У відповідь на це П. почав лаятися, і коли інспектор Т. витягнув його з салону, П. розпочав бійку з ним, в ході якої зірвав із інспектора кобуру з табельним пістолетом і відкрив вогонь, поранивши другого інспектора Б., який у відповідь на це також відкрив вогонь і тяжко поранив П. Від отриманих поранень П. помер. За результатами проведеного службового розслідування застосування зброї інспектором ДАІ було визнано правомірним [7].

1 жовтня 2008 р. біля 24.00 працівники роти міліції особового призначення «Беркут» УМВС України у Вінницькій області В. Р. і Т., знаходячись на службі по охороні громадського порядку, заїхали на заправку АЗС «WELLS» у м. Вінниці, де побачили К., який голосно розмовляв з друзями, але не вчиняв протиправних дій. В. і Р., підійшовши ззаду до К., нанесли йому удар по ногах і після того, як К. впав на асфальт, здійснили йому залом руки за спину, наділи наручники та відвели до службового автомобіля УАЗ «Патріот» із спеціальними номерними знаками «1084». Після цього працівники «Беркут» відвезли К. до диспансеру для проведення медичного огляду на предмет вживання алкоголю, де К. проходити медичний огляд відмовився. Тоді В. Р. і Т., побивши К., доставили його до ВМУ УМВС у Вінницькій області, де склали рапорти про непокору К. законному розпорядженню працівника міліції і неправдиві пояснення свідків, які не перебували на місці пригоди. Стосовно неправомірного застосування фізичної сили та спеціальних засобів Староміським районним судом м. Вінниці працівників «Беркут» В. Р. і Т. було визнано винними у перевищенні влади і службових повноважень і за ч. 2 ст. 365 КК України кожному з них було призначено покарання у вигляді чотирьох років позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади у сфері службової діяльності строком на три роки [8]. Тобто за даних обставин В. Р. і Т. перевищили свої службові повноваження і застосували фізичну силу та спеціальний засіб (наручники) не у випадках, передбачених ст. 12–14 Закону України «Про міліцію».

Співвідношення службових повноважень та необхідної оборони для особи, яка виконує службові повноваження, залежить від того, за яких обставин вона зіткнулась із суспільно небезпечним посяганням. В тих випадках, коли особа піддалася суспільно небезпечному посяганням не під час здійснення своїх службових повноважень, а в приватному житті, як звичайний громадянин, — її дії необхідно оцінювати з точки зору законодавства необхідної оборони. Відповідно, умисне вбивство або умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, вчинене службовою особою при перевищенні меж необхідної оборони, кваліфікується за ст. 118 або 124 КК України [5, 8]. Однак коли особа зіткнулась із суспільно небезпечним посяганням під час виконання обов'язків служби, коли, наприклад, вона була у форменому одязі, або виконувала службове завдання, або відрекомендувалась працівником міліції і висунула до порушника владні вимоги, то її дії повинні оцінюватися судом з точки зору інституту службових повноважень і спеціальних нормативно-правових актів, що регулюють її діяльність.

Ми вважаємо, що необхідно також конкретизувати вищевикладені положення про інститут здійснення службових повноважень та перевищення їх меж у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про необхідну оборону» від 26.04.2002 р., в п. 6 якої зазначається, що «представники влади, працівники правоохоронних органів... не підлягають кримінальній відповідальності за шкоду, заподіяну при виконанні службових обов'язків по запобіганню суспільно небезпечним посяганням і затриманню правопорушників, якщо вони не допустили перевищення заходів, необхідних для правомірного затримання злочинця» [9, 17]. У зв'язку із визначенням у КК України інституту службових повноважень як обставини, що виключає зло-

чинність діяння, ми вважаємо, що п. 6 цієї постанови необхідно конкретизувати у наступній редакції: «Представники влади, працівники правоохоронних органів... не підлягають кримінальній відповідальності за шкоду, заподіяну при здійсненні службових повноважень по запобіганню чи припиненню суспільно небезпечних посягань, розшуку і затриманню правопорушників, якщо вони при цьому не допустили перевищення меж своїх службових повноважень».

Узагальнюючи вищезазначене, ми робимо висновок про необхідність закріплення у КК України відповідальності за перевищення меж службових повноважень. На нашу думку, у статтях 118 та 124 КК України необхідно передбачити частину 2, яку потрібно викласти наступним чином:

ч. 2 ст. 118 «Умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж здійснення службових повноважень, —

карається обмеженням волі на строк до чотирьох років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років»;

ч. 2 ст. 124 «Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, вчинене у разі перевищення меж здійснення службових повноважень, —

карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на строк від одного до трьох років».

На нашу думку, покарання до осіб, які здійснюють службові повноваження, за статтями 118 і 124 КК України повинно бути суворіше, ніж до звичайних громадян за перевищення меж необхідної оборони, оскільки, на відміну від звичайних громадян, ці особи можуть реально оцінити характер та ступінь небезпеки посягання під час здійснення своїх службових повноважень і використати найбільш доцільні методи реагування на правопорушення, відповідно до службових наказів та інструкцій.

Визначення у Кримінальному кодексі України відповідальності за перевищення меж службових повноважень допоможе покращити механізм правового регулювання інституту здійснення службових повноважень і стане ще одним кроком вперед по формуванню в Україні демократичної і соціальної держави.

Література

1. Баулін Ю. В. *Обстоятельства, исключающие преступность деяния*. — Х.: Основа, 1991. — 360 с.

2. Паше-Озерский Н. Н. *Необходимая оборона и крайняя необходимость по советскому уголовному праву*. — М.: Госюриздат, 1962. — 181 с.

3. Орловський Б. М. *Застосування зброї працівниками правоохоронних органів: необхідна оборона чи здійснення службових повноважень* // *Правова держава*. — 2010. — № 12. — С. 210–213.

4. *Закони України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р., Статуту Збройних Сил України від 24 березня 1999 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу до документа: <http://zakon.rada.gov.ua>

5. *Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26 грудня 2003 р.* // *Вісник Верховного Суду України*. — 2004. — № 2. — С. 7–9.

6. *Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Отв. ред. Е. Л. Стрельцов*. — Х.: ООО «Одиссей», 2005. — 864 с.

7. *Во время несения службы тяжело ранен сотрудник ГАИ / Официальный сайт УМВД Украины в Луганской обл.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу к документу: http://www.lugmia.gov.ua/index.php?subaction=showfull&id=1275474134&archive=&start_from=&ucat=2&

8. *Вирок Староміського районного суду м. Вінниця по справі № 1–38–2010 рік / Єдиний державний реєстр судових рішень* [Електронний ресурс]. — Режим доступу до документа: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9094808>

9. *Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26 квітня 2002 р.* // *Вісник Верховного Суду України*. — 2002. — № 3. — С. 16–19.

Б. М. Орловский, аспирант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРЕВЫШЕНИЕ ПРЕДЕЛОВ СЛУЖЕБНЫХ ПОЛНОМОЧИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

РЕЗЮМЕ

В науке уголовного права существуют различные точки зрения относительно уголовной ответственности за превышение пределов причинения вреда правонарушителю сотрудниками правоохранительных органов, военнослужащими при осуществлении ими своих служебных полномочий. Автором высказывается и обосновывается мнение, что это является превышением пределов их служебных полномочий и предлагается дополнить ч. 2 ст.ст. 118 и 124 Уголовного кодекса Украины положениями об уголовной ответственности сотрудников правоохранительных органов, военнослужащих за эти действия.

Ключевые слова: служебные полномочия, необходимая оборона, сотрудник правоохранительного органа, военнослужащий, превышение власти, применение оружия, превышение пределов служебных полномочий.

Т. В. Родіонова, здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННО-НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ЖІНОК

Аналізуються проблеми насильницької жіночої злочинності, визначені як традиційні причини і умови, так і численні явища та процеси, які випливають із сучасних кризових ситуацій в політичній, економічній, соціальній, трудовій та інших сферах. Проводиться порівняльний аналіз між особливостями поведінки жінок та чоловіків при однорідних умовах.

Ключові слова: жіноча злочинність, кримінальна відповідальність, суспільно-правова поведінка, злочинно-насильницька поведінка, насильницькі злочини, жіноча агресія.

Жіноча насильницька злочинність значно менша за обсягом, ніж чоловіча. Загальна характеристика жіночої злочинності в даний час носить різномірний характер. З одного боку, їй властиві закономірності, що склалися в динаміці і структурі, разом з тим за останні роки з'явилися нові риси і тенденції в її розвитку. Яскраво виражені корисливі мотиви злочинів у 80–90-і роки ХХ століття міняються на корисливо-насильницькі, насильницькі. Насилля набуло широкого розповсюдження у різних сферах життєдіяльності людини і стало однією з актуальніших проблем сучасності. З кожним роком підвищується агресивність насильницьких злочинів, підвищується тяжкість їх наслідків. Спостерігається активна криміналізація суспільної свідомості, при цьому носіями кримінальних традицій і стереотипів стають наші діти [1, 206]. Соціальна ціна насилля неопорівнянна. Вона складається не тільки з людських втрат (смертність, соматичний і психічний травматизм). Ціну насилля складають колосальні матеріальні втрати (витрати на правоохоронну систему, медичні послуги, знижується виробництво праці і ін.), а також духовні втрати (дегуманізація міжособистісних відносин) [2, 3].

Насильницька жіноча злочинність останніми роками має тенденцію до постійного зростання, характеризується певною специфікою, високим ступенем суспільної небезпеки, що вимагає постійної уваги і вивчення.

Серед правопорушень найбільш небезпечними є насильницькі злочини, зокрема зростаючі темпи, розповсюдження насильства у сім'ї (за даними МВС України за вчинення насильства в сім'ї перебуває на обліку понад 85 тисяч осіб, з яких 63,6 тисячі поставлені тільки у 2006 році) виносить цю проблему з розряду приватної на державний рівень.

Жіноча насильницька злочинність у сім'ї в основному обумовлена аморальною поведінкою чоловіків, співмешканців (пияцтво, конфлікти, биття, погрози тощо). Та дослідження засвідчують і про більший відсоток віктимної поведінки в сім'ї самих жінок. За нашими даними, до 12 % від загального числа побутової злочинності в сім'ї здійснюється у зв'язку з аморальною поведінкою жінок (пияцтвом, статевою розбещеністю тощо). Це виступає як провокуючий чинник для здійснення: вбивств чоловіками дружин – до 5 %, побоїв – до 27 %, катувань – до 8 %, погрозу убивством – до 35 % [3, 165].

Основна ж маса побутових сімейних злочинів виникає на ґрунті сімейних сварок: із-за дітей, на ґрунті обопільних вживань спиртних напоїв. Описані вище деякі внутрішньосімейні ситуації не вичерпують всього їх різноманіття. Також різноманітні різновиди злочинної поведінки винного і вчинків потерпілого взагалі і, зокрема, навмисного вбивства на сімейному ґрунті. В той же час цій групі злочинів властиві деякі спільні межі: вони майже завжди підготовлені більш-менш тривалим процесом формування наміру, більш усвідомленим прийняттям рішення і вибором засобів для його здійснення. Даного роду злочинам передують триваліші етапи психічної діяльності суб'єкта, пов'язаної із злочином, які поступово формують протиправну спрямованість вчинків і їх фактичне здійснення.

У зв'язку з цим викликає інтерес період до здійснення жінкою вбивства, який можна розділити на етапи: передуючий, конфліктний і підготовчий. Вони зв'язані між собою і загалом являють безперервний ланцюг явищ суб'єктивного і об'єктивного характеру, що послідовно розвивається. Кожен етап складається із дій, які своєю чергою породжують відповідні дії наступного етапу, причому між ними не завжди можна виявити чіткі межі.

Насильницькі злочини займають помітне місце у протиправній поведінці жінок. Багато хто із них вирішує виникаючі конфлікти за допомогою грубої сили, тому є всі підстави вважати, що вбивства і тілесні ушкодження — це характерна межа жіночої злочинності [4, 60].

Жертвами жіночої агресії, насильства найчастіше є родичі, співмешканці, коханці. Вбивствам, як правило, передують тривалі конфлікти, що провокують поведінку потерпілого.

Агресія, жорстокість і вбивства завжди асоціюються з чоловіками, та інколи жінки здатні серйозно перевершити «сильну половину людства». Хоча соціальне становище жінок упродовж десятиліть мінялося, рівень злочинності жінок залишався нижчим за рівень злочинності чоловіків у 5–7 разів. І це незважаючи на те, що кількість жінок у країні більша, ніж чоловіків. Та останнім часом темпи приросту числа виявлених жінок-злочинниць випереджають відповідні темпи приросту чоловіків-злочинців. За останні три роки кількість жінок, осуджених за вчинення насильницьких злочинів, зросла у чотири рази.

Сучасний стан насильницької жіночої злочинності визначає як традиційні причини і умови, так і численні явища та процеси, які впливають із сучасних кризових ситуацій в політичній, економічній, соціальній, трудовій та інших сферах. Зміни в системі злочинних проявів пов'язані зі змінами в соціально-психологічній зовнішності особи злочинця, детермінованого суспільними стосунками. Всі ці фактори повинні враховуватися правниками при розробці і вдосконаленні заходів боротьби із цим видом злочинності.

Насильницькі злочини не були протягом багатьох років характерними для жінок і здійснювалися ними, як правило, в сімейно-побутовій сфері. Практика покажує, що ці злочини часто носять ситуативний характер і є реакцією на подружню невірність, пияцтво і знущання з боку чоловіків або співмешканців. Невлаштованість сімей, матеріальні нестатки впливають на жінку найсильніше. Психологічно це веде до накопичення негативних емоцій, які приховуються, стримуються до певного часу, та які прориваються у вигляді родинних скандалів, що закінчуються почасти насильством, спричиненням тілесних ушкоджень, вбивствами, не кажучи вже про образи та побої.

Як показують дані кримінально-правової характеристики, кожна четверта жінка, яка відбуває покарання, винна в насильницькому злочині.

Злочинно-насильницька поведінка жінок відрізняється деякими психологічними особливостями. Специфіка жіночої поведінки полягає в гострому сприйнятті окремих явищ дійсності, підвищеному емоціональному реагуванні на них, у наданні більшій значущості окремим фактам міжособових стосунків.

При аналізі жіночої насильницької злочинності і психологічних особливостей жінок-злочинниць одним з найбільш складних є питання про причини зростання злочинів, які здійснюються жінками. Одне із джерел жіночої злочинності — життєві колізії в сім'ї, крах життєвих стратегій, тривалий досвід моральної поведінки, суттєві прогалини у сфері жіночого виховання. Примітивність, інфантильність, крайня обмеженість інтересів, емоційна та інтелектуальна тупість — такі загальнопсихологічні передумови жіночої девіантності. Жінка все більше наближається до чоловіка, у тому числі і кримінально, соціально уподібнюючись йому, залучаючись до господарського обігу. Соціальна грань між чоловіком і жінкою блякне одночасно у всіх сферах суспільного життя і діяльності — як правомірної, так і злочинної.

Жінки, на відміну від чоловіків, найчастіше заздалегідь планують вчинення злочину. Це стосується не лише вчинення групових злочинів, але і вчинення злочинів поодиночі. При розробці плану злочину жінки часто виявляють неабияку винахідливість, нестандартність мислення, хитрість і вигадку, прагнення забезпечити собі «алібі».

Дуже важливе значення має жіноча чуттєвість як складова психіки. Будь-які, навіть найуніфікованіші людські поривання і бажання, проходячи через свідомість жінки, набувають певного специфічного забарвлення, джерелом якого перш за все є жіноча чуттєвість. Саме гіпертрофована чуттєвість є рідною сестрою жорстокості, особливо якщо вона має або природні аномалії, або позбавлена можливості нормального функціонування внаслідок тих чи інших обставин. Ось чому жорстокість жінок-злочинців ніколи не буває послідовною і продуктивною, на відміну від жорстокості чоловіків [5, 185].

У нашому суспільстві значного поширення набули процеси, які дестабілізують стосунки між людьми, породжують ворожість одного до одного, їх невпевненість у собі, у своєму майбутньому, незадоволення сьогоденням. У випадках вбивства малолітніх дітей на перший план вирушають особисті особливості матері-вбивці: жорстокість, егоїзм, гранична розбещеність, розлютованість та інші нижчі риси.

Особливе місце займає специфічний злочин жінок — убивство дитини, народження на світ якої жінці не потрібне, бо це пов'язано з ускладненнями в її житті. Дуже часто цей злочин вчиняється з особливою жорстокістю (викидають у сміттєпровід, позбавляють їжі, залишають на морозі, топлять). На жаль, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (дітовбивство) вчинювалось і вчинюється в нашому суспільстві. Вивчення даних офіційної статистики свідчить про сталість питомої ваги дітовбивств у структурі умисних вбивств, яка за період 1993–2005 рр. в середньому становить 0,6 %. Водночас у загальному масиві злочинів дітовбивства утворюють невеликий відсоток. За останні 13 років в Україні зареєстровано 370 умисних вбивств матір'ю своєї новонародженої дитини. Але дітовбивства є високо-латентними злочинами, що свідчить про необхідність наполегливої профілактики, спрямованої на запобігання вчиненню цих злочинів.

Психологи не можуть однозначно відповісти на питання, що стосується жіночої насильницької злочинності, про причини цього соціального зла. Одні стверджують, що виною цьому є пропаганда насильства в засобах масової інформації. Інші у всьому звинувачують соціальні умови. Але факти свідчать про те, що насильство існує не лише в економічно неблагополучних сім'ях.

У загальній структурі жіночої злочинності значну вагу займають злочини проти особи, що здійснюються в гострих криміногенно-конфліктних ситуаціях і обумовлені негативними сторонами побутових і сімейно-побутових стосунків. Таке становище визначається, певне, явищами фактичної нерівності статей у побуті, що загострюють внутрішньосімейні стосунки, невиправданою відмінністю у становищі, яке займає жінка в системі суспільних відносин і при виконанні сімейно-побутових обов'язків, негативними явищами і протиріччями, що виникають при розузгодженні виробничих і родинних ролей.

Вчинення жінками злочинів, зокрема, насильницьких, із виявом агресивності, жорстокості, — явище для суспільства надзвичайне, яке більш суворо засуджується ним, ніж чоловіча злочинність. На жаль, збільшується частка в жіночій злочинності грабежів, розбійних нападів, які раніше вважалися суто «чоловічими» злочинами.

Зближення характеристик чоловіків, які скоюють злочини, і жінок може бути пов'язане зі зміною соціального статусу жінки, її професійною зайнятістю, її становищем у сім'ї. Вияв одних і тих же негативних процесів соціальної дійсності при дії на поведінку чоловіків і жінок отримує неадекватне віддзеркалення у їхній свідомості, різне сприйняття призводить до різної криміногенної дії [6, 210].

Таким чином, жіноча насильницька злочинність найчастіше здійснюється на ґрунті нездорових сімейно-побутових стосунків, причому в місті більше передумов для вчинення вказаних злочинів. Аналіз мотивів вчинення злочину показує, що часто вони обумовлені важким соціальним та економічним становищем жінки в системі суспільних відносин. На загальному фоні зростання насильства, напруженості і конфліктності в країні насильницькі злочини, що здійснюються жінками, є віддзеркаленням етичного стану суспільства.

Виділення насильства в самостійну соціальну проблему — тільки перший крок, спрямований на її вирішення. На цьому шляху виникає ряд перешкод: відсутність чітких визначень і теоретичної бази; відсутність вичерпної інформації про ступінь поширення і причини застосування насильства; відсутність дійового закону, що забезпечує захист жертв насильства.

Література

1. Гилинский Я. И. *Насилие: природа или история? / На перепутьях истории и культуры. Труды СПб. филиала института социологии РАН.* — СПб., 1995. — С. 206.
2. Шарапов Р. Д. *Насилие в уголовном праве (понятие, классификация, совершенствование механизма уголовно-правового предупреждения). Автореф. ... докт. юрид. наук.* — Екатеринбург, 2006. — С. 3.
3. Сердюк Л. В. *Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование.* — М., 2002. — С. 165.
4. Антонян Ю. М. *Жестокость в нашей жизни.* — М., 1995. — С. 60.
5. Гитин В. Г. *Эта покорная тварь — женщина.* — Харьков, 1997. — С. 185.
6. Попова С. А. *Преступность и духовность.* — М., Российская криминологическая ассоциация, 2008. — С. 264.

Т. В. Родионова, соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОСОБЕННОСТИ ПРЕСТУПНО-НАСИЛЬСТВЕННОГО ПОВЕДЕНИЯ ЖЕНЩИН

РЕЗЮМЕ

Необходимо дальнейшее научное изучение причин и структуры женской насильственной преступности в Украине, которое имеет большое значение для глубокого познания объективных и субъективных истоков этого криминального явления, а также для выработки предупредительных мер противодействия рассматриваемой группы противоправных деяний.

Ключевые слова: женская преступность, насильственные преступления, уголовная ответственность, общественно-правовое поведение, преступно-насильственное поведение, женская агрессия.

УДК 343.195.3

Б. П. Сірко, директор Навчально-консультаційного центру

з юридичним коледжем у м. Чернівці Національного університету
«Одеська юридична академія»
вул. Барбюса, 6, Чернівці, 58000, Україна

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСПОРТНОЇ ПРОКУРАТУРИ: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

В статті досліджуються проблеми розвитку та шляхи удосконалення правового регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури. Автор формулює власне бачення з приводу розвитку правового регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури. На підставі проведеного аналізу нормативних актів, які регулюють організацію та діяльність транспортної прокуратури, пропонує їх класифікацію.

Ключові слова: прокуратура, транспортна прокуратура, організація та діяльність транспортної прокуратури.

Важливо зазначити, що сьогодні транспортні прокуратури, здійснюючи нагляд за додержанням і застосуванням законів на транспорті, активно сприяють реалізації державної політики у сфері транспортної системи України. Проте така діяльність прокуратури України потребує чітко визначених правових основ її здійснення, оскільки від цього залежить ефективність нагляду за додержанням і застосуванням законів у вказаній сфері суспільних відносин. Адже ст. 1 Закону України «Про транспорт» зазначає, що розвиток і вдосконалення транспорту здійснюється відповідно до державних цільових програм з урахуванням його пріоритету та на основі досягнень науково-технічного прогресу і забезпечується державою [1].

Найбільш вагомими науковими дискусіями, що стосуються проблем правового регулювання організації та діяльності прокуратури в цілому в сучасній науковій думці, належать таким провідним науковцям та правникам, як В. І. Бабенко, О. О. Зархін, Г. Мурашин, Ю. Є. Полянський, О. Ф. Скакун, А. О. Собакар, С. В. Таранушич, Ю. Шемшученко та ін. Однак проблемам, пов'язаним із дослідженням правового регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури, дослідники в галузі права належної уваги не приділяли. В такому випадку актуальність вказаного дослідження зумовила вирішення наступних завдань: дослідити систему нормативно-правових актів, які регулюють організацію та діяльність транспортної прокуратури в Україні, провести їх класифікацію та дослідити проблеми розвитку і шляхи їх удосконалення.

Аналіз державно-правової практики у сфері забезпечення безпеки на транспорті дозволяє констатувати помітну активізацію нормотворчої роботи уповноважених органів, що, в свою чергу, призвело до збільшення законодавства (тільки за останні п'ять років було видано більше 100 нормативно-правових актів різної юридичної сили) та труднощів засвоєння розпоряджень не тільки їх безпосередніми виконавцями, але й іншими суб'єктами правоохоронної діяльності. Значна частина законодавства, на жаль, не відображає сьогоденних потреб захисту об'єктів безпеки у зв'язку із змінами соціально-економічних умов. Крім того, як зазначає А. О. Собакар, у законодавстві, яке регулює відносини у сфері функціонування транспорту та його безпеки, чимало прогалин, які заповнюються нормативними

актами, але останні не повною мірою захищають інтереси громадян і недостатньо враховують відповідальність фізичних і юридичних осіб [2, 73].

Отже, недосконалість нормативно-правових актів правового регулювання організації і діяльності транспортної прокуратури, наявність прогалин та суперечностей певною мірою викликані недостатньо ефективною дією правових відносин, які формуються у сфері прокурорської діяльності та системі права України в цілому. У зв'язку з цим для того щоб уникнути вказаних проблем, ефективна робота транспортної прокуратури повинна формуватися на адекватному правовому регулюванні існуючих в даній сфері суспільних відносин.

Сьогоднішнє правове становище транспортної прокуратури визначається Конституцією України, Декларацією про державний суверенітет України, Актом проголошення незалежності України, Законом України «Про прокуратуру», транспортним та іншим чинним законодавством, а також указами Президента України, наказами Генерального прокурора України.

Правовідносини щодо здійснення прокурорського нагляду за додержанням законів на транспорті завжди пов'язані з інтересами їх учасників. У зв'язку з цим важливим є забезпечення належного їх правового регулювання. При цьому характер правового регулювання має визначатися з урахуванням двох цілей, з одного боку — чіткого закріплення повноважень органів прокуратури, що дає змогу повно та ефективно виконувати покладені на них завдання, функції та реалізувати надані права у сфері нагляду за додержанням законів на транспорті, з другого — забезпечення додержання прав, свобод та законних інтересів учасників досліджуваної групи правовідносин [3, 29–30].

В такому випадку для того щоб дослідити специфіку правового регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури, необхідно визначитись із його сферою, межами, напрямками та механізмом. Виходячи із загального розуміння в юридичній науці відносно сфери правового регулювання, яка вказує на те, якою галуззю права регулюється певний вид суспільних відносин, то під сферою правового регулювання можна розуміти систему суспільних відносин, яка врегульована за допомогою права (правових засобів) [14, 290–291; 12, 74]. В нашому випадку сферою правового регулювання є суспільні відносини, які складаються з приводу організації та здійснення прокурорського нагляду за додержанням законів на авіаційному, автомобільному, залізничному, повітряному, морському, річковому і трубопровідному транспорті незалежно від їх форм власності та відомчої приналежності.

Суттєві особливості в діяльності транспортних прокуратур визначаються тим, що реалізація загальних завдань, застосування правових засобів нагляду здійснюється з урахуванням специфіки роботи транспорту [5, 40]. Крім того, ще однією особливістю правової природи транспортної прокуратури є той факт, що її організація та діяльність регулюється правовими нормами різноманітних галузей права. В даному випадку мова йде про норми конституційного, адміністративного, кримінального, транспортного законодавства України. Як слід здійснюючи прокурорський нагляд за додержанням законів на авіаційному, автомобільному, залізничному, повітряному, морському, річковому і трубопровідному транспорті, прокурори повинні володіти не тільки методикою та тактикою його проведення, але й особливостями (специфікою) правового регулювання піднаглядних об'єктів.

В юридичній літературі під межами правового регулювання розуміються «засоби владно-вольового впливу держави в особі її органів на суспільні відносини, поведінку людини» [6, 494]. Межі правового регулювання встановлюють рамки поширення права, оскільки ніхто не буде заперечувати той факт, що врегулювати усі відносини, які пов'язані з діяльністю транспорту, та які визначають умови перевезень, порядок використання засобів транспорту, шляхів сполучення, організації безпеки руху, охорони громадського порядку, пожежної безпеки, санітарні

галузей права, але й різні види транспорту, які знайшли закріплення у відповідних нормативно-правових актах, зокрема: 1) Законах України «Про прокуратуру», «Про транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про автомобільний транспорт», «Про транспортно-експедиторську діяльність», «Про міський електричний транспорт», «Про залізничний транспорт» та інших; 2) Кодексах України: Кодексі торговельного мореплавства України, Повітряному, Кримінальному, Цивільному, Господарському, Митному та ін.

Виходячи із аналізу п.п. 1 та 3 ст. 19 Закону України «Про прокуратуру», які стосуються відповідності актів, що видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, вимогам Конституції України і чинному законодавству та додержання законів, що стосуються економічних, міжнаціональних відносин, охорони навколишнього середовища, митниці та зовнішньоекономічної діяльності, можна прийти до висновку відносно доцільності утворення транспортних прокуратур із законодавчим закріпленням їх правового статусу [8].

Недоліком окремих нормативно-правових актів є той факт, що вони, регулюючи суспільні відносини на різноманітних видах транспорту, не вказують на здійснення прокурорського нагляду за додержанням законів на авіаційному, автомобільному, залізничному, повітряному, морському, річковому і трубопровідному транспорті. Зокрема такі норми відсутні в Законах України «Про транспорт», «Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період», «Про трубопровідний транспорт», «Про автомобільний транспорт», «Про міський електричний транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про перевезення небезпечних вантажів», тощо. Наслідком прийняття вказаних законодавчих актів є те, що коли вони вводилися в дію, в Україні активно проходило реформування транспортних прокуратур, які були пов'язані в певний період із їх ліквідацією. На нашу думку, дані факти вкотре вказують на доцільність прийняття відповідного нормативно-правового акту, який би закріпив правовий статус транспортних прокуратур. Завершуючи аналіз нормативних актів, які регулюють організацію та діяльність транспортної прокуратури, слід зазначити, що на розвиток їх правового регулювання організації та діяльності впливає удосконалення та розвиток законодавства і навпаки.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [7]. У зв'язку з цим, коли вони регулюють відносини, пов'язані із додержанням законодавства на транспорті, дані міжнародні акти є одним із елементів механізму правового регулювання організації та діяльності транспортних прокуратур. Більш того, у ст. 3 Закону України «Про прокуратуру» зазначено, що органи прокуратури в установленому порядку в межах своєї компетенції вирішують питання, що впливають із загальноновизначених норм міжнародного права, а також укладених Україною міждержавних договорів [8].

У процесі міжнародного співробітництва особливе значення має додержання міжнародно-правових норм, які діють на території України, угод, укладених Генеральною прокуратурою України з органами іноземних держав, що є обов'язковим для усіх прокурорських установ та їх відповідальних працівників у межах їхньої компетенції. Для забезпечення цієї роботи в структурі Генеральної прокуратури України діє міжнародно-правове управління, яке є її самостійним підрозділом. Положення про нього затверджено Наказом Генерального прокурора України від 2 серпня 2007 року. Ефективна реалізація даного Положення має позитивно вплинути на здійснення прокуратурою її міжнародних функцій [9, 24].

Можна погодитись із думкою С. В. Тарантушич з приводу того, що ратифіковані міжнародно-правові акти у сфері дотримання законодавства на транспорті, та які у зв'язку з цим становлять правову основу організації та діяльності транспорт-

них прокуратур, можна звести у дві групи: 1) загальні, в яких права громадян у галузі транспорту визначаються в системі інших основних прав людини, до яких ми відносимо: Загальну декларацію прав людини; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини; 2) спеціальні, які безпосередньо стосуються дотримання законодавства на транспорті [3, 44].

До наступної групи системи нормативно-правових актів, які регулюють організацію та діяльність транспортної прокуратури, відносяться підзаконні нормативно-правові акти, які поділяються на загальні та відомчі. До загальних ми відносимо: укази і розпорядження Президента України, видані в межах його компетенції і є обов'язковими до виконання на території України; акти (постанови та розпорядження) Кабінету Міністрів України, видані в межах його компетенції, які є самостійними загальними актами управління, поширюються на всю територію країни. Зокрема, до актів Президента України ми відносимо: Указ Президента України «Про заходи щодо посилення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом», Указ Президента України про затвердження «Положення про Міністерство транспорту та зв'язку України» та інші. В свою чергу, до нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, які стосуються діяльності транспортних прокуратур, необхідно віднести такі: Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку міського електротранспорту на 2007–2015 роки», Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення нагляду за забезпеченням безпеки руху на транспорті» та інші.

Однак одне із найсуттєвіших значень у системі нормативно-правових актів, які регулюють діяльність транспортних прокуратур, займають відомчі нормативно-правові акти як органів прокуратури, так і міністерств та відомств з питань додержання законодавства на транспорті.

Підзаконні нормативно-правові акти органів прокуратури у досліджуваній нами сфері можна звести у такі групи: 1) ті, які стосуються загальних засад організації наглядової діяльності; 2) ті, які безпосередньо спрямовані на організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про охорону навколишнього середовища; 3) ті, які визначають правовий статус структурних підрозділів з питань нагляду за додержанням законодавства на транспорті; 4) ті, які регулюють організаційні та управлінські аспекти діяльності органів прокуратури в цілому та транспортних прокуратур зокрема [10, 38–59; 3, 46].

В такому випадку до відомчих нормативно-правових актів прокуратури, які стосуються загальних засад організації наглядової діяльності, можна віднести накази Генерального прокурора України: Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів щодо захисту прав і свобод громадян, держави та публічних інтересів, Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять дізнання та досудове слідство та інші.

До наступної групи підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють діяльність транспортних прокуратур, можна віднести ті, які безпосередньо спрямовані на організацію прокурорського нагляду за додержанням законів на транспорті: наказ Генерального прокурора України від 19 вересня 2005 р. № 3/3гн «Про сферу та особливості організації діяльності органів прокуратури на транспорті».

На нашу думку, здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів на транспорті органами прокуратури в цілому, а саме залежно від напрямку їх основної діяльності, знижує його ефективність у досліджуваній нами сфері. Виходить, що нагляд за додержанням і застосуванням законів на транспорті є другорядною функцією деяких прокурорів, наприклад військових, природоохоронних тощо, що ще раз підкреслює доцільність створення окремих структурних підрозділів —

транспортних прокуратур, основним призначенням яких був би нагляд за додержанням і застосуванням законів на транспорті.

Дана позиція неодноразово знаходила своє відображення у юридичній літературі. На вказані моменти правового регулювання діяльності спеціалізованих прокуратур неодноразово звертали свою увагу С. В. Таранушич, В. І. Бабенко та О. О. Зархін [10, 38–59; 11, 32–51; 3, 50].

До відомчих наказів прокуратури слід також віднести й ті, які регулюють організаційні та управлінські аспекти діяльності органів прокуратури в цілому та транспортних прокуратур зокрема. До них відносяться наступні накази, інструкції та положення відомчого характеру: Про затвердження Регламенту Генеральної прокуратури України, Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України, Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України та інші. Приведені вище накази містять адміністративно-правові норми і у зв'язку з цим регулюють зовнішні та внутрішні адміністративно-правові відносини, обов'язковим учасником яких є орган прокуратури або її представник.

Важливе значення для здійснення нагляду за додержанням законів про охорону навколишнього середовища мають роз'яснення, що містяться в рішеннях Конституційного Суду України, постановах Пленуму Верховного Суду України з питань застосування транспортного законодавства.

Таким чином, на підставі аналізу норм чинного законодавства України та юридичної літератури, можна зробити висновок, що правове регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури базується на загальних законодавчих засадах щодо умов та вимог їх здійснення і конкретизується в системі окремих нормативно-правових актів, що включає, принаймні, такі основні види її правового регулювання: а) конституційні основи регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури; б) правове регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури, що базується на нормах Законів України та підзаконних актах, прийнятих на його розвиток; в) правове регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури нормами різних галузей законодавства; г) правове регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури нормами галузей законодавства, які визначають підстави та особливості притягнення винних осіб до дисциплінарної, адміністративної, майнової та кримінальної відповідальності; д) правове регулювання організації та діяльності транспортної прокуратури нормами міжнародного права.

Література

1. Закон України «Про транспорт» від 10 листопада 1994 року // *Відомості Верховної Ради України*. — 1994. — № 51. — Ст. 446.
2. Собакарь А. О. *Правове регулювання безпеки польотів на авіаційному транспорті в Україні*. / А. О. Собакарь // *Право і суспільство*. — № 2. — 2010. — С. 72–79.
3. Таранушич Сергій Васильович. *Організаційно-правові аспекти діяльності природоохоронної прокуратури*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / С. В. Таранушич; Академія адвокатури України. — К., 2007. — 217 с.
4. С. С. Алексеев *Общая теория права. В двух томах. Т. I.* — М.: Юрид. лит. 1981. — 361 с.
5. Полянский Ю. Е. *Общий надзор, осуществляемый транспортной прокуратурой на железнодорожном транспорте: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.09* / Ю. Е. Полянский; Одесский Ордена Трудового Красного Знамени Государственный Университет им. И. И. Мечникова. — Одесса. — 1983. — 207 с.
6. Скакун О. Ф. *Теория держави і права: Підручник / Пер. з рос./* О. Ф. Скакун; — Харків: Консум, 2001. — 656 с.
7. Конституція України // *Відомості Верховної Ради України*. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
8. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року // *Відомості Верховної Ради України*. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

9. Шемшученко Ю., Мурашин Г. Прокуратура України в системі міжнародного співробітництва. / Ю. Шемшученко, Г. Мурашин // Вісник Академії прокуратури України. — № 1(13). — 2009. — С. 23–29.

10. Бабенко Володимир Іванович. Організаційно-правові аспекти прокурорського нагляду за додержанням законів про охорону довкілля: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / В. І. Бабенко; Одеська національна юридична академія. — О., 2004. — 238 с.

11. Зархін О. О. Проблеми нагляду військового прокурора за розслідуванням злочинів: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / О. О. Зархін; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2002. — 195 с.

Б. П. Сирко, директор Учебно-консультационного центра

с юридическим колледжем в г. Черновцы
Национального университета «Одесская юридическая академия»
ул. Барбюса, 6, Черновцы, 58000, Украина

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРАНСПОРТНОЙ ПРОКУРАТУРЫ: ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И ПУТИ СУЩЕСТВОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Деятельность прокуратуры Украины нуждается в четко определенных правовых основах её осуществления, поскольку от этого зависит эффективность надзора за соблюдением и применением законов в указанной сфере общественных отношений. На основании исследования в данной сфере и используя полученные результаты, формулируется позиция автора относительно развития правового регулирования организации и деятельности транспортной прокуратуры. На основании проведенного анализа нормативных актов, которые регулируют организацию и деятельность транспортной прокуратуры, предлагается их классификация.

Ключевые слова: прокуратура, транспортная прокуратура, организация и деятельность транспортной прокуратуры.

Р. В. Стойловський, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 135 КК УКРАЇНИ

Автор досліджує об'єкт кримінально-правової охорони та його місце в системі ознак складу злочину, а також особливостей встановлення його у процесі кваліфікації злочинів.

Ключові слова: об'єкт злочину, залишення в небезпеці, небезпечний для життя та здоров'я стан, самозбереження, безпорадний стан, заподіяння шкоди.

За останні роки були прийняті ряд важливих міжнародно-правових документів, які закріплюють основні права і свободи людини, тому все більшої актуальності набуває діяльність законодавчого органу України, який має привести національне законодавство у відповідність із міжнародними актами. Така діяльність має відповідні напрями. Так, дотримуючись принципу гуманізму, який на сьогодні є одним з основоположних принципів побудови розвиненого демократичного суспільства, кожна цивілізована держава прагне виявляти максимальну увагу до тих громадян, які з різних причин позбавлені можливості піклуватися про себе самостійно. В зв'язку з цим одним з головних завдань соціальної політики будь-якої країни є забезпечення життєво важливих потреб та інтересів осіб, які належать до категорії безпорадних. Для реалізації цього завдання необхідна активна участь усіх членів суспільства. Не випадково принцип взаємодопомоги, що є основою існування людства, був закріплений у правилах людського співіснування як невід'ємна норма поведінки людей вже з моменту появи найперших суспільних утворень.

В Україні найвищою соціальною цінністю є життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини, це закріплено в статті 3 Конституції України [1, 4]. На сьогоднішній день це дуже важливе завдання реалізується через систему відносин, в яких як на державу, так і на громадян покладаються певні обов'язки щодо надання допомоги людям, які з тих або інших причин опинилися в небезпечному для життя стані й не здатні вжити заходів щодо самозбереження, а також встановлюється відповідальність за їх невиконання. Стаття 135 КК України встановлює кримінальну відповідальність за завідоме залишення в небезпеці особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані й позбавлена можливості вжити заходів щодо самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан [2, 278].

Протягом тривалого часу ці проблеми досліджували різні вчені, такі як: І. Горелік, О. Горелік, В. Малінін, П. Орлов, П. Андрушко, М. Хавронюк та ін. Але й сьогодні залишається низка невирішених загальних питань стосовно тлумачення змісту та ознак цього злочину. Це стосується також й об'єкта залишення в небезпеці. Потрібно додати, що для цього є і об'єктивні причини, тому що наприклад сьогодні ст. 135 КК України застосовують також у контексті захисту прав хворих дітей (у тому числі на ВІЛ/СНІД). Ця стаття також може бути застосована до батьків чи опікунів, які не дбають належно про здоров'я малолітніх дітей, не направляють

їх на лікування або самостійно не лікують вдома тощо. Адже сьогодні в Україні є багато випадків, коли батьки з різних причин відмовляються від лікування хворої дитини. Зрозуміло, що в таких випадках батьки наражають дітей на небезпеку. Залишення в небезпеці належить до злочинів, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини, оскільки вона не спрямована на заподіяння шкоди життю і здоров'ю особи, а створює для них загрозу.

При дослідженні ознак об'єкта вказаної кримінально-правової заборони необхідно детальніше розглянути родовий та безпосередній об'єкти. Родовим об'єктом залишення в небезпеці є життя та здоров'я особи. Стосовно безпосереднього об'єкта існує певна дискусія. Так, Ш. С. Рашковська [3, 46] вважала, що безпосереднім об'єктом залишення в небезпеці є життя і здоров'я особи, А. А. Піонтковський [4, 140], В. Д. Меньшагін [5, 319] — життя та здоров'я особи, яка перебуває в безпорадному стані.

На думку П. І. Орлова, основним безпосереднім об'єктом залишення в небезпеці є суспільні відносини взаємодопомоги, які існують у відповідності з об'єктивною необхідністю забезпечити життя безпорадної особи. Він стверджував, що саме на ці суспільні відносини посягає даний вид злочину. А в цьому виді злочинної бездіяльності, якщо він спричинив наслідки, небезпечні для життя та здоров'я, виокремлює поряд з основним безпосереднім об'єктом ще й додатковий, яким є життя та здоров'я особи, обґрунтовуючи це тим, що настання даних наслідків є кваліфікуючою ознакою, та вказує на підвищену суспільну небезпеку вказаного злочинного діяння [6, 17–18].

Н. Ф. Кузнецова, критикуючи авторів, які відносять залишення в небезпеці до посягань на життя і здоров'я, зазначає, що таке розуміння залишення в небезпеці «...призводить до спотворення дійсного змісту складу залишення в небезпеці і, насамперед, об'єкта цього злочину. На її думку, об'єктом залишення в небезпеці є не життя і здоров'я особи, що дійсно перебувають поза складом злочину, а безпека особи» [7, 56, 82].

На нашу думку, ці визначення надмірно розширюють його межу, не враховуючи, що відносини, які забезпечують безпеку особи як об'єкт цього злочину, є в першу чергу відносинами взаємодопомоги.

В цілому суспільстві існує безліч відносин, які забезпечують безпеку особи як безпосередньо, так і у зв'язку з її діяльністю в різних сферах суспільного життя. Сукупність цих відносин відповідно до їх цільового призначення можна представити у вигляді певної системи, в якій відокремлені групи суспільних відносин, що виступають як елементи, утворюють таким чином її структуру. Саме тому поняття «безпека» є достатньо широким.

Натомість І. І. Горелік, звертаючи увагу на те, що в статті КК України, яка передбачає відповідальність за залишення в небезпеці, йдеться про «небезпечний для життя стан», доходить висновку, що безпосереднім об'єктом кримінально-правової охорони є життя людини [8, 4]. Прихильники наведеної теорії іноді цю думку уточнюють, вказуючи, що таким об'єктом є «життя особи, якому загрожує серйозна небезпека» або «життя, якому загрожує реальна небезпека». З цією точкою зору можна погодитись, але лише враховуючи саме формулювання змісту диспозиції ч. 1 ст. 135 КК України.

Тому, при проведенні аналізу юридичної конструкції ч. 1 ст. 135 КК України та ч. 1 ст. 137 КК України можемо дійти висновку, що в першому випадку основним безпосереднім об'єктом є лише життя особи, а в другому — життя та здоров'я. На нашу думку, стосовно об'єкта злочину, передбаченого ч. 1 ст. 135 КК України, у диспозиції цієї норми існує прогалина. У вищезазначеній нормі не вказано на ще один основний безпосередній об'єкт — здоров'я особи, як це зроблено у ч. 1 ст. 137 КК України. Однак, можливо, законодавець свідомо визначив лише один основний безпосередній об'єкт, ураховуючи ступінь суспільної небезпеки зазначеного діяння

ня. Але ми вважаємо, що найбільш імовірним є перший варіант. Водночас ми не погоджуємося з точкою зору науковців, які вказують, що безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 135 КК України, є життя та здоров'я, адже в самій конструкції вказаної статті об'єктом визнається лише життя, тому не слід ототожнювати родовий та безпосередній об'єкти досліджуваного злочину. Це ж стосується і ч. 2 та ч. 3 ст. 135 КК України. Однак якщо брати до уваги наслідки, що передбачені ч. 3 цієї норми, і визначати стосовно них основний безпосередній об'єкт, то в цьому разі ним буде життя та здоров'я особи.

Отже, якщо визначати об'єкт кримінально-правової охорони лише відповідно до самого поняття «об'єкт» (суспільні відносини, на які посягає злочинне діяння) і конструкції норми, то основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 135 КК України, є лише життя особи, якщо тлумачити цю норму буквально.

Розглядаючи об'єкт вищезазначеного злочинного посягання, слід розкрити поняття «життя» та «здоров'я». Розглянемо спочатку поняття «життя». Закон охороняє від злочинних посягань не життя людини саме по собі як поняття біологічне, повністю підпорядковане закономірностям природи, а життя людини як необхідну передумову виникнення існування і розвитку суспільних відносин. Життя людини в цій якості набуває значення явища соціального.

Питання про початок життя людини є одвічно спірним. Однак за останній час кількість прихильників на користь його однозначного вирішення помітно збільшилась. Можливо, це пояснюється зниженням інтересу до цього питання у юридичній літературі. Визначення початкового моменту життя має надзвичайно важливе значення для розмежування різних складів злочинів та вирішення питання про правомірність (неправомірність) евтаназії. Початковим моментом життя людини як об'єкта злочинного посягання слід вважати її народження. Так, відповідно до ч. 2 ст. 135 КК України мати посягає на життя та здоров'я новонародженої дитини шляхом злочинної бездіяльності, порушуючи таким чином право новонародженої дитини на життя та здоров'я, що охороняється діючим законодавством.

Кінцевим моментом життя вважається біологічна смерть, тобто момент, коли внаслідок припинення роботи серця відбулися незворотні процеси розпаду клітин центральної нервової системи. Від біологічної смерті відрізняють клінічну, коли, незважаючи на припинення дихання і серцебиття, протягом дуже короткого часу життя в організмі не припиняється і його життєздатні функції можуть бути відновлені. Отже, посягання на життя можливе лише від моменту народження і до моменту біологічної смерті.

Здоров'я звичайно прийнято визначати як нормальне функціонування тканин й органів тіла людини. Закон рівною мірою охороняє здоров'я будь-якої людини незалежно від того, яким би не було це здоров'я фактично (здоров'я бездоганно здорової людини, здоров'я хворого, божевільного, людини, яка перебуває в безнадійному стані внаслідок травм, хвороби тощо), а також незалежно від її моральних якостей, віку (немовляти, особи літнього віку), службового становища тощо.

Ураховуючи, що законодавець у ст. 135 КК України визначив як безпосередній об'єкт лише життя особи, то це означає, що єдиним можливим наслідком є її смерть. Однак у ч. 3 ст. 135 КК України передбачено як наслідок не лише смерть особи, а й інші тяжкі наслідки.

З огляду на вищезазначене, виникає питання, чи може в даному випадку охоронятися лише життя особи, якщо в диспозиції ч. 3 ст. 135 КК України зазначено й інші тяжкі наслідки? Також у цьому разі необхідно зважати й на положення ч. 1 зазначеної статті, де вказано на завідоме залишення в небезпеці особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані. Тобто у цьому разі винна особа розуміє, що залишає іншу особу в небезпечному для життя стані. Однак, зважаючи на те, що ч. 3 ст. 135 КК України передбачає не лише настання смерті, а й інших тяжких наслідків, тобто може бути спричинена шкода не лише життю, а й здоров'ю, слід у диспози-

ції ч. 1 даної статті вказати на небезпечний не лише для життя, а й здоров'я стан, що автоматично передбачатиме такий же стан для частин 2, 3 ст. 135 КК України, оскільки зазначені диспозиції є бланкетними.

Отже, головними завданнями проведеного дослідження є: а) обґрунтування актуальності й важливості для кримінально-правової науки розгляду питань об'єкта злочину, передбаченого ст. 135 КК України, та його значення для правозастосовної діяльності; б) з'ясування місця об'єкта кримінально-правової охорони при залишенні в небезпеці в системі ознак складу злочину, а також особливостей встановлення його у процесі кваліфікації злочинів.

Література

1. Конституція України : ТОВ «Одіссей». 2008 р. — 48 с.
2. Уголовный кодекс Украины : научно-практический комментарий. Издание третье, переработанное и дополненное/Отв. ред. Е. Л. Стрельцов. — Х.: ООО «Одиссей», 2006. — 864 с.
3. Рашковская Ш. С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности / Рашковская Ш. С. — М. : ВЮЗИ, 1959. — 126 с.
4. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права / Пионтковский А. А. — М. : Наука, 1971. — Т. 5. — 678 с.
5. Меньшагин В. Д. Советское уголовное право / В. Д. Меньшагин, З. А. Вышинская. — М., 1950. — 345 с.
6. Орлов П. И. Уголовная ответственность за оставление в опасности потерпевшего при автопроисшествии : [учеб. пособие]. — Х. : Юрид. ин-т, 1982. — 91 с.
7. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий / Кузнецова Н. Ф. — М. : Госюриздат, 1958. — 218 с.
8. Горелик И. И. Ответственность за оставление в опасности по советскому уголовному праву / И. И. Горелик. — Государственное издательство юридической литературы. — М., 1960. — 72 с.

Р. В. Стойловский, аспирант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

**ХАРАКТЕРИСТИКА ОБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ,
ПРЕДУСМОТРЕННОГО ст. 135 УК УКРАИНЫ**

РЕЗЮМЕ

Проанализировав законодательство, а также имеющиеся точки зрения ученых, работавших над проблемой определения объекта преступления оставления в опасности, мы приходим к выводу, что при определении непосредственного объекта преступления, предусмотренного КК Украины, законодатель допустил ошибку в юридической технике данной нормы, которая заключается в существовании пробела в диспозиции указанной статьи. В данной статье законодатель признает объектом уголовно-правовой охраны лишь жизнь лица, хотя еще одним объектом должно быть здоровье беспомощного лица, которое находится в опасном для жизни состоянии. Таким образом, диспозиция этой нормы должна указывать на опасное состояние не только для жизни, но и для здоровья лица.

Ключевые слова: объект преступления; оставление в опасности; опасный для жизни и здоровья состояния; самосохранение; беспомощное состояние; причинение вреда.

УДК 343.26

Н. А. Сторчак, старший викладачМиколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
вул. Адміральська, 4а, Миколаїв, 54000, Україна, 0501828953

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

В статті комплексно досліджуються проблеми, пов'язані із призначенням та виконанням покарання у виді позбавлення волі на певний строк, прояви та наслідки такого покарання, які ускладнюють досягнення його цілей, і з їх урахуванням визначається доцільність застосування позбавлення волі.

Ключові слова: покарання, позбавлення волі на певний строк, засуджений до позбавлення волі на певний строк, установи виконання покарань.

Реалізація завдання побудови правової держави в будь-якій країні передбачає збереження ефективних форм і методів державної діяльності, визнання існуючих проблем та застосування оптимальних підходів до їх вирішення. Це стосується й сфери каральної політики, зокрема призначення та виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Проблема ефективності та доцільності такого заходу примусу вже неодноразово піднімалася в суспільстві, що свідчить про її гостроту, неоднозначність та необхідність пошуку шляхів її розв'язання.

Чимало фахівців, серед яких Е. Р. Азярян, М. І. Бажанов, І. М. Гальперин, С. І. Дементьев, Т. А. Денисова, А. Л. Дзигарь, В. Т. Маляренко, І. С. Ной, Ф. Р. Сундуров, зверталися до питання адекватності позбавлення волі та намагалися пояснити його існування загалом і досить широке застосування за умов постійної гуманізації каральної політики. Однак у спеціальній літературі не знайшли відображення комплексні дослідження підстав для збереження зазначеного покарання чи відмови від нього. Тому за мету роботи автором ставиться узагальнене вивчення негативних проявів та несприятливих наслідків позбавлення волі на певний строк, що є одним із етапів системного аналізу інституту позбавлення волі та з'ясування його перспектив. У свою чергу це може доповнити уявлення про сутність, зміст і цілі позбавлення волі на певний строк, а також про задачі альтернативних покарань, шляхи оптимізації всієї системи покарань та сфери їх виконання.

Слід зазначити, що в Україні питома вага позбавлення волі на певний строк завжди була більшою, ніж інших видів покарань. За часів незалежності України вона доходила до 37,8 % (у 1999 році), але з 2002 року набула стійкої тенденції до зменшення, зокрема, у 2010 році вона становила 24,2 % [1, 91; 2]. Разом із тим строкове позбавлення волі залишається найуживанішим видом покарання, хоча, наприклад, у Швеції доля засуджених до такого покарання складає 3,9 %, в Англії — 8,5 %, у ФРН — 6 % [3, 96].

В Україні в установах виконання покарань утримується близько 0,4 % населення, в той час як у країнах Західної Європи близько 0,1 % [4], хоча прийнятним у цивілізованій, правовій державі вважається кількість ув'язнених до 0,03 % від населення [5, 191].

У зв'язку із цим на шляху становлення держави як правової закономірно постає питання про доцільність і можливість широкого застосування позбавлення волі. Покарання, в тому числі позбавлення волі на певний строк згідно з чинним зако-

подавством і кримінально-правовою доктриною має не тільки карати, а й виправляти засудженого та попереджувати нові злочини. Проте різниця між належним та реальним, між теорією та практикою настільки очевидна, що це породжує недовіру до діяльності установ виконання покарань і сумніви відносно того, чи залишати позбавлення волі на певний строк одним із провідних покарань.

Чимало дослідників зазначали про те, що таке покарання є небезпечним соціальним явищем навіть у стабільному суспільстві, негативно впливає на свідомість людей, суспільну психологію і мораль, є для суспільства занадто витратним і має доволі низьку ефективність, тому в переважній більшості країн світу застосовується широке коло альтернативних видів покарань [6, 97; 7, 36; 8, 99–100; 9, 126; 10, 9].

Підтвердження чи спростування таких поглядів можливе лише за умови детального дослідження тих проявів позбавлення волі, які визнаються негативними. Систематизовано їх можна розглядати за такими сферами: зміни в психіці та поведінці особи, умови відбування покарання, наслідки для суспільства і витрати держави, робота установ виконання покарань, постпенітенціарний вплив на особу.

Слід визнати, що навіть за умови, що позбавлення волі на певний строк не ставить за мету погіршення стану засуджених і абсолютної їх ізоляції, все одно відбуваються психологічні та психічні зміни в особистості засуджених. За окремими даними 35 % тих, хто відбув позбавлення волі, потребують спеціального психологічного та психіатричного втручання для відновлення порушених механізмів адаптації, а 5–7 років життя, проведених в ізоляції, тягнуть важкозвернені негативні зміни особистості [11, 99]. Серед їх основних причин можна виділити такі:

1) ізоляція та режим з його жорсткою регламентованістю поведінки засуджених позбавляють їх ініціативності та самостійності у прийнятті рішень, а також викликають тривогу, страх, посилену дратівливість, фрустрацію та інші психологічні стани, що можуть виявлятися через агресію, непокору, пасивність і т. ін. [12, 134–135]. Це позначається на формуванні мотивації пенітенціарних злочинців та їх вчиненні [12, 138; 4];

2) засуджені відчужуються від законослухняного суспільства, у них формується кримінальна субкультура, терпимість до злочинної та агресивної поведінки або сприйняття її як норми, протистояння працівникам правоохоронних органів [7, 37];

3) лише 18,5 % засуджених згодні з призначеним видом та строком покарання (хоча 79,6 % визнають себе винними у вчиненні злочинів і 72,1 % вважають, що за свої вчинки вони заслуговують покарання), а переважна більшість засуджених притримуються думки, що позбавлення волі не було обґрунтованим і справедливим [8, 99].

Очевидними недоліками умов відбування покарання і утримання засуджених є:

1) недостатнє фінансування колоній, застарілість і зношеність житлового фонду, виробничих потужностей, значної частини медичної техніки, стаціонарного обладнання їдалень та банно-пральних комбінатів, транспортних засобів, а також технологічного устаткування Державної пенітенціарної служби України [13; 4; 10, 9];

2) спад виробництва колоній, зростання числа безробітних засуджених, через що вони не можуть заробляти на гідне проживання в колонії, неспроможні відшкодувати збитки, виплачувати аліменти тощо [4];

3) насильство закладено в самій обстановці місць позбавлення волі — одноставний колектив, неформальні правила злочинного середовища, можливість фізичного впливу з боку працівників колонії та ін. [11, 110–111; 8, 99];

4) незадовільність харчування і медичного обслуговування засуджених, збільшення загальної захворюваності та спалахів туберкульозу, СНІДу, інших інфекційних хвороб, підвищення рівня смертності [13; 6, 97].

Існує думка, що негативні соціальні наслідки відбування покарання протягом 5, 8 і більше років настільки значні, що перевершують вплив каральних і виховних елементів, які складають зміст покарання [8, 97]. У зв'язку із цим серед небажаних для суспільства наслідків застосування позбавлення волі можна назвати такі:

1) від позбавлення волі потерпають майже всі соціальні групи — засуджені (через відчуття фізичних та моральних страждань), потерпілі, сім'ї, родичі та близькі (як засуджених, так і потерпілих), трудові колективи, правоохоронні органи, а також держава і суспільство в цілому [6, 97]. Місця позбавлення волі послаблюють або розривають зв'язки людини з родичами, друзями, колегами та прийнятими в суспільстві нормами поведінки (до речі, жінками це переживається гостріше) [14, 137];

2) позбавлення волі не зупиняє людину від вчинення злочину, хоча через нього вона й відбувала покарання. Це підтверджується щорічними статистичними даними про те, що приблизно 50 % засуджених до позбавлення волі неодноразово відбувають це покарання [15, 79–80];

3) майже кожен з колишніх засуджених, повертаючись до життя у суспільстві, привносить до нього частину тюремних традицій і законів, тюремний фольклор і культуру, спосіб життя, тюремну психологію і філософію [16, 104];

4) особи, звільнені з місць позбавлення волі, не завжди можуть знайти своє місце в суспільстві та подолати всі труднощі, які виникають відразу після звільнення, — конкуренція на ринку праці, незабезпеченість житлом тощо [8, 99; 17, 133; 11, 99]. При цьому колишні засуджені за своїми соціально-демографічними та економічними характеристиками становлять певну цінність для суспільства — більшість із них є особами працездатного віку, які мають або можуть здобути певну освіту, фах, кваліфікацію [6, 97];

5) неекономічність позбавлення волі — значні витрати на забезпечення нормального функціонування виправних та виховних установ, на утримання судових і адміністративних органів, причетних до застосування позбавлення волі, на здійснення адміністративного нагляду над звільненим засудженим і його соціальну адаптацію тощо. Все це призводить до скорочення грошових коштів, що залишаються для потреб суспільства, у зв'язку із чим обмежуються у фінансуванні охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення, що далеко не байдуже для законослухняних членів суспільства [8, 99; 7, 36; 16, 104; 18, 60].

Робота установ виконання покарань теж не позбавлена недоліків. Передумовами, які перешкоджають діяльності кадрів та окремих підрозділів колоній у досягненні мети виправлення та ресоціалізації засуджених, є:

1) низький рівень оплати праці персоналу колоній, який не відповідає їх фізичному, інтелектуальному та моральному навантаженню (навантаження на одного працівника кримінально-виконавчої системи в Україні становить 3,9 засуджених — при європейському нормативі 2 засуджених). Це зумовлює значну плинність кадрів та їх низький фаховий рівень [4];

2) недодержання режиму в кримінально-виконавчих установах, про що свідчать наявність у засуджених заборонених предметів (спиртних напоїв, наркотичних речовин, колюче-ріжучих предметів, мобільних телефонів) та виявлені факти недоволених зв'язків представників адміністрації із засудженими [4];

3) неможливість персоналу пенітенціарних установ лише власними силами повністю забезпечити процес підготовки засуджених до звільнення [17, 133].

Особливості постпенітенціарного періоду засуджених до позбавлення волі полягають у тому, що строк судимості після відбування позбавлення волі найтриваліший, ніж після інших видів покарань, що позначається на суб'єктивних переживаннях колишнього засудженого та передбачає певні обмеження, встановлені нормами конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного, трудового та інших галузей права (наприклад, на заняття певних посад чи певними ви-

дами діяльності). За поведінкою окремих звільнених осіб може встановлюватися громадський чи державний контроль і нагляд, в тому числі адміністративний.

За підсумками проведеного дослідження проявів та наслідків позбавлення волі на певний строк виявлено, що такий вид покарання, як й інші, має певні проблеми та недоліки. У зв'язку з його широким застосуванням мають місце значні прямі та побічні матеріальні, людські та духовні витрати, нераціональне використання трудових ресурсів. Проблеми, пов'язані з позбавленням волі, виходять за межі колоній, справляють негативний вплив на соціальне, економічне, культурне становище держави. Також треба враховувати те, що Україна посідає третє місце після Росії та США за кількістю засуджених до позбавлення волі на 10 тис. населення, і припускається, що у недалекому майбутньому кожний четвертий громадянин України матиме судимість, кожен десятий — буде таким, що відбував покарання у місцях позбавлення волі [19, 66; 9, 36].

Такі висновки та прогнози є не дуже втішними для характеристики самого суспільства і застосовуваних ним засобів протидії злочинності. Тому в сфері законодавчого визначення та призначенні покарання послідовно має продовжуватися практика, за якою позбавлення волі на певний строк застосовується за вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, за умисні злочини, що являють підвищену суспільну небезпечність, коли з урахуванням особи винного, інших обставин справи видається, що покарання, не пов'язані з ізоляцією, є недостатньо ефективними. Не виключається застосування позбавлення волі за низку злочинів, які вчинюються за необережності, коли настали тяжкі наслідки [2; 15, 14, 26].

Така позиція обумовлюється тими можливостями, які має позбавлення волі (на відміну від інших видів покарань) — залякуюча дія, яка лежить в основі запобігання злочинам, виправлення та виховання засуджених методами, які доступні позбавленню волі (режим, праця, соціально-виховна робота), причому протягом досить тривалого часу. Покарання з такими можливостями має існувати за надзвичайно небезпечні злочинні прояви, які не можна залишати без відповідної реакції з боку держави та суспільства, та відносно осіб, які потребують тривалого пенітенціарного впливу.

Підсумовуючи, можна визначити, що застосування позбавлення волі на певний строк може зумовити настання у засудженого незворотних психічних змін, умови відбуття покарання та соціальна адаптація звільнених засуджених потребують поліпшення, через що страждає позитивний потенціал цього покарання і не досягається соціально-корисний результат, у який вкладаються чималі ресурси. Разом із тим сьогодні позбавлення волі, враховуючи проблеми його застосування, все ж повинно існувати як вид покарання і має бути особливою реакцією держави на значну небезпеку для суспільних, державних та індивідуальних інтересів. У зв'язку з цим більш предметної уваги потребує визначення всіх можливостей та результатів позитивного впливу строкового позбавлення волі на засудженого та суспільство, вивчення ефективності та доцільності такого покарання, покращення його змісту, що в цілому доповнює комплексне дослідження позбавлення волі на певний строк як виду покарання, на підставі чого можна висувати конкретні пропозиції по вдосконаленню чинного законодавства.

Література

1. Україна : права людини в перехідний період [Текст] / Під ред. В. І. Євінтова. — К. : Сфера, 2001. — 184 с.
2. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2010 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf>. — Назва з екрану.
3. Азарян Е. Р. Преступление. Наказание. Правопорядок [Текст] / Е. Р. Азарян. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — 203 с.

4. Гусаров С. На шляху до цивілізованих стандартів утримання засуджених / С. Гусаров // *Голос України*. — 2007. — № 43. — С. 6.
5. Мелешко Н. П. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран (криминологические проблемы сравнительного правоведения, теории, законодательная и правоприменительная практика) [Текст] / Н. П. Мелешко, Е. Г. Тарло. — М. : Издательство «Юрлитинформ», 2003. — 304 с.
6. Рудник В. Соціально-економічні проблеми застосування позбавлення волі в Україні / В. Рудник // *Право України*. — 2001. — № 8. — С. 96–98.
7. Маляренко В. Т. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні / В. Т. Маляренко, І. А. Войтюк // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. — 2004. — № 8. — С. 34–42.
8. Денисова Т. Правосвідомість суспільства та питання призначення і відбуття покарання / Т. Денисова // *Вісник прокуратури* — 2006. — № 8. — С. 94–101.
9. Львовчкін В. Проблеми реалізації нового кримінального законодавства кримінально-виконавчою системою України / В. Львовчкін, О. Осауленко // *Право України*. — 2001. — № 11. — С. 125–128.
10. Шинальський О. Реформа пенітенціарних закладів / О. Шинальський // *Урядовий кур'єр*. — 2007. — 17 березня. — С. 9.
11. Чучаев А. И. Лишение свободы и проблемы его реализации [Текст] : учебное пособие / А. И. Чучаев, Е. Р. Абрахманова. — Ульяновск : УлГУ, 1996. — 124 с.
12. Гаращук М. Психологічні аспекти адекватності покарання у виді позбавлення волі соціально-правовій природі злочину / М. Гаращук // *Підприємництво, господарство і право*. — 2007. — № 5. — С. 134–136.
13. Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр. : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.06 № 1090 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
14. Дзигарь А. Л. Уголовные наказания : эволюция и перспективы [Монография] / А. Л. Дзигарь. — Краснодар : Изд-во Краснодарского университета, 2001. — 201 с.
15. Злочинність в Україні [Статистичний збірник] / Державний комітет статистики України. — К., 2008. — 118 с.
16. Лунеев В. В. Преступность XX века : мировые, региональные и российские тенденции [Текст] / В. В. Лунеев. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — 912 с.
17. Гречанюк С. Організаційні аспекти взаємодії кримінально-виконавчих установ з громадськими правозахисними організаціями / С. Гречанюк // *Підприємництво, господарство і право*. — 2005. — № 4. — С. 133–135.
18. Сундууров Ф. Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности [Текст] / Ф. Р. Сундууров. — Казань : Издательство Казанского университета, 1980. — 216 с.
19. Хлистова Н. Особливості формування суспільно корисної мотивації засуджених до позбавлення волі / Н. Хлистова // *Право України*. — 2008. — № 4. — С. 66–68.

Н. А. Сторчак, старший преподаватель

Николаевский областной институт последипломного педагогического образования,
Адмиральская, 4а, Николаев, 54000, Украина

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ НА ОПРЕДЕЛЕННЫЙ СРОК

РЕЗЮМЕ

Назначение и исполнение наказания в виде лишения свободы на определенный срок является одним из важнейших элементов карательной политики современного государства. Таким образом, закономерно встает вопрос об исследовании целесообразности и возможности применения лишения свободы. Степень урегулированности данного вопроса свидетельствует об уровне развития как общества, так и страны в целом.

Ключевые слова: наказание, лишение свободы на определенный срок, осужденный к лишению свободы на определенный срок, учреждения исполнения наказаний.

ціальними спільнотами, але не сприймаються ні однієї з них як її повноправні учасники» [3, 54].

Оскільки маргіналізаційні процеси, що розгорнулися останнім часом в українському суспільстві, значно вплинули на криміногенну ситуацію в країні, необхідно з'ясувати, яким саме чином маргіналізація детермінує злочинність. Однак в кримінології при вивченні детермінації злочинності аналізуються не тільки процеси впливу суспільства на злочинність, але й процеси впливу злочинності на різні сторони життя суспільства [4, 162]. Тому необхідно також розглянути зворотний процес — вплив злочинності на маргіналізаційні процеси в Україні. Етимологічно термін «детермінація» походить від лат. *determinare* — визначати [4, 161]. Тому у цьому дослідженні під взаємодетермінацією маргінальності та злочинності розуміється процес взаємообумовлювання, взаємовизначення зазначених явищ.

Спочатку розглянемо вплив маргінальності на рівень злочинності у суспільстві, який вбачається можливим дослідити за двома основними напрямками:

- 1) розгляд маргінальності як криміногенного чинника;
- 2) вивчення віктимологічного аспекту маргінального становища індивіда.

Однак до початку розгляду вищезазначених напрямків впливу слід наголосити на неможливості ототожнення маргінальності та злочинності, оскільки маргінальність має різноспрямовані наслідки, у тому числі й позитивні. Тому вірним уявляється твердження А. І. Атояна, що «маргінал не обов'язково є злочинцем або правопорушником, як не обов'язково вірним є і зворотне» [5, 2].

Під криміногенністю у кримінології (від латин. *scimen* — злочин та грецьк. *genos* — народження, походження) розуміють властивість створювати ймовірність злочинної поведінки, породжувати злочинність, яка може бути різною за ступенем впливу та здатності таким чином викликати різний криміногенний ефект [6, 56]. У науковій літературі існують різні думки щодо криміногенності маргінальності. Так, А. Ю. Голодник зазначає, що сама по собі маргінальна поведінка не обов'язково є злочинною, але майже завжди криміногенною [7, 28]. Більш категорично із цього питання висловлюються О. М. Черниш та М. О. Черниш: маргіналізм є криміногенним завжди; як суспільне явище він має у своєму розпорядженні комплекс, тобто всі без винятку умови, що породжують злочинність [8, 53].

Дійсно, маргінальній особі притаманні певні характеристики, що суттєво підвищують ризик скоєння злочину (наприклад, ослаблення або розрив соціально корисних зв'язків, невизначеність, відсутність роботи тощо). Проте набір подібних рис у кожної особи індивідуальний, у зв'язку з чим постає питання про різний ступінь криміногенності маргінальності. Для її вимірювання було запропоновано «шкалу криміногенності», на якій маргінали розміщуються від 0 до 100 %, як і звичайні законослухняні громадяни, з тією лише різницею, що їх ступінь криміногенності зсунутий по шкалі у крайнє праве положення [8, 54]. Однак така шкала не враховує зазначену неоднорідність маргінального середовища. З цього приводу більш вдалою, незважаючи на спірність та у деяких випадках необґрунтованість окремих елементів, вбачається класифікація, запропонована Є. В. Садковим [9, 46–47], в основу якої закладено вірну ідею про виділення різного ступеня криміногенності маргінальності залежно від її рівня.

У зв'язку з цим уявляється можливим розглянути залежність ступеня криміногенності особи від того, носієм якої маргінальності (пограничної або периферійної) вона є. Так, криміногенність осіб, яким притаманна погранична маргінальність, щодо злочинів загальнокримінальної спрямованості (особливо проти особистості) буде значно нижчою, ніж криміногенність осіб — представників периферійних маргінальних груп. Це в основному обумовлено двома відмінностями: близьким соціальним оточенням та способом життя таких індивідів. Діаметрально протилежну ситуацію можна спостерігати при аналізі злочинів економічної спрямованості. У цьому випадку криміногенність пограничної маргінальності істотно

зростає, тоді як криміногенність периферійної наближається до нуля. Це пояснюється відсутністю потрібного рівня освіти, кваліфікації та доступу до матеріальних ресурсів представників останньої. Як свідчить практика, більшість осіб, які скоюють економічні злочини, мають вищу освіту і використовують при цьому свої професійні навички. Із числа маргіналів до них можна віднести лише постспеціалістів (тобто представників «нових» маргінальних груп), які з тієї чи іншої причини не знайшли можливості реалізувати себе у законній сфері.

Підсумовуючи вищевикладене щодо того, чи можна вважати маргінальність криміногенним чинником, необхідно зазначити, що жодна з особливостей особи, зокрема психологічна, взята окремо, сама по собі не може розглядатися як односторонній криміногенна. Тому криміногенними слід вважати поєднання окремих особистісних рис, але навіть наявність такого поєднання фатально не призводить до злочинної поведінки, хоча й істотно підвищує її ризик. Проте на рівні злочинності, на відміну від індивідуальної поведінки, функціонування криміногенних чинників фатально прирікає на злочинність все людство, а не окрему людину [5, 117]. Крім того, маргінальність особи або групи може мати різний зміст із погляду конструктивних або деструктивних наслідків. Все залежить від того, яким буде результат виходу із цієї ситуації — низхідна або висхідна соціальна мобільність. Чинники, що впливають на тривалість та результат такого виходу, залежать перш за все від зовнішніх обставин, а також від внутрішніх властивостей та ресурсів особи або групи [10, 68]. Вищевикладене дозволяє говорити, що маргінальний стан особи можна розглядати як свого роду точку біфуркації [11, 71–86] (під точкою біфуркації (від лат. *bi* — подвійний та *furca* — розвилка) у синергетиці розуміють такий стан системи, коли вона втрачає стабільність і може розвиватися у бік багатьох різних режимів функціонування [12, 121]): тобто те, в якому напрямі піде подальший розвиток ситуації, в основному залежить від соціальної спрямованості особи.

Таким чином, можна дійти висновку, що перебування того чи іншого індивіда у маргінальному стані, будучи криміногенним чинником, не обов'язково тягне за собою скоєння ним злочину. Проте на рівні злочинності в цілому така залежність набуває якісно іншого характеру: процеси маргіналізації у суспільстві неминує призводять до злочинної активності його членів. Вищевикладене дозволяє стверджувати, що маргінальне середовище є складовою соціальної бази злочинності, забезпечуючи процес її самовідтворювання. Причому маргінали поповнюють злочинні ряди як за власною ініціативою, так і в результаті їх залучення до злочинної діяльності, у тому числі й організованої. Процес залучення значно полегшує те, що «морально-психологічна деморалізація маргіналів, яка часто поєднується з підвищеною агресивністю, робить із них надзвичайно піддатливий матеріал для сил, які займаються рекрутуванням виконавців злочинних дій» [13, 42].

Ще одним важливим напрямком у вивченні проблеми взаємодетермінації маргінальності та злочинності є віктимологічний напрямок, оскільки, «матеріали досліджень і дані кримінально-правової статистики свідчать, що значна кількість протиправних діянь зумовлена поведінкою самої жертви злочину» [14, 62]. Таким чином, криміналізація (процес становлення злочинця) та віктимізація (процес становлення жертви злочину) можуть аналізуватися як процеси соціальної взаємодії [15, 24].

Спосіб життя представників периферійних маргінальних груп, крім підвищеної криміногенності, містить у собі також підвищену віктимність таких осіб. Так, на думку В. О. Тулякова, саме у маргінальному середовищі генеруються злочинність та віктимність у її найбільш грубих загальнокримінальних формах, а всі категорії населення, яких називають маргіналами, становлять толерантний до агресії та криміналу соціальний прошарок [16, 203–204]. У цьому випадку правильно буде говорити про групову підвищену віктимність, що властива периферійним маргіналь-

ним групам. Наприклад, безпритульні неповнолітні через свій характер та спосіб життя легко втягуються у віктимні ситуації, частіше за все у нічний час, та стають зручним «об'єктом». Близькість таких неповнолітніх до злочинного світу (зокрема, до осіб, що раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі, або до осіб, що безкарно вчиняють злочини, тощо) врешті-решт створює сприятливі умови для підвищеної віктимізації. Саме із цим пов'язано близько 25 % злочинів, зокрема вбивств [17, 39–40]. Крім того, маргінальний статус цієї групи істотно збільшує ризик її членів щодо перетворення на жертву торгівлі людьми або сексуальної експлуатації, що є одними із форм організованої злочинної діяльності. Як стверджує Т. А. Денисова, «бездоглядність та безпритульність дітей використовується дорослими особами ... при втягненні неповнолітніх у проституцію, використанні їх при створенні порнографічної продукції тощо» [18, 137].

Поширене у периферійному маргінальному середовищі пияцтво також є чинником, що значно підвищує віктимність цієї категорії осіб. За даними В. В. Лунєєва, 43 % вбивств, скоєних у стані алкогольного сп'яніння, вчиняється при сумісному з потерпілим вживанні спиртних напоїв, а 21 % — у ході бійки, що виникає ситуативно поміж особами, які разом вживають спиртне [19, 427].

Тому не випадково більшість жертв — представників периферійних маргінальних груп можна віднести до таких видів, як жертва із дуже високим ступенем ризику («особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисоціальною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевого розбещення тощо» [14, 63–64]), або жертва з ретретистською активністю (пасивний провокатор, який своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю та доступністю підштовхує злочинців до вчинення правопорушень [16, 142]).

Проблема віктимності маргінальних прошарків суспільства також безпосередньо пов'язана з проблемою їх залучення до злочинної діяльності. Про це свідчать проведені кримінологічні дослідження: 65 % неповнолітніх, які поводяться віктимно, виявляються залученими до кримінальної діяльності, а з тих, хто не поводить віктимно, — лише 12 % [20, 20]; 64 % осіб, що ставали у дитинстві або юності жертвами злочинів, у дорослому віці стають злочинцями, а з тих, хто в дитинстві або юності не був жертвою, — лише 22 % [17, 40]. За даними Р. А. Арсланбекової, в одній третині випадків причиною залучення до зайняття проституцією є провокуюча поведінка потерпілого, яка полягає в антисоціальному способі життя, присутності в сумнівних компаніях тощо [21, 37].

Завершуючи розгляд віктимологічного напрямку, необхідно зазначити, що маргінальність можна розглядати як умову процесу віктимізації, оскільки маргінальні особистості властиві такі специфічні ознаки, які обумовлюють її підвищену віктимність. Остання, у свою чергу, провокує скоєння злочинів стосовно представників маргінальних прошарків або їх залучення до кримінальної діяльності, яка у ряді випадків має організований характер. Ступінь віктимності маргінальних осіб безпосередньо залежить від того, носієм якого типу маргінальності є особа (периферійної чи пограничної). Так, для представників периферійних маргінальних груп населення більш характерним є скоєння стосовно них злочинів насильницької спрямованості (вбивств, спричинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості тощо). У цьому випадку мова йде про групову підвищену віктимність периферійних верств суспільства, обумовлену їх способом життя. Віктимність членів пограничних маргінальних груп є значно нижчою. Іншими є й злочинні прояви, жертвами яких вони стають: у цьому випадку більш характерним є вчинення проти зазначеної категорії населення злочинів корисної та корисно-насильницької спрямованості. Це пояснюється вищим рівнем життя та матеріальної забезпеченості, а також більш обережною поведінкою таких осіб, порівняно з представниками периферійних маргінальних груп.

Досить часто представники маргінальних груп стають жертвами організованої злочинності. При цьому в залежності від того, про який вид організованої злочинної діяльності йде мова, можна говорити про підвищену віктимність тієї чи іншої маргінальної групи. Наприклад, більшість жертв торгівлею людьми (особливо жінками) є представниками периферійних маргінальних верств населення. Це також стосується й організованої проституції, випадків реєстрації фірм, що займаються легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, на осіб без певного місця проживання, які втратили, або в яких відібрали паспорти; шахрайських дій із житлом наркоманів, алкоголіків; залучення неповнолітніх до жебрацтва тощо. Для представників пограничних маргінальних груп більш характерним є вчинення проти них організованих насильницьких дій із корисних мотивів (пограбування, розбійні напади, вбивства тощо) та шахрайських дій.

Крім розглянутих вище основних напрямків впливу процесів маргіналізації на стан злочинності у державі, для всебічного та повного вивчення механізмів взаємодетермінації маргінальності та злочинності необхідно дослідити зворотню сторону цього процесу — вплив злочинності на рівень маргіналізації у суспільстві. Вбачається можливим виокремити декілька основних напрямів такого впливу:

1. Злочинність можна розглядати як один із способів перерозподілу доходів серед членів суспільства. У результаті скоєння злочинів, переважно економічної спрямованості, певна група осіб (злочинці) незаконно збагачується за рахунок спричинення безпосереднього збитку третім особам. Так, лише за закінченими у 2005 р. кримінальними справами по економічних злочинах встановлено матеріальну шкоду на суму 1,1 млрд грн [22]. Необхідно також враховувати, що скоєння ряду злочинів (наприклад, ст.ст. 201, 207, 212, 212–1, 216, 233 КК України) призводить до ненадходження до Державного бюджету України та місцевих бюджетів великої кількості грошових коштів. Як зазначає О. М. Литвак, «у позабанковому обігу в Україні в 1995 р. перебувало приблизно 40 % всієї грошової маси держави. За оцінками експертів — близько 20 млрд дол. США протягом 1992–1993 років нелегально вивезено за кордон і зосереджено у зарубіжних банках. Для порівняння: сумарний бюджет МВС, Служби безпеки України та Прокуратури України на 1996 р. складав 79,7 трлн грн або близько 400 млн дол.» [23, 14].

Таким чином, чим вище ціна злочинності у державі, тим менше лишається коштів на реалізацію інших напрямків державної політики. Внаслідок цього помітно знижуються матеріальні можливості держави з надання соціальної допомоги незахищеним верствам населення (розмір якої і так дуже низький). Ця обставина призводить до погіршення соціально-економічного статусу зазначених груп та підвищує вірогідність їх маргіналізації.

2. Аналіз судової практики та кримінологічних досліджень свідчить, що найпоширенішим з усього переліку видів покарання, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, є позбавлення волі на певний строк. Цей вид покарання, окрім негативного правового статусу особи — судимості, тягне за собою й низку інших негативних наслідків, одним із яких є маргіналізація, оскільки, як влучно зазначає В. М. Дрьомін, особи, що звільнилися з виправних установ, мають мало шансів повернутися у суспільство в якості його повноцінних членів. Причин цьому багато: «клеймо» злочинця і, як наслідок, небажання суспільства прийняти його у своє середовище, відсутність роботи, житла, розрив або послаблення родинних зв'язків, збереження відносин із злочинним світом тощо [3, 55].

3. Маргіналізація особи може бути обумовлена скоєнням стосовно неї злочину. Найчастіше це відбувається при шахрайських діях із житловим фондом, випадки якого в останні роки значно почастишали у зв'язку зі стрімким подорожчанням житла. При цьому, як свідчить практика, значна кількість таких злочинів вчиняється організованими групами (у такому разі мова вже йде про вплив організованої

злочинності на маргіналізаційні процеси у суспільстві). Так, у 2004 р. в Москві було затримано банду «чорних ріелторів», які шукали самотніх власників житла та, залякуючи їх, забирали квартири. Самих колишніх мешканців відправляли до Тульської області в покинуті будинки. Жертв таких злочинів підбирали з числа тих, хто не скаржитиметься, або чию пропажу ніхто не помітить (алкоголіків, наркоманів, самотніх пенсіонерів, психічно хворих осіб тощо) [24]. Багато таких прикладів є і в Україні: із квітня 2008 р. у суді слухається справа квартирних шахраїв з Дніпропетровська, які за чотири роки лишили без житла чотирнадцять осіб (переважно це люди похилого віку, що зловживали спиртними напоями). До складу організованої групи входило чотири особи, одна з яких, будучи державним нотаріусом, оформляла угоди. В результаті їх дій декілька осіб залишилися на вулиці, без грошей та житла, інші переїхали до тих будинків та квартир, які їм купили зловмисники. Працівники міліції визнають, що повернути втрачене житло практично неможливо, оскільки всі квартири вже перепродано. Невеликою є надія й на відшкодування матеріального збитку [25].

У наведених прикладах дуже чітко спостерігається розрив сталих соціальних зв'язків потерпілих не лише через відсутність у них постійного місця проживання (що найчастіше приводить до бродяжництва та жебрацтва таких осіб), але й через їх вимушену міграцію до іншої місцевості. Проте навіть якщо особа залишається проживати на території свого населеного пункту, зберегти колишні зв'язки з друзями та знайомими видається проблематичним, зважаючи на «випадіння» (перехід) до іншої соціальної групи. Все вищезазначене обумовлює процес маргіналізації таких осіб, внаслідок чого вони поповнюють «соціальне дно».

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що процеси маргіналізації в суспільстві та злочинність взаємодетермінують одне одного. Маргінальне середовище являє собою соціальну базу злочинності, забезпечуючи процес її самовідтворення. Перехід осіб, що перебувають у маргінальному стані, до кримінальної активності значно спрощується завдяки наявності в них певних якостей, що дозволяють характеризувати таких осіб як маргінальних. Разом із тим злочинність та її наслідки суттєво впливають на маргіналізаційні процеси в країні, в більшості випадків інтенсифікуючи останні. Тому зазначена тема підлягає подальшому вивченню як кримінологами, так і соціологами, політологами з метою розробки заходів зменшення існуючих процесів маргіналізації населення та недопущення нових, що дозволить усунути певні умови злочинності й тим самим покращити криміногенну ситуацію.

Література

1. Шульга Н. Национальная и политическая маргинализация в условиях системного кризиса / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — № 1. — С. 5–20.
2. Маргіналізація населення України : колективна монографія [за заг. ред. В. В. Онікієнка]. — К. : НЦ ЗРП НАН і Мінпраці України, 1997. — 191 с.
3. Дрёмин В. Н. Маргинальная личность: проблема самоидентификации и насилие в семье / В. Н. Дрёмин // Матеріали 1-го Міжнар. наук.-практ. семінару [Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї], (Одеса, 25 лют. — 6 берез. 1999 р.). — С. 53–58.
4. Российская криминологическая энциклопедия / [под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. юриста РСФСР, президента Рос. криминол. ассоциации А. И. Долговой]. — М. : Изд-во НОРМА (Изд-дат. гр. НОРМА-ИНФРА М), 2000. — 808 с.
5. Антонян Ю. М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности / Антонян Ю. М. — М. : ИД «Камерон», 2005. — 304 с.

6. Криминология: Словарь / [под общей ред. В. П. Сальникова.]. Серия «Учебники для вузов, специальная литература» — СПб. : Изд-во «Лань», Изд-во Санкт-Петербургского ун-та МВД России, 1999. — 256 с.
7. Голодняк А. Ю. Криминологические особенности антиобщественного поведения подростков из маргинальной среды и предупреждение совершаемых ими преступлений: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Голодняк Антонина Юрьевна. — М., 2003. — 180 с.
8. Черныш А. М. Маргиналы и маргинальная преступность / Черныш А. М., Черныш М. А. — Вид-во Української академії наук «ВІР», 2004. — 348 с.
9. Садков Е. В. Маргинальность и преступность / Е. В. Садков // Социс. — 2000. — № 4. — С. 46–47.
10. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И. П. Попова // Социс. — 1999. — № 7. — 62–71.
11. Розин В. М. Российский маргинал как точка бифуркации (он же потенциальный эзотерик, шизофреник, манипулятор, социальный нигилист) / В. М. Розин // Философские науки. — 2003. — № 8. — С. 71–86.
12. Нехамкин В. А. Контрафактические исторические исследования и синергетика (Пути взаимодействия) / В. А. Нехамкин // Общественные науки и современность. — 2006. — № 5. — С. 120–129.
13. Волосевич В. М. Маргінальна правосвідомість і злочинність / В. М. Волосевич, А. Ф. Крижанівський // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1997. — № 1. — С. 40–42.
14. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / [Моїсєєв Є. М., Джуужа О. М., Василевич В. В. та ін.]; за заг. ред. проф. О. М. Джуужі. — К. : Атіка, 2006. — 352 с.
15. Солодовников С. А. Виктимологическая статистика и отношения «преступник — жертва» в системе криминологического анализа / С. А. Солодовников // Закон и право. — 2004. — № 12. — С. 24.
16. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) / Туляков В. А. — О. : Юрид. л-ра, 2000. — 336 с.
17. Орлова Ю. Р. Виктимологический аспект безнадзорности несовершеннолетних / Ю. Р. Орлова // Закон и порядок. — 2003. — № 4. — С. 39–40.
18. Денисова Т. А. Місцева влада та попередження злочинності неповнолітніх / Т. А. Денисова // Вісник Запорізького державного університету : зб. наук. статей. Юридичні науки / Гол. ред. Толок В. О. — Запоріжжя : Запорізьк. держ. ун-т, 2003. — С. 135–139.
19. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / Лунеев В. В. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — 912 с.
20. Миrowsкий Э. Л. Преступное и виктимное поведение несовершеннолетних. Проблемы их вовлечения в криминальную деятельность / Э. Л. Миrowsкий // Закон и право. — 2004. — № 7. — С. 17–20.
21. Арсланбекова Р. А. Виктимологические аспекты вовлечения в занятие проституцией и организации занятия проституцией / Р. А. Арсланбекова // Следователь. — 2004. — № 11. — С. 36–38.
22. Криміногенна ситуація в Україні у 2005 році [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Департаменту зв'язків з громадськістю Міністерства внутрішніх справ України. — Режим доступу до ресурсу: http://mvsinfo.gov.ua/official/2006/01/012406_1.html
23. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінолог.-правове дослідження / Литвак О. М. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 280 с.
24. Панков А. Риелторы с пистолетами: вынесен приговор банде участковых-убийц [Электронный ресурс] / А. Панков // Новые известия. — 2004. — Авг. — Режим доступу до ресурсу : http://www.newiz.ru/news/?id_news=9183&date=2004-08-1
25. Квартирные аферисты из Днепропетровска предстали перед судом [Электронный ресурс] // Подробности-ТВ. — 2008. — Апр. — Режим доступу до ресурсу : <http://www.podrobnosti.ua/podrobnosti/2008/04/15/514867.html>

Ю. А. Стрелковская, канд. юрид. наук, доцент

Национальный университет «Одесская юридическая академия»,
ул. Фонтанская дорога, 23, г. Одесса, 65009

МАРГИНАЛЬНОСТЬ И ПРЕСТУПНОСТЬ: МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕТЕРМИНАЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется проблема маргинальности, которая в последнее время становится все более актуальной для украинского общества; влияние маргинализационных процессов на криминогенную ситуацию в стране, а также обратный процесс — влияние преступности на уровень маргинализации общества. Отдельно исследуются вопросы криминогенности маргинального положения лица, а также виктимность маргинальных личностей.

Ключевые слова: маргинальность, маргинализация, пограничная и периферийная маргинальность, преступность, виктимность и криминогенность маргинальности, «социальное дно» общества.

УДК 343.222.4

О. В. Турченко, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ІНТЕРЕСІВ СПОЖИВАЧІВ

В статті розглянуті вихідні положення міжнародної практики застосування кримінальної відповідальності до господарюючих суб'єктів в контексті їх запровадження до національного законодавства України.

Ключові слова: корпорація, представник, договір, обман.

В умовах глобалізації усе більшої гостроти набуває проблема міжнародної відповідальності транснаціональних корпорацій (ТНК). Багато з них мають великі можливості впливу на світову систему, чим значна кількість держав. При цьому порушуються багато норм міжнародного права, а також внутрішнього права держав. Використовуючи свої транснаціональні зв'язки і вплив на уряди, ТНК значною мірою виходять за межі правового поля. Укладаючи угоди з урядами іноземних держав і одна з одною, ТНК створюють відповідне саме їх інтересам «квазі-право» [1, 76]. Усі ці несприятливі тенденції підштовхували законодавців різних держав до розгляду проблеми суб'єкта злочину і кримінальної відповідальності за нього під іншим кутом зору, а саме, до обґрунтування доцільності і законності встановлення кримінально-правових санкцій по відношенню до корпорацій за діяння, які можна досить умовно класифікувати на групи. Це, наприклад, міжнародні злочини проти власності, які в першу чергу пов'язані з складанням та виконанням вимог міжнародних контрактів; міжнародні економічні шахрайства; незаконні діяння з міжнародними фінансовими документами і грошми; незаконний міжнародний обіг транспортних засобів тощо [2, 117–118]. Однією з характерних особливостей юридичної особи як суб'єкта кримінальної відповідальності, яка відрізняє її від особи фізичної, є те, що об'єктами її злочинних посягань стають, як правило, не окремі громадяни, їхні права чи законні інтереси, а невизначені кола осіб [3].

У зв'язку з вищенаведеними обставинами метою даної статті є аналіз доцільності застосування кримінальної відповідальності до суб'єктів господарювання за діяння економічного спрямування на прикладі КК США та Франції.

Запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні, Російській Федерації ускладнюється низкою обставин у першу чергу теоретичного характеру, наприклад, складність кваліфікації дій штатних представників господарюючого суб'єкта при укладанні письмових типових угод із споживачами полягає в тому, що сам такий працівник, який може не мати професійних фахових знань з юриспруденції, покладається на зразок типової угоди, розробленим професійним юристом, яка може містити у собі приховані умови для введення в оману споживача, а відтак не мав умислу на обман споживача і кримінальну відповідальність за обман покупців та замовників (ст. 225 КК України) нести не може. Директор такого працівника теж може unikнути кримінальної відповідальності, оскільки, здійснюючи загальне керівництво працівниками, він взагалі може не знати про наявність конкретної угоди, якою заподіяно майнову шкоду споживачеві, а юрист, який складав таку угоду, насправді працював над проектом такої угоди,

який був затверджений відповідним суб'єктом господарювання, а про подальше використання цього проекту йому нічого не відомо.

На практиці маємо угоду, яка завдала майнової шкоди шляхом обману, потерпілого — споживача, і питання про особу, яка повинна в світлі вищесказаного нести відповідальність за злочинні діяння, пов'язані з обманом споживача, оскільки жодна з наведених осіб не виконує об'єктивної сторони обману покупців та замовників (споживачів), проте їх діяння призводять до того, що спотворюються юридично значимі факти, які призводять до небажаного для споживача результату. Можемо лише зробити припущення, що всі особи, які пов'язані із суб'єктом господарювання, виконують лише частину об'єктивної сторони обману споживачів — юрист умисно складає проект договору, про подальший його рух може нічого не знати, директор затверджує цей проект, розроблений професійним юристом, не вдаючись в юридичні тонкощі майбутнього документа, працівник (представник) господарюючого суб'єкта, прагнучи укласти угоду з приводу надання споживчих благ, може не усвідомлювати, що своїми діями завдає майнової шкоди споживачу, тобто діє необережно, але всі вони діють в інтересах колективного суб'єкта правовідносин, якими на сьогоднішній день є юридичні особи. Можливо зробити припущення, що невизнання суб'єктами кримінальної відповідальності юридичних осіб створює ситуації, коли їхні рішення і діяння часто заподіюють шкоду суспільним відносинам, економіці держави, навколишньому середовищу, правам людини, і призводять до фактичної безкарності як самих колективних утворень, так і їх керівників, що є неприпустимим.

Доведення причетності до злочину керівництва в таких випадках буде ускладнене тим, що керівники можуть висунути для залучення до відповідальності підставних осіб, а відтак необхідно зазначити, що характерний для підприємств поділ праці часто приводить до того, що окремих учасників або найманий робітник даного підприємства повного складу злочину не виконує. Останнім часом практика нерідко стикається з тим, що на чолі господарських структур, діяльність яких не відповідає діючому законодавству, опиняються підставні особи, часом такі, які в силу вкрай низького рівня інтелектуального розвитку явно не в змозі розуміти значення наказів, розпоряджень, які вони нібито видають, контрактів, що їх підписують. Притягати до відповідальності за злочини, суб'єктом яких є така посадова особа, не тільки несправедливо, а й неправильно юридично [4, 90].

Проводячи «добровільні» кампанії по поверненню дефектної продукції, промислові корпорації бояться зайвого розголосу, що може привести до додаткової втрати покупців, а тому далеко не завжди інформують про це державні регулюючі органи, що може призвести для них до досить серйозних наслідків. Характерний у цьому відношенні скандал, що мав місце у США в 2000 р. і був пов'язаний з аваріями спортивних автомобілів марки «Форд ексшюер», у ході яких (за даними на жовтень 2001 р.) більш 700 чоловік одержали каліцтва, а 203 загинули.

У лютому 2000 р. Національна адміністрація безпеки руху на шосейних дорогах (National Highway Traffic Safety Administration, NHTSA) почала розслідування повідомлень про наявність дефектів у шинах, випущених заводом фірми «Бриджстоун-Файерстоун», розташованим у м. Декейтере (штат Іллінойс) за період з 1991 по 2000 р. Ці шини були встановлені на багатьох машинах, але в основному на автомобілях фірми «Форд» марки «Форд ексplorер», у процесі експлуатації яких відбувалося відшарування протектора від боковини шини, у результаті чого автомобілі переверталися. До кінця серпня адміністрації стало відомо про 1400 скарг, у яких повідомлялося про 250 потерпілих, з яких 88 померли. «Бриджстоун-Файерстоун» негайно почала кампанію по поверненню 6,5 млн шин марок АТХ, АТХ II і «Вайлдернесс» АТ, що були виготовлені на заводі в місті Декейтере.

Пізніше NHTSA довідалася, що у вересні 1999 р. «Форд» провела широку кампанію по повідомленню власників автомобілів марки «Форд ексшюер», осна-

шених шинами «Вайлдернесс», що експлуатувалися в країнах Перської затоки, включаючи Саудівську Аравію, а також у Венесуелі, Колумбії, Еквадорі, Малайзії і Таїланду. Кампанія була проведена з метою заміни дефектних шин. Але оскільки фірми відповідно до закону зобов'язані доводити до відома NHTSA тільки в тому випадку, якщо кампанія по поверненню проводиться на території США, то «Форд» не проінформувала її про це. Адміністрація навіть нічого не знала про численні рекламації і судові позови, подані проти компаній «Форд» і «Бриджстоун-Файерстоун».

Усі факти приховання інформації привели до того, що у вересні 2000 р. почалися слухання в обох палатах Конгресу США. Представники вищого керівництва, що виступали там у якості свідків від обох компаній завіряли конгресменів у тому, що вони приймають усі необхідні заходи й звинувачували один одного за аварії зі смертельними наслідками.

Президент і головний виконавчий керуючий компанії «Форд» заявив, що при експлуатації 3 млн автомобілів марки «Форд експлорер», які були оснащені шинами, виготовленими фірмою «Гудьір», ніяких проблем, пов'язаних із шинами, не виникало, а тому, заявив він: «Це — проблема компанії «Бриджстоун-Файерстоун» — виготовлювача шин, а не компанії «Форд» — виробника автомобілів, тим більше, що шини — єдиний компонент, гарантію на який дає не виробник автомобіля, а виготовлювач шин». Однак виконавчий віце-президент компанії «Бриджстоун-Файерстоун» на слуханнях у Конгресі заявив, що причина аварій — неправильний рівень тиску повітря в шинах, що рекомендувала власникам автомобілів фірма «Форд». Представники «Форда» заперечували подібну заяву, повідомивши конгресменам, що рівень тиску повітря в 26 psi (179,26376 kPa) був погоджений із виробником шин — компанією «Бриджстоун-Файерстоун», саме на такий тиск випробувалися колеса в процесі збірки автомобілів, і цей рівень був рекомендований автовласникам. Як причину аварій представники фірми «Бриджстоун-Файерстоун» зазнали також місцеві умови експлуатації — поганий ремонтний сервіс, небезпечні дороги і кліматичні умови, підкреслюючи, що в країнах з помірним кліматом подібних дефектів у шинах не виникало.

У пресі з'явилися викривальні статті, що ставлять під сумнів твердження керівництва «Форд мотор», а суди вже винесли рішення і з приводу інших дефектів автомобілів, що випускаються цією компанією. 11 жовтня 2000 р. суддя штату Каліфорнія вимагає, щоб вона відкликала і відремонтувала близько 2 млн легкових автомобілів і вантажівок. Це рішення базувалося на тому, що «Форд» установила дефектні системи запалювання, знала про це, але приховала ці відомості від споживачів і державних регулюючих органів. Компанія «Форд мотор» відкинула ці обвинувачення й опротестувала рішення суду.

Можна з упевненістю констатувати, що в результаті скандалу обом компаніям нанесений не тільки істотний матеріальний збиток, але і серйозно постраждала їхня репутація як виробників якісної і надійної продукції. Це особливо стосується заводу в м. Декейтере. Обсяг продажів шин, випущених цим заводом, у першій половині 2001 р. упав удвічі, і в червні того ж року керівництво компанії «Бриджстоун-Файерстоун» прийняло рішення про його закриття. Досить показово, що завод у місті Декейтере мав два сертифікати на відповідність вимогам стандартів ISO-9001 і QS-9000 на системи якості [5, 94–95].

Корпорація (юридична особа) згідно ст. 18 КК України не може бути визнана суб'єктом злочину, оскільки такою може бути лише фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого згідно з КК може наступати кримінальна відповідальність [6, 47]. Звісно, корпорація як певна абстракція, яка виникла внаслідок застосування юридичної техніки, не може бути визнана осудною або неосудною через психічний стан її здоров'я, до того ж юридична особа немає віку, з якого наставала б її «осудність»; не може вона бути також визнана спеціальним суб'єктом злочину,

оскільки спеціальним суб'єктом вважалася особа, що володіє не тільки необхідними ознаками загального суб'єкта (віком і осудністю), але і додатковою ознакою, зазначеною в законі для даного складу злочину.

Корпоративна відповідальність не суперечить принципу особистої винної відповідальності, оскільки відповідальність за дії іншого є особистою виною або тому, що особа порушила обов'язок нагляду за об'єктивним виконавцем злочинного діяння, або тому, що сама особа — непрямий виконавець злочинного діяння, оскільки вчиняє злочинне діяння за допомогою використання іншої особи, що діє безвинно. Органи корпорації діють не від свого імені, а від імені всієї корпорації, в інтересах її членів. Тому діяльність органів корпорації у цілому може бути розцінена як колективна діяльність індивідів, що об'єдналися в спільність, і повинна вмінятися не кожному окремо узятому учасникові, а єдності всіх членів спільності. Дане твердження обумовлене тим, що діяльність корпорації в соціальній сфері хоча і досить умовно, але походить на діяльність особи. Представницькі, а також виконавчо-розпорядницькі органи корпоративного утворення в метафоричному змісті можна порівняти з людським мозком — матерією вищої нервової діяльності. Пізнавальні, інтелектуальні і вольові процеси пов'язані саме з цією матерією. Тому діяльність мозку суть внутрішнього змісту життя людини [7, 284, 298], яка ззовні виражається у вигляді мотивації, вчинків, поведінки, тобто всього того, що може бути віднесено до духовної сфери життя особи.

Відповідальність, як відомо, реалізується за допомогою застосування примусових заходів і покарання до особи, визаною винною у вчиненні злочину. Звісно, корпорацію не можна засудити до позбавлення волі або присудити до страти. Тому в арсеналі заходів кримінально-правового характеру повинна бути достатня кількість інших заходів, що торкаються майнових, цивільних й інших прав осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння, передбачені КК.

Французький КК 1992 р. передбачає наступні види покарань до корпорацій: штраф (ст. 131–37), припинення діяльності; заборона здійснювати прямо або непрямо один або кілька видів професійної або суспільної діяльності; взяття під судовий нагляд; закриття всіх закладів або одного або декількох із закладів підприємництва, що служили здійсненню інкримінованих діянь; конфіскація речі, що служила або була призначена для здійснення злочинного діяння, або речі, що від нього отримана; афішування або поширення винесеного вироку або в пресі, або будь-яким іншим способом аудіо-відеоповідомлення (пп. 1–4, 8, 9 ст. 131–39 Французького КК 1992 р.) [8, 209–210]. Федеральне право США дозволяє ставити у вину корпорації будь-які дії або бездіяльність її представників, здійснені в рамках їхнього службового становища. Іншими словами, за вчинене діяння можуть бути засуджені і корпорація, і винний службовець [9, 146]. Законодавство містить ще низку норм, які регулюють кримінальну відповідальність юридичних осіб. Особливості відповідальності за окремі види злочинів визначені в і, межах Особливої частини кримінального права [10, 75].

Сам факт визнання діяльності корпорації (юридичної особи, а також організації, що такого статусу не мають, але ведуть господарську діяльність) винною тягне за собою її моральний осуд, що в кінцевому підсумку призводить до втрати довіри до неї у її кредиторів, втрати клієнтів, бойкоту її товарів, позбавлення державних замовлень. Завдяки цьому виникають підстави для офіційного розслідування діяльності даної корпорації, що сприяє викриттю злочинної діяльності її керівників. **Поряд з кримінальною відповідальністю корпорацій не виключається кримінальна відповідальність фізичних осіб** — керівників корпорації, її представників — за ці ж злочини, а також за інші їх діяння; що містять ознаки інших складів злочинів [11].

Література

1. Лукашук И. И. *Право международной ответственности*. — М. Волтерс Клувер, 2004. — 432 с.
2. Стрельцов Е. Л. *Про поняття та ознаки міжнародного економічного злочину // Социально-правовые проблемы совершенствования законодательства Украины: история, теория и практика. Материалы 59-й научной конференции профессорско-преподавательского состава и научных работников экономико-правового факультета ОНУ им. И. И. Мечникова (22–24 ноября 2004 г.) — Одесса, 2005. — С. 116–118.*
3. Смітієнко В., Агафонов Г. *Відповідальність юридичних осіб — нагальна потреба кримінально-правового регулювання // Голос України. — 1996. — 5 бер — № 43 (1293).*
4. Навроцький В. О. *Поняття посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, учинених нею // Зб. наук. пр. Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. Випуск четвертий. — Харків: Харківський Центр по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні, 2002. — С. 84–103.*
5. Конарева Л. А. *Вопросы управления. Качество потребительских товаров как элемент национальной безопасности // Экономика, политика, культура. — 2003. — № 11. — С. 78–96.*
6. *Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Отв. ред. Е. Л. Стрельцов. — Х.: ООО «Одиссей», — 2005. — 864 с.*
7. Пимонов В. А. *Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права. — М.: Издательство «Юрлитинформ», 2007. — 336 с.*
8. *Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина. — М.: Издательство «Зерцало», 1999. — 352 с.*
9. *Уголовное законодательство зарубежных стран. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и предисл. И. Д. Козочкина. — М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, 2003. — 576 с.*
10. Хохлова І. В., Шем'яков О. П. *Кримінальне право зарубіжних країн (в питаннях та відповідях): Навчальний посібник. — Київ: Центр навчальної літератури, 2006. — 256 с.*
11. Даньшин І., Демський Е. *Кримінальна відповідальність юридичної особи // Голос України. — 1994. — 19 лип. — № 135 (885).*

А. В. Турченко, аспірант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ИНТЕРЕСОВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ

РЕЗЮМЕ

Уголовная ответственность юридических лиц становится возможной ввиду того, что на юридическое лицо переносятся правовые последствия действий, совершенных физическими лицами — его законными представителями, что не исключает уголовной ответственности последних, если они знали, что принимают участие в общественно опасном деянии и могли руководить своими действиями (бездействием).

Ключевые слова: корпорация, представитель, договор, обман.

УДК 343.85

Г. В. Форос, канд. юрид. наук, доцентОдеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, Україна, 65058

СУБ'ЄКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В статті обґрунтовано актуальність діяльності правоохоронних органів щодо попередження злочинів та протидії злочинності, визначено систему суб'єктів цієї діяльності, вказано на основні заходи щодо попередження злочинів та протидії злочинності.

Ключові слова: попередження злочинам, протидія злочинності, суб'єкти попередження злочинів та протидії злочинності.

При всій складності криміногенної ситуації на початку тисячоліття правоохоронним органам вдалося стабілізувати ситуацію в боротьбі зі злочинністю, розпочати реформування своїх структур. Проте на цьому тлі відбувається відставання державно-правового контролю над злочинністю, а небезпечний її рівень вимагає активного курсу на попередження злочинів. Водночас у державі поки що не сформовано надійної системи попередження злочинів, недосконалою є її законодавча основа, а засоби, що застосовуються, не завжди є ефективними. А тому все це вимагає створення надійного науково-практичного підґрунтя, вдосконалення форм, методів та заходів профілактичної діяльності.

Питання, пов'язані з розробкою проблем попередження та протидії злочинності, досліджувались у працях вітчизняних та зарубіжних вчених: О. М. Бандурки, В. О. Глушкова, І. М. Даньшина, А. І. Долгової, О. М. Джузи, А. Е. Жалинського, А. П. Закалюка, В. П. Ємельянова, В. К. Звірбуля, В. С. Зеленецького, А. Ф. Зелінського, М. Й. Коржанського, О. М. Костенка, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецової, О. М. Литвака, М. І. Мельника, П. П. Михайленка, Г. М. Міньковського, М. І. Панова та інших фахівців. У численних працях з теорії управління, кримінології розглядалися загальні питання теорії попередження злочинності, запобігання окремих її видів, напрацьовано значний масив рекомендацій та пропозицій з цієї проблематики.

Водночас діяльність правоохоронних органів, а насамперед, органів внутрішніх справ у сучасних умовах вимагає принципово нового підходу щодо своїх основних функцій, при цьому концептуальним є рівень реалізації головного призначення — забезпечення надійної охорони законних прав та інтересів людини, суспільства і держави.

Серед суб'єктів запобігання та протидії злочинності особливої уваги потребує визначення місця системи органів внутрішніх справ, їх служб і підрозділів, які безпосередньо ведуть боротьбу зі злочинністю, удосконалення правових та організаційних основ попереджувальної діяльності міліції. Попередження злочинів та протидія злочинності в сучасних умовах — це найбільш реальний внесок органів внутрішніх справ у сприяння політичній реформі та економічним і соціальним перетворенням у країні.

Конституція України дає підстави стверджувати, що всі органи влади сприяють діяльності щодо протидії злочинності, оскільки охорона внутрішньої державної безпеки, зміцнення правопорядку є однією з основних функцій держави. Боротьбу

зі злочинністю та іншими правопорушеннями різноманітними заходами здійснюють законодавча, виконавча і судова гілки влади [1].

Значення діяльності щодо протидії злочинності у сучасному українському суспільстві необхідно розглядати через функцію держави, що демонструє рівень захисту громадян, а не рух слідами вчинених злочинів. Принципово новий погляд на суспільну цінність запобігання злочинності полягає в тому, що воно розглядається як засіб забезпечення прав і свобод людини у сфері функціонування виконавчої влади держави [2, с. 5–8].

Суб'єктом правоохоронної діяльності виступає держава через свої представницькі, виконавчі, судові органи і прокуратуру, а також громадські організації та об'єднання. Суб'єктом діяльності щодо протидії злочинності та попередження злочинів можуть бути визнані орган, організація, окрема особа, які у цій діяльності виконують хоча б одну з таких функцій щодо заходів запобігання: організація, координація, здійснення або безпосередня причетність до здійснення. Інші, зокрема забезпечуючі, заходи (навчання, видання літератури, підготовка рекомендацій, фінансування тощо) не дають функціональних підстав поширювати на їхніх виконавців термін «суб'єкт» запобігання злочинності та злочинним проявам.

Суб'єкти протидії злочинності та попередження злочинів можуть бути поділені на декілька груп, зокрема:

а) органи та організації, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування);

б) органи та організації, стосовно яких протидії злочинності та попередження злочинів віднесено або має бути віднесено до основних завдань і функцій (МВС, СБУ, прокуратура, суд, спеціалізовані громадські організації);

в) органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на протидію злочинності та попередження злочинів, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів (заклади освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрація підприємств, установ, організацій тощо).

В основу наведеного поділу суб'єктів протидії злочинності покладено функціональну ознаку, насамперед реальний вплив виконуваних ними функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів злочинності та злочинних проявів. Можливі й інші підстави диференціації названих суб'єктів, зокрема згідно з класифікацією виконуваних запобіжних заходів або видів запобіжної діяльності, а саме: її рівнів, масштабу, спеціального цільового призначення, застосовуваних засобів тощо. Важливо, щоб при цьому забезпечувалося дотримання загальних принципів та правил класифікації, передусім її однопорядковості, проведення за єдиною підставою тощо. Цим принципам суперечить ставлення в одну лінію поділу суб'єктів, виділених за різними ознаками, наприклад за рівнем запобіжної діяльності та її спеціальним призначенням, наявністю повноважень щодо проведення запобіжної діяльності та її здійсненням у межах чи за межами кримінального судочинства [3, с. 16–18].

Сукупність суб'єктів протидії злочинності та попередження злочинів, їх повноважень, правових і організаційних заходів, форм та засобів здійснення останніх нерідко називають системою запобігання злочинності. В Україні, з огляду на неповноту законодавчого регулювання, низьке становище організації та здійснення запобіжної діяльності, відсутність у ній багатьох забезпечуючих та виконавчих заходів та засобів, фактично немає підстав називати її системою. Тому далі суб'єкти цієї діяльності віднесено до таких, не стільки враховуючи реальне системне виконання ними запобіжних функцій, а з огляду на те, як вони визначені у правових актах у сучасній Україні.

1. До суб'єктів, які керують діяльністю щодо протидії злочинності та попередження злочинів, організують та координують її, належать:

– Верховна Рада України, її комітети та народні депутати. Компетенція та повноваження Верховної Ради України дають їй можливість всебічно визначати політику запобігання злочинності, створювати для реалізації останньої відповідне законодавство, здійснювати парламентський контроль за його дотриманням. Є підстави стверджувати, що ці повноваження Верховна Рада України майже не використовує.

– Президент України як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина повинен всіляко дбати про забезпечення їх додержання і захисту, у тому числі засобами запобігання злочинності.

– Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади за нинішніх умов мали стати основними суб'єктами організації діяльності щодо протидії злочинності та всебічного забезпечення цієї діяльності, передусім організаційно-управлінського, інформаційного, наукового, ресурсного.

– органи місцевого самоврядування є також суб'єктами діяльності щодо запобігання злочинності. Вони на своєму рівні мають виконувати всі повноваження щодо її організаційно-управлінського забезпечення (планування, у тому числі комплексне, видання управлінсько-нормативних актів, безпосередня організація через постійні комісії, депутатів та ін.), здійснення контролю виконання, надання певних ресурсів, залучення та активізації діяльності громадських об'єднань, створення і підтримки спеціалізованих самодіяльних організацій, їхнім обов'язком є безпосереднє здійснення спрямованих економічних, освітніх, виховних, медичних, інших соціальних заходів, які мають загальносоціальне запобіжне значення, а також налагодження індивідуального запобігання вчиненню злочинів конкретними особами, в тому числі через надання останнім підтримки, допомоги, здійснення профілактичного контролю, соціальної реабілітації. Проте ці повноваження та обов'язки багатьма органами місцевого самоврядування не виконуються.

2. До суб'єктів, для яких протидія злочинності є одним з головних завдань і функцій, належать:

– органи прокуратури. Згідно з Законом України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 р., хоч він прямо не передбачає завдання щодо запобігання злочинності, слід виокремити деякі напрями (і форми) діяльності прокурора, які фактично сприяють запобіжному впливу щодо детермінантів злочинності, серед них виділяють спеціалізовані і неспеціалізовані.

– органи внутрішніх справ. Згідно з Законом України «Про міліцію» міліція у своїй діяльності здійснює адміністративні, оперативно-розшукові (згідно з окремим Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»), слідчі, охоронні та запобіжні заходи боротьби зі злочинністю [4].

Для виконання обов'язків, покладених на міліцію, у тому числі щодо запобігання злочинності, в її структурі утворено різні служби і підрозділи. Для одних служб запобігання злочинності — одна з основних функцій, яку вони виконують у процесі своєї діяльності. Це служби по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією (БОЗ) кримінальної міліції, у тому числі карного розшуку; державна служба боротьби з економічною злочинністю (ДЗБЕЗ), підрозділи по боротьбі з незаконним обігом наркотиків (БНОН) та ін. У їхній профільній діяльності по боротьбі зі злочинністю у відповідному напрямі одне з основних місць має посідати запобігання злочинам спеціально-кримінологічними засобами, передусім групового та індивідуального спрямування. Слід відзначити, що тривалий період основний обсяг службового часу названих підрозділів витрачається на виявлення та розкриття злочинів, а на їх запобігання не вистачає часу, через що рівень злочинності (а не статистичні показники про неї) фактично не знижується. Деякі інші служби займа-

ються запобіганням злочинності у зв'язку з виконанням процесуально-правових обов'язків — це слідчі підрозділи, підрозділи дізнання.

Окремо слід виділити служби, які повинні вести роботу щодо запобігання злочинності на стадіях, що передують формуванню злочинного мотиву, здійснюючи профілактику антисуспільної спрямованості та криміногенної орієнтації і мотивації особи. Це: служба громадської безпеки, зокрема патрульно-постові підрозділи і дільничні інспектори міліції; служба дозвільної, реєстраційної та міграційної роботи; служба безпеки дорожнього руху; державна служба охорони; приймальники-розподільники та ін. Поки що їхню запобіжно-профілактичну діяльність не можна визнати предметною, системною та результативною. Вона обмежується, як правило, виявленням та взяттям на облік осіб, які допускають правопорушення, та притягненням їх до відповідальності, в основному адміністративної, у разі вчинення правопорушень.

У діяльності органів внутрішніх справ щодо протидії злочинності мають виконуватися різні форми і засоби, зокрема:

- виявлення та усунення причин і умов злочинності, окремих її видів та конкретних злочинів;
- аналіз кримінологічної ситуації;
- участь у складанні комплексних планів запобігання (профілактики) правопорушенням, передбачення у них та подальше вжиття відповідних заходів;
- заходи загальної профілактики, перевірки на об'єктах обслуговування дотримання умов та правил, що перешкоджають вчиненню злочинів, у тому числі стосовно зберігання зброї, вибухових речовин, усунення можливості їх використання зі злочинною метою;
- контроль за дотриманням правил торгівлі та вживання алкогольних напоїв, незаконним обігом наркотиків;
- спеціальні запобіжні операції («заслон», «зброя», «трал», «нелегал» та ін.);
- слідча профілактика у конкретних кримінальних справах та шляхом аналізу причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів;
- багатогранна індивідуальна профілактика.

Залежно від функціонального призначення служби визначаються відповідні напрями, специфічні форми та засоби запобіжної роботи. А саме:

— Служба безпеки України. Завдання служби визначаються ст. 2 Закону України «Про службу безпеки України» від 25.03.1992 р. Основні завдання служби пов'язані з захистом державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного, оборонного потенціалу та безпеки держави. У межах цих завдань передбачено здійснення профілактичної функції. До завдань СБУ належить також спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти миру і безпеки, а також тероризму, корупції та організованим злочинності у сферах управління й економіки.

— Митні органи України згідно з Указом Президента України від 24.08.2000 р., яким затверджено Положення про Державну митну службу, займаються загальними, груповими та індивідуальними заходами щодо запобігання контрабанді, у тому числі порушенням митних правил, умисному ухиленню від сплати мита, незаконному експорту товарів, коштовностей, наркотиків, зброї, історичних цінностей та ін. Особливого значення у сучасних умовах набуває запобігання контрабандним операціям та очищення кадрів митної служби від працівників, які займаються корупцією і мають зв'язки з контрабандистами та іншими злочинцями.

— Державна податкова служба України згідно з Законом України «Про державну податкову службу в Україні» від 04.12.1990 р. у редакції Закону від 31.03.2005 р. має у своєму складі спеціальні підрозділи по боротьбі з податковими правопорушеннями і податкову міліцію. Вони повинні здійснювати загальне запобігання порушенням податкового законодавства і спеціальні заходи із запобігання кримінально каранім діянням, віднесеним до компетенції податкової міліції.

- органи і установи виконання покарань;
- органи державної прикордонної служби;
- судові органи;

3. Суб'єкти, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування щодо протидії злочинності та попередження злочинів, але їх діяльність принагідне впливає на відповідні запобіжні процеси.

– органи державного контролю, їх діяльність здійснюється у процесі виконання своїх функцій службами Головного контрольно-ревізійного управління, Державною рибоохороною, Державною лісовою охороною, а також Антимонопольним Комітетом, Фондом державного майна;

- органи юстиції;
- органи державного та господарського управління;
- засоби масової інформації;
- навчальні заклади;
- сім'я, громадські релігійні організації⁴
- **установи культури та мистецтва.**

– громадяни. Віднесення громадян до суб'єктів запобігання є дискусійним. Участь окремих осіб у виконанні запобіжних функцій, на думку багатьох фахівців, як правило, зумовлена формами, визначеними кримінально-процесуальним та іншим законодавством або певними ознаками цих осіб, зокрема належністю до громадської організації, участю у складі трудового колективу.

Таким чином, до системи суб'єктів протидії злочинності та попередження злочинів в Україні у межах своїх завдань, компетенції і повноважень необхідно віднести:

1) суб'єктів, які визначають кримінологічну політику, напрями та завдання попередження злочинності (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України);

2) суб'єктів, які виявляють криміногенні фактори та реалізують заходи щодо послаблення криміногенних факторів, усунення причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів (органи прокуратури, внутрішніх справ, судові, служби безпеки; податкової міліції, митної служби, управління державної охорони, державної прикордонної служби та інші);

3) суб'єктів, які на регіональному та місцевому рівнях при виконанні своїх безпосередніх функцій впливають на усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів (органи державної влади та органи місцевого самоврядування);

4) суб'єктів, які на громадських засадах сприяють правоохоронній діяльності у сфері нейтралізації причин і умов вчинення злочинів та інших правопорушень (добровільні народні дружини, оперативні загони, інші громадські формування, що здійснюють розшукові та профілактичні функції);

5) суб'єктів, які на підставі державних повноважень здійснюють спеціалізовані функції щодо координації та контролю правоохоронних органів та інших суб'єктів щодо запобігання злочинності (Координаційний комітет боротьби з корупцією і організованою злочинністю та інші).

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — Київ: Просвіта, 1996. — 80 с.
2. Авер'янов В. Б. Принципи верховенства права і реформа українського адміністративного права // Адвокат. — 2000. — № 2. — 88 с.
3. Давыденко Л. М., Бандурка А. А. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы. — Харьков, 2005. — 368 с.
4. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.

Хайдер Хатхут, аспирант

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058

ВИДЫ НАКАЗАНИЙ В МУСУЛЬМАНСКОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

В странах, где господствует мусульманское уголовное право, существует достаточно много схожих (единых) видов наказаний.

Ключевые слова: виды наказаний, смертная казнь, отсечение конечностей, воздаяние равным (талион), бичевание и др.

Мусульманское право является одной из крупнейших правовых систем современного мира. Законы, которые основаны на Шариате, в том числе и уголовные законы, действуют в целом ряде мусульманских стран, оказывая тем самым непосредственное влияние на формирование общественных отношений более чем миллиарда мусульман. Это, например, Иран, Ирак, Афганистан, Судан, Пакистан, Саудовская Аравия, Сомали и др. В то же время в этих странах только в последнее время начались кодификационные процессы и стали появляться Уголовные кодексы (далее УК). Например, в 1981 году был принят УК Ирана, состоящий из 199 статей. В 1983 г. был принят УК Судана. Однако в связи с тем, что значительная часть христианского населения этой страны выступала против положений этого кодекса, после смены политического режима в 1991 г. был принят новый УК в этой стране. Но, вне зависимости от того, есть ли УК или нет, уголовно-правовые нормы во всех странах построены таким образом, что текст любой нормы начинается с указания на тот вид наказания, который устанавливается за совершенное деяние. Исходя из логики построения этих норм проанализируем виды наказаний, которые существуют в мусульманском уголовном праве и находят свое отражение в УК этих стран.

В целом уголовное наказание — это исторически сложившаяся принудительная мера, которая назначается судом от имени государства относительно лица, признанного виновным в совершении преступления и способным нести уголовную ответственность. Наказание является наиболее суровой формой реализации уголовной ответственности [1, 110].

Через конкретный вид наказания государство пытается достичь много важных целей. Например, считается, что зло от наказания должно превышать выгоду от преступления, т. е. страх наказания должен быть сильнее желания преступления [2, 49].

В мусульманском уголовном праве не существует строго установленного перечня видов наказаний, которые возможно применять к лицу, совершившему преступление. Особенно это касается видов назидательного наказания (тазир). Уголовные кодексы (далее УК) или некодифицированные уголовно-правовые нормы в мусульманских странах достаточно «свободно» формируют перечень таких видов наказаний. Но проведя исследование и определенную систематизацию, возможно выделить наиболее типичные виды наказаний, которые используются в мусульманском уголовном праве.

Смертная казнь. Этот вид наказания, который связан с лишением жизни осужденного, применяется за целый ряд преступлений. Но имеются отличия в его исполнении. Смертная казнь путем обезглавливания. Такая процедура осущест-

вления смертной казни применяется за преступления против Аллаха, государственной власти, разбой и др. Она осуществляется в присутствии главы государства или регионального властного руководителя. Голову и тело преступника после казни на некоторое время выставляют на обозрение населению для устрашения и проведения в определенной мере профилактической работы, чтобы люди видели, какое наказание за совершение такого преступления может последовать.

Другим видом исполнения смертной казни является побивание (забрасывание) камнями. Этот вид применяется за совершение квалифицированного прелюбодеяния, т. е. если подобные действия совершает женатый мужчина или замужняя женщина. Исполнителем этого вида смертной казни является народ (население), который собирается в заранее установленном месте, как правило, со своими камнями и забрасывает ими преступника насмерть. Есть страны, где применяются и иные виды исполнения смертной казни. Например, в соответствии с УК Судана 1991 г., также может применяться расстрел и повешение. Такое положение в этом УК связано с тем, что в нем существует двойная система наказаний, и классические виды исполнения смертной казни действуют только в северной части этой страны [3, 5].

Отсечение конечностей. В соответствии с Кораном, этот вид наказания применяется в основном за имущественные преступления. Исполнение этого наказания по-разному интерпретируется представителями различных юридических школ, в зависимости от тяжести совершенного деяния, последствий такого деяния и других обстоятельств. Но порядок исполнения этого вида наказания практически единый. Например, за первую кражу отсекают правую руку. За повторную кражу — левую ногу. За последующую кражу — левую руку. Еще за одну — правую ногу. Это объясняется тем, что преступления против чужого имущества это тяжкое преступление, и если лицо не исправляется, то такие наказания необходимы.

Воздание равным (талион). В теории мусульманского уголовного права (укубата) содержится возможность применения членовредительных наказаний по принципу талиона — воздаяние равным. Например, такой вид наказания в целом ряде стран предусмотрен за умышленное убийство или умышленное причинение телесных повреждений. Нужно сказать, что талион это не новелла мусульманского уголовного права. Этот вид наказания сохраняется с доисламских времен и применяется в настоящее время при соблюдении определенных условий, т. е. имеет свои ограничения. Например, потерпевший может потребовать с виновного лица вместо талиона материальное возмещение (выкуп за кровь, дийа, дия, диет, вира и т. п.), что в реальной жизни чаще всего и происходит. Возможно, что потерпевший может простить виновное лицо без всякого талиона и это специально оговаривается в законе.

Бичевание. Данный вид наказания в мусульманском уголовном праве распространен достаточно широко и применяется в основном за нетяжкие преступления. Исполняется данный вид наказания палками или плетями. Число ударов определяется в зависимости от вида совершенного преступления: Кораном или правовыми доктринами и традициями, существующими в конкретной стране. Например, Коран определяет количество ударов в 100 за неквалифицированное прелюбодеяние (совершает незамужняя женщина или неженатый мужчина). За обман о прелюбодеянии другого человека — 80 ударов. Есть и определенные традиции. Например, за употребление опьяняющих веществ назначают 80 ударов плетями.

По другим преступлениям, за которые предусмотрен данный вид наказания, его окончательное решение передается на усмотрение судьи. Но в целом считается, что максимальное количество ударов не должно превышать ста, а минимальное — быть меньше двух. Сила ударов во многом определяется возрастом и состоянием здоровья виновного лица, но обязательное условие — удары не должны

повреждать мышцы. В отношении несовершеннолетних преступников бичевание не применяется.

Лишение свободы или, как его традиционно называют в мусульманском уголовном праве, — тюремное заключение. Следует отметить, что этот вид наказания не характерен для мусульманского уголовного права и ранее применялся только как вид назидательного наказания (тазир). Минимальный срок лишения свободы — один день. В отношении максимального срока лишения свободы существует дискуссия. В соответствии с доктриной шафиитов, максимальный срок следствия не может превышать одного месяца, а максимальный срок тюремного заключения как уголовного наказания — одного года. Шафииты полагают, что по своей природе тюремное заключение идентично со ссылкой. Отсюда, так как максимальный срок ссылки установлен в один год, то и максимальный срок тюремного заключения должен быть равен одному году.

Представители других школ считают, что срок тюремного заключения не может быть ограничен и судья может назначить его на срок от одного дня до пожизненно. Обоснование этой позиции основывается на теоретическом положении о том, что тюремное заключение применяется в шариате как способ добиться исправления осужденного и поэтому для достижения этой цели не может быть установлен срок. Он может колебаться до реального раскаяния или до смерти. Наиболее реально это проявляется в Саудовской Аравии [4, 88].

Конфискация имущества, которая в мусульманском уголовном праве традиционно определяется как «безвозмездное обращение частной собственности по приговору суда в собственность государства». Этот вид наказания применяется довольно редко и, как правило, в качестве дополнительного наказания обычно в сочетании со смертной казнью за совершение тяжких преступлений против Аллаха и государственной власти. В последнее время конфискация имущества стала применяться и за совершение менее тяжких преступлений, например, за преступления, связанные с незаконным оборотом запрещенного имущества (алкогольной продукции), имущественные преступления и др.

Возмещение (дийа, дия или диет). Этот вид наказания является как бы специальным видом наказания по отношению к более суровым видам наказания. Во всяком случае, такой вид формализует и дает более четкие правовые основания для замены смертной казни и членовредительских наказаний по принципу талиона, с учетом пожеланий потерпевшей стороны. Например, полное возмещение за жизнь мужчины-мусульманина составляет сто верблюдов.

Штраф. В уголовном праве не всех мусульманских стран штраф закреплен примерно в единой редакции и применяется по-разному. Например, в УК Судана 1991 г. правовые основания применения штрафа закреплены в ст. 34 так как является одним из наиболее применяемых видов наказания. Однако ни в Общей, ни в Особенной частях УК Судана не определяются размеры штрафа и это решается судьей в каждом конкретном случае.

Анализ видов наказания, которые существуют в мусульманском уголовном праве и находят свою реализацию в законодательстве каждой мусульманской страны, дает возможность сделать определенные выводы.

В этих видах наказания в определенной мере сочетаются прежние виды наказаний, которые существовали в этих странах, и виды наказаний, которые характерны, например, для европейских стран, в том числе и для Украины.

В связи с тем, что мусульманское право в целом, в том числе и уголовное право, отражает и средневековые традиции, некоторые виды наказаний сохраняют те традиции. Например, в современных условиях смертная казнь, бичевание, талион нуждаются в определенном переосмыслении и придания им более цивилизованных форм и методов исполнения [5, 89].

Литература

1. См., Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Видання сьоме, перероблене та доповнене / Відп. ред. Є. Л. Стрельцов. — Х.: Одіссей, 2011. — 824 с.
2. См., Ведерникова О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании. М., Российская криминологическая ассоциация, 2001. — 216.
3. См., Амин Омар. Наказания по уголовному законодательству Судана. Реферат РУДН, 1997. — 32 с.
4. См., Клочков В. В. Религия, государство, право. М., Политиздат, 1987. — 352 с.
5. См., Манна Аммар Абдуль Карим. Преступление и наказание по мусульманскому праву. РУДН, 2007. — 284 с.

Хайдер Хатхут, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058

ВИДИ ПОКАРАНЬ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

РЕЗЮМЕ

Однією з найбільших правових систем сучасного світу є мусульманське право, норми якого поширюються в цілому ряді мусульманських країн, надаючи тим самим безпосередній вплив на формування суспільних відносин більш ніж мільярда мусульман. Дане дослідження дає можливість вивчити типові види покарань в мусульманському кримінальному праві і привести в певну систему.

Ключові слова: види покарань, смертна кара, відсікання кінцівок, віддати рівним (таліон), бичування та ін.

УДК 343.2.01

М. В. Хворостяний, старший преподавательОдесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОБЫЧНОЕ УГОЛОВНОЕ ПРАВО АБОРИГЕНОВ АВСТРАЛИИ

В статье рассмотрены некоторые аспекты обычного уголовного права на примере общества аборигенов Австралии. Изучены понятия преступления и наказания, имеющие место в жизни коренного населения Австралии.

Ключевые слова: обычаи, правосудие, преступление, наказание.

До XIX века правовая наука обходила вниманием «безгосударственные» общества, считая их невосприимчивыми к правовым ценностям. Юридический этноцентризм, основывавшийся на постулате идентификации права с государством, приводила к подмене права нормами позитивного закона. Традиционные общества со своей «предлогической» ментальностью объявлялись неспособными к созданию права как «свода определенно выраженных юридических правил» [1, 34]. Такой подход ставил историков права в сложную ситуацию, ибо использовавшийся ими нормативный анализ оказывался бесполезным в деле реконструкции права подобных обществ.

В XIX в. получает признание новое направление правовой мысли — юридическая этнология, которая сделала возможным выход за пределы западной системы ценностей. Экспериментальным полем для развития новой науки стали территории колоний европейских государств. Раньше других прикладным значением юридической этнологии заинтересовались британские колониальные власти. Они нуждались хотя бы в элементарных сведениях о местных юридических обычаях и так называемых традиционных системах права [2, 792]. Так, в отношении большинства своих колоний Великобритания избрала метод косвенного управления (*indirect rule*), делая основной упор на традиционные структуры власти и культурное многообразие. Однако Австралия с момента колонизации рассматривалась как «ничейная земля» («*terra nullius*»), а не земля аборигенов, живших на ней в течение нескольких тысячелетий. В отношении их осуществлялась политика детрибализации (рассеяния племен, нарушения племенной структуры) либо частичного истребления (что произошло с аборигенами острова Тасмания). Только во второй половине XX в. положение кардинально меняется, в частности делается поворот от практики правовой ассимиляции к признанию обычного права аборигенов и развитию полиюридизма. В этом смысле символично решение Верховного суда Австралии по иску аборигена Э. Мабо (1992), когда были официально признаны собственные законы и обычаи аборигенов, а «право предков» объявлялось преимущественным. Следует отметить, что традиционная культура аборигенов Австралии (в том числе обычное право) стала предметом теоретических исследований задолго до изменения официальной политики.

Лишь в XX в. исследования обычного права стали носить не только описательный, но и теоретический характер. Наметился единый подход к трактовке понятия обычая. Обычай характеризуется повторяемостью, спонтанностью происхождения и обязательностью соблюдения. Подчеркивается его тесная связь с мифологическими представлениями и религиозными ритуалами. Так, А. Элькин отмечает:

«Если какой-либо обычай не упоминается в мифе, то на него смотрят как на дело рук человеческих и не придают ему большой важности. Напротив ... если сочтут нужным ввести новые обычаи, то их свяжут с мифологией и таким образом сделают священными и будут рассматривать как санкции» [3, 183]. Многие западные исследователи объединяют все поведенческие нормы первобытного общества под названием обычного (традиционного) права (*customari law, folk law*).

Юристы СССР и этнологи поступали более осторожно, различая в процессе становления нормативного порядка архаичных обществ две группы социальных норм: мононормы и нормы обычного права [4, 210]. В последнее время происходит постепенное признание за обычаями первобытных обществ правовых характеристик. Так, Г. И. Муромцев отмечает, что «обычай может считаться правовым как в силу санкции государства, так и вследствие признания его «своим» известной этнической общностью, племенем, кастой и т. д. То, что современный юрист не считает правом, порой рассматривается таковым с традиционных позиций» [5, 100]. Другие ученые также признают возможность безгосударственного действия права на ранних стадиях его становления [6, 72]. Отличие традиционного права от современного можно видеть в специфическом понимании источников права и установленной между ними иерархии: обычай играет здесь основную роль. Источниками права в традиционных обществах считаются также «мифические законы» (юридические правила, порожденные мифами) и архаичные судебные прецеденты [7, 58].

Нормы обычного права, как правило, диктуют способы урегулирования конфликтов, которые возникают при нанесении ущерба одной из сторон. Б. Малиновский, изучавший общество аборигенов Австралии, отмечал, что их право выражается не в фиксированных нормах, а в процессах разрешения конфликтов. В работе «Преступление и обычай в диком обществе» ученый использовал вместо нормативного анализа процессуальный метод для изучения обычного права туземцев [8]. При подобном подходе усилия исследователя направлены на анализ конкретных дел (развитие конфликтных процессов и урегулирование спора). Использование процессуального анализа (и его теории «*living law*») позволяет выявлять реальную и идеальную стороны права, ибо решение по одному делу становится моделью решения подобных споров в будущем [9, 47]. Многие юристы, сторонники традиций прецедентного права, признают важность такого подхода к изучению обычного права. В настоящее время главным направлением в этой области становится тема конфликтных процессов в архаичных обществах. Исходя из этого можно утверждать, что обычное право аборигенов Австралии является прежде всего правом уголовным, поскольку любое покушение на сложившийся социальный порядок воспринимается как вызов всему обществу. Ущерб, нанесенный социальной гармонии, есть первоначально единственный и абсолютный пункт такого состава преступления. Поэтому в традиционном уголовном праве не превалирует репрессивное начало, так как санкции носят в основном реститутивный характер. В архаичном сознании идея восстановления справедливости понимается как возобновление равновесия, нарушенного преступными действиями. Это предполагает не возмещение ущерба пострадавшему, а восстановление паритета между субъектом и объектом конфликта.

Для объяснения сущности обычного уголовного права важным представляется исследование двух аспектов. Это проблема классификации конфликтов и выделения видов преступлений, а также установление форм разрешения конфликтов и типологии наказаний.

В традиционном обществе Австралии различают два вида конфликтов: внешний (открытое столкновение) и внутренний (сохранение социального порядка). К так называемым межплеменным преступлениям (внешним конфликтам) можно отнести следующие: недозволенное пересечение границ территории чужого племени, причинение «обиды» в форме убийства, колдовства, похищения женщин

чужого племени, осквернение священных мест, кража ритуальных предметов, оскорбление тотемических животных племени и др. Внутриплеменные преступления могут быть сведены к двум основным типам. Прежде всего по степени тяжести выделяются проступки в форме греха, т. е. нарушения священных предписаний. Появление последних связывается с эрой мифологии, «Временами Сновидений» (Dream Time). В мифах о высших креативных существах (Отцах всех) говорится, что именно они придали миру форму, организовали основные социальные институты и провозгласили законы-заповеди. Эти небесные существа хронологически предшествовали тотемическим героям, чей дух привязан к земле и покровительствует определенному племени или клану. Они также участвовали в создании всех канонов человеческого поведения, установлении моделей жизни и законов аборигенов. Поэтому места рождения и последнего отдыха этих героев считаются важными священными центрами. К подобным местам, отмечает Т. Г. Х. Штрелов, могут приближаться только посвященные и лишь по случаю специальных церемоний. В любое другое время эти места необходимо избегать под страхом смерти, так как для членов данной тотемической группы они священны («дарагу») и табу («гунбу»). Таким образом, серьезным религиозным преступлением считается незнание мифологической географии и нарушение правил посещения сакральных мест. Преступным объявляется также несоблюдение правил ритуальных обрядов и церемоний. У аборигенов существует сложная организация обрядовой деятельности, в которой отдельные группы отвечают за определенные обрядовые циклы. Причем некоторым членам группы (в зависимости от пола, возраста и вида ритуалов) вообще запрещено под страхом наказания участвовать или быть зрителем на какой-то обрядовой церемонии. К религиозным преступлениям также относятся нарушения священных предписаний о порядке семейной жизни, в частности экзогамных запретов. Так, если мужчина решился на кровосмешение или на похищение женщины из запретного для него брачного класса, несмотря на повторные предупреждения сородичей, то его подвергают наказанию в виде смертной казни. К этой же группе преступлений против «брачных законов» относится насильственное похищение чужой жены (в том числе «похищение» с помощью колдовства и гипноза), а также добровольный побег с другим мужчиной (супружеская измена в узком смысле). Обычай австралийских племен под страхом смерти велит возвратиться таким беглецам в первый день после побега. При неподчинении они рассматриваются как преступники, им грозят преследование и месть племени [9, 105]. Наконец, религиозными преступлениями считаются насильственные или магические действия, направленные против обрядового лидера или знахаря племени, соблазнение жен руководителей священных обрядов, убийство беременной женщины, так как в ней уже поселился дух-ребенок.

Вторая группа внутриплеменных преступлений состоит из преступлений в сфере социальных отношений (в основном проступки против отдельных лиц) и в сфере имущественных отношений. Аборигены уделяют достаточно внимания материальной собственности, и в рамках тотемических сообществ лишь культовые предметы составляют не индивидуальную, а общую собственность [9, 100].

Существуют определенные различия между проступками, которые «подсудны» совету племени, и проступками, которые разрешаются частным порядком. К группе преступлений, наказуемых обществом и входящих в сферу общественного «правосудия» аборигенов, можно причислить преступления против племенных органов власти и социального порядка. Речь идет о следующих нарушениях: вооруженное нападение других племен (племенной разбой), разглашение секретов совета племени, посягательства на жизнь вождя, неподчинение его приказам, нарушение правил раздела добычи, недозволенное использование оружия на стоянке, убийство, колдовство, похищение женщин, серьезное нарушение норм морали и т. п.

Все незначительные конфликты рассматриваются как дело частное, где меру возмездия определяют заинтересованные лица и их близкие родственники. В данном случае имеются в виду такие проступки, как супружеская измена, мелкая кража, оскорбление, клевета, нарушение правил раздела добычи в семье, отказ воспитывать детей, телесные истязания и т. п.

Переходя к рассмотрению еще одной проблемы обычного уголовного права, речь пойдет о способах разрешения конфликтов, возникающих вследствие совершения тех или иных проступков. В зависимости от количества участников и стадии развития конфликта аборигены Австралии могут использовать три варианта его разрешения. Когда ставится цель избежать столкновения путем примирения, возможно проведение двусторонних переговоров, часто с привлечением посредников. У некоторых племен Австралии такая процедура ликвидации конфликта с последующим заключением мирного союза сопровождается различными обрядами, например проведением поединков-дуэлей, всякого рода «замирительных церемоний», ритуальных обменов женами и т. д. Однако данный вариант урегулирования конфликта может привести и к применению негативных санкций (наказаний). Два других способа разрешения конфликта, используемые в случае наметившегося прямого столкновения между сторонами, связаны с применением системы возмездия (мщения) или открытого насилия (войны).

Следует отметить, что сложившаяся система наказания неодинакова для различных областей Австралии потому, затруднительно избрать единое основание классификации. С учетом этого наиболее приемлемы следующие три подхода к типологии наказаний в обычном праве аборигенов. По степени тяжести негативные санкции могут быть дифференцированы на несколько видов: применение системы мести (убийство в отмщение, магическая месть); телесные и членовредительные наказания; сакральные наказания; выплата компенсации; позорящие наказания, или психологические санкции (порицание, осмеяние, порочащие сплетни); изгнание из рода или из племени. Первый вид — это различные способы исполнения мести во всех ее эволюционных проявлениях. Вопросу генезиса и сущности этого древнего социального института посвящено много научных исследований. Есть ли это некое длящееся состояние межплеменной вражды, войны без границ во времени и пространстве, или это отдельные единичные акции, походы кровной мести, либо это только один из многих, но самый типичный для психологии аборигена мотив поведения? Является ли месть разновидностью наказания в виде легализованного убийства (смертной казни) или примитивное убийство в отмщение как самостоятельное преступление? Многие исследователи склонны излишне юридизировать кровную месть, хотя и обоснованно пытаются вывести из нее дальнейшее развитие уголовно-правовых институтов. Н. Рулан делает два интересных вывода: «С одной стороны, месть не является диким импульсом, ее осуществление происходит из целого комплекса четко отработанных механизмов — системы возмездия. С другой стороны, мера наказания не является завершением процесса развития, начинающегося с мести: наказание и месть сосуществуют в любом обществе, будь то общество традиционное или современное» [1, 172]. Если институт наказания основан больше на идее исправления преступления, то месть — на идее «расплаты» за него, исходящей из принципов обмена и взаимности. Однако в традиционных обществах существует различная степень контроля за этим явлением. Так, у некоторых племен Австралии совершение убийства приводит к кровной мести, принимающей чрезмерные формы, открытые насильственные столкновения. В группе племен с полуострова Арнемленд, имевших ранние контакты с более развитой мусульманской цивилизацией, существует контролируемая месть, подчиняющаяся точно установленным правилам [8, 26].

Одним из способов мщения, используемых австралийскими аборигенами, является применение колдовства, или магической мести. Открытым и малоизучен-

ним остается вопрос о социальном значении и механизме действия подобного религиозного убеждения. Вера в колдовство используется и как средство социального контроля, и как средство достижения личных, часто преступных целей. Аборигены воспринимают магическую сторону колдовства как совершенно реальную, что приводит к фатальным исходам. Так, Р. М. и К. Х. Берндты отмечают, что ситуации, в которых абориген теряет волю к жизни, узнав, что его выбрали жертвой вредоносной магии, очень близки к бессознательному самоубийству [9, 364].

Второй критерий классификации наказаний обусловлен тем, что в обществе аборигенов религия является одной из главных сил, поддерживающих геронтократическую систему управления. Это позволяет провести дифференциацию наказаний по степени их сакральности: «наказательное» убийство с лишением права на погребальные обряды, совершение вредоносных магических действий, ритуальные убийства, сверхъестественные наказания. В частности, последний вид религиозного наказания («нгарунгани») применяется за нарушения различных табу. С одной стороны, большинство угроз подобного наказания сформулировано неопределенно, с другой — аборигены верят, что Отцы всех (мифические предки) используют конкретные способы «нгарунгани», делая невыносимой жизнь нарушителя обычаев.

Третий вид предполагает установление правомочного субъекта применения санкций и исполнения наказаний. Аборигены уже проводят грань между преступлениями, наказуемыми в частном порядке (по инициативе родственников или заинтересованных лиц), и преступлениями, наказуемыми обществом (по решению совета геронтов или общего собрания племени). Безусловно, слабая политическая организация, а также практика мести и вредоносной магии, узурпировавшие основную функцию суда — определение наказания, — замедляли развитие института публичных наказаний. Так называемые племенные суды, рассматривающие дела о серьезных преступлениях, выносят смертные приговоры, которые приводятся в исполнение группой вооруженных людей, посылаемых вождем или старейшинами племени. А. Элькин также считает, что наказания за преступления против общества осуществляет с санкции вождя племенной палач («курдайча») [3, 204]. Следует отметить, что аборигены склонны мстить за законные наказания. Потерпевшая сторона, не удовлетворившаяся вынесенным приговором, дает волю инстинкту мести.

Литература

1. Рулан Н. *Юридическая антропология*. / Пер. с франц.; Отв. ред. В. С. Нерсесянц. М., 1999. С. 340.
2. Першиц А. И., Смирнова Я. С. *Этнология права* // Вестник РАН. 1997. Т. 67. № 9. С. 792.
3. Элькин А. *Коренное население Австралии*. / Пер. с англ. М., 1952. С. 183.
4. Першиц А. И. *Проблемы нормативной этнографии*. В кн.: *Исследования по общей этнографии*. М., 1979. С. 240.
5. Муромцев Г. И. *О некоторых особенностях традиционного права в развивающихся странах Азии и Африки* // Советское государство и право. 1989. № 6. С. 100.
6. Валеев Д. Ж. *Обычное право и начальные этапы его генезиса* // Правоведение, 1974. № 6. С. 72.
7. Malinowski B. *Crime and Custom in Savage Society*. London, 1926.
8. Элиаде М. *Религии Австралии* / Пер. с англ. СПб., 1998. С. 93.
9. Берндт Р. М., Берндт К. Х. *Мир первых австралийцев* / Пер. с англ. М., 1981. С. 384.
10. Локвуд Д. Я — абориген / Пер. с англ.; Отв. ред. В. Р. Кабо. М., 1971. С. 105.

М. О. Цесарський, ад'юнкт

Луганський державний університет внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка

ВЕЛИКА МАТЕРІАЛЬНА ШКОДА ЯК КВАЛІФІКУЮЧА ОЗНАКА ФІКТИВНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

У статті автор аналізує таку кваліфікуючу ознаку фіктивного підприємництва, як велика матеріальна шкода. Автор акцентує увагу на певні недоліки й шляхи вдосконалення конструкції цього складу злочину. Розглядається обґрунтованість існування кваліфікуючої ознаки фіктивного підприємництва — великої матеріальної шкоди і обґрунтовується найбільш доцільна пропозиція.

Ключові слова: кримінальне законодавство; фіктивне підприємництво; велика матеріальна шкода.

Аналіз динаміки зміни кількості фактів фіктивного підприємництва (ст. 205 КК України), що виявляються, свідчить про постійне зростання даного виду злочинів. За даними МВС, в Україні у 2005 році було порушено 233 кримінальні справи, у 2006 році — 255, у 2007 році — 376, 2008 році — 453, у 2009 році — 460 кримінальних справ за ст. 205 КК України (фіктивне підприємництво) [1]. У той же час кількість вироків за ст. 205 КК України в порівнянні з кількістю порушуваних кримінальних справ дуже мала. Так, згідно статистичних даних, отриманих від УІТ таких областей, як Харківська, Рівненська, Кіровоградська, Запорізька та Черкаська, за період часу з 2003 по 2009 рік було порушено 555 кримінальних справ, але тільки 146 із них було направлено до суду (26,3 %) [2]. Усе це є ознаками недосконалої законодавчої конструкції розглянутої кримінально-правової норми.

Одним із кваліфікованих видів фіктивного підприємництва є заподіяння діями, передбаченими ч. 1 ст. 205 КК України державі, банку, кредитним установам, іншим юридичним особам або громадянам великої матеріальної шкоди. Відповідно до Примітки до ст. 205 КК України матеріальна шкода, яка заподіяна фізичним особам, вважається великою, якщо вона у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (у 2010 році — 86900 грн), а матеріальна шкода, яка заподіяна державі або юридичним особам, вважається великою, якщо вона у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (у 2010 році — 434500 грн). Матеріальна шкода як злочинний наслідок за ч. 2 ст. 205 КК України, може бути заподіяна як одній фізичній або юридичній особі, або державі, так і декільком чи навіть багатьом потерпілим, але при встановленні суми цієї шкоди необхідно враховувати розділення її за потерпілою стороною (тобто необхідно окремо враховувати матеріальну шкоду, яка заподіяна фізичним особам та державі і юридичним особам), тому що для кожної категорії потерпілих встановлено різну суму матеріальної шкоди, яка визнається великою.

При розгляді матеріальної шкоди як однієї із обов'язкових ознак об'єктивної сторони кваліфікованого складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 205 КК України, одним із перших виникає питання: як зовні легальний процес по створенню або придбанню суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) може заподіяти матеріальну шкоду? О. О. Дудоров вважає, що матеріальна шкода може бути заподіяна в результаті: неповернення одержаного кредиту, а також відсотків за користування кредитом; витрачання коштів, зібраних у населення під час проведен-

ня довірчих або страхових операцій, на потреби, не передбачені установчими документами підприємства; несплати належних сум податків; припинення діяльності придбаного суб'єкта підприємництва тощо [3, с. 568].

П. П. Андрушко зазначає, що в разі придбання юридичної особи з метою припинення її діяльності шкода може полягати в тому, що внаслідок припинення виробництва придбаним підприємством певних товарів підвищуються ціни на аналогічні товари, які виготовляються іншими суб'єктами підприємництва, проводиться звільнення працівників підприємства у зв'язку з його ліквідацією тощо [4, с. 28].

Також матеріальна шкода при фіктивному підприємстві може бути заподіяна в результаті: витрачання одержаних дотацій, субвенцій не за їх цільовим призначенням та розкрадання коштів або майна. Цей перелік не є вичерпним та може буди доповнений.

В. О. Навроцький вважає, що шкода від фіктивного підприємництва завдається не шляхом створення або придбання суб'єктів підприємництва, а через діяльність відповідних суб'єктів господарювання, і полягає в здійсненні ними фіктивних угод [5, с. 41]. Не можна повною мірою погодитися з цією думкою. На наш погляд, вона є неточною, тому що обмежує зміст фіктивного підприємництва.

У той же час, згідно теорії кримінального права, настання суспільно небезпечних наслідків завжди пов'язано з певною причиною — діям (дією чи бездіяльністю). У зв'язку з чим слушним є уточнення Н. О. Гуторової, що заподіяння великої матеріальної шкоди зазначеним особам повинно знаходитись у причинному зв'язку з створенням (придбанням) суб'єктів підприємницької діяльності — юридичних осіб [6, с. 65]. Крім того п. 19 Постанови ПВС України № 3 від 25 квітня 2003 р. зазначає, що відповідальність за ч. 2 ст. 205 КК України за ознакою заподіяння великої матеріальної шкоди настає лише в разі заподіяння такої шкоди внаслідок створення чи придбання суб'єкта підприємницької діяльності [7, с. 14–20].

Існує кілька теорій (концепцій) розуміння причинного зв'язку. Вважаємо, що суті причинного зв'язку найбільше відповідає теорія необхідної умови, яка була плідно розвинена грузинським професором Т. В. Церетелі [8]. З позицій цієї теорії для того, щоб зв'язок між явищами назвати причинним, необхідно, щоб він відповідав двом критеріям: 1) часовий критерій — причина завжди передує слідству (у цьому зв'язку якщо подія А іде за подією Б або ці два явища протікають одночасно, то А не може бути причиною події Б); 2) критерій необхідної умови — причиною може бути визнане тільки таке явище, яке не повинне виключатися із причинного ланцюжка.

Встановлення ознаки необхідної умови нескладно: досить виключити відповідне діяння з ланцюга детермінації, і якщо ланцюг не розривається, виходить, воно не було необхідною умовою настання наслідків.

Якщо проаналізувати викладене вище, то з впевненістю можна констатувати наявність протиріччя: з одного боку, спричинення великої матеріальної шкоди при фіктивному підприємстві повинно бути слідством створення або придбання суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи), але фактично ця шкода завдається незаконною діяльністю або здійсненням видів діяльності, щодо яких є заборона, під прикриттям фіктивного підприємства (тобто діями, які слідує заборонити створенням або придбанням цього суб'єкта). Тобто законодавець, формулюючи склад ч. 2 ст. 205 КК України саме в такий спосіб, — «втрачає» головну ланку причинно-наслідкового ланцюжка, а саме: діяльність уже створеного фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності. Повний же причинно-наслідковий ланцюг можна представити в наступному виді: створення або придбання суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи) — діяльність — збиток, що настав як результат останньої. Судити про характер діяльності можна по тих цілях, які закріплені в розглянутій нормі. Причинний зв'язок як зв'язок породження є між

незаконною діяльністю або здійсненням видів діяльності, щодо яких є заборона, фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності (ухилення від сплати податків та ін.) та шкодою. Обидва критерії причинного зв'язку дотримуються. Діяння передувало шкоді у часі, воно ж є необхідною умовою його заподіяння. Інше означало б, що сам факт створення або придбання СПД (юридичної особи) тягне збиток. З позиції простої логіки ясно, що таке неможливо. З позиції теорії необхідної умови — теж. Якщо уявити, що між фактом створення або придбання й збитком є причинний зв'язок, то тоді потрібно, щоб вона задовольняла вимогам критеріїв причинного зв'язку. Ми можемо констатувати наявність тільки одного із двох обов'язкових критеріїв — часового критерію. Створення за часом передувало заподіяваному збитку. Що стосується другого критерію причинного зв'язку — критерію необхідної умови, то він не витримується. Створене або придбане СПД (юридична особа) може не здійснювати ніякої діяльності, і збиток у цьому випадку заподіяний не буде. Таким чином, сам факт створення або придбання не перебуває в причинному зв'язку (зв'язку породження) зі шкодою, зв'язок цих явищ опосередкований, здійснюється він через діяльність фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності.

Правозастосовна практика визнає у якості кваліфікуючої ознаки за ч. 2 ст. 205 КК України саме велику матеріальну шкоду, яка була завдана незаконною діяльністю або здійсненням видів діяльності, щодо яких є заборона, під прикриттям фіктивного підприємства.

Так, наприклад, у червні 2007 року у співучасті з невстановленими особами та за їхньою вказівкою, ОСОБА 1, вчинила дії, спрямовані на створення ТОВ «Прокс-М». Таким чином, ОСОБА 1 стала фактичним засновником і директором ТОВ «Прокс-М». Із грудня 2007 року по березень 2008 року ОСОБА 1 відкрила для ТОВ «Прокс-М» в АКІБ «Укрсиббанк» і ТОВ «Фінростбанк» розрахункові рахунки. Разом з тим ОСОБА 1, вірогідно знаючи про те, що здійснювати заявлену в статуті ТОВ «Прокс-М» фінансово-господарчу діяльність і працювати на посаді директора підприємства не буде, згідно з попередньою домовленістю з невстановленими особами передала їм документи й печатку ТОВ «Прокс-М». За здійснення вищевказаних злочинних дій, пов'язаних зі створенням суб'єкта підприємницької діяльності — ТОВ «Прокс-М» з метою прикриття незаконної діяльності, ОСОБА 1 одержала від невстановлених осіб грошову винагороду в розмірі 250 гривень. Реєстрація ТОВ «Прокс-М» в органах державної влади й одержання необхідних реквізитів дало можливість невстановленим особам використовувати поточні рахунки цього підприємства і його печатку для здійснення незаконної діяльності. Не присвячуючи ОСОБУ 1 у свої злочинні плани, невстановлені особи під прикриттям ТОВ «Прокс-М» у період часу з 01.07.2007 р. по 30.06.2008 р., одержуючи прибуток від господарської діяльності, занизили податок на прибуток у сумі 2 818 441 гривні, а також занизили податок на додану вартість у сумі 2 276 702 гривень; у зв'язку із чим у бюджет держави фактично не надійшло податків на загальну суму 5 095 143 гривні. Суд кваліфікував дії ОСОБА 1 за ч. 2 ст. 205 КК України за ознаками — фіктивне підприємництво, тобто створення суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи) з метою прикриття незаконної діяльності, що заподіяло державі великий матеріальний збиток [9].

Відтак шкода, потерпілим може бути заподіяна не діями щодо створення чи придбання суб'єкта підприємництва, а лише у результаті наступних діянь (незаконною діяльністю або здійсненням видів діяльності, щодо яких є заборона) під прикриттям створеного або придбаного суб'єкта підприємницької діяльності.

Кваліфікований склад фіктивного підприємництва (ч. 2 ст. 205 КК України) у тому виді, у якому він існує сьогодні, не відповідає теорії причинного зв'язку в кримінальному праві й вимагає втручання законодавця. Щоб уникнути протиріччя між законодавством та правозастосовною практикою, необхідно внести певні

зміни у ч. 2 ст. 205 КК України таким чином, щоб пов'язати настання великої матеріальної шкоди саме з наступною незаконною діяльністю або здійсненням видів діяльності, щодо яких є заборона під прикриттям створеного або придбаного суб'єкта підприємницької діяльності або взагалі виключити таку кваліфікуючу ознаку.

Розглянемо перший варіант, у якому наказувалася б діяльність фіктивного СПД (юридичної особи), що відповідає зазначеним у ст. 205 КК України цілям, й заподіяла велику матеріальну шкоду:

По-перше, якщо змінити редакцію об'єктивної сторони ч. 2 ст. 205 КК України таким чином, то не буде майже ніякої різниці між «фіктивним» підприємництвом й такими злочинами як: шахрайство (стаття 190 КК України), ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (стаття 212 КК України), шахрайство з фінансовими ресурсами (стаття 222 КК України) та ін. Тоді в КК України з'являться норми, що дублюють один одного. Фіктивне підприємництво буде виступати як спеціальний склад цих злочинів, різниця буде тільки в способі шахрайства з фінансовими ресурсами, ухилення від сплати податків, шахрайства. Спосіб буде полягати в тому, що при фіктивному підприємстві стане використовуватися законно створена юридична особа (СПД). Крім цього, така ознака як велика матеріальна шкода буде охоплюватися як ч. 2 ст. 205, так і статтею КК України, що передбачає відповідальність за здійснення конкретної незаконної діяльності під прикриттям фіктивного суб'єкта (як можливо побачити із прикладу судового вироку вище). Це безперечно призведе до конкуренції норм загальної та спеціальної.

По-друге, зміниться основний безпосередній об'єкт фіктивного підприємства, який являє собою, на думку законодавця: суспільні відносини, що забезпечують встановлений порядок здійснення (зайняття) підприємницькою діяльністю. У такій редакції в одному складі опиняться сполученими декілька зовсім різних основних безпосередніх об'єктів. Так, у випадку якщо діяльність фіктивної фірми носила характер шахрайства з фінансовими ресурсами й заподіяла велику матеріальну шкоду, то основний безпосередній об'єкт — суспільні відносини у сфері надання фінансових ресурсів і податкових пільг. У випадку використання законно створеної юридичної особи (СПД) при ухиленні від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), якщо заподіяна велика матеріальна шкода, — суспільні відносини у сфері податкового регулювання в частині формування доходних статей бюджетів різних рівнів і державних цільових фондів. При шахрайстві з використанням фіктивної юридичної особи (СПД), якщо заподіяна велика матеріальна шкода, — суспільні відносини власності. При використанні фіктивної фірми для прикриття незаконної діяльності, визначити однозначно основний безпосередній об'єкт взагалі неможливо. Ним можуть виступати відносини, що забезпечують охорону суспільної безпеки (наприклад, у випадку незаконного виробництва фіктивною фірмою зброї, вибухових речовин), ним можуть бути відносини, що забезпечують суспільне здоров'я або суспільну моральність (при незаконному виготовленні, збуті наркотичних засобів або у випадку створення або утримання місць розпусти), ним можуть бути суспільні відносини у сфері зайняття господарською діяльністю (наприклад, при використанні юридичних осіб (СПД) для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом) і т. д. Таким чином, конструкція складу знову буде невдала: склад не може містити безліч (незліченну безліч) основних безпосередніх об'єктів. У зазначеній редакції незрозуміло буде місце розташування складу фіктивного підприємства: його можна буде віднести до багатьох груп злочинів і нікуди конкретно.

Крім того, існування вищезазначеної кваліфікуючої ознаки породжує й інші протиріччя. Перший аспект пов'язаний із самим формулюванням цієї ознаки в диспозиції норми. Вважається недоречним посилення на окремі різновиди юридичних осіб, а саме: державу, банки і кредитні установи. Виділення потерпілими

від цього злочину тільки громадян України не відповідає найпершому завданню кримінального законодавства (ч. 1 ст. 1 КК України). Другий аспект полягає в диференціації відповідальності залежно від форми власності майна особи, яка зазнала шкоди. Така умовна диференціація відповідальності, на наш погляд, не відповідає як ст. 13 Конституції України.

На підставі вищевикладеного ми вважаємо виключення такої кваліфікуючої ознаки фіктивного підприємництва, як настання великої матеріальної шкоди, найбільш доцільно.

Література

1. Статистика МВС України [Електронний ресурс] // Сайт МВС України — режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/48496>.

2. Лист № 90/1055 від 18.03.2010 ГУМВС України в Харківській області; № 1/287 від 11.02.2010 УМВС України в Рівненській області; № 6/926 від 02.03.2010 УМВС України в Кіровоградській області; № 2/247 від 09.02.2010 УІТ ГУМВС України в Запорізькій області; № 6/697 від 10.03.2010 ВІТ ГУМВС України в Черкаській області.

3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.]; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка — [5-те вид., переробл. та доповн.]. — К.: Юридична думка, 2008. — 1216 с.

4. Андрушко П. Фіктивне підприємство: проблеми кваліфікації та вдосконалення законодавства // *Предпринимательство, хозяйство и право*. — 1998. — № 11. — С. 27–32.

5. Навроцький В. О. Господарські злочини: Лекції для студентів юридичного факультету. — Львів: Юрид. ф-т Львівського державного ун-ту ім. І. Франка, 1997. — 60 с.

6. Гуторова Н. А. Преступления в сфере хозяйственной деятельности: Раздел VII Особенной части Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием / Гуторова Н. А. — Х.: ООО «Одиссей», 2003. — 256 с.

7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 р. № 3 «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» // *Вісник Верховного Суду України*. — 2003. — № 3. — С. 14–20.

8. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве / Церетели Т. В. — Тбилиси : Изд-во Тбилисского университета, 1957. — 276 с.

9. Вирок № 1–1363/09 Приморський районний суд міста Одеси від 2 листопада 2009 року [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень — режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>.

О. А. Чуваков, канд. юрид. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ БОРТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИНАМИ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Досліджено проблему боротьби з диверсіями і терористичними актами на міжнародному рівні. Визначена роль Токійської, Гаазької і Монреальської конвенції щодо протидії поширенню одного з таких негативних явищ — тероризму та його інструменту — диверсійних актів.

Ключові слова: диверсія, тероризм, боротьба, конвенція, співробітництво, Україна, авіація, зброя.

Тероризм та злочини терористичної спрямованості останніх часів набуває у світі загрозливих масштабів. Хоча деякі дослідники цього явища не визнають і зазначають перебільшення загрози тероризму, ми притримуємося дещо іншої позиції стосовно прогнозування динаміки цього явища, яка ґрунтується на об'єктивному аналізі явищ сучасної дійсності. Україна, являючись органічною складовою світового співтовариства, не може не виявляти занепокоєння з приводу перманентної ескалації цього руйнівного явища. Інтеграційні процеси набувають все більшої динаміки, з огляду на що Україна буде зіткнутися поряд з позитивним досвідом західних країн і з негативним.

Викладене зумовлює необхідність вжиття превентивних заходів щодо унеможливлення поширення одного з таких негативних явищ — тероризму та його інструменту — диверсійних актів.

Незважаючи на те, що окремі випадки тероризму та диверсій були відомі багато століть тому, боротьба з цими явищами на міжнародному рівні почалася порівняно недавно. І річ тут не лише в тому, що диверсія як феномен є породженням різних суспільних процесів, небезпечних для життя окремих осіб, груп людей та цілих держав, але, головним чином, у тому, що поступово він стає некерованим і виходить з-під контролю навіть тих, хто використовує його для досягнення своїх політичних цілей. В цих умовах країни змушені брати участь у співробітництві, що має своєю метою боротьбу з тероризмом та диверсіями, які є серйозною загрозою нормальному розвитку міжнародних відносин [1, 78–84].

Майже щодня інформаційні агентства якої-небудь країни повідомляють світу про чергову акцію. За даними, опублікованими слідчим управлінням громадської безпеки Японії, наприклад, у 1999 році було вчинено 2597 терористичних акцій, в яких загинули майже 14 тис. чоловік. Терористична та диверсійна діяльність, що загрожує життю та безпеці людей, стають проблемою не тільки для національних силових відомств і спецслужб, а й для світового співтовариства в цілому. І не випадково багато політичних і суспільних діячів неодноразово заявляли, що тероризм та диверсії стали серйозною небезпекою, що загрожує людству.

Зважаючи на вкрай тяжкі наслідки для світового суспільства, до яких призводить тероризм та диверсії, посилюється міжнародне співробітництво у протидії цих явищ. Вони пройшли через певні історичні етапи.

Історія боротьби з тероризмом та диверсіями на міжнародному рівні починається з другої половини 20-х років ХХ століття, коли відповідно до рішення Першого Міжнародного Конгресу кримінального права (Брюссель, 1926 року), що проходив під егідою Міжнародної Асоціації кримінального права, була проведена серія конференцій, присвячених проблемам тероризму та диверсіям. Основні напрями співробітництва по боротьбі з тероризмом та диверсіями на державному рівні визначилися саме в ході цих міжнародних форумів. Зусилля юристів-міжнародників були спрямовані на розробку та узгодження документів, що регулюють такі аспекти проблеми тероризму та диверсії, як: 1) загальні принципи боротьби з тероризмом та диверсіями і зміст деяких термінів, використовуваних в офіційних документах, що регулюють взаємодію країн у рамках цього роду міжнародної активності; 2) специфіка боротьби з тероризмом та диверсіями на повітряному транспорті; 3) боротьба з міжнародним тероризмом та диверсіями на вищому міжнародному рівні; 4) конвенційний механізм боротьби з міжнародним тероризмом та диверсіями; 5) міжнародне співробітництво по боротьбі з конкретними терористичними та диверсійними актами і врегулюванню відносин, що виникли в результаті їх здійснення.

Багатосторонніми зусиллями держав у цьому напрямі були намагання сформулювати саме поняття тероризму та диверсії, це по-перше. По-друге, це те, що наступним етапом дій міжнародного співтовариства в цій сфері стали міжнародні конференції.

Перша конференція, що відбулася у 1927 році, прийняла документ, в якому була зроблена спроба розкрити поняття міжнародного злочину та дати кримінально-правову оцінку цьому явищу. Там же підкреслювалася необхідність кримінального переслідування і покарання осіб за вчинення найбільш небезпечних злочинів, що створюють загрозу громадській безпеці. Так, у ст. 6 названого документа зазначено: «Відповідно до принципів міжнародного права карається будь-який злочин, незалежно від місця його вчинення, національності суб'єкта, вчинений ним навмисне і з використанням будь-яких засобів, які можуть створити загрозу суспільству».

На наступних чотирьох конференціях, що проходили в Брюсселі (1930 рік), Парижі (1931 рік), Мадриді (1934 рік) і Копенгагені (1935 рік), теж розглядалися питання боротьби з міжнародною злочинністю взагалі терористичною та диверсійною діяльністю зокрема. Вперше терміни «тероризм» та «диверсія» були вжиті на засіданні V Комітету Третьої Брюссельської конференції. Її учасникам був запропонований для розгляду та обговорення проект робочого документа, який розглядає різні аспекти боротьби зі злочинами, що зачіпають інтереси кількох держав.

Даний проект був прийнятий з деякими доповненнями в Комітеті Паризької конференції.

10 грудня 1934 року Рада Ліги Націй створила комісію експертів з метою вивчення проблем тероризму та диверсій і підготовки проекту Конвенції про боротьбу з ними. 16 листопада 1937 року після розгляду представлених проектів у Лізі Націй були прийняті дві міжнародні конвенції:

«Про попередження злочинів політичного характеру, що визначаються як акти політичного тероризму, і про встановлення покарань за них»; «Про створення Міжнародного кримінального суду».

Але, на жаль, цим міжнародним конвенціям не судилося відіграти позитивну роль у справі боротьби з міжнародним тероризмом та диверсіями, тому що з 23 держав, які підписали Конвенції, тільки Індія ратифікувала їх.

Багато положень цих документів, таких як: неминучість покарання, універсальна юрисдикція; взаємний обмін відповідною інформацією та ін., отримали подальший розвиток тільки у наступному періоді, який розпочався після закінчення Другої світової війни.

До першої половини 60-х рр. міжнародний тероризм та диверсії набували такого розмаху, що знову приковували до себе увагу світової громадськості. Поряд з іншими

причинами, що сприяють зростанню активності терористичної та диверсійної діяльності в цей період, необхідно особливо відзначити ту обставину, що всі вживані заходи міжнародно-правової боротьби з тероризмом та диверсіями виявилися недостатньо діючими, і насамперед тому, що не мали міцної бази у вигляді спеціальної галузі права — міжнародного кримінального права, яке сприяло б формуванню принципів і основних положень боротьби з міжнародною злочинністю в цілому. У той же час більшість вчених і державних діячів справедливо виступала проти криміналізації міжнародного права, тому що воно покликано вирішувати найбільш кардинальні питання міжнародних відносин. Таким чином, всі прийняті міжнародно-правові документи, спрямовані на боротьбу з тероризмом та диверсіями, «повисали у повітрі».

Крім того, до середини ХХ століття тероризм та диверсії стали політичною стратегією не тільки екстремістських організацій, але й окремих державних діячів чи угруповань, які офіційно стоять на чолі деяких держав чи формують свою політику в кулуарах. Значно активізували свою діяльність і неофашистські угруповання, основними напрямками діяльності яких була пропаганда расизму і фашизму. А деякі з них виступали за реабілітацію злочинів гітлеризму. Неофашистські молодчики все частіше влаштовували погроми в штаб-квартирах прогресивних організацій та вбивали їх лідерів. Інакше кажучи, їх діяльність набувала яскраво вираженого терористичного та диверсійного характеру. За фактичної нездатності урядів вжити адекватних заходів диверсійно-терористичні дії досягли значних масштабів не тільки в країнах, що розвиваються, але і в державах, що претендують на світове лідерство [2, 17].

У зв'язку з тим, що тероризм та диверсії дотепер не мають чіткого міжнародного визначення, тривалий час не існувало єдиної думки серед представників різних країн у виборі напрямів і методів боротьби з ними. 21 березня 1979 р. Спеціальний Комітет ООН по міжнародному тероризму та диверсіям прийняв рішення створити робочу групу для більш повного і точного встановлення основних причин, що викликають до життя таке явище, як тероризм ті диверсії взагалі й міжнародний тероризм, зокрема. Незважаючи на деякі розбіжності в групі була досягнута єдина точка зору щодо того, що ефективного проведення кампанії по боротьбі з міжнародним тероризмом та диверсіями передбачає дії за двома напрямками: по-перше, вивчення причин явищ з метою ліквідації ситуацій, які є сприятливим ґрунтом для тероризму та диверсій; по-друге, розробка ефективних заходів із запобігання актів міжнародного тероризму та диверсій і покарання за них.

Проте міжнародна активність, спрямована на боротьбу з тероризмом та диверсіями, вироблення понять, заходів протидії продовжувалася і в 90-х роках. Так, у грудні 1998 року в Делі відбулася міжнародна конференція «Тероризм: загроза в ХХІ столітті», у якій взяли участь представники понад 30 держав. У столиці Індії обговорювалися перспективні заходи протидії міжнародному тероризму та диверсіям, незаконному обігу наркотиків і контрабанді зброї.

Одним з найбільш раціональних методів боротьби з будь-якими проявами міжнародного тероризму та диверсій є використання конвенційного механізму, тобто висновки окремих конвенцій, що мають своєю метою боротьбу з кожним окремо взятим видом терористичної та диверсійної діяльності. В даний час, наприклад, діють конвенції, спрямовані на боротьбу з такими видами міжнародного тероризму та диверсій, як незаконне захоплення повітряного судна; зазіхання на життя і здоров'я осіб, які користуються міжнародним захистом; захоплення заручників та ін. Даний метод дозволяє більш повно і точно сформулювати і законодавчо оформити кожен окремих вид цієї злочинної діяльності, а також накладає на держави обов'язок вдаватися до певних дій або утримуватися від будь-яких дій з метою припинення актів міжнародного тероризму та диверсій.

Прийняття «на озброєння» конвенційного механізму у боротьбі з міжнародним тероризмом та диверсіями дозволяє державам, не згодним з формулюванням будь-якого окремого виду терористичної та диверсійної діяльності, відмовитися від під-

писання такого документа і прийняття на себе пов'язаних з ним зобов'язань, але при цьому приєднатися до інших конвенцій, спрямованих проти інших видів даної злочинної діяльності.

Одним з найбільш поширених місць вчинення злочинів, що трактуються як тероризм та диверсії, стали повітряні судна і різні наземні споруди цивільної авіації. Такий стан справ спонукав світове співтовариство до невідкладного вирішення питання про забезпечення надійної охорони цих об'єктів [3, 103–107]. Правовою основою таких заходів стали три конвенції (Токійська, Гаазька і Монреальська), що стосуються злочинів, які порушують нормальну діяльність цивільної авіації. Усі вони були укладені під егідою Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) і спрямовані на забезпечення безпеки повітряних суден (за винятком тих, котрі зайняті на військовій, митній чи поліцейській службах).

Оскільки ці конвенції мають своєю метою забезпечення безпеки повітряних лайнерів, що виконують переважно рейсові польоти, на них приділялася значна увага розгляду питання про те, з якого моменту варто вважати повітряне судно таким, що перебуває в польоті. І якщо Гаазька (ст. 3.1) і Монреальська (ст. 2. А) конвенції підійшли до вирішення цього питання абсолютно однозначно («... повітряне судно вважається таким, що перебуває в польоті, в будь-який час з моменту закриття його зовнішніх дверей після навантаження і до моменту відкриття кожних з таких дверей для вивантаження. У випадку вимушеної посадки вважається, що політ проходить доти, доки компетентні органи не приймуть на себе відповідальність за повітряне судно, за осіб, а також майно, що знаходиться на борту»), то Токійська конвенція (ст. 1.3) вимагала вважати повітряне судно таким, що «...перебуває в польоті з моменту включення двигунів з метою зльоту і до закінчення пробігу при посадці». Формулювання Гаазької і Монреальської конвенцій значно досконаліші, і це, звичайно, тому, що вони були підписані пізніше і вже був відповідно накопичений певний досвід.

В. Антипенко відмічає, що недоліки Токійської конвенції не дозволили їй відіграти тієї позитивної ролі, яка їй призначалася [4, 567]. Це з усією очевидністю показали події наступних років. Акти незаконного захоплення повітряних суден, інші злочинні діяння на лініях цивільної авіації продовжували загрожувати безпеці польотів. Тому країни — члени Міжнародної організації цивільної авіації були змушені шукати нові форми боротьби з цими різновидами тероризму та диверсіями.

У вересні 1973 року на Надзвичайній сесії ІКАО була зроблена спроба розробити Міжнародну конвенцію, спрямовану на боротьбу зі злочинами на лініях цивільної авіації, яка б містила не тільки декларативні положення, викладені в імперативному стилі, а й гарантувала б їх реалізацію. Однак через істотні розбіжності в думках з приводу принципів побудови такого документа ця спроба закінчилася невдачею.

Україна як суб'єкт міжнародного права є учасником майже всіх міжнародних конвенцій та протоколів з різних аспектів боротьби з міжнародним тероризмом та диверсіями. На території України діють майже всі міжнародні акти та рішення конвенцій.

В переважній більшості країн СНД відсутнє юридичне тлумачення поняття тероризму та диверсії. На нараді керівників органів безпеки і спеціальних служб держав співдружності, яка відбулася в травні 1997 року, було досягнуто згоди, що при оцінці протиправних дій та проведенні оперативно-слідчих заходів під термінами «тероризм» та «диверсія» розуміти: 1) злочини, які визначені національним законодавством як тероризм; 2) злочини, передбачені міжнародними конвенціями; 3) злочини, при вчиненні яких застосовуються вибухові речовини, вибухові пристрої та інші небезпечні для життя людей засоби масового ураження; 4) дії, спрямовані на одержання доступу до ядерних, хімічних, бактеріологічних матеріалів з метою використання їх як зброї в підривній діяльності; 5) організаційна діяльність щодо підготовки зазначених злочинів, спроба їх здійснення чи співучасть у них.

На сьогодні Україна є учасницею (ратифікувала, приєдналася або має правонаступництво) більшості міжнародних багатосторонніх договорів, за допомогою яких здійснюється боротьба з тероризмом та диверсіями.

В той же час існують й інші міжнародні договори підписані від імені нашої держави, проте за тих чи інших обставин донині не ратифіковані. Останнє, за думкою О.Виноградової, є негайною потребою [5, 7–10].

Прийняття міжнародних конвенцій сприяє вдосконаленню і розвитку як національного законодавства, так і законодавства країн світу. Результати вивчення зарубіжного досвіду і протидії цьому соціально небезпечному явищу показали: що в основному країни йдуть двома шляхами. Перший характерний тим, що в багатьох з них діють окремі норми кримінального законодавства, які передбачають відповідальність за тероризм та диверсії. Другий свідчить про те, що в інших державах терористичний характер діянь розглядається як кваліфікуюча ознака, що є підставою для посилення покарання за злочини даного спрямування.

Література

1. Крылов Н. Б., Решетов Ю. А. Государственный терроризм — угроза международной безопасности. // Советское гос-во и право. — 1987. — № 2. — С. 78–84.
2. Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби / За ред. Л. Ю. Кондрата, Б. В. Романюка. — К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. — 175 с.
3. Басони Ш. Борьба с международным терроризмом: некоторые предложения. // Международный обзор уголовной политики. — 1987. — № 37. — С. 103–107.
4. Антипенко В. Борьба с современным терроризмом. — К.: ЮНОНА-М, 2002. — 722 с.
5. Виноградова О. І. Законодавче забезпечення участі України в боротьбі з міжнародним тероризмом. // Адвокат. — 2002. — № 6 (33). — С. 7–10.

О. А. Чуваков, канд. юрид. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

Результаты изучения опыта международной борьбы и противодействия преступлениям террористической направленности свидетельствуют о том, что государства осуществляют такую деятельность в двух направлениях. Первое характеризуется тем, что во многих из них действуют нормы уголовного законодательства, предусматривающие ответственность за терроризм и диверсии. Другое свидетельствует о том, что в других государствах террористический характер деяний рассматривается в качестве квалифицирующего признака, являющегося основанием для усиления наказания за преступления такой направленности.

Ключевые слова: диверсия, терроризм, борьба, конвенция, сотрудничество, Украина, авиация, оружие.

УДК 349.3:336.14:351.82

В. М. Шевчук, старший викладачОдеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ РОЗМІРУ ПРОЖИТКОВОГО МІНІМУМУ

В статті досліджено законодавчі підстави визначення прожиткового мінімуму як основного критерію розрахунку бюджетно-соціальних грошових виплат.

Визначені взаємозв'язки прожиткового мінімуму з галузевими нормами права і окремими бланкетними диспозиціями кримінального законодавства.

Ключові слова: прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, неоподатковуваний мінімум доходів громадян, бланкетні диспозиції, податкові злочини.

Державне регулювання окремих основних положень ринкової економіки в багатьох випадках обумовлене певними чинниками, вірне визначення яких дозволяє збалансувати життєдіяльність громадян на різних державно-системних рівнях.

До кола таких чинників, зокрема, можна віднести прожитковий мінімум (надалі — «п. м.»), оскільки порядок його визначення, економічне обґрунтування, розрахунок та встановлення розміру має не лише безпосередній регулюючий вплив, але й опосередкований вплив на ступінь визначеності юридичної відповідальності.

Враховуючи, що це поняття є базовим для багатьох галузей права, його нормативність, за таких умов, набуває ознак уніфікованості та загальнообов'язковості.

Тому, в першу чергу, слід відзначити конституційні засади запровадження аналізованого поняття. Так, гарантуючи громадянам достатній рівень соціального забезпечення, визначаючи мінімальний розмір пенсій, інших соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом їх існування, держава визначає й мінімальну межу цієї конституційної гарантії — це рівень «п. м.», який встановлений законом [1, ст. 46 ч. 3].

Поняття самого «п. м.», визначеного цією бланкетною конституційною нормою права, реалізуються в нормах двох органічних законів, тобто законів, які розкривають зміст досліджуваного конституційного поняття в окремому законодавчому нормативно-правовому акті.

Загальні положення щодо визначення «п. м.» як однієї із підстав для розрахунку державних соціальних гарантій і стандартів регламентуються Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III [2]. В зв'язку з цим «п. м.» розглядається як базовий державний соціальний стандарт [2, ст. 6].

Більш докладно поняття «п. м.», правові підстави його встановлення і затвердження розкриваються Законом України «Про прожитковий мінімум» від 15.07.1999 р. № 966-XIV [3].

Відповідно положенням цих Законів «п. м.» визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для за-

доволення основних соціальних і культурних потреб особи [2, ст. 1 ч. 1 абз. 3; 3, ст. 1 ч. 1].

Залежно від соціально-демографічного критерію, встановлений у розрахунку на місяць на одну особу, «п. м.» поділяється на чотири види: 1) для дітей віком до 6 років; 2) для дітей віком від 6 до 18 років; 3) для працездатних осіб; 4) для осіб, які втратили працездатність [3, ст. 1 ч. 2]. За таким же критерієм визначаються і основні соціально-демографічні групи населення.

Характеризуючи умови визначення «п. м.», слід відзначити, що законодавець використовує оціночні, кількісні, соціальні, статистичні та нормативно-правові поняття та враховує відповідні ним суспільні відносини, пов'язуючи із ними настання певних юридичних фактів, зокрема, встановлення законодавчо визначеного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян (надалі — «н. м. д. г.»), розмірів мінімальної заробітної плати (надалі — «м. з. п.»), пенсії за віком, соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю тощо [3, ст. 2 ч. 1].

Розрахунок «п. м.» здійснюється нормативним методом згідно єдиному порядку, регламентованому Методикою визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення (надалі — Методика) [4] і на підставі даних науково-громадської експертизи, порядок проведення якої встановлюється на принципах соціального партнерства (надалі — Порядок) [5] та затверджується Кабінетом Міністрів України (надалі — КМУ).

Згідно п. 1.2. Методики «п. м.» на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення, складається із наступних вартісних величин:

— набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я (надалі — набір продуктів харчування);

— мінімального набору непродовольчих товарів, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи (надалі — набір непродовольчих товарів);

— мінімального набору послуг, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи (надалі — набір послуг).

Види продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, що складають зазначені вищі набори, визначаються на підставі нормативно-правового акту КМУ [6].

Вартість набору продуктів харчування визначається як сума вартостей споживання кожного продукту, включеного до набору продуктів харчування відповідної групи населення, визначена спершу в розрахунку на рік для однієї особи кожної окремої соціально-демографічної групи населення, а згодом в розрахунку на місяць як 1/12 річної вартості відповідного набору [4, п. 2.1.].

Вартість набору непродовольчих товарів визначається як середня величина суми вартості споживання непродовольчих товарів індивідуального та загально-сімейного користування, спершу в розрахунку на рік для однієї особи відповідної соціально-демографічної групи населення, а згодом в розрахунку на місяць як 1/12 річної вартості відповідного набору [4, п. 2.2.].

Вартість набору послуг розраховується як сума вартостей наборів житлово-комунальних, побутових, транспортних послуг, послуг культури та зв'язку [4, п. 2.3.].

Сума зазначених вартостей відповідних наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг у розрахунку на місяць для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення, становитиме один «п. м.» [4, п. 2.4.].

В порядку підготовки розрахунків «п. м.» центральні органи виконавчої влади відповідальні за формування набору продуктів харчування [3, ст. 3 ч. 2], набору не-

продовольчих товарів [3, ст. 3 ч. 3] і набору послуг [3, ст. 3 ч. 4], у встановлений КМУ термін повинні подати до Міністерства економічного розвитку і торгівлі України пропозиції щодо сформованих наборів у натуральних показниках або у нормативах споживання з необхідними розрахунками і науковим обґрунтуванням [5, п. 3].

Подані пропозиції, матеріали і розрахунки, після проведення належних узгалянь, підлягають науково-громадському експертному дослідженню.

Предметом цієї науково-громадської експертизи є дослідження: 1) наукової обґрунтованості норм і нормативів споживання представлених на експертизу наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг; і 2) належного дотримання принципів формування зазначених наборів [5, п. 1].

Склад науково-громадської експертної комісії утворюють 12 представників: по чотири представники від центральних органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців і профспілкових об'єднань, які мають статус всеукраїнських.

Центральні органи виконавчої влади повинні бути представлені службовими особами, які обіймають посаду або першого заступника або заступника Міністра, визначені згідно відповідного наказу Міністра, у складі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства фінансів України.

Представники об'єднань роботодавців і профспілкових об'єднань, які мають статус всеукраїнських, визначаються на підставі відповідного рішення цих об'єднань, а порядок здійснення представництва та їх повноваження — на підставі Закону України «Про колективні договори та угоди» від 01.07.1993 р. № 3356-ХІІ і Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999 р. № 1045-ХІV. Перелік об'єднань роботодавців і профспілкових об'єднань, які можуть надавати право представництва на всеукраїнському державному рівні, достатньо докладно відображений в додатках до Генеральної Угоди від 9 листопада 2010 року, укладеною між КМУ та Федерацією професійних спілок України [7].

Регулююче значення цієї угоди полягає у затвердженні стратегії постійного динамічного збільшення розміру «п. м.» і відповідних соціальних виплат та «м. з. п.» протягом терміну чинності укладених домовленостей.

Визначною правовою віхою розвитку досліджуваних правовідносин слід визнати і встановлення зобов'язання КМУ щорічно у строк до 1 серпня визначати величину (розмір) «п. м.» на наступний рік за участю і погодженням із Спільним представницьким органом всеукраїнських профспілок та профспілкових об'єднань для ведення колективних переговорів та соціального діалогу на національному рівні (надалі — СПО профспілок) та Спільного представницького органу сторони роботодавців (надалі — СПО роботодавців), які є сторонами зазначеної Генеральної Угоди від 09.11.2010 р. [7, п. 4.15.]. При цьому, за погодженням з СПО профспілок та СПО роботодавців, КМУ зобов'язується вносити зміни й до самої Методики [4].

Рішення експертної комісії про схвалення наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, що становили предмет науково-громадської експертизи, надсилаються на затвердження КМУ і є підставою для розрахунку «п. м.» [4, п. 10].

Подальші розрахунки «п. м.» здійснюються КМУ в порядку розробки проекту Державного бюджету України на поточний рік і вносяться на схвалення до Верховної Ради України (надалі — ВРУ). Форми і порядок подання КМУ документів щодо визначення «п. м.» визначається Бюджетним кодексом України (надалі — БК) та Регламентом ВРУ.

Так, згідно положенням БК [8, ст. 33 ч. 3, ч. 4 п. 2)], КМУ не пізніше 1 квітня року, що передує плановому, розглядає та схвалює проект Основних напрямків бюджетної політики на наступний бюджетний період і у триденний строк подає до ВРУ, яка його розглядає за спеціальною процедурою, визначеною ст. 152 Регламенту ВРУ [9], в тому числі й питання встановлення розміру «п. м.» та його забез-

печення, за результатами якої, не пізніше 1 червня, складає відповідну постанову [9, ст. 152 ч. 4].

Так, у 2010 році ВРУ було схвалено Основні напрямки бюджетної політики на 2011 рік [10, Додаток 1] і Пропозиції ВРУ до Основних напрямків бюджетної політики на 2011 рік [10, Додаток 2]. Згідно Основним напрямкам бюджетної політики на 2011 рік передбачалося системне підвищення «п. м.» та рівня забезпечення «п. м.», проте не визначалися кількісні і пропорційні показники такої системності [10, Додаток 1 ч. 3 п. 27 абз. 1]. У зв'язку із цим Пропозиції ВРУ до Основних напрямків бюджетної політики на 2011 рік містили доповнення, які були покликані реалізувати шоквартальне системне підвищення «п. м.» для всіх соціальних і демографічних груп населення та рівня забезпечення «п. м.» [10, Додаток 2 п. 33].

Остаточне визначення розміру «п. м.» відбувається на стадії його законодавчого затвердження, що закріплюється в Законі України про Державний бюджет України на відповідний рік [3, ст. 4 ч. 3]. Дана процедура відбувається в порядку, передбаченому ст.ст. 153–159 Регламенту ВРУ.

Як вбачається із Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 23. 12. 2010 р. № 2857-VI, системне збільшення «п. м.» відбулося, але без урахування пропозицій ВРУ щодо шоквартального порядку його збільшення. В 2011 році «п. м.» для всіх соціальних і демографічних груп населення збільшується чотири рази: з 01.01.2011 р.; з 01.04.2011 р.; з 01.10.2011 р.; з 01.12.2011 р. [11, ст. 21], — системно, але непропорційно.

Наведена багатосторонність діяльності державних органів влади та громадських об'єднань із визначення розміру «п. м.» свідчить про неабияке значення цієї категорії для правового регулювання окремих правовідносин, зокрема, бюджетних, трудових, пенсійних, податкових та інших суміжних їх видів, які можуть бути пов'язані із первинними через бланкетні диспозиції.

Одним із таких видів правовідносин є ті, що безпосередньо пов'язані зі сферою застосування норм кримінального законодавства.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на положення диспозиції ст. 212 Кримінального кодексу України (надалі — КК), які визначають порядок розрахунку шкоди, завданої вчиненням цього виду злочинів.

Розрахунок шкоди, завданої вчиненням податкового злочину, як відомо, визначається залежно від законодавчо визначеної кількості «н. м. д. г.» та їх розміру [12, ст. 212].

Регламентуючи кількість «н. м. д. г.», положення ст. 212 КК не регламентують розмір «н. м. д. г.», а відтак, в частині визначення розміру одного «н. м. д. г.», який потрібен для кваліфікації податкового злочину, містять бланкетні диспозиції.

Бланкетні диспозиції — це такі структурні елементи норми права, викладені в диспозиції конкретної статті, які зумовлюють необхідність звернення до інших нормативно-правових актів з метою визначення кола досліджуваних правовідносин. Такі бланкетні диспозиції за своєю юридичною конструкцією визначають лише форму певних правовідносин, а їх зміст визначається іншими нормативно-правовими актами [13, 328].

В цьому спостерігається певний взаємозв'язок диспозиції статті КК, що містить бланкетні положення, і самого нормативно-правового акта, визначаючого зміст бланкетної диспозиції. А тому реформування бланкетного законодавства, за визначених умов, матиме системний взаємовплив, що відобразиться і на первинних (основних) правовідносинах.

У зв'язку із цим слід звернути увагу на положення Податкового кодексу України (надалі — ПК), які саме і визначають порядок розрахунку одного «н. м. д. г.», необхідного для кваліфікації податкового злочину.

Як і в нормах попереднього податкового законодавства [14, ст. 6 п. 6.1. пп. 6.1.1., ст. 22 п. 22.5.], так і в чинному ПК розмір одного «н. м. д. г.» визначається із ура-

уванням розміру податкової соціальної пільги [15, ст. 169 п. 169.1. пп. 169.1.1., розд. XX підрозд. 1 п. 5].

Проте, на відміну від попереднього податкового законодавства, розмір податкової соціальної пільги визначається у відсотковому відношенні не до розміру «м. з. п.», а до розміру «п. м.» [15, ст. 169 п. 169.1. пп. 169.1.1.].

Таким чином, відбулося реформування бланкетних диспозицій не тільки кримінального, але й податкового законодавства.

При цьому для цілей визначення розміру одного «н. м. д. г.» необхідно враховувати лише розмір «п. м.» для працездатної особи, встановлений на 1 січня звітного податкового року. Гривневий еквівалент такого розміру «п. м.» визначається законодавством про Державний бюджет України на поточний рік і є динамічно-мінливою величиною, яка змінюється, як відзначалося вище, декілька разів на рік.

Досліджені положення свідчать про те, що було змінено не стільки порядок розрахунку «н. м. д. г.», скільки підстава для визначення відлікової одиниці гривневого розрахунку одного «н. м. д. г.», якою став «п. м.».

Враховуючи, що величина «п. м.» застосовується і для встановлення розміру «м. з. п.» [3, ст. 2 ч. 1 абз. 2], і для встановлення величини «н. м. д. г.» [3, ст. 2 ч. 1 абз. 5], вбачається, що законодавець привів положення ПК у відповідність із законодавством, яке визначає юридичне значення «п. м.».

Перспектива розвитку цієї бланкетної диспозиції може мати й інші наслідки, оскільки реформування бюджетного і податкового законодавства здійснюється у відриві від реформування кримінального законодавства. Ця безсистемність призводить до правових колізій в регулюванні тих правовідносин, для цілей яких застосовуються бланкетні норми права.

Певну дискусію викликає й доцільність регулювання кримінального законодавства через багатоступеневі бланкетні диспозиції, що з огляду на наведений порядок регламентації «п. м.» в чинному законодавстві України свідчить про різну цільову спрямованість застосування цієї правової категорії.

Література

1. Конституція України: Схвалена на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III // ВВР. — 2000. — № 48. — Ст. 409.
3. Закон України «Про прожитковий мінімум» від 15.07.1999 р. № 966 — XIV // ВВР. — 1999. — № 38. — Ст. 348.
4. Методика визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення, затверджена спільним наказом Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства економіки України, Державного комітету статистики України від 17.05.2000 р. № 109/95/157 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 24. — Стор. 249. — Ст. 1028.
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про науково-громадську експертизу набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму» від 24.09.1999 р. № 1767 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 39. — Стор. 65.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» від 14.04.2000 р. № 656 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 16. — Стор. 97. — Ст. 675.
6. Генеральна Угода «Про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2010–2012 роки» від 09.11.2010 р., укладена між Кабінетом Міністрів України та Федерацією професійних спілок України // Праця і зарплата. — 2011. — № 1. — С. 7.
7. Бюджетний кодекс України: Схвалений Верховною Радою України 8 липня 2010 року № 2456-VI // ВВР. — 2010. — № 50–51. — Ст. 572.

УДК 343.985

Л. І. Аркуша, канд. юрид. наук, доцентНаціональний університет «Одеська юридична академія»
вул. Піонерська, 2, м. Одеса, 65009, Україна**ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ
(ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ В РЕЗУЛЬТАТІ
ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Стаття присвячена дослідженню особливостей проведення початкового етапу розслідування фактів легалізації (відмивання) доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності. При цьому зосереджується увага на проблемах, що виникають при вирішенні питання про порушення кримінальної справи, та особливостях виявлення необхідної для цього первинної інформації.

Ключові слова: легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, початковий етап розслідування; порушення кримінальної справи.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням легалізації (відмивання) незаконних (серед них і злочинних) доходів приділялася увага багатьма вченими (В. Алієв, В. Нікуліна, В. Попович, А. Савченко, Г. Тосунян, А. Шебунов та ін.), але, на нашу думку, до теперішнього часу недостатньо уваги приділялося розгляду особливостей проведення початкового етапу розслідування фактів легалізації доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності, що негативно впливає на процес протидії означеному виду злочинів.

Метою статті є визначення особливостей проведення початкового етапу розслідування фактів легалізації доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності.

Дослідження проблеми.

Проведене дослідження, а також узагальнення практики діяльності правоохоронних органів дозволяє виділити кілька найбільш важливих особливостей процесу розслідування легалізації «відмивання» кримінальних доходів, що особливо чітко виділяються на стадії порушення кримінальної справи.

Першою особливістю виявлення і розслідування злочинів цієї категорії є залежність від зібраних у процесі пошукової діяльності слідчого й оперативних працівників, а також інших суб'єктів антилегалізаційного законодавства, документів, котрі слугують беззаперечними доказами кримінальних діянь. Їхній ретельний аналіз на стадії перевірки є найважливішою умовою, що визначає подальший успіх розслідування. У зв'язку з цим вважаємо необхідним звернути увагу на три ключові, на наш погляд, моменти:

- по-перше, отримані матеріали, як правило, містять велику кількість інформації, у тому числі і непотрібну, котра вимагає значних додаткових зусиль для обробки;
- по-друге, ця інформація найчастіше є недостатньою і розрізною, що вимагає проведення додаткових дій з перевірки, спрямованих на одержання відсутніх

відомостей. Оптимальним є одночасне вивчення отриманих даних і витребування додаткових документів і відомостей;

– по-третє, під час перевірки необхідна не тільки участь фахівців при огляді й аналізі документів, але і проведення в багатьох ситуаціях судових експертиз. Дослідження фінансово-господарських документів потребує використання спеціальних знань у тій галузі господарчої діяльності, де ця злочинна діяльність здійснюється. Використання фахівців може надати значну допомогу в розслідуванні, допоможе оптимізувати процес виявлення і припинення злочину. Правоохоронні органи можуть використовувати фахівців, що вже брали участь у проведенні перевірочних дій, для направлення до них матеріалів, наприклад, співробітників банків, контрольно-ревізійних управлінь і т. д. При неможливості здійснення цього варто запросити фахівців із правоохоронних органів. Якщо і це, через певні причини, не може бути виконано, слідчий використовує знання фахівців інших державних організацій і, у крайньому випадку, комерційних, при безумовному дотриманні вимог про неприпустимість розголошення даних досудового розслідування.

Другою особливістю розслідування «відмивання» кримінальних доходів є обов'язкове виявлення і доведення його зв'язку з основною злочинною діяльністю. Легалізації в будь-якому випадку передують здійснення іншого суспільно небезпечного діяння. Незаконно добуте під час здійснення основного злочину майно стає потім предметом «відмивання». Таким чином, без наявності доказів причетності особи до здійснення основної злочинної діяльності неможливо притягнути до кримінальної відповідальності за легалізацію.

У практичній діяльності виникають питання, пов'язані з тим, з якої стадії виявлення основної злочинної діяльності можливе притягнення за легалізацію кримінальних доходів. Чи досить факту порушення основної кримінальної справи, чи необхідне притягнення як обвинувачуваного, чи повинний бути вирок суду, що вступив у законну силу? Вчені по-різному відповідають на це запитання. На думку В. А. Нікуліної, необхідність доведення факту отримання предмету легалізації злочинним шляхом «призведе до практики вимагання обвинувачувального вироку суду, що вступив в законну силу» [1]. Слід відзначити, що її побоювання поки що не справдилися. Правозастосовна практика йде по іншому, більш ефективному, шляху. Очевидно, що вимога обов'язкового обвинувачувального вироку за основним злочином значно ускладнила б припинення і розслідування «відмивання».

«Сучасні характеристики діяльності з легалізації тінювих доходів показують, що вона досить відокремлюється від злочинних дій з вилучення таких доходів. У зв'язку з цим подібна діяльність може розглядатися як самостійна підстава відповідальності незалежно від відповідальності за правопорушення, що є засобом вилучення незаконних доходів. Таким рішенням забезпечується також превентивна роль заходів боротьби з легалізацією тінювих доходів щодо злочинів, які є джерелом незаконних доходів» [2].

На даний момент використовуються три схеми розслідування злочинів цієї категорії.

За першою схемою в ході попередньої (оперативної) перевірки виявляється одночасно й основний злочин, і легалізація злочинних доходів від його здійснення. Порушується і розслідується одна кримінальна справа щодо обох злочинних діянь.

За другою схемою під час слідства по основному злочину (на будь-якій його стадії) виявляється факт легалізації злочинних доходів. Одночасно пред'являється обвинувачення за всіма злочинами в рамках однієї кримінальної справи.

Легалізація може бути виявлена на будь-якій стадії досудового слідства:

- а) на стадії початкових слідчих дій;
- б) на стадії пред'явлення звинувачення (наприклад, обвинувачуваний під час допиту надає відомості про це);
- в) на стадії завершення розслідування;

тивним; оскільки підозрювані, котрі є обізнаними про заходи, які починаються правоохоронними органами, як правило, переривають свою діяльність і встигають ужити заходів для приховання слідів. Порушенню кримінальної справи за фактами легалізації злочинних доходів у всіх випадках повинна передувати ретельна і всебічна перевірка з використанням можливостей оперативно-розшукових служб, організації всього комплексу спеціальних заходів. У зв'язку з цим вбачаємо більш доцільним, при наявності інформації про злочин, спочатку організувати попередню оперативну перевірку, метою якої є визначення застосовуваної схеми легалізації, даних про особистість усіх її учасників, джерела походження, розміри майна, котре легалізується, установлення місцезнаходження документів та інших матеріалів, що можуть бути доказами злочинної діяльності, свідків обвинувачення, а також злочинних зв'язків, котрі використовувалися.

Особливість здійснення досліджуваної категорії злочинної діяльності полягає в тому, що злочинці змушені робити офіційні операції з коштами, нерухомістю й іншими предметами легалізації: зараховувати кошти на рахунки в банках та інших кредитних установах з оформленням касових ордерів і квитанцій; укладати угоди купівлі-продажу з їх документальним оформленням; конвертувати валюту з видачею довідок про обмін і т. д. Ця обставина при правильній організації роботи деякою мірою полегшує завдання збирання доказів. Не обмежуючи, звичайно, проведеними оперативно-розшуковими заходами, необхідно широко застосовувати дослідження фінансово-господарських документів про угоди й інші фінансові операції, спостереження за особами, що перевіряються, контроль їхніх поштових відправлень, телеграфних та інших повідомлень, зняття інформації з технічних каналів зв'язку, оперативне впровадження співробітників в організації і групи, що займаються легалізацією засобів, добутих злочинним шляхом.

Спочатку необхідно ототожнити особистості громадян, що перевіряються, зібрати документи, які ймовірно встановлюють факти здійснення протиправних дій. Для досягнення цієї мети доцільно встановлювати довірчі (конфіденційні) відносини з особами з оточення, співробітниками фінансово-кредитних та інших установ, задіяних у схемах з легалізації, у т. ч. служб безпеки, використовувати можливості оперативно-технічних підрозділів органів внутрішніх справ. З використанням криміналістичних, оперативно-розшукових, оперативно-довідкових та інших обліків органів внутрішніх справ необхідно зібрати інформацію на осіб, що перевіряються, окреслити коло їхніх знайомств і зв'язків.

При проведенні даних заходів підлягають вивченню спосіб їхнього життя, рід діяльності, рівень і джерела доходів (наявність нерухомості, автотранспорту, предметів розкоші й ін.), інші питання. Особливого значення набувають відомості про діяльність осіб, що перевіряються, у якості керівників (засновників) підприємств, установ і організацій, як індивідуальних підприємців, визначення характеру їхньої діяльності. Пильна увага повинна бути приділена зв'язкам осіб, що перевіряються, із членами злочинних організацій (злочинних груп), їхньої участі в спільній протиправній діяльності.

Отже, кримінальну справу за ознаками легалізації може бути порушено на підставі:

- а) заяв та повідомлень громадян чи засобів масової інформації;
- б) інформації, що надійшла від Держфінмоніторингу України, аудита, податкових та контролюльно-ревізійних органів;
- в) інформації, що надано оперативно-розшуковими органами;
- г) доказів, що зібрано в ході розслідування предикатного злочину.

Сформульоване обумовлює характер діяльності уповноважених на те органів, що передуює порушенню кримінальної справи і спрямоване на виявлення ознак легалізації, тобто певних фактичних даних про хоча б одне з діянь, передбачених диспозицією ст. 209 КК України, а саме:

- укладання будь-яких правочинів з майном, що одержано внаслідок раніше вчиненого злочину;
- здійснення будь-якої фінансової операції з коштами, що мають злочинне джерело походження;
- вчинення будь-яких дій, спрямованих на приховування чи маскуванню незаконного походження коштів або майна, одержаних злочинним шляхом, чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення;
- набуття, володіння або використання майна або коштів, одержаних злочинним шляхом.

Ознаки легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, зазвичай виявляються при розслідуванні кримінальної справи про предикатний злочин або під час проведення оперативно-розшукових заходів відповідними підрозділами ДСБЕЗ, УБОЗ, податковою міліцією, оперативними підрозділами СБУ з перевірки інформації про сам предикатний злочин чи із забезпечення його розслідування, а також заяв, повідомлень громадян чи засобів масової інформації та повідомлень з Державного комітету фінансового моніторингу України (надалі Держфінмоніторинг України) про фінансові операції, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) злочинних доходів.

Вищезазначені особливості впливають на процес порушення кримінальної справи.

Після порушення кримінальної справи слідчий виконує комплекс організаційно-тактичних заходів, основним з яких є створення слідчої групи. У разі потреби (а необхідність у цьому виникає досить часто), до її складу належать співробітники оперативних підрозділів, що взаємодіють зі слідчими відповідно до погодженого плану розслідування, що передбачає, насамперед, виконання невідкладних слідчих дій, спрямованих на збирання доказів і припинення можливості їхнього приховання підозрюваними.

Системоутворюючим початком у загальній типовій програмі дослідження події з ознаками легалізації злочинних доходів є встановлені законом обставини, що підлягають доведенню при впровадженні за кримінальною справою. Ці обставини в методиці розслідування злочинів конкретизуються з урахуванням кримінально-правової та криміналістичної специфіки злочину певного виду.

Література

1. Никулина В. А. Отмывание «грязных денег». Уголовно-правовая характеристика и проблемы соучастия / В. А. Никулина. — М., 2001. — С. 52.
2. «Грязные» деньги и закон. Правовые основы борьбы с легализацией преступных доходов / Под общ. ред. Е. А. Абрамова / Сост. В. С. Овчинский. — М., 1994. — С. 11.
3. Уголовный кодекс Швейцарии. — М., 2000. — С. 99.

Л. И. Аркуша, канд. юрид. наук, доцент

Национальный университет «Одесская юридическая академия»
ул. Пионерская, 2, г. Одесса, 65009, Украина

ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП РАССЛЕДОВАНИЯ ЛЕГАЛИЗАЦИИ (ОТМЫВАНИЯ) ДОХОДОВ, ПОЛУЧЕННЫХ В РЕЗУЛЬТАТЕ ПРЕСТУПНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Для решения вопроса о возбуждении уголовного дела и особенностях выявления необходимой для этого первичной информации необходимо исследовать особенности проведения первоначального этапа расследования фактов легализации доходов, полученных в результате осуществления организованной преступной деятельности.

Ключевые слова: легализация доходов, полученных преступным путем, первоначальный этап расследования; возбуждение уголовного дела.

Р. О. Асєєв, здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ХАБАРНИЦТВА

В статті проаналізовано способи вчинення та способи приховування хабарництва як базові елементи криміналістичної характеристики даного злочину. Зазначено, що оскільки хабарництво як злочин має високий ступінь латентності, без належної організації його розслідування неможливо встановити окремі елементи злочину, що мають значення для його кваліфікації.

Ключові слова: хабарництво, спосіб вчинення злочину, криміналістична характеристика, спосіб приховування злочину, латентне хабарництво.

Будь-яке явище для його повного та всебічного дослідження завжди підлягає аналізу з різних позицій, що дозволяє в повній мірі з'ясувати його сутність, визначити причини та умови його виникнення. Наведене в повній мірі стосується і такого явища, як злочин. Як відомо, злочин можна, а в деяких випадках необхідно, досліджувати із застосуванням знань різних наук кримінально-правового циклу. Тому в дослідженні будь-якого злочину, в тому числі і хабарництва, прийнято виділяти кримінально-правову, кримінологічну та криміналістичну характеристики злочину.

Звернення в даній статті до криміналістичної характеристики хабарництва обумовлено необхідністю його дослідження на різних рівнях і отримання за допомогою таких досліджень висновків, важливих не лише для організації розслідування, а й для кваліфікації даного злочину, наприклад, розмір збитків, завданих злочином, особа злочинця, обставини, що впливають на призначення покарання.

Дослідження криміналістичної характеристики хабарництва передбачає визначення характеру злочину, його кримінально-правової кваліфікації.

Поняття хабарництва поєднує три кримінально-караних діяння, які пов'язані між собою спільністю об'єкта злочину: одержання хабара, давання хабара, провокація хабара.

Звернення до криміналістичної характеристики цього злочину пояснюється тим, що вона, незважаючи на скептичне ставлення окремих учених до її основних положень [1, 57], виконує дуже складні і значимі для практики розслідування злочинів функції, зокрема, пізнавальну й організаційну. Сутність пізнавальної функції полягає у визначенні способів вчинення і приховування злочину; сутність організаційної функції передбачає швидку орієнтацію на проведення слідчих та оперативно-розшукових дій, зумовлену виявленням злочинної події.

Відповідно до кримінального законодавства України одержання хабара передбачає отримання посадовими особами незаконної винагороди від хабародавця і виконання в його інтересах певних дій або невиконання тих, які він зобов'язаний був виконати, завдяки використанню свого службового становища. При одержанні хабара кваліфікуючими ознаками є:

- 1) неодноразовість одержання хабара;
- 2) вимагання хабара;
- 3) відповідальне становище посадової особи;

- 4) колишня судимість за хабарництво;
- 5) розмір хабара.

Хабарництво — небезпечний злочин, який підриває авторитет держави і суспільних установ, порушує інтереси громадян, супроводжує інші злочини. Найбільше хабарництво поширено серед посадовців, наділених дозвільно-розпорядницькими функціями, тобто серед тих, які займаються питаннями приватизації, реєстрації комерційних структур, приватних підприємств, видачею ліцензій і дозволів, кредитів і позичок, передачею приміщень в оренду, роботою з нерухомістю, укладанням вигідних контрактів, у тому числі з іноземними структурами.

Суб'єктами давання хабара найчастіше бувають представники різних комерційних структур, іноземних фірм, спільних з іноземними фірмами підприємств, окремі підприємці, які намагаються й нерідко підкуповують співробітників дозвільної системи, паспортно-візової служби, податкових, митних органів, військовослужбовців прикордонних військ, відповідальних за пропуск на кордоні, та ін. При цьому предметом хабарів є великі суми у валюті, особливо при транспортуванні наркотичних речовин або цінностей у вигляді золота, дорогоцінних каменів, дорогих антикварних виробів. На жаль, такі випадки стали досить частими. Вони підривають авторитет діяльності митних служб і прикордонних військ, завдають великих збитків державі.

Підставами для порушення кримінальної справи про хабарництво можуть бути: явка з повинною; письмові або усні заяви про вчинений або такий, що готується, злочин; надруковані статті; факти про хабарництво, виявлені оперативно-розшуковими органами; дані про хабарництво, встановлені в процесі розслідування й судового розгляду інших злочинів.

Повідомлення про хабарництво, що надійшли в будь-якій формі, підлягають перевірці. Її методи мають негласний характер і обираються залежно від виду галузі й діяльності посадової особи, щодо якої отримані дані про хабарництво. Такими методами можуть бути: ознайомлення з колом обов'язків посадової особи з метою встановлення її можливостей вчинити ту чи іншу дію; вивчення структури організації й умов роботи в ній посадовця; витребування й вивчення необхідних документів, що стосуються діяльності особи, про злочин якої надійшла заява; вивчення матеріалів в органах дізнання й органах прокуратури, по яких було відмовлено в порушенні кримінальної справи або в її припиненні; одержання усних і письмових пояснень у посадових осіб і громадян, які мають відношення до діяльності, за яку міг бути отриманий хабар; використання можливостей оперативно-розшукових органів для встановлення обставин, пов'язаних з дачею чи одержанням хабара. Методи перевірки можуть варіюватися залежно від завдань, які вирішують слідчі або оперативно-розшукові органи. Дані перевірки, що підтверджують факт одержання хабара посадовою особою за виконання або невиконання певних дій, є підставами для порушення кримінальної справи.

У криміналістичній літературі у зв'язку з виникненням такої нової теоретичної структури, як криміналістична характеристика, виникли дискусії щодо її співвідношення з предметом доказування по кримінальній справі [2, 147 — 153]. Зміст основних позицій дискутування зводився до того, що криміналістична характеристика за своїм змістом повторює предмет доказування і стосовно цього не несе в собі нічого нового, що могло б удосконалювати процес розслідування злочинів. Зазначаючи збіги окремих параметрів предмета доказування й елементів криміналістичної характеристики, прихильники цієї позиції підкреслювали їх тотожність, відкидаючи посилення криміналістів на новизну й важливість даних криміналістичної характеристики для найбільш ефективного розслідування злочинів, його оперативності й організації [3, 18—22].

Разом із тим аналіз структури предмета доказування і параметрів його окремих положень свідчить, що вони мають дуже обмежену подібність з елементами кримі-

налістичної характеристики і не несуть того пізнавального навантаження, яку мають останні. Криміналістична характеристика є синтезом найбільш значимих для розслідування даних, використання яких забезпечує швидкість та ефективність розслідування [4, 108].

Слід зазначити, що предмет доказування за своїм обсягом ширше комплексу елементів криміналістичної характеристики. У той же час криміналістична характеристика за своїм інформаційним, пізнавальним потенціалом є інформативною, що дозволяє швидко зосередити увагу і вирішувати ті завдання, які визначають ефективність розкриття і розслідування злочинів. Стосовно цього, як вбачається, комплекс елементів криміналістичної характеристики має велику пізнавальну цінність, тому що поряд з індивідуальною значимістю окремих елементів дає можливість використовувати залежності між елементами (нерідко в криміналістичній літературі названі закономірними зв'язками), які створюють передумови для визначення особи злочинця, шляхів формування слідчих версій і визначення напрямку розслідування.

У процесі розслідування хабарництва обов'язково встановлюється низка обставин, що підлягають доказуванню. До них належать наступні: а) з'ясування, чи мав місце факт передачі посадовій особі хабара громадянином, зацікавленим у виконанні або невиконанні певної службової дії; б) час, місце, спосіб, розмір, характер та інші обставини хабара; в) зміст службової дії або бездіяльності, вчиненого посадовою особою за хабар; г) обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність учасників вчиненого злочину або звільняють їх від кримінальної відповідальності; г) умови, що сприяють вчиненню цього злочину, і причини, які викликали його вчинення.

Поряд із наведеними обставинами у тих випадках, коли хабар давався за рахунок державних коштів, необхідно з'ясувати розмір збитку, заподіяного державі, з метою його наступного відшкодування.

Наведене повністю не вичерпує перелік обставин, що встановлюються. Так, для з'ясування обставин передачі посадовій особі хабара треба з'ясувати: а) ким і через кого передавався хабар; б) характер взаємин між учасниками цієї злочинної дії; в) коли, де і за яких обставин вручався хабар; г) хто був присутній при даванні хабара і хто міг спостерігати спілкування хабародавця й хабароодержувача в момент вчинення злочину; г) яких результатів хотів досягти хабародавець врученням хабара; д) чи виконана обіцянка, дана посадовою особою й зумовлена хабаром; е) що було передано як хабар і які індивідуальні особливості його предмета (останнє з'ясовується досить докладно, щоб уникнути підміни переданого предмета або привнесених у нього змін); є) які джерела одержання коштів для хабара.

Для з'ясування характеру дії, вчиненої посадовою особою за отриманий хабар, необхідно також установити низку обставин. До них можуть бути віднесені наступні: а) яка службова дія в інтересах хабародавця була виконана або не виконана посадовою особою; б) чи законна ця дія; в) чи входить до кола офіційних обов'язків посадової особи низка дій, виконуваних в інтересах хабародавця; г) хто з посадових осіб крім хабароодержувача причетний до виконання службових дій і яка їх роль у цьому; г) чи був факт одержання матеріальних вигод посадовою особою; д) чи існує причинний зв'язок між фактом одержання хабара і виконанням або невиконанням певних службових дій; е) які порушення чинних правил роботи в установі або на підприємстві були допущені та як це позначилося на їх діяльності.

З метою з'ясування обставин, які обтяжують або пом'якшують вину учасників злочину, або таких, що звільняють їх від кримінальної відповідальності, слід установити весь комплекс даних, які належать до структури й діяльності підприємства й установи та участі в ній осіб, притягнених до відповідальності.

Поряд із традиційними способами давання хабара, що мали місце в соціалістичному суспільстві, у сучасний реформений період ці способи стали більш ви-

тонченими, як правило, пов'язаними з діяльністю комерційних структур, банків, реєстраційних органів та ін.

Серед таких способів давання хабара можуть бути названі наступні:

- передача за заниженими цінами державної власності підприємницьким структурам безпосередньо, без продажу через аукціони;
- дозвіл на створення комерційних структур з метою передачі в них коштів підприємства;
- укладення збиткових для держави комерційних угод про здачу в оренду будинків чи інших об'єктів;
- видача банківських кредитів і позичок без одержання зобов'язань по їх поверненню;
- приховання наданих кредитів у зв'язку з їх нецільовим використанням;
- сприяння у створенні фіктивних підприємств без їх юридичного оформлення та реєстрації у відповідних органах;
- відмова конкурентам підприємницьких структур у реєстрації за надання одноразового хабара або за їх постійне отримання чиновниками, які підтримують конкурента (особливо широко практикується в нафтогазовій промисловості й енергомережах);
- давання хабара адміністративним, податковим органам за підтримку недобросовісної конкуренції з боку окремих підприємств;
- видача пільгових ліцензій для відкриття тієї чи іншої комерційної структури;
- фальсифікація матеріалів документальної ревізії, аудиторської перевірки, відомостей про оподатковувані податком кошти, фальсифікація податкових декларацій [5, 137–138].

Серед елементів криміналістичної характеристики хабарництва важливе місце займає і спосіб приховування розглядуваного злочину. Спосіб (або способи) приховування злочинів як сукупність прийомів, спрямованих на протидію правоохоронним органам по боротьбі зі злочинністю, є частиною злочинної дії і здійснюється в процесі вчинення злочину або після нього.

Отже, спосіб приховування злочину, як правило, пов'язаний зі способами його вчинення і певною мірою відображає діяльність злочинця, пов'язану з вчиненням злочину. У цьому синтезі знаходить своє відображення й особа злочинця, що правоохоронним органам дозволяє розпочинати дії по розшуку і встановленню останнього. Як справедливо зазначає Р. С. Белкін, «оскільки спосіб вчинення злочину — це система дій суб'єкта злочину, зумовлена певною мірою і властивостями його особи, й оскільки від цих властивостей певним чином залежить вибір тактичних прийомів, остільки криміналістична методика надає важливого значення вивченню особи злочинця» [6, 215].

Спосіб приховування багато в чому залежить не тільки від галузі, у якій вчинюється злочин, характером діяльності злочинця, а й його особистісними якостями — умінням знайти способи маскування, фальсифікації, інсценування, поширення помилкових відомостей з метою приховування злочинної діяльності, пов'язаної з хабарництвом.

Способи приховування хабара вирізняються двома групами чинників: з одного боку, суб'єктивними інтересами й можливостями хабародавця, з іншого — об'єктивною обстановкою, що сприяє хабарництву або перешкоджає йому. Залежно від названого хабарництво набуває найрізноманітнішого характеру.

Незважаючи на різноманіття структур, де ті чи інші вигоди можуть бути одержані за хабарі, способи їх приховування досить типові і полягають, головним чином, у наступному:

1. Підробка в документах або створення нових документів, що відбивають прийом на роботу, просування по службі, створення нових посадових структур.

2. Створення фіктивних реєстраційних документів, що фіксують, відображають одержання квартири, оформлення кредиту та ін.

3. Виправлення дат, підробка підписів у документах, що фіксують створення приватних підприємств, комерційних структур тощо.

4. Створення неправомірних управлінських рішень про надання монопольного права торгівлі нафтопродуктами або електроенергією шляхом оформлення протоколів неіснуючих зборів, видання наказів, розпоряджень, що вочевидь суперечать наявній практиці.

5. Створення документів на аукціонну ціну будинків і споруд при передачі їх комерційним структурам як явно збиткових, однак прихованих неіснуючими невеликими останніми і відсутністю бажаних запропонувати вищу ціну на аукціоні.

Слід зазначити, що наведені чинники не вичерпують усіх можливих варіантів приховування дачі хабарів. Більше того, названі форми вдосконалюються, при тому що законодавство, яке регулює ринкові відносини, недосконале, має безліч прогалин, що використовуються окремими особами в злочинних цілях.

Хабарництво, незважаючи на свій латентний характер, має певні ознаки, які виступають підставами для його виявлення й подальшого розслідування. Ці ознаки можуть мати різний характер і в криміналістичній літературі розбиваються на декілька груп [6, 141–143]. До останніх, зокрема, належать:

– специфіка зв'язків посадової особи з представниками комерційних структур і підлеглими особами;

– відкриття нових підрозділів, відділів зі значним числом вакансій при загальній тенденції до скорочення штатів;

– повідомлення осіб та анонімні заяви про наявні випадки хабарництва;

– документи, виявлені в результаті перевірок, ревізій та інших видів контролю, у яких знайдено виправлення, виконані різним шляхом (підчищення, дописки, травлення тощо), а також документи, що мають фіктивний характер;

– документи, що викликають сумнів щодо своєї достовірності (видача крупних позик на неіснуючих осіб, ліцензій на створення неіснуючих комерційних структур тощо).

Таким чином, виходячи з наведеного можна зробити наступні висновки. Існування хабарництва зумовлено багатьма чинниками — економічними, соціальними, політичними. Бюрократична система породила цілу когорту чиновників, які використовують своє службове становище з метою вимагання й одержання хабарів за різні послуги. Хабарництво сприяє розкладу державного апарату, його дискредитації, втраті довіри до державної влади.

Розвиток ринкової економіки в Україні змінює характер цього злочину, який сьогодні набуває значної поширеності, причому нерідко організованого характеру. Особливу небезпеку становить хабарництво, пов'язане з розкраданнями, у тому числі такими, що мають економічний характер.

Тому для протидії даному явищу слід ефективно організувати діяльність з розслідування даної категорії злочинів та вироблення заходів його попередження.

У розслідуванні хабарництва важливе місце належить криміналістичній характеристиці, окремі елементи якої у своєму взаємозв'язку і залежності створюють надійний потенціал доказової інформації, яка сприяє розслідуванню. Специфіка окремих елементів криміналістичної характеристики сприяє висуненню версій про характер події та особу злочинця.

Література

1. Белкин Р. С. *Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня.* — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. — 167 с.

2. Мишков Я. *Криміналістична характеристика хабарництва* // *Вісн. Акад. правов. наук України: Зб. наук. пр.* — Х.: Право, 2003. — № 1 (32). — С. 147–153.

3. Белкин Р. С., Быховский И. Е., Дулов А. В. Модное увлечение или новое слово в науке // Соц. законность. — 1987. — № 9. — С. 18–22.

4. Драпкин Л. Я. Предмет доказывания и криминалистическая характеристика // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. — Свердловск, 1978. — Вып. 69. — 135 с.

5. Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики. — Ниж. Новгород: Нижегород. ВШ МВД РФ, 1995. — 314 с.

6. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: В 3-х т. — Т. 1. Общая теория советской криминалистики. — М.: Акад. МВД СССР, 1977. — 578 с.

Р. А. Асеев, соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

НЕКОТОРЫЕ ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА

РЕЗЮМЕ

В статье проведён научный анализ и обобщение отдельных элементов криминалистической характеристики взяточничества. Предлагается систематизировать имеющиеся данные о способах совершения и способах сокрытия взяточничества в зависимости от сферы совершения данного вида преступных деяний.

Ключевые слова: взяточничество, способ совершения преступления, криминалистическая характеристика, способ сокрытия преступления, латентное взяточничество.

УДК 343.232

В. А. Динту, аспірантНаціональний університет «Одеська юридична академія»
вул. Піонерська, 2, м. Одеса, 65009, Україна

КЛАСИФІКАЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ ОБСТАНОВКИ ЗЛОЧИНУ

В даній статі розглянуті актуальні питання необхідності створення класифікації елементів обстановки злочину. Обґрунтовується її теоретична та практична затребуваність.

Також досліджується соціальна та матеріальна природа обстановки злочину, характер зміни її елементного складу, можливості впливу на реалізацію злочинного діяння.

Ключові слова: обстановка злочину, класифікація елементів.

Вчинення кожного злочину супроводжується певним комплексом реалій дійсності, котрі безпосередньо або опосередковано впливають на всі етапи реалізації злочинного діяння. Саме обстановка злочину як комплексна категорія, що включає до свого складу ряд взаємопов'язаних елементів, дозволяє формувати цілісне сприйняття сукупності умов, в котрих відбувався злочин.

Вивченню проблем, які пов'язані з обстановкою злочину, присвячені роботи таких вчених криміналістів, як: Р. С. Белкіна, Н. П. Яблокова, О. М. Васильєва, В. П. Колмаков, В. О. Образцов, В. В. Тіщенко, В. Є. Корноухова, І. Ф. Крилова, Д. А. Турчина та інші.

До внутрішнього складу обстановки злочину науковці відносять різні явища навколишньої дійсності. Але слід відмітити, що хаотична, несистематизована сукупність явищ скоріш являє собою звід знань, котрий важко застосовуються на практиці, аніж функціональне затребуване джерело інформації. Думається, що необхідність класифікації елементів обстановки злочину на сьогоднішній день є досить актуальною, оскільки обумовлена як науковими, так і практичними потребами криміналістики щодо ефективного та продуктивного використання сукупності накопичених знань відносно обстановки злочину.

Таким чином, слід говорити про необхідність створення класифікаційної системи, в рамках якої формується можливість дослідження як самих структурних складових, так і зв'язків між ними, оскільки знаходження елемента в межах певної системи обумовлено наявністю взаємозв'язків як з іншими складовими частинами внутрішньої конструкції, так із самою системою в цілому. Завдяки вивченню цих зв'язків стає можливим із знань відомих елементів вивести знання ще невідомих елементів.

Як стверджував І. Кант, «... зі знання відбувається наука, під якою розуміють сукупність пізнання у значенні системи. Система ґрунтується на ідеї цілого, що передує частинам» [1, 329].

Система як філософська категорія означає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між її елементами перевищує енергію їхніх зв'язків з елементами інших систем. Характеризуючи систему в загальному вигляді, традиційно говорять про єдність і цілісність взаємозалежних між собою елементів [2, 619].

Можливість побудови класифікації видів, що складає один об'єм одного і того ж поняття, за різними підставами, підкреслюється наукою логікою [3, 36]. Але слід зауважити, що не всякий поділ понять може вважатися класифікацією. Вченими

підкреслено, що «класифікація являє собою вид послідовного поділу і формує розгорнуту систему, в котрій кожний її член (вид) поділяється на підвиди і т. д. Від звичайного поділу класифікація відрізняється відносно стійким характером» [4, 75]. Стійкою наукову класифікацію роблять її властивості. До таких властивостей слід віднести наступні характеристики:

- 1) класифікація є системою послідовних поділів, котрі зроблені з точки зору ознак, що є істотними для вирішення теоретичної або практичної задачі;
- 2) при класифікації елементи поділяються за групами таким чином, що за їх місцем можна судити про їх якості;
- 3) результати класифікації можуть бути представлені в вигляді таблиць або схем [5, 180].

На підставі вищевикладеного, а також мети цього дослідження, взявши за основу найбільш значимі критерії, можна класифікувати елементи обстановки злочину наступним чином.

Опираючись на визначення М. П. Яблокова, який вбачає в обстановці злочину систему «різного роду взаємодіючих між собою до й у момент злочину об'єктів, явищ, і процесів, що характеризують місце, час, матеріальні, природнокліматичні, виробничі, побутові й інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки непрямих учасників протиправної дії, психологічні зв'язки між ними й інші фактори об'єктивної реальності, що визначають можливість, умови й інші обставини вчинення злочину» [6, 42], можна говорити про поділ обстановки злочину за періодами реалізації злочинного діяння.

По-перше — це обстановка, що існує до вчинення злочину, тобто передує йому, фактична обстановка, що утворюється безпосередньо у момент вчинення злочину, та обстановка, котра лишається після вчинення злочину і в якій здійснюється процес приховування злочину.

На думку професора Р. С. Белкіна, обстановка події чи злочину — це конкретна життєва ситуація. Вона включає, крім матеріальної обстановки місця події, також і інші елементи: поведінку учасників події, різні обставини, що сприяють діям цих учасників, хронологічну характеристику події, психологічні відносини, що виникають між учасниками події і т. п. [7, 139–140]. Таким чином, слід відмітити, що обстановка злочину сама по собі представляє форму взаємозв'язку матеріального і соціального середовища в реалізації злочинного діяння. Тому закономірним буде класифікувати елементи обстановки злочину за природою їх походження на матеріальні та соціальні.

Матеріальна природа елементів являє собою важливу складову обстановки злочину і проявляється у вигляді місцезнаходження об'єктів, природо-кліматичних процесів, станів, котрі виступають у якості обставин та умов, які складають зовні обстановку скоєння злочину [8, 26]. Матеріальна складова обстановки злочину включає об'єкти навколишнього середовища, що відносяться до діяльності, спрямованої на реалізацію злочину, а також ті реалії, котрі лишаються після скоєння злочину.

Перший елемент матеріальної природи обстановки злочину — простір. Це так званий плацдарм, на якому розгортаються події. Для криміналістики має значення встановлена та виділена частина місцевості, де безпосередньо був вчинений злочин та мало місце його готування та наступне приховання. Велике значення також має місце, де залишені сліди злочинного посягання.

Розглянемо безпосередньо місце злочину — реально існуючий та територіально виділений об'єкт, на якому здійснювались дії по підготовці, виконанню та прихованню злочину [9, 68].

Від місця злочину слід відрізнити місце вчинення злочину і місце події, котрі входять до змісту місця злочину. Під місцем події розуміють ділянку місцевості чи приміщення, в межах якого виявлені ознаки вчиненого злочину, які були відобра-

Соціальна природа обстановки злочину полягає в тому, що вона супроводжує діяльність людини у суспільстві. В основі поведінки кожної особи лежать не тільки біологічні, а й соціальні причини, соціально-економічні закони, котрі обумовлюють сукупність суспільних відносин, що склались з їх закономірностями та протиріччями. Соціально-економічні, політичні, культурні та інші фактори стають своєрідним ментальним фундаментом, котрий відображається на сприйнятті особою дійсності, що його оточує, яка в певній мірі виступає мотивуючою детермінантою. Але слід зробити наголос на те, що, незважаючи на фактори, котрі впливають, важливим елементом обстановки злочину є саме поведінка прямих і непрямих учасників злочину. Наприклад, надання опору злочинцю з боку потерпілого, використання останнім засобів захисту, що призводить до більш жорстких дій злочинця, застосування їм зброї і т. п., є поведінковим актом, що входить до умов, в яких належить діяти злочинцю [15, 68].

Так, на думку М. П. Яблокова, включення до обстановки злочину поведінки непрямих учасників злочину обґрунтовується наступним чином: особливості поведінки співучасників, що безпосередньо не посягають на той чи інший об'єкт, а також поведінка свідків-очевидців можуть істотно вплинути на спосіб і механізм вчинення злочину [16, 38]. Присутність на момент готування, вчинення чи приховування злочину осіб, які в силу якихось причин стали свідками-очевидцями, також розглядатись як фактор, що впливає на зміст обстановки незалежно від того, чи були вони активними чи пасивними учасниками події [15, 69].

Слід відмітити, що поведінка як злочинця, так і потерпілого може виступати певним аспектом обстановки злочину. Оскільки їх взаємодія один з одним та з навколишнім середовищем певним чином впливає на обстановку вчинення злочину.

Підводячи підсумок соціальній природі обстановки злочину, можна також говорити про її структурний поділ на суб'єктивні та об'єктивні фактори, котрі впливають на реалізацію злочинної дії.

В загальному розумінні суб'єктивні фактори є відображенням індивідуальності злочинця, його психологічних рис та моральних установок, об'єктивні — це ті фактори, які не залежать від впливу індивіда, проте вони самі впливають на нього і безпосередньо або опосередковано визначають злочинну спрямованість його волевільних дій [17, 319].

В залежності від характеру зміни елементи обстановки злочину можна поділити на:

а) відносно статичну — це обстановка, рух елементносно складу котрої за визначений проміжок часу та встановлений відрізок простору здійснюється дуже повільно або не вчинюється зовсім;

б) динамічну — внутрішні елементи котрої знаходяться в постійному русі.

Також в залежності від характеру впливу на реалізацію злочинного діяння можна поділити обстановку на:

а) таку, що сприяє діяльності злочинця (так звана сприятлива обстановка) — сукупність матеріальних та нематеріальних явищ та процесів, котрі безпосередньо або опосередковано сприяють реалізації злочинного задуму;

б) обстановку, що негативно впливає на можливість реалізації злочинного задуму, ускладнює його реалізацію, — так звану несприятливу обстановку.

В залежності від можливості прогнозування обстановку злочину можна поділити на:

а) прогнозовану, тобто сукупність процесів та явищ, зміну та перспективу розвитку котрих в майбутньому можна визначити, беручи за основу дані, котрі є на момент здійснення прогнозу;

б) непрогнозовану, тобто сукупність процесів та явищ, ймовірність наявності котрих стає відомою безпосередньо в момент вчинення злочинного діяння або подальшого приховання.

Підводячи підсумок вищевикладеному, слід відзначити, що необхідність класифікації обстановки злочину обумовлена як науковою, так і практичною потребою раціонального та ефективного використання інформації, яка надає можливість найбільш повно та всебічно дослідити фактори, які сприяють або перешкоджають процесу підготовки, реалізації та подальшого приховання слідів злочинної діяльності. Така криміналістична класифікація надасть можливість виявити найбільш типову обстановку для певного виду злочину, виявити її особливості і таким чином сприятиме розробці найбільш ефективної методики розслідування злочину, що в свою чергу практичним чином скоротить строк розслідування злочину і надасть можливість певним чином здійснювати попередження та профілактику злочинної діяльності.

Список використаної літератури

1. Кант И. Логика // Кант И. Собр. соч.: В 3 т. — М., 1994. — Т. 1. — 354 с.
2. Новейший философский словарь. — Минск. — 1999. — 877 с.
3. Кирилов В. И., Старченко А. А. Логика: учебник для юридических вузов. 6-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби; Проспект. — 2008. — С. 54–58.
4. Гетмонова А. Д. Логика для юристов: учеб. пособие, 2-е изд. М: Омега — Л. — 2005. — 424 с.
5. Ивлев Ю. В. Логика: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби; Проспект. — 2008. — 287 с.
6. Криминалистика / Под ред. Н. П. Яблокова. — М.: Юристъ. — 1999. — 178 с.
7. Белкин Р. С. Собрание, исследование и оценка доказательств. — М.: Наука, 1966. — 296 с.
8. Букаева И. Н. Правильная классификация элементов обстановки совершения преступления — помощь в следственной работе // Следователь. — 2005. — № 3. — С. 26–29.
9. Сорокотягин И. Н. Специальные познания в расследовании преступлений. — Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского ун-та, 1984. — 119 с.
10. Комаха В. А. К вопросу о понятии «места преступления» и его соотношение с «местом совершения преступления» и «местом преступления» // Актуальные проблемы государства и права. Сборник научных трудов юридического института Одесского государственного института им. И. И. Мечникова. Вып. 3. — 1996. — С. 230–235.
11. Гусаков А. Н., Филющенко А. А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учебное пособие. — Свердловск: Изд. Уральского ун-та. — 1991. — 148 с.
12. Колмаков В. П. Следственный осмотр. — М.: Юридическая литература. — 1969. — 196 с.
13. Кант И. Критика чистого разума. Гл. II «О времени». — М.: Мысль. — 1994. — 591 с.
14. Турчин Д. А. Научно-практические основы криминалистического учения о следах. — Владивосток, Изд-во Дальневост. Ун-та, 1996. — 188 с.
15. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія // Одеська національна юридична академія. — О.: Фенікс, 2007. — 260 с.
16. Яблоков Н. П. Обстановка совершения преступления как элемент его криминалистической характеристики // Криминалистическая характеристика преступлений: Сб. науч. трудов. — М., 1984. — С. 35–39.

В. А. Динту, аспирант

Национальный университет «Одесская юридическая академия»
ул. Пионерская, 2, г. Одесса, 65009, Украина

КЛАССИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ОБСТАНОВКИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Классификация элементов обстановки преступления дает возможность представить внутреннюю структуру категории как единую систему, изучить взаимосвязь между её элементами, что позволит более эффективно и рационально применять на практике имеющуюся информацию.

Ключевые слова: обстановка преступления, классификация элементов.

9) потерпілий і його представник — у частині, що стосується інтересів потерпілого, але в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції;

10) цивільний позивач або його представник — у частині, що стосується вирішення позову;

11) особа, щодо якої винесено окрему ухвалу (постанову) суду;

12) інші особи у випадках, передбачених КПК.

Апеляція, за винятком випадків, передбачених ч. 5 ст. 349 КПК, подається через суд, який постановив вирок, ухвалу чи постанову. Апеляція може бути подана протягом 15 діб з моменту проголошення вироку (ухвали або постанови) суду, а зашуджений, який перебуває під вартою, — в той же строк з моменту вручення йому копії вироку.

Протягом строку, встановленого для подання апеляції, справа ніким не може бути витребувана із суду.

Основними рисами апеляційного провадження є:

1) Реальна можливість і воля оскарження і опротестування вироку та інших судових рішень. Це проявляється в наступному: публічне проголошення вироку і вручення копії вироку засудженому; роз'яснення всім учасникам процесу порядку оскарження вироку та іншого судового рішення; право оскаржити будь-який вирок або інше судове рішення, яке не вступило в законну силу, всіма зацікавленими особами; доступною формою оскарження; обов'язковістю перевірки скарг і подання прокурора; надання можливості відкликання скарги і подання до початку судового засідання.

2) Перегляд виправдувального вироку лише у виняткових випадках.

3) Всебічність перевірки справи в рамках апеляційної скарги.

4) Широке повноваження суду апеляційної інстанції.

5) Обов'язковість рішень і вказівок апеляційної інстанції для суду першої інстанції.

Відповідно до принципу процесуальної рівності сторін у судовому розгляді сторони повинні бути поставлені в однакове положення при оскарженні ними вироку суду першої інстанції. Цей принцип передбачає таке співвідношення прав сторін в апеляційному провадженні, при якому жодна з них не має виняткових, належних тільки їй прав по наданню та доведенню аргументів у захист своєї позиції. Це стосується будь-яких прав сторін, які тим або іншим способом зачіпають права і законні інтереси іншої сторони.

Закріплений у діючому кримінально-процесуальному законодавстві принцип змагальності сторін (ст. 16–1 КПК) передбачає, що саме особисті інтереси та права апелянтів покладені в основу апеляції, визначають предмет і межі перевірки справи, її початок і можливі наслідки. Процес рухається завдяки активності і волевиявленню сторін, а не публічній волі суду, який відповідно здійснює свою контрольно-перевірочну функцію лише в плані забезпечення гарантій названих прав і воль.

Проявом принципу диспозитивності варто вважати процесуальну презумпцію, яка полягає в тому, що сторона, яка вчасно, у ході судового розгляду, не заперечувала проти тих або інших порушень, не скористалася своїм правом на їхнє оскарження, маючи реальну можливість це зробити, або не заперечувала проти недоцільності дослідження доказів щодо тих фактичних обставин справи, які ніким не були оскаржені (ч. 3 ст. 299 КПК), тим самим як би погоджується із зазначеними порушеннями. Особливості принципу диспозитивності на стадії апеляційного провадження є те, що апелянт, керуючись власними інтересами, вправі самостійно розпорядитися широким колом прав, головним з яких є права, які впливають на подальший рух процесу.

Кримінально-процесуальне законодавство вимагає обґрунтування, тобто формулювання правових висновків у справі апелянтом, оскільки від них залежить настання певних правових наслідків для сторін. Це порушує принцип рівності сторін у судовому розгляді, тому що не завжди сторони, які беруть участь у кримінально-

му судочинства, є юридично грамотними особами (наприклад, цивільний позивач, потерпілий, підсудний).

Касаційне провадження — стадія кримінального процесу, змістом якої є перегляд (перевірка) по касаційній скарзі або касаційному поданні сторін рішень місцевих судів, які набули чинності, і рішень апеляційних судів, винесених ними по першій інстанції або по апеляційній інстанції, які не набули чинності.

Касаційне провадження виникло у Франції і у ході свого розвитку придбало риси «змішаної» і «чистої» касації.

Для «змішаної» форми касації характерні такі ознаки:

1. Ревізійний характер провадження — перевіряється вся кримінальна справа;
2. Суд вникає в суть справи;
3. Можливість змінити рішення без повернення справи в нижчестоящий суд.

Для «чистої» форми касації властиві такі ознаки:

1. Справа переглядається лише на прохання сторін;
2. Суд касаційної інстанції не вникає в суть справи, а розглядає її лише з погляду застосування закону і форм процесу;

3. Рішення суду касаційної інстанції визнає порушення закону, внаслідок чого відміняється рішення нижчестоящего суду, або констатує відсутність порушення закону, що спричиняє відхилення скарги;

4. Можливість повернення справи в нижчестоящий суд.

В Україні існує «чиста» форма касації, тому їй властиві всі зазначені вище ознаки. Крім цього, суд касаційної інстанції в Україні вправі повернути кримінальну справу не тільки в суд першої інстанції, але і прокуророві для організації додаткового досудового розслідування.

Стадія касаційного провадження не є обов'язковою стадією кримінального процесу. Вона виникає та існує тільки в результаті реалізації кимось із представників сторін свого диспозитивного права на оскарження рішення суду першої або апеляційної інстанції.

Значення стадії касаційного провадження проявляється в наступному:

1) Ця стадія є гарантією від незаконного або необґрунтованого осуду підсудного або, навпаки, від залишення безкарними осіб, які вчинили злочин.

2) Вона є гарантією прав і законних інтересів не тільки підсудного, але й потерпілого, цивільного позивача та інших учасників кримінального процесу.

3) Касаційне провадження є формою судового контролю за діяльністю нижчестоящих судів, а тому формує однакове застосування ними законів на всій території України.

4) Це провадження формує єдину судову політику, сприяючи збільшенню якості досудового провадження і судового розгляду кримінальної справи.

5) Сприяє тому, щоб не допускалося звертання до виконання незаконних і необґрунтованих рішень апеляційних судів і припинялося виконання незаконних.

6) Забезпечує виправлення помилок, які допустили суди першої і апеляційної інстанції.

Аналіз норм Глави 31 КПК дає підставу зробити висновок про недосконалість урегульованості касаційного перегляду кримінальних справ, яка повинна бути вирішена законодавцем. Невдалим з погляду законодавчої техніки є те, що в одній главі КПК тими самими статтями врегульований касаційний порядок перегляду різних рішень: ті, що виконуються, і ті, що не виконуються.

Статті 383 і 385 КПК, якими встановлений перелік судових рішень, які можуть бути переглянуті в касаційному порядку, неузгоджені між собою.

Касаційні скарги повинні відповідати вимогам, зазначеним у статті 350 КПК (ч. 2 ст. 387 КПК). Справа не витребується, якщо скарга не відповідає цим вимогам і тому не може бути предметом розгляду суду цієї інстанції. Приймаючи рішення про відмову у витребуванні справи, суддя виносить постанову, копія якої на-

правляється особі, яка подала скаргу. Причому постанова оскарженню не підлягає (ст. 388 КПК). Вбачається, що в наведеній ситуації суддя повинен зупинити виконання судового рішення до усунення недоліків скарги.

Згідно ст. 403 КПК вирок, ухвала і постанова суду, які набрали законної сили, є обов'язковими для всіх державних і суспільних підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян та підлягають виконанню на всій території України.

Перегляд судових рішень у порядку виняткового провадження — стадія кримінального процесу, метою якої є перегляд по клопотанню сторін рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанції у зв'язку із нововиявленими обставинами, або неправильним застосуванням кримінального закону та істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону, які істотно вплинули на правильність перегляду судових рішень.

Перегляд судових рішень у порядку виняткового провадження — це самостійна і виняткова стадія кримінального процесу.

Самостійність її визначається специфікою завдань, колом учасників, строками провадження, змістом процесуальних рішень.

Винятковий характер цієї стадії обумовлений:

1) перевіркою законності і обґрунтованості судових рішень, які набрали законної сили, а деяких уже і виконаних;

2) наявністю специфічних підстав для порушення провадження по перегляду судових рішень;

3) належністю предмета перевірки судових рішень (їхньої законності та обґрунтованості) до нововиявлених обставин, або фактів неправильного застосування кримінального закону та істотно необґрунтованих рішень місцевих судів.

При цьому в деяких випадках суддя касаційного суду може зупинити виконання судового рішення ще до його перегляду (ч. 3 ст. 388 КПК):

1) порушення норм кримінального процесуального закону;

2) структурою і порядком кримінально-процесуального провадження;

3) вузьким колом повноважень суддів, які переглядають справи в такому порядку.

Місце стадії перегляду судових рішень у порядку виняткового провадження залежить від часу виявлення підстав для поновлення справи. Тому ця стадія може мати місце після:

— стадії судового розгляду (якщо на рішення суду не була подано апеляція або касація);

— стадії апеляційного провадження;

— стадії касаційного провадження;

— стадії виконання вироку.

Але в жодному разі ця стадія не може бути реалізована до стадії виконання вироку. Вона може існувати в межах стадії виконання вироку або після цієї стадії.

Відбування покарання або смерть засудженого не є перешкодою для перегляду справи в інтересах його реабілітації.

Значення стадії перегляду судових рішень у порядку виняткового провадження полягає в наступному:

1) ця стадія є гарантією невиконання незаконних, необґрунтованих і несправедливих судових рішень, які набули законної сили, а також вона є гарантією прав і законних інтересів не тільки засудженого, але й інших учасників процесу;

2) розглянута стадія, будучи однією з форм судового контролю за діяльністю нижчестоящих судів, формує однакове застосування ними норм права на всій території України;

3) ця стадія, формуючи єдину судову політику в сфері застосування кримінального та кримінально-процесуального права, сприяє підвищенню якості досудової підготовки матеріалів і тим самим зміцненню законності в діяльності органів досудового розслідування і прокуратури;

4) ця стадія забезпечує реалізацію виховно-попереджувального впливу на громадян, сприяючи зміцненню правопорядку в державі та правовому вихованні громадян.

Набрання вироком законної сили зобов'язує суд виконати вирок у межах виду і міри покарання.

Виконання вироку — це стадія кримінального процесу, змістом якої є праввідносини і діяльність її учасників при визначальній ролі суду по виконанню судових рішень, тобто звернення їх до виконання, контролю за їхнім виконанням з боку прокурора і вирішення питань, які виникають при їхньому виконанні.

Завданнями стадії виконання вироку є:

- 1) своєчасне та ефективне виконання судових рішень, у першу чергу вироків;
- 2) вирішення процесуальних питань, що виникають під час виконання вироку.

Одним з учасників даної стадії є суд. Питання, пов'язані з виконанням вироку, вирішуються судом:

- 1) який виніс вирок:

— про своєчасне звернення до виконання вироку (ч.7 ст. 404 КПК);
— питання про різного роду сумніви і протиріччя, які виникають при виконанні вироку, включаючи застосування кримінального закону, який має зворотну дію, згідно ч. 2 та ч. 3 ст. 5 КК.

2. по місцю відбування покарання:

— про звільнення від відбування покарання за хворобою (ст. 408 КПК);
— про звільнення від відбування покарань вагітних жінок і жінок, які мають дітей у віці до трьох років (ст. 407¹ КПК).

3. по місцю проживання засудженого:

— про скасування звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням (ст. 408² КПК);

— про скасування звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, що мають дітей у віці до трьох років, або напрямок засудженої для відбування покарання, зазначеного у вирокі (ч.1 ст. 408³ КПК).

Наступним учасником даної стадії є прокурор. Відповідно до ст. 415 КПК прокурор здійснює нагляд за законністю виконання вироку. Предметом цього нагляду виступає виконання рішень, прийнятих судом. У ст. 44 Закону України «Про прокуратуру» визначено, що прокурор наглядає за законністю під час перебування особи в місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, інших установах, що виконують покарання або міри примусового характеру.

Прокурор, який здійснює нагляд, має право:

- 1) у будь-який час відвідувати місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, у яких засуджені відбувають покарання, установи для примусового лікування та перевиховання, опитувати осіб, що там перебувають, знайомитись з документами, на підставі яких ці особи затримані, заарештовані, засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру;

- 2) перевіряти законність наказів, розпоряджень і постанов адміністрації цих установ, зупиняти виконання таких актів, опротестувати або скасовувати їх у разі невідповідності законодавству, вимагати від посадових осіб пояснень з приводу допущених порушень;

- 3) прокурор зобов'язаний негайно звільнити особу, яка незаконно перебуває в місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, обмеження чи позбавлення волі або в установі для виконання заходів примусового характеру.

Таким чином, з метою успішного усунення порушень закону в місцях застосування заходів примусового характеру законодавець наділив владно-розпорядницькими повноваженнями прокурорів у цій сфері нагляду. Відповідно до положень ст. 45 Закону України «Про прокуратуру» постанови і вказівки прокурора щодо дотримання встановлених законодавством порядку і умов тримання

затриманих, заарештованих, засуджених до позбавлення волі та виконання інших покарань, а також осіб, до яких застосовано заходи примусового характеру, є обов'язковими і підлягають негайному виконанню.

Першим і основним критерієм віднесення тієї або іншої частини кримінально-процесуальної діяльності до стадій є забезпечення руху справи. Кожна зі стадій кримінального процесу вносить певний вклад у досягнення цієї мети. Досягти мети кримінального процесу можна тільки виконавши всі його завдання.

У кожній із стадій кримінального процесу беруть участь суб'єкти, склад яких може мінятися залежно від стадії. Так, наприклад, у стадії апеляційного провадження особа може перебувати в статусі засудженого (якщо судом апеляційної інстанції не вирішується питання про провадження нового судового слідства і винесення свого вироку) або підсудного (якщо судом апеляційної інстанції дане питання вирішується).

Етапи стадій — це відносно самостійні елементи стадії кримінального процесу, які також різняться певною специфікою, що теж сприяє ідентифікації цих стадій.

Література

1. Див.: Закон України «Про прокуратуру» від 01.12.1991 р. зі змінами, (ВВР). — 1991. — № 53. — ст. ст. 44–45.

2. Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України (з предметними матеріалами). — Х.: «Інтелект-Прогрес», 2007.

3. Див.: Коваленко Є. М. Кримінальний процес України: Навч. посіб. — К.: Юр. ком. інтср, 2003. — С. 460–463.

4. Див.: В. М. Тертишник. Науково-практичний коментар до КПК України. — К., 2002. — С. 90.

5. Див.: Лобойко Л. М. Стадії кримінального процесу: Навч. посібник. — К.: Центр навч. літератури, 2005. С. 70.

6. Див.: Захаров Д. О. Рішення апеляційного суду та їх властивості // Судова реформа в Укр. Матеріали науково-практич. конферен. — Київ — Харків. 2002. — 273–276 с.

7. Див.: Богословська Л. О. Апеляційне провадження: Історія виникн. Укр. // Судова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції — Київ — Харків 2(Х)2–206–20Ус.

В. Н. Ревака, канд. юрид. наук, доцент

старший прокурор отдела надзора за соблюдением законов органами внутренних дел при производстве оперативно-розыскной деятельности прокуратуры Одесской области, старший советник юстиции

ПРОИЗВОДСТВО ПО ПРОВЕРКЕ ПРИГОВОРОВ, ОПРЕДЕЛЕНИЙ И ПОСТАНОВЛЕНИЙ СУДА

РЕЗЮМЕ

Проверка решений суда является одной из важнейших функций по надзору за деятельностью судов. Для того чтобы охватить весь процесс производства по проверке решений суда, необходимо исследовать стадии процесса, функциональная востребованность которых направлена на проверку приговоров, постановлений и определений суда. Подробно рассмотрены присущие им черты и особенности.

Ключевые слова: процесс, приговор, определение, постановление.

УДК 342.95

Н. О. Бидюк, соискательОдесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина**АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ
ВЗАИМООТНОШЕНИЙ АДВОКАТУРЫ
И ГОСУДАРСТВА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД**

В статье рассматривается проблема взаимоотношений адвокатуры и государства в советский период. В данной работе анализируются следующие нормативные акты: Положение «Про адвокатуру» 1922 г., Положение «Про адвокатуру» 1939 г., приведены статистические данные.

Ключевые слова: адвокатура и государство, история взаимоотношений адвокатуры и государства.

Статья 59 Конституции Украины закрепила, что каждый имеет право на правовую помощь. В предусмотренных законом случаях эта помощь предоставляется бесплатно. Для обеспечения права на защиту от обвинения и предоставления правовой помощи при решении дел в судах и других государственных органах в Украине действует адвокатура.

Закон Украины «Об адвокатуре» от 19 декабря 1992 года определил адвокатуру как добровольное профессиональное общественное объединение, призванное согласно Конституции Украины содействовать защите прав, свобод и представлять законные интересы граждан Украины, иностранных граждан, лиц без гражданства, юридических лиц, оказывать им иную юридическую помощь (статья 2 Закона).

С одной стороны, большинство научных комментариев объясняют термин «общественное объединение» как негосударственное, независимое от государственного вмешательства и влияния объединение, а с другой стороны, именно государство должно обеспечить каждому нуждающемуся получение правовой помощи. Таким образом, вопрос взаимоотношений адвокатуры и государства остаётся актуальным до сих пор. Перед тем как выработать и предлагать свои пути решения данных взаимоотношений, предлагаю изучить историю их развития. Данная работа будет посвящена, на мой взгляд, самому сложному и тернистому периоду взаимоотношений адвокатуры и органов государственной власти — периоду правления советской власти.

Необходимо отметить, что отечественная, как, впрочем, и зарубежная литература практически не знает специальных монографических исследований, посвященных системному освещению взаимодействия адвокатуры и органов государственной власти. Эти вопросы лишь в той или иной мере затрагивались теми специалистами, которые изучали вопросы организации адвокатуры и ее статуса (А. Я. Сухарев, Е. П. Дубков, А. Д. Бойков, А. А. Леви, А. П. Галоганов, А. Г. Кучерена, И. С. Яртых и др.). Именно поэтому этот вопрос является актуальным и не исследованным на сегодняшний день.

До прихода к власти на Украине большевиков сменилось несколько форм правления, но ни один из правителей нашего государства в то смутное время не из-

менил царских положений относительно адвокатуры. А отношение российских царей к адвокатуре известно всем. «Адвокаты и прокуроры у меня не законодательствуют и никогда законодательствовать не будут, пока я жива, а после меня будут следовать моим началам», — писала Екатерина II. Николай I придерживался той же позиции: «Пока я буду царствовать, России не нужны адвокаты. Проживем и без них». Пётр I был гораздо категоричнее, посетив Вестминстер-Холл (суд) и увидев там большое количество адвокатов в их мантиях и париках, он сказал: «во всем моем царстве есть только два законника, и то я полагаю одного из них повесить, когда вернусь домой» [1].

Однако Украинская социалистическая республика не могла оставить этот институт в том виде, в котором он существовал до революции. 14 февраля 1919 г. Совет Народных Комиссаров Украины Декретом о суде ликвидировал присяжную и частную адвокатуру. Было утверждено «Временное положение о народных судах и революционных трибуналах УССР», которое кроме всего прочего определило порядок организации защиты в народных судах и революционных трибуналах. Были созданы отдельные коллегии правозащитников в каждой из вышеуказанных судебных инстанций, которые выбирались соответствующим исполнительным органом. Их участие в процессе было обязательным, но участие в предварительном следствии было возможно лишь при разрешении следователя [2, 26]. Все адвокаты стали государственными служащими и получали зарплату, представители же до-революционной адвокатуры могли быть в принудительном порядке, по указанию Наркомата юстиции, призваны к осуществлению своих профессиональных обязанностей. Кроме членов коллегий правозащитников защитниками и представителями сторон могли быть родственники, работники государственных учреждений, члены общественных организаций. В это же время во всех городах Украины были созданы юридические консультации, услуги которых были платными, но при этом предоставлялись безвозмездно бедным гражданам. В 1920 г. в Украине насчитывалось около 160 юридических консультаций, в которых работало 365 человек и это количество стремительно увеличивалось.

Однако нельзя сказать, что отношения между новой властью и адвокатурой складывались лишь в приказном порядке: они складывались по-разному. Фактом остается только то, что в период Гражданской войны численность адвокатов резко уменьшилась: с 13000 в 1917 г. до 650 к 1921 г. [3, 17].

Период нэпа в советской истории характеризовался оживлением предпринимательской активности, что привело к возобновлению деятельности частной адвокатуры, которую власть терпела до конца 20-х годов. В январе 1922 г. в Харькове прошел первый Всеукраинский съезд работников юстиции, который в резолюции «Об адвокатуре» сформировал основные принципы создания адвокатуры: организовать коллегии правозащитников при губернских отделах юстиции, оплату работы защитников определять по таксе с конкретным определением случаев освобождения от оплаты, при выборе защитника в уголовных и представлятеля в гражданских делах учитывать пожелания лица, которому необходима юридическая помощь, считать недопустимым совместительство членов коллегий защитников с должностями в НКЮ, СНК, милиции, розыске.

Характеризуя первое «Положение об адвокатуре» советского периода от 26 мая 1922 г., хотелось бы отметить, что оно отличалось исключительной краткостью (семь статей на одной странице) и было принято в порядке изменений соответствующих статей Положения о Народном суде от 21 октября 1920 г.

Указывалось, что Коллегии защитников по уголовным и гражданским делам образуются при Губернских отделах юстиции (а не при судах, как это было после реформы 1864 г. и в первые годы после Октябрьской революции).

Члены Коллегии защитников первого состава утверждались Президиумом Губисполкома по представлению губернского отдела юстиции. В дальнейшем прием

новых членов Коллегии поручался Президиуму Коллегии, однако «с доведением до сведения Президиума Губисполкома, коему предоставляется право отвода принятых новых членов Коллегии».

Президиум Коллегии избирался общим собранием Губернской коллегии защитников и должен был осуществлять контроль за исполнением защитниками своих обязанностей; налагать дисциплинарные взыскания; назначать бесплатную защиту; организовывать юридические консультации для оказания юридической помощи населению по заданиям Губернского отдела юстиции. Решения Президиума Коллегии защитников обжаловались в соответствующий Губернский Исполнительный Комитет.

Такса для взимания платы за юридическую помощь, оказываемую рабочим и служащим, устанавливал Наркомат юстиции, им же определялся процент отчислений гонорара в Фонд Коллегии защитников. Бесплатная помощь оказывалась лицам, признанным неимущими «особым постановлением Народного Суда» [4, 75].

Как видим, государственная опека адвокатуры была достаточно интенсивной и всеобъемлющей — от решения кадровых вопросов до контроля всех других действий органов «самоуправления» адвокатуры.

Советское государство не пошло по пути создания муниципальной адвокатуры, но и те Коллегии адвокатов, которые формировались на основе «Положения об адвокатуре» 1922 г., оказались в достаточной мере возглавляемыми органами исполнительной власти.

Становление советского режима сопровождалось управлением судебной системой и роспуском слабой профессиональной адвокатуры, многие представители которой заканчивали жизнь с клеймом врагов народа.

В 1930-х годах борьба с политической оппозицией привела к откровенной изоляции адвокатуры. В 1934 году Президиум ЦИК СССР принял постановление, которым по всем делам о «политических» преступлениях сократил срок следствия до 10 суток, исключил из судебного процесса и прокурора, и адвоката. Обжалование приговора также исключалось. В 1937 году этот порядок был распространен на все дела о вредительстве и диверсиях. По предложению Кагановича и Молотова вводился внесудебный порядок рассмотрения дел с принятием высшей меры наказания, а также расстрел по спискам без расследования и суда. Такой порядок существовал до 1953 года [5, 408].

Как видим, известный лозунг В. И. Ленина, призывавшего граждан воевать за свои права «по всем правилам законной в РСФСР войны за права» [6, 149] не мог быть реализован ни в первые годы советской власти, ни позже. В «правилах законной войны за права» В. И. Ленин адвокатуры выделял достаточно ничтожное место: «адвоката надо брать ежовыми рукавицами, ставить в осадное положение, ибо эта интеллигентская сволочь часто паскудничает...» [1].

С 1934 г. началась разработка нового положения «Об адвокатуре», которое в результате было принято лишь 16 августа 1939 г. на основании Конституции СССР 1936 г. и Конституции УССР 1937 г.

Положение «Об адвокатуре» 1939 г. представляло собой относительно детально проработанный юридический акт, включавший четыре раздела: общие положения, прием и исключение членов Коллегии адвокатов, о структуре Коллегии адвокатов и дисциплинарной ответственности адвокатов. Как и в прежнем Положении, основные вопросы жизни коллегий решались Наркоматом юстиции. Так, Народным Комиссарам Юстиции СССР и Народным Комиссарам юстиции союзной республики принадлежало право отвода принятых в коллегию адвокатов. Нарком Юстиции СССР издавал для адвокатуры инструкцию об оплате юридической помощи, а также устанавливал формы статистической и финансовой отчетности для юридических консультаций.

Этот нормативный акт впервые ввел термин «адвокатура» в обиход советского права, хотя предложение о переименовании коллегий защитников в коллегии адвокатов поступило в СНК от Харьковской коллегии защитников в 1926 г. Всех адвокатов, а их было 8000 при населении 191 млн человек, переводили в юридические консультации, которые должны были подчиняться президиуму Коллегии адвокатов. Заведующие были прямо подчинены президиумам, а не общим собраниям. Частная практика запрещалась, также как и самостоятельное определение адвокатом гонорара за свои услуги. Юрисконсульты больше не могли быть членами коллегий адвокатов [3, 21].

После принятия Положения «Об адвокатуре» 1939 г. один за другим начали приниматься нормативные акты, ограничивающие независимость адвокатуры в пользу Наркомата юстиции. В его ведение было отдано: контроль за приемом в коллегии, установление ставок оплаты, подготовка молодых адвокатов, дисциплинарные разбирательства. В годы сталинских репрессий роль адвоката сводилась практически к нулю, особенно это касалось политических дел, к ведению которых допускались лишь определенные адвокаты, подбираемые КГБ. Во многих случаях судопроизводство осуществляли печально известные особые совещания-тройки ОГПУ, решающие все дела без присутствия адвоката.

Сложным оставался вопрос образования адвокатов, так как юридические институты были созданы только в 1935 г. и адвокаты продолжали получать образование отдельно от других работников юстиции. Несколько изменилась эта ситуация в послевоенный период. В 1950 г. все адвокаты должны были, как минимум, закончить курс, эквивалентный степени бакалавра права, далее они объединялись с другими будущими юристами в юридических школах.

Наступившая после смерти Сталина «оттепель» повлияла и на развитие адвокатуры. В декабре 1958 г. Верховный Совет СССР утвердил Основы законодательства о судостроительстве СССР, союзных и автономных республик. Адвокату теперь разрешалось участвовать на более ранних стадиях уголовного разбирательства дел: защитник-адвокат был впервые в истории отечественного судопроизводства допущен на стадию предварительного расследования (с момента предъявления обвинения по делам несовершеннолетних и иных лиц, не способных самостоятельно осуществлять защиту, а по всем остальным делам — с момента окончания предварительного следствия). Было установлено равенство прав участников судебного разбирательства по представлению доказательств, участию в исследовании доказательств и заявлению ходатайств (ст. 245 УПК РСФСР 1960 г.). В 1961 г. был введен открытый процесс при полном составе суда и праве защиты на достаточное время для подготовки к процессу. Адвокатов допустили к подготовке уголовного, уголовно-процессуального, гражданского, гражданско-процессуального кодексов. С другой стороны, тот же Хрущев еще в 1956 г. ликвидировал центральный аппарат Министерства юстиции, и в течение нескольких последующих лет (вплоть до 1970 г.) его функции были переданы судам и органам по борьбе с преступностью. Тем не менее, в 50-е годы роль адвоката в процессе уже не подвергалась сомнению, они участвовали даже в кассационном суде.

Брежневская эпоха позволила адвокатам расширить свои полномочия в области хозяйственного права, хотя большинство гражданских дел продолжало рассматриваться без участия адвокатов. Помощь правозащитников предусматривалась на предприятиях, не имевших своего юрисконсульта, в колхозах. Была изменена такса, однако государство продолжало удерживать контроль над доходами юридических консультаций.

Очередной этап в развитии советского законодательства был связан с принятием Конституции СССР 1977 г. и Конституции УССР 1978 г., которые закрепили конституционные основы деятельности адвокатуры и признали ее конституционным органом. 1 октября 1980 г. Верховным Советом УССР было принято новое

Положение «Об адвокатуре УССР», которое более детально регламентировало деятельность коллегий адвокатов и расширило виды юридической помощи, которая оказывалась адвокатами населению. Это положение подчеркивало добровольность объединения адвокатуры, но не изменяло структуру органов коллегии адвокатов. В документе также изменялся порядок оплаты адвокатских услуг, определялись особенности порядка привлечения адвоката к уголовной ответственности, утверждались основные положения профессиональной этики. Адвокаты были обязаны выступать с лекциями о социалистической законности, так как в их обязанности входило распространение правовых знаний.

Роль адвокатуры на этом этапе развития советского государства оставалась достаточно ничтожной. Так, 1 адвокат в СССР в среднем приходился на 13000 человек населения, что ничтожно мало и явно недостаточно для нормального осуществления адвокатской практики. Адвокаты представляли интересы в 70 % уголовных дел, но присутствовали лишь на 1/3 предварительных расследований. Статистические данные Министерства юстиции показывают, что в 1970–1980 гг. более 70 % ходатайств и заявлений адвокатов были отклонены следователями [3, 31].

К сожалению, СССР, провозглашавший в своих законах высокие принципы демократии и социальной справедливости, на деле не давал развиваться адвокатуре, которая существовала в этом государстве лишь для устранения перегибов правосудия, что ей тоже редко удавалось. Однако, как и за рубежом, и в дореволюционной России, адвокатура советского периода объединяла людей прогрессивных, мыслящих и честных.

Главным же критерием оценки взаимоотношений адвокатуры и органов власти является степень независимости адвокатуры и адвокатов, необходимая для противостояния произволу чиновнического аппарата и государственной власти при обеспечении правовой помощи населению, при реализации правозащитной функции. «Адвокатура сможет выполнять свое назначение, если она будет независимой от властей корпорацией, наделенной правом не только исключать своих членов, но и заступаться за каждого несправедливо притесняемого судом» [7, 33].

Литература

1. Сборник афоризмов великих людей о юристах и адвокатах. // Электронный ресурс [режим доступа]: <http://pro-zakon.com/node1996>
2. Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. *Адвокатура України*. — Київ, 1997. — С. 224.
3. Барщевский М. Ю. *Организация и деятельность адвокатуры в России*. — М., 2000. — С. 352.
4. Яртых И. С. *Адвокатура и власть*. — М., 2003. — 176 с.
5. *Курс советского уголовного процесса. Часть общая / Под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца*. М., 1989.
6. Ленин В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 53. — М., 1970. — С. 545.
7. Скрипелев Е. А. «В. Д. Спасович — король русской адвокатуры» М., 1999. — С. 210.

М. О. Бідюк, здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ
ВЗАЄМОВІДНОСИН ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ
ТА АДВОКАТУРИ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД**

РЕЗЮМЕ

Взаємовідносини між органами виконавчої влади та адвокатури мають багатовікову історію. Дослідження крізь призму принципу історизму дає змогу звернутись до самих витоків проблем, з якими стикається сучасний інститут адвокатури, а радянський період найбільш яскраво ілюструє не самий сприятливий час для його розвитку.

Ключові слова: адвокатура та держава, історія взаємовідносин адвокатури та держави.

І. І. Задоя, старший викладач

Одеська національна морська академія
вул. Дідріхсона, 8, Одеса, 65029, Україна

КЛАСИФІКАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ПОСАД

У статті перелічені класифікації державних посад, запропоновані науковцями, зазначено класифікацію цих посад, передбачену Законом України «Про державну службу» та підзаконними актами. Шляхом проведення аналізу зарубіжного досвіду та з метою приведення національного законодавства у відповідність зі світовими стандартами запропоновано провести нову класифікацію посад.

Ключові слова: державна служба, державні посади, класифікації державних посад.

Передбачена Законом України «Про державну службу» класифікація посад державних службовців на категорії не повною мірою відображає реалії сьогодення, оскільки передбачає лише класифікацію адміністративних посад, але, крім адміністративних посад, законодавчо передбачено також існування патронатних і політичних посад. Саме тому, у зв'язку з необхідністю врегулювання правового статусу осіб, які обіймають ці посади, визначення чіткого переліку таких посад та віднесення їх до того чи іншого виду державних посад виникла потреба у законодавчому закріпленні розподілу посад, який би відображав надбання вчених, зарубіжний досвід та розрізнені класифікації державних посад, передбачені нормативними актами.

Проведення класифікації видів державних посад на законодавчому рівні має важливе не тільки теоретичне і практичне, але й, насамперед, методологічне значення для всього інституту державної служби, оскільки з ним пов'язано вирішення низки питань: від утворення високоефективної, стабільної та авторитетної державної служби — до підготовки професійного, компетентного, ініціативного кадрового потенціалу.

У науковій літературі класифікації видів державних посад приділяли увагу зарубіжні та вітчизняні вчені: Г. В. Атаманчук, Д. М. Бахрах, Ю. П. Битяк, Б. Н. Габрічідзе, В. Я. Малиновський, А. Ф. Ноздрачов, Г. І. Петров, Ю. М. Старілов та ін.

Метою цього дослідження є визначення оптимальної для практичного застосування класифікації посад через проведення детального аналізу запропонованих науковцями класифікацій та класифікацій, які використовуються зарубіжними країнами, а також видів державних посад, передбачених вітчизняними нормативними актами, але не об'єднаних в єдину класифікацію.

Для проведення класифікації державних посад науковці обирають різноманітні підстави.

Так, російський науковець Д. М. Бахрах за характером виконуваної роботи поділяє державні посади на: цивільні та мілітаризовані [1, 113]. Прибічниками такого поділу є також науковець радянського періоду Г. І. Петров, який також проводив класифікацію державної служби на: цивільну та воєнну (служба в лавах Збройних Сил) [2, 159].

За наявністю державних повноважень державні посади та державні службовці поділяються на: посадових осіб та працівників обслуговування (технічний персонал). На думку Г. В. Атаманчука, найдоцільніше говорити саме про ці дві складові частини персоналу державної служби. Посадові особи (основний і визначальний склад) обіймають посади в державних органах і реалізують певний обсяг управлін-

ської діяльності щодо здійснення компетенції відповідного державного органу. До складу обслуговування входять працівники, які виконують допоміжні матеріально-технічні та інші функції, дії щодо забезпечення функціонування органів державної влади [3, 261].

Досить цікавий класифікаційний підхід наводить В. Я. Малиновський. Він пропонує за способом заміщення посад та функцій, які закріплені за посадою, розподілити їх на: кар'єрні (адміністративні посади), які заміщаються державними службовцями на основі конкурсного відбору, і позакар'єрні (політичні та патронатні), що заміщуються шляхом виборів, призначення або за контрактом [4, 67]. На наш погляд, у цій класифікації не враховано, що деякі з адміністративних посад заміщуються шляхом призначення, а при заміщенні адміністративних посад інколи конкурс може не проводитися.

Радянський вчений Г. І. Петров запропонував поділ державних службовців, а також службовців громадських органів, на групи, що ґрунтується на характері виконуваної праці.

До першої групи він відносить *керівників та заступників керівників* державних органів, підприємств, установ, організацій. Вони керують діяльністю відповідних підприємств, установ, організацій та організовують, спрямовують і координують роботу підлеглого їм апарату; контролюють виконання управлінських рішень, інспектують, здійснюють підбір і розстановку кадрів.

До другої — *спеціалістів*. Спеціалісти — це працівники, які мають спеціальну середню або вищу освіту (або значний практичний досвід) і виконують ту чи іншу роботу, яка вимагає спеціальних знань і вмінь. До цієї групи він відносить інженерів, техніків, агрономів, викладачів.

Третю групу, на його погляд, становлять *робітники*, які обслуговують державні органи, підприємства, установи. До цієї групи Г. І. Петров відносить секретарів та інших працівників, які виконують допоміжну роботу [2, 163].

Запропонована Г. І. Петровим класифікація, ймовірно, ґрунтувалась на Єдиній номенклатурі посад службовців, затвердженій постановою Держкомпраці від 9 вересня 1967 року, яка і передбачала поділ посад службовців на: керівників, спеціалістів та технічних працівників [5]. Хоча Г. І. Петров у класифікації до третьої групи відносить робітників, але маються на увазі ті ж технічні працівники.

З такою позицією не можемо погодитися, оскільки вважаємо, що виокремлення технічних виконавців як виду державних посад є некоректним, адже технічні виконавці не наділяються державними повноваженнями та не приймають управлінських рішень від імені державного органу, а лише забезпечують діяльність інших посадових осіб.

За змістом і характером діяльності, способами призначення та надання повноважень, на думку В. Я. Малиновського, можна виділити такі типи посад: політичні, адміністративні, патронатні [4, 67].

Прихильником поділу посад на політичні, адміністративні, патронатні, а також введення посад керівників апарату Кабінету Міністрів України, міністерств, які б опікувалися поряд з організацією діяльності апарату питаннями проходження служби та ін., є Ю. П. Битяк [6, 104].

Аналіз літератури дає підстави стверджувати, що в науці розроблені різноманітні класифікації державних посад. Розмаїття запропонованих класифікацій тільки підтверджує необхідність врегулювання цього питання на законодавчому рівні.

Ч. 2 ст. 25 Закону України «Про державну службу» в залежності від організаційно-правового рівня органу, який приймає їх на роботу, обсягу і характеру компетенції на конкретній посаді, ролі і місця посади у структурі державного органу виокремлює сім категорій посад державних службовців.

На відміну від Закону України «Про державну службу», в підзаконних актах пропонується зовсім інша класифікація державних посад. Так, Концепція адміні-

стративної реформи серед основних напрямків реформування інституту державної служби визначила, що класифікацію посад у державних органах можна здійснити за змістом і характером діяльності, способом обіймання посади і надання повноважень на три групи: а) політичні; б) патронатні; в) адміністративні [7]. У Стратегії реформування системи державної служби в Україні, затв. Указом Президента України від 14 квітня 2000 року № 599/2000 (далі — Стратегія), запропоновано таку ж класифікацію посад з тих же підстав [8].

Для розуміння суті такої класифікації вважаємо за необхідне розкрити суть та навести приклади зазначених типів посад.

Політичні посади. Чинний Закон України «Про державну службу» не передбачає такого виду державних посад, як політичні посади, лише в Стратегії зазначено перелік посад, які повинні бути віднесені до політичних. У зв'язку з цим теоретична розробка цього питання набуває важливого значення.

Політичні посади заміщуються політичними діями, які забезпечують визначення та реалізацію державної політики. Ці посади отримали назву політичних, бо особи, які займають ці посади, у більшості випадків, є членами політичної партії, яка перемогла на виборах. Саме така ситуація вважається нормою у державотворчій практиці не тільки України, а й багатьох демократичних країнах світу. Такий перебіг подій, на наш погляд правильний і цілком логічний, адже коли партія перед виборами розробляє програму, в якій заявляє про пріоритети діяльності та інше, і коли електорат під час голосування віддає голоси за цю партію, то це означає, що він підтримує її програму і напрямки запропонованої подальшої діяльності. Тому партія, яка отримала найбільшу підтримку серед населення, повинна також мати підтримку державного апарату. Принагідно зауважимо, що в даному випадку, аби уникнути заподіяння шкоди інтересам держави, при розподілі політичних посад необхідно, перш за все, керуватися принципом компетентності претендента, а не його партійністю. Тобто, претенденти на заміщення політичних посад обов'язково повинні відповідати кваліфікаційним та іншим вимогам, що передбачені для заміщення таких посад.

Суттєвою відмінністю політичних посад від адміністративних є те, що до осіб, які заміщують політичні посади, не висувається вимога політичної нейтральності [4, 68].

Зважаючи на розвиток політичної структурованості суспільства у найближчій перспективі, Україні необхідно виробити власний варіант збалансування політичних інтересів певних партійних структур та нейтральності державної служби.

З огляду на зазначені тенденції розглянемо сутність *політичної посади та які посади відносяться до політичних.*

Особливості статусу політичної посади виявляються у трьох ключових моментах: 1) особливому порядку призначення на посаду; 2) специфічному порядку звільнення з посади; 3) в особливому виді відповідальності за наслідки діяльності, яка має ознаки публічності (тобто перед населенням, главою держави, парламентом, оголошення резолюції недовіри, відставка).

Вперше в Україні політичні посади набули офіційного статусу з прийняттям Указу Президента України від 29 травня 2001 року № 345/2001 «Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні», де ст. 9 було внесено зміни до ст. 1 Указу Президента України від 15 грудня 1999 року № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади», якою замінено ч. 2 ст. 1 новими частинами такого змісту: «Посади Прем'єр-міністра України, Першого віцепрем'єр-міністра, віцепрем'єр-міністрів, міністрів за характером повноважень, порядком призначення на посади та звільнення з посад належать до політичних і не відносяться до категорій посад державних службовців, визначених Законом України «Про державну службу» [9]. Подальше закріплення цього положення відбулося з прийняттям Закону України «Про Кабінет Міністрів України», у ст. 6 яко-

го чітко зазначені ці ж посади і закріплено, що вони належать до політичних посад і на них не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу [10].

Отже, зазначені нормативні акти містять перелік, але не містять визначення політичних посад. Якщо звернутися до наукових напрацювань вітчизняних дослідників, то, наприклад, Ю. П. Битяк дає таке визначення політичної посади: «політична посада — це визнана Конституцією та законами України посада в органах державної влади, яка обіймається внаслідок обрання на неї українським народом або призначення всенародно обраними носіями влади на визначений законом термін чи з метою реалізації політичної програми» [6, 132]. Вважаємо таке визначення досить вдалим, але дозволимо собі не погодитися з тим, що політичні посади можуть обійматися шляхом обрання на них українським народом. Адже обирається українським народом в Україні лише Президент, але він не обіймає посаду, а відповідно до ст. 104 Конституції України вступає на пост [11].

Патронатні посади. Перш ніж аналізувати патронатні посади, звернемося до визначення такого інституту, як патронат. За визначенням О. Б. Баріхіна, яке він дає у Великому юридичному енциклопедичному словнику, «патронат» — (походить від пізньолатинського *patronatus*, від латинського *patronus* — покровитель) це у Стародавньому Римі особлива форма покровительства, яка фактично встановлювала залежність неповноправних або бідних громадян від багатих. У період розпаду рідинного ладу члени збіднілих родів, а також деякі плебеї, віддавалися під патронат, стаючи клієнтами впливових громадян» [12, 430]. Розглядаючи інститут патронату, С. Я. Фурса говорить про те, що клієнт після обрання собі патрона з числа патриціїв брав на себе обов'язок виявляти до патрона знаки поваги й шанування, виплачувати за нього і його дітей викуп у випадках, коли вони потрапляли в полон до ворога, солідарно відповідати своїм майном у покритті боргів чи витрат патрона. Патрон наділявся правом успадковувати все майно клієнта, якщо той був бездітним. У свою чергу, патрон зобов'язувався захищати клієнта у всіх випадках порушення його інтересів та прав [13, 27].

Аналізуючи історичне походження інституту патронату та його зміст, необхідно зауважити, що взаємозалежність патрона і клієнта, яка існувала в стародавні часи, простежується і в наш час при заміщенні патронатних посад та при звільненні з них.

Патронатні посади є допоміжними щодо того чи іншого політичного лідера і виконують дорадчі функції, що полягають у діях по підготовці пропозицій, прогнозів, порад, рекомендацій та інших необхідних матеріалів. До патронатних віднесені посади помічників, керівників прес-служб, радників і секретарів та інші посади, передбачені штатним розписом для організаційного та інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Президента України, Голови Верховної Ради України, членів Уряду України, голів місцевих державних адміністрацій, які самостійно їх добирають. У зв'язку з цим прийняття на патронатну службу здійснюється без проведення конкурсу і лише у разі необхідності при прийнятті на патронатну службу може встановлюватися випробування або проводиться стажування.

Особи, які обіймають ці посади, є державними службовцями і становлять так звану патронатну службу того чи іншого керівника чи органу державної влади.

Необхідно зазначити, що не всі особи, які обіймають посади патронатної служби, набувають статусу державних службовців. Стратегією передбачено, що у разі необхідності на посади патронатної служби керівник може призначати на умовах контракту осіб, які не набувають статусу державних службовців [8].

Особливістю цього виду посад, на відміну від адміністративного, є те, що зміна керівників чи складу державних органів, відповідно до ст. 30 Закону України «Про державну службу», тягне за собою припинення службовцями патронатної служби державної служби на займаній посаді з ініціативи новопризначених керівників [14].

Незважаючи на законодавчо закріплений статус працівників патронатної служби як державних службовців, серед вчених існують різні погляди з приводу надання працівникам патронатної служби такого статусу. Зокрема, Ю. П. Битяк вважає, що посади патронатних службовців не повинні відноситись (привіювати) до категорій посад державної служби, а їхні працівники — до державних службовців з присвоєнням рангів. Обґрунтовуючи свою думку, Битяк Ю. П. вважає за доцільне, щоб відносини службовців патронатної служби, які вперше зараховані на службу в державні органи чи їхній апарат, регулювалися трудовим законодавством, щоб вони виконували свої повноваження на основі трудової угоди (контракту) [6, 135–136].

З приводу існування патронатних посад також досить критично висловлюється російський вчений Г. В. Атаманчук. Він вважає, що на перший погляд інститут патронату начебто і необхідний, і що особи, які займають певні посади, повинні біля себе і навколо себе мати довірених і приємних для них осіб. Але чому такими особами не можуть бути професіонали державної служби? Адже при заміщенні державних посад треба виконувати Конституцію і закони, і чим краще підготовлена особа, тим більшу допомогу у виконанні посадових обов'язків вона може надати.

На його переконання законодавством передбачено значне коло державних посад, які є «здобиччю» переможця і розподіляються серед тих, хто йому в цьому сприяв. У цьому випадку створюється закритий тандем керівника і його оточення, що дозволяє вести гру з порушенням законів. У запропонованій конструкції прихована глибина підґрунтя, яка, звичайно, проявиться згодом. Але вже сьогодні можна сказати, що на державну службу вона буде мати тільки негативний вплив [3, 119–120].

З позицією авторів необхідно погодитися і підтримати її, адже привілеї для осіб, котрі мають намір бути прийнятими до патронатної служби, що стосуються порядку прийняття їх на посади, є безпідставними.

Вважаємо, що вирішити таку ситуацію можливо таким чином: віднести посади патронатної служби до посад державної служби і проводити прийняття на ці посади за загальним порядком, передбаченим для всіх державних службовців, або все-таки залишити за «патронами» право самостійно формувати собі склад патронатної служби, але тоді не потрібно працівників патронатної служби відносити до державних службовців, а приймати їх на роботу за контрактом. Крім того, в обґрунтування цієї позиції зазначимо, що працівники патронатної служби в переважній більшості випадків фактично не виконують завдання і функції держави, тому, на наш погляд, їх не можна відносити до державних службовців.

Адміністративні посади. Адміністративні посади — це, власне кажучи, посади державних службовців. До адміністративних посад належать посади керівників, заступників керівників та спеціалістів управлінського апарату та інші посади. Ці посади утворюються у передбаченому нормативно-правовими актами порядку та включаються до штатного розпису державного органу.

Особи, які заміщують адміністративні посади, є державними службовцями, їхня діяльність регламентується Законом України «Про державну службу», вони приймають безпосередню участь у здійсненні завдань та функцій державного управління, займаються управлінською діяльністю.

Крім того, особи, які їх заміщують, наділяються державно-владними повноваженнями відповідно до завдань, функцій і компетенції державного органу, несуть відповідальність відповідно до займаної посади та отримують від держави винагороду за свою працю.

Саме службовці, які займають адміністративні посади, складають основу кадрового корпусу державної служби.

Міжнародна практика зарубіжних країн щодо критеріїв класифікації посад державної служби виходить з рівня освіти та місця посади у структурі державного ор-

гану. Адже від місця посади у структурі державного органу, у свою чергу, залежить обсяг і характер компетенції на конкретній посаді. За цими критеріями в Індії закон поділяє чиновників на три класи (рівні, групи), у Франції та Німеччині — на чотири: А, В, С, D, яким відповідають певні чини (ранги). У Франції на клас А покладена функція прийняття управлінських рішень і вказівок. Посадові особи цього вищого класу зобов'язані забезпечити приведення адміністративної діяльності у відповідність до загальної політики уряду, готувати урядові законопроекти і рішення, розробляти інструкції, необхідні для їхнього здійснення. На службовців класу В покладено завдання реалізації зазначених управлінських рішень. Вони виконують поточну роботу, а також деякі спеціальні обов'язки, які вимагають адміністративних знань та досвіду. Клас С включає фахівців, а клас D — це допоміжний персонал [15, 19], який складається з технічних працівників, які є простими виконавцями. Французькі адміністратори відмічають, що між двома останніми класами досить важко знайти суттєву різницю [16, 156].

Вважаємо, що Україні необхідно запозичити такий зарубіжний досвід і з урахуванням національних особливостей, умов політичного та соціально-економічного розвитку адаптувати таку класифікацію до національного законодавства. Введення нової класифікації дасть можливість визначити і закріпити професійні вимоги, права та обов'язки, відповідальність до представників відповідного класу (групи), а також сприятиме встановленню ієрархічних рівнів між ними, буде стимулом підвищенню ефективності діяльності осіб, просуванню по службі та захистить службовців від політичних і персональних впливів при вступі на державну службу та під час її проходження.

Література

1. Бахрах Д. Н. *Административное право: Учебник для вузов.* — М.: Изд-во БЕК, 1993. — 301 с.
2. Петров Г. И. *Основы советского социального управления.* — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. — 291 с.
3. Атаманчук Г. В. *Теория государственного управления: Курс лекций.* — М.: Юрид. лит., 1997. — 400 с.
4. Малиновський В. Я. *Державна служба: теорія і практика. Навчальний посібник.* — К.: Атіка, 2003. — 160 с.
5. Єдина номенклатура посад службовців, затверджена постановою Держкомпраці від 9 вересня 1967 року // *Бюлетень Державного комітету Ради Міністрів СРСР з питань праці і зарплати.* — 1967. — № 11.
6. Битяк Ю. П. *Державна служба в Україні: організаційно-правові засади: Монографія.* — Х.: Право, 2005—304 с.
7. Концепція адміністративної реформи в Україні, затв. Указом Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98 // *Офіційний вісник України від 11 червня 1999 року, № 21, стор. 32, код акта 7616/1999.*
8. Стратегія реформування системи державної служби в Україні, затв. Указом Президента України від 14 квітня 2000 року № 599/2000 // *Офіційний вісник України від 05 травня 2000 року, № 16, стор. 63, стаття 665, код акта 15721/2000.*
9. Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 29 травня 2001 року № 345/2001 // *Офіційний вісник України від 15 червня 2001 року, № 22, стор. 30, стаття 985, код акта 19010/2001.*
10. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 7 жовтня 2010 року № 2591-VI // *Відомості Верховної Ради України.* — 2011. — № 9. — Ст. 58.
11. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // *Відомості Верховної Ради України.* — 1996. — № 30. — Ст. 141.
12. Барихин А. Б. *Большой юридический энциклопедический словарь.* — М.: Книжный мир, 2004. — 720 с.

13. *Адвокатура України: Навчальний посібник: У 2 кн. / за ред. доктора юридичних наук, професора С. Я. Фурси. — К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. — Кн. 1. — 940 с.*

14. *Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 року № 3723-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. — Ст. 490.*

15. *Колісниченко Н. М. Державна служба в Європейському Союзі. Європеїзація та розвиток державної служби в Україні. Civil Service in the EU. Europeanisation and Capacity building of the Ukrainian Civil Service. Навч. Посібник / За загальною ред. М. Бойцуна, О. Рудіка, Я. Мудрого. — Миленіум, 2009. — 248 с.*

16. *Василенко А. И. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия: Учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. — 200 с.*

И. И. Задоя, старший преподаватель

Одесская национальная морская академия
ул. Дидрихсона, 8, Одесса, 65029, Украина

КЛАССИФИКАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДОЛЖНОСТЕЙ

РЕЗЮМЕ

Предусмотренная Законом Украины «О государственной службе» классификация должностей государственных служащих на категории не в полной мере отображает реалии сегодняшнего дня. На основании анализа действующего законодательства, разработок отечественных ученых в этой сфере, а также используя зарубежный опыт, предложено провести новую классификацию должностей.

Ключевые слова: государственная служба, государственные должности, классификации государственных должностей.

УДК 35.078.18

В. А. Стукаленко, здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ДОСВІД ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ В СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття присвячена аналізу досвіду провідних країн світу в сфері застосування відповідальності за порушення виборчого законодавства. Приділено увагу окремим аспектам такого виду відповідальності країн СНГ та Європейського Союзу, обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України.

Ключові слова: вибори, адміністративна відповідальність, досвід, виборче законодавство.

Сьогодні в Україні відбувається широкомасштабне реформування, що торкається усіх сфер суспільного життя. Не є виключенням і чинне законодавство. Удосконалення законодавства є необхідною передумовою розвитку та становлення будь-якої правової держави. Важливим чинником у цій сфері є впровадження передового досвіду провідних країн світу у конкретному напрямі діяльності державних органів, нормативно-правової бази в цілому. Особливо актуальності зазначене набуває під час реформування виборчого законодавства.

Проте будь-яке запозичення досвіду зарубіжної країни у нормотворчій діяльності має обов'язково враховувати специфіку нашої країни, реальні потреби її нормотворчої та правозастосовчої діяльності. Повинен аналізуватися і враховуватися досвід багатьох держав, визначатися недоліки та переваги досвіду тих чи інших держав і на підставі їх порівняльного аналізу обиратися найбільш прийнятні для України варіанти й формулюватися пропозиції щодо вдосконалення наукового підґрунтя для формування вітчизняного адміністративно-деліктного законодавства [1, 296]. Вважаємо, що хоч подібний досвід і викликає значний інтерес, проте вимагає глибокого осмислення з урахуванням специфіки вітчизняної правової системи, історичних і культурних традицій.

Питання виборів та виборчого права, адміністративної відповідальності та її видів, сутності, ознак, ролі та значення адміністративної відповідальності як правового інституту в різні часи були об'єктом дослідження багатьох вчених. Зокрема, питанням сутності адміністративної відповідальності присвячені праці В. Б. Авер'янова, О. П. Альохіна, С. С. Алексєєва, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, К. С. Бельського, Ю. П. Битяка, О. А. Веденєєва, І. О. Галагана, В. К. Гіжевського, І. П. Голосніченка, С. Т. Гончарука, Ю. А. Денисова, Є. В. Додіна, В. В. Долежана, Р. А. Калюжного, А. П. Ключніченка, Л. В. Ковалюка, Ю. М. Козлова, В. К. Колпакова, М. І. Корнієнка, Д. М. Лук'янця, В. В. Маклакова, В. М. Манохіна, В. М. Марчука, Д. М. Овсянка, В. І. Олефіра, В. Ф. Опришка, І. С. Самошенка, М. С. Студенікіної, В. Д. Суценка, Ю. О. Тихомирова, О. М. Якуби та ін.

Однак існуючі дослідження щодо зазначеної проблеми мають фрагментарний характер, тобто лише в тій чи іншій частині торкаються даного питання.

Розглядаючи досвід провідних країн світу у сфері застосування відповідальності за порушення виборчого законодавства, слід зазначити, що, незважаючи на тожні ознаки, детермінанти та правові проблеми, у кожній країні склалися свої,

мірно використаний у конкурентній боротьбі політичних сил, що, в свою чергу, позначиться на викривленні результатів виборів.

Загалом Кодекс Російської Федерації про адміністративні правопорушення містить 34 статті, що передбачають адміністративну відповідальність за порушення виборчого законодавства. Здійснивши їх порівняльний аналіз, можемо зробити висновок, що законодавство України у цій сфері містить більш м'які норми, ніж у Росії.

Кодекс Республіки Казахстан про адміністративні правопорушення передбачає 13 статей за порушення виборчого законодавства, Киргизької Республіки — 12, а Кодекс Молдови про адміністративні правопорушення закріплює лише одну статтю, що стосується порушення виборчих прав громадян, проте ця стаття містить 13 частин. Разом з тим Виборчий кодекс Молдови окремою главою також передбачає відповідальність за адміністративні правопорушення, при цьому правом на складання протоколу про адміністративні правопорушення наділяються такі уповноважені особи: мер місцевості, голова виборчої комісії та поліцейські органи, які здійснюють нагляд за виборами [5, 187].

У більшості країні світу найбільш «м'якою» санкцією за порушення законодавства про вибори є попередження.

Що стосується законодавства країн Європейського Союзу, то окрему увагу хотілося б привернути до відповідальності за порушення політичної реклами під час виборчого процесу, оскільки проведення останніх виборів в Україні виявило значні недоліки у цій сфері. У деяких країнах (Німеччина, Іспанія) політична реклама обмежена, за винятком періодів передвиборних кампаній. В інших (Франція, Великобританія), навпаки, обмеження накладаються тільки на час передвиборної кампанії. У Франції протягом трьох місяців, що передували дню виборів, заборонена платна політична реклама в пресі, на радіо і по телебаченню, зміст же безкоштовної реклами піддається регулюванню.

У Голландії суди зазвичай приймають до розгляду позови тільки в тих випадках, коли політична реклама образлива або вводить в оману. Однак пред'являється ще ряд вимог, а саме: політична реклама повинна бути чітко позначена як така, вона не може бути анонімною або містити факти, невідповідні істині, вона повинна відповідати вимогам хорошого смаку і не може бути поміщена на смугах редакційних матеріалів газети. Спеціальна комісія дає рекомендації щодо того, публікувати чи не публікувати політичну рекламу, а члени двох найбільших асоціацій видавців погодилися дотримуватися цих рекомендацій. Хоча відмова від публікацій політичної реклами в цілому не є протиправною, однак колективна відмова за рекомендацією цієї комісії може розцінюватися як цивільне правопорушення. При розгляді одної із справ суд постановив, що відмова від публікації політичної реклами, яка містила фотографію, може бути виправдана тільки в тому випадку, якщо переважна більшість голландського населення вважатиме її абсолютно позбавленою смаку або непристойною.

Зовсім по-іншому ставляться до цієї проблеми в США, де будь-яке регулювання в галузі політичної реклами, у тому числі з боку комерційних організацій, в принципі є неконституційним і може бути дозволено лише за наявності серйозних на те підстав.

Також вважаємо, що в Україні назріла необхідність прийняття Виборчого кодексу. Це пояснюється тим, що в Україні є велика кількість нормативно-правових документів, що регулюють виборчі процеси. Крім того, перед кожною виборчою кампанією традиційно змінюється виборче законодавство, породжуючи ряд проблем: законодавчі акти часто містять суперечливі норми; зміни вносяться непродумано, керуючись ситуативною вигодою для окремих політичних сил; у законодавстві немає уніфікованого підходу до технічних питань, пов'язаних із процедурою голосування; неузгодженість законодавства відкриває можливості для політичної корупції.

Вирішити ці проблеми можливо шляхом прийняття Виборчого кодексу України — одного базового документу, що регулюватиме процедуру виборів на різних рівнях. Таке удосконалення виборчого законодавства розв'яже низку гострих політичних проблем, спростить регулювання виборчого процесу. Тут можемо запозичити досвід Франції, де існує такий кодекс і яким досить детально регламентовані як заборони, так і передбачені конкретні санкції щодо кожного етапу виборчого процесу. Слід відзначити, що в цьому нормативно-правовому акті містяться санкції відповідальності як кримінальної, конституційно-правової, так і адміністративної [5, 151].

У чинному законодавстві України відсутні будь-які норми, які б регламентували відповідальність за неявку (неучасть) у виборах. Проте у певних країнах передбачено обов'язковий вотум, тобто юридичний обов'язок виборців взяти участь у голосуванні. Участь у виборах розглядається як громадянський обов'язок кожного виборця. Але за неучасть у виборах не настає якої-небудь відповідальності. Проте далеко не у всіх зарубіжних країнах участь у виборах вважається тільки громадянським обов'язком (Австрія, Бельгія, Італія, Нідерланди та ін.). Там установлюється відповідальність за ухилення від участі у виборах. Наприклад, в Австрії особа, яка ухилилася від участі у виборах, піддається штрафу в розмірі 1 тис. шилінгів, а в Пакистані передбачено кримінальну відповідальність у вигляді каторжних робіт до 6 років і штрафу в розмірі 5 тис. рупій. Разом із тим слід визнати, що й у нас помітно знижується активність виборців, зростає абсентеїзм, тобто ухилення від участі в голосуванні, що варто розглядати як результат втоми від нескінченної політичної боротьби і як кризу довіри до нинішніх владних структур [8, 271].

Вибори, які проводилися в Україні за період її незалежності, вказали на низку проблем, пов'язаних, насамперед, із законодавчим закріпленням юридичної відповідальності. Останнє потребує суттєвого вдосконалення. Одну з провідних ролей у цьому процесі має відіграти імплементація міжнародних стандартів, положень юридичної відповідальності, які застосовуються в інших державах до національного законодавства. Першим кроком у цьому процесі має стати дослідження цих стандартів та прогнозування можливості їх застосування в Україні [5, 148].

Отже, впровадженню в чинне вітчизняне законодавство передового досвіду діяльності суб'єктів притягнення до відповідальності за порушення виборчого законодавства та норм міжнародного законодавства повинен передувати його всебічний науковий аналіз, а здобуті знання та методи потребують професійної адаптації до національної специфіки. При цьому необхідно передбачати всі можливі наслідки такого впровадження та бути готовими до реагування на них як з науково-теоретичного, так і з практичного аспекту діяльності державних органів.

Література

1. Сквірський І. О. *Виправні роботи як вид адміністративного стягнення* / І. О. Сквірський // *Держава і право* : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 35. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — С. 295—297.

2. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30.12.2001 № 195-ФЗ <http://www.consultant.ru/popular/koap/>

3. Федеральний Закон «Об административной ответственности юридических лиц за нарушение законодательства Российской Федерации о выборах и референдумах» от 6 декабря 1999 г. № 210-ФЗ // *Российская газета*. — 1999 г. 8 декабря. <http://www.rg.ru/1999/12/08/zakadm-dok.html>

4. *Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування* / Р. М. Павленко, Г. Антонова, А. Біденко та ін.; За заг. ред. Радченка Є. В. — К.: Факт, 2003. — 258 с.

5. Луговий І. О. *Адміністративна відповідальність за правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення*. 12.00.07 Київ — 2007—226 с.

6. О выборах депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации : Федеральный Закон от 18 мая 2005 г. № 51 — ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. — 2005. — № 21. — Ст. 1919.

7. Черкашина К. *Порушення законодавства під час виборів: порівняльний аналіз субінституту відповідальності політичних партій в Україні та Російській Федерації* / К. Черкашина // *Правознавство*. — 2009. — № 4 (95). — С. 121–124.

8. *Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб.* / В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін, С. М. Пашков; За ред. В. М. Бесчастного. — К.: Знання, 2007. — 467 с.

В. А. Стукаленко, соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОПЫТ ВЕДУЩИХ СТРАН МИРА В СФЕРЕ ПРИМЕНЕНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

РЕЗЮМЕ

Совершенствование законодательства в сфере избирательного права является необходимым условием развития и становления любого правового государства. Важным фактором в этой сфере является внедрение передового опыта ведущих стран мира. Однако любое заимствование должно учитывать специфику нашего государства и осуществляться на основании сравнительного анализа недостатков и преимуществ опыта тех или иных государств.

Ключевые слова: выборы, административная ответственность, опыт, избирательное законодательство.

УДК 331.105

А. Ф. Джемесюк, аспірантВолинський національний університет імені Лесі Українки,
вул. Винниченка, 30, Луцьк, 43025, Україна

СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ТА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

В статті розглянуті: актуальні питання, що стосуються розмежування понять сторін та суб'єктів соціального партнерства. Вивчається та розглядається практичний досвід розвинених країн щодо вирішення соціальних проблем шляхом переговорів та пошуку компромісів, з урахуванням специфіки вітчизняних умов.

Ключові слова: соціальне партнерство, сторони і суб'єкти соціального партнерства, біпартизм, трипартизм.

В умовах збільшення повноважень трудових колективів у вирішенні більшості питань, що регулюють соціально-трудові відносини, в умовах удосконалення відносин власності виникає об'єктивна необхідність узгодження інтересів різних верств населення. Світовий досвід переконує, що досягнути злагоди в суспільстві та підвищити ефективність виробництва можна лише в умовах соціального спокою і співробітництва найманих працівників із працедавцями. Узгодження соціально-економічних інтересів між названими суб'єктами, а також між ними і державою створює систему суспільних відносин, які дістали у країнах з розвинутою ринковою економікою назву інституту соціального партнерства.

Соціальне партнерство — це такий тип і система відносин між працедавцями і найманими працівниками, за яких в умовах соціального спокою відбувається узгодження їхніх найважливіших соціально-трудових інтересів [1, 107].

До ідеї соціальної злагоди людство йшло впродовж майже всієї своєї історії. Всі проблеми суспільних відносин вирішувалися **двома способами**: боротьбою за владу, тобто конфліктологічним, і пошуком компромісів — консенсусним. Причому слід відзначити, що на перших етапах розвитку людського суспільства переважав перший спосіб вирішення проблем (конфліктологічний). Поступово людство прийшло до консенсусу. Історія свідчить, що будь-який конфлікт закінчувався переговорами, що вели до примирення сторін та укладення певного договору.

Основою соціального партнерства є угода, суспільний договір сторін щодо виконання певних умов співіснування на основі узгодження їхніх інтересів.

Сутність соціального партнерства полягає в тому, що трудові суперечки і соціальні конфлікти між найманими працівниками і роботодавцями вирішуються шляхом співробітництва через узгодження їхніх інтересів, взаємні поступки за посередництвом держави. Серед методів, що практикуються в системі соціального партнерства, є переговори, пріоритет примирливих, компромісних методів і процедур; застосування страйків та інших протестно-силових методів, коли вичерпані мирні засоби.

Стаття 1 Закону України «Про організації роботодавців» зазначає, що сторонами соціального партнерства є професійні спілки та їх об'єднання, інші організації найманих працівників, утворені ними відповідно до чинного законодавства; ро-

ботодавці, їх організації та об'єднання; держава в особі виконавчих органів влади і органів місцевого самоврядування [2, ст. 1].

Слід розрізнити поняття сторін і суб'єктів соціального партнерства. Поняття суб'єктів є ширшим за змістом. Суб'єкти включають як сторони соціального партнерства, так й інші уповноважені органи у цій сфері. Сторонами соціального партнерства є суб'єкти, які безпосередньо приймають рішення щодо конкретних соціально-партнерських угод. Основними сторонами соціального партнерства в сучасному суспільстві виступають: держава, наймані працівники в особі профспілок, роботодавці або власники. Кожна із сторін соціально-трудових відносин виконує певні функції у соціальному партнерстві. Зокрема, **держава**: виступає гарантом громадянських прав, впроваджує соціальну політику, організовує та координує соціально-трудові відносини, виступає власником (роботодавцем), розробляє правові та нормативні документи, які регламентують соціально-трудові відносини, є незалежним регулятором системи соціально-трудових відносин, виступає стороною на переговорах, консультаціях із метою розробки і впровадження в життя економічної та соціальної політики в країні. **Профспілки** виконують функції збереження і підвищення заробітної плати, захисту умов праці, забезпечення продуктивної зайнятості; представництва у веденні колективних переговорів. **Роботодавці** ж в особі їхніх представницьких органів захищають господарсько-трудові інтереси власників, а саме: захищають ринкові відносини, здійснюють представництво під час проведення консультацій та переговорів. Для захисту господарсько-трудових інтересів роботодавці створюють свої організації та об'єднання, зокрема, Конфедерацію роботодавців України, яка об'єднала 16 організацій роботодавців. У жовтні 2002 року на з'їзді роботодавців України Конфедерацію було перетворено у **Федерацію роботодавців**.

Основними завданнями якої є :

- сприяння розвитку та активна участь у здійсненні соціального партнерства;
- координація дій членів Федерації у посиленні їхнього впливу на проведення політики зайнятості, заробітної плати, соціального страхування, охорони праці тощо;
- сприяння розвитку вітчизняного виробництва;
- надання організаційно-методичної допомоги членам Федерації та сприяння роботі об'єднань роботодавців.

Вирізняють чотири **групи суб'єктів соціального партнерства**:

- I — первинні носії прав та інтересів (наймані працівники, роботодавці, держава);
- II — представницькі організації та їхні органи (об'єднання роботодавців, об'єднання найманих працівників, органи влади та управління);
- III — органи соціального діалогу (Національна рада соціального партнерства, органи в галузях, регіонах, на підприємствах);
- IV — органи, які усувають наслідки можливих конфліктів, попереджують загострення соціально-трудових відносин (примирювальні, посередницькі структури, незалежні експерти, арбітри та інші інформаційні консультативні формування) [3, 43].

Органами соціального партнерства в Україні є:

- Український координаційний комітет сприяння зайнятості населення — постійно діючий тристоронній орган, утворений на громадських засадах з метою підготовки і прийняття погоджених рішень щодо здійснення політики зайнятості в Україні;
- Національна рада соціального партнерства — постійний тристоронній орган, що діє на державному, галузевому і територіальному рівнях, розглядає проекти законів, постанов Кабінету Міністрів України з питань соціально-трудових відносин, а також вносить пропозиції щодо ратифікації Україною конвенцій МОП (Міжнародна Організація Праці);

На сьогоднішній день роботодавцями в Україні є переважно монополісти, які намагаються безперервно підвищувати ціни та скорочувати виробництво. Саме для цього, а не для підвищення ефективності, поліпшення асортименту чи якості продукції. Мета роботодавця позбутися контролю держави. Професійні спілки найманих працівників мають багато спільного з інтересами директорату підприємств. Останній (директорат підприємств) разом з трудовими колективами зацікавлений у посиленні самостійності та зміцненні монополізму у своїй галузі. Найпотужнішим суб'єктом соціального партнерства нині є держава. Реалії свідчать, що виконавча влада як політична сила за сучасного стану справ в Україні не в змозі представляти справжні соціальні інтереси більшості населення.

Отже, об'єднуючи зусилля держави, роботодавців і профспілок, система соціального партнерства дає змогу впливати на формування та ефективне використання трудового потенціалу. Цей вплив здійснюється через реалізацію узгоджених економічних та соціальних програм, забезпечення гарантій у сфері зайнятості, оплати праці, регулювання умов, наймання та звільнення працівників, робочого часу та часу відпочинку, створення умов для професійного зростання працівників.

Література

1. *Економіка праці та соціально-трудові відносини : Навчальний посібник/ За ред. Є. П. Качана. — К. : Знання, 2008. — 373 с.*
2. *Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 // Відомості ВРУ. 1996 — № 30. — Ст. 141.*
3. *Економіка праці та соціально-трудові відносини (Дарченко Н. Д., Рижиков В. С., Єськов О. Л., Мікрюков О. М.). Збірник завдань і вправ: Навч. посібник. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 252 с.*
4. *Економіка праці та соціально-трудові відносини: Навч. посібник/ За ред. Карпіщенка О. І. — Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. — 264 с.*

А. Ф. Джемесюк, аспирант

Волынский национальный университет имени Леси Украинки,
ул. Винниченко, 30, Луцк, 43025, Украина

СУБЪЕКТЫ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В НАЦИОНАЛЬНОМ И МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

РЕЗЮМЕ

Мировой опыт убеждает, что достичь согласия в обществе и повысить эффективность производства можно только в условиях социального спокойствия и сотрудничества наемных работников с работодателями. Согласование социально-экономических интересов между названными субъектами, а также между ними и государством, создает систему общественных отношений, которые получили в странах с развитой экономикой название института социального партнерства.

Сущность социального партнерства состоит в том, что трудовые споры и социальные конфликты между наемными работниками и работодателями решаются путем сотрудничества через согласование их интересов, взаимные уступки при посредничестве государства.

Ключевые слова: социальное партнерство, стороны и субъекты социального партнерства, бипартизм, трипартизм.

УДК 341.922:341.241.7

Д. А. Коваль, аспирантНациональный университет «Одесская юридическая академия»
ул. Фонтанская дорога, 23, к. 113, г. Одесса, 65009, Украина

К ВОПРОСУ О ПОЛИТИКЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА ЗАЩИТЫ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СВЯЗИ С ВООРУЖЕННЫМ КОНФЛИКТОМ

В работе рассмотрен вопрос формирования эффективной политики международного права защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом. Внимание уделено основным направлениям возможного совершенствования международного права и его дальнейшего развития в рассматриваемой сфере.

Ключевые слова: политика международного права, защита культурных ценностей, лаитизация, религиозные культурные ценности.

Международное право защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом призвано обеспечить сохранность таких ценностей, их выведение из потенциальных объектов нападения, а также довоенную маркировку и послевоенное возвращение культурных ценностей. Решение этих проблем, несмотря на относительную цивилизованность современных международных отношений и вооруженных конфликтов, достаточно сложное задание, требующее комплексного подхода и взвешенного международного нормативного регулирования. Политика международного права, базирующаяся на продуктах развития неправовых наук, а также на детальном анализе существующего международно-правового материала, может обеспечить требуемую взвешенность и комплексность решения существующих проблем. Рассмотрение международно-правовых вопросов сквозь призму политики международного права позволит выработать реальные и эффективные пути развития международного права защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом.

Целью данной работы является определение наиболее проблемных деталей международно-правового механизма защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом, а также поиск эффективных направлений их преодоления в рамках построения политики международного права защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом.

Исследования в сфере международно-правовой защиты культурных ценностей осуществлял целый ряд отечественных и зарубежных ученых, среди которых можно выделить: А. А. Ахметзянова, И. П. Блищенко, М. М. Богуславского, Р. М. Валеева, Г. И. Даниленко, А. Д. Диргина, Г. В. Игнатенко, А. В. Карпенко, Б. М. Клименко, Ю. М. Колосова, В. М. Лисика, И. И. Лукашука, В. М. Репецкого, О. И. Тиунова, Е. Н. Хазова, В. Е. Хазовой, О. М. Хлестова, Дж. Брюкера, Ф. Буньона, Ч. Висшера, П. Виерри, Р. Вольфрума, Т. Деша, А. Джиолы, К. Т. Эустатадеса, Е. Клема, Дж. Мерримана, Р. Е. Нахлика, П. Дж. Про Киффи, Р. Про Киффи, Е. Ставраки, А. П. Хеллени, Х. Шпикера, А. Бланкенагеля и других.

Основы науки политики права, которая стала фундаментом для дальнейшего создания и развития науки политики международного права, были заложены Л. И. Петражицким с опубликованием в 1895 году труда «Наука о доходе». В дальнейшем известный польский ученый развил идею изучения науки политики права во множестве исследований, центральное место среди которых занимает «Всту-

стороны, лишил религиозные объекты особого международно-правового статуса, которым эти ценности обладали ранее (как объекты отправления культа), но, с другой, сделал возможным признание религиозных объектов различных верований и культов всеми государствами мира в качестве культурных ценностей. В разных регионах мира с разной степенью терпимости относятся к религиозным объектам недоминирующих религий, но наиболее пагубно на судьбе таких объектов сказываются вооруженные конфликты. Европейский континент, как наиболее личный и религиозно плюралистический, тем не менее, стал местом самого серьезного за последние 20 лет ущерба религиозным объектам во время вооруженного конфликта (войны на Балканах 1990-х годов), что свидетельствует о масштабности проблемы защиты религиозных культурных ценностей. Таким образом, политика международного права защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом должна быть особо нацелена на предотвращение разрушения религиозных культурных ценностей. Это может быть достигнуто утверждением плюрализма и религиозной недискриминации во всем мире. Как представляется, усиленной защите религиозных культурных ценностей будет содействовать и кодификация обычно-правовых норм международного гуманитарного права, содержащих абсолютный запрет на нападение на духовные объекты [4, 7–16].

Еще одним фактором, который должен поспособствовать выполнению цели политики международного права защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом, должно стать введение Римским уставом индивидуальной уголовной ответственности за разрушение культурных ценностей. Таким образом, не только по отношению к государствам, но и по отношению к индивидам будет действовать превентивный механизм на международном уровне, который призван уменьшить вред, наносимый культурным ценностям во время вооруженных конфликтов. Применение положений Устава Международного уголовного суда должно, на наш взгляд, позитивно сказаться на соблюдении норм международного гуманитарного права по защите культурных ценностей.

Большое значение для эффективной защиты культурных ценностей имеет адекватное реагирование мирового сообщества на нарушение норм международного гуманитарного права по защите культурных ценностей всеми сторонами конфликта. В том, что в результате проведения военной операции страдают культурные ценности, как правило, виновата не только атакующая сторона, но и «сторона-собственник» культурных ценностей, ведь согласно действующему международному праву она должна маркировать такие ценности, не размещать там состав вооруженных сил и объекты военного предназначения. То есть культурные ценности должны находиться под своего рода «двойной защитой», представленной ограничениями в методах ведения войны для одной стороны и обязательствами по недопущению атак на такие объекты другой. Примером действия «двусторонней защиты» может быть недавний приговор израильского суда, которым осуждены военные израильской армии за использование живого щита в качестве прикрытия своего наступления. До этого судебного решения не было прецедентов привлечения к ответственности за такого рода деяния. Ранее уголовно-правового осуждения заслуживали, как правило, только нападения на гражданское население, которое, в то же время, являлось живым щитом [5]. Подобная ситуация сложилась и в сфере защиты культурных ценностей в связи с вооруженным конфликтом, ведь осуждению чаще всего подвергается только сторона, непосредственно наносящая урон культурным ценностям, в то время как часть вины за разрушения состоит в неисполнении норм международного гуманитарного права по маркировке культурных ценностей и неразмещению в них объектов, способствующих созданию военного преимущества.

Заканчивая обзор основных направлений, по которым, по нашему мнению, следует в первую очередь развивать международное право защиты культурных цен-

Д. О. Коваль, аспірант

Національний університет «Одеська юридична академія»
вул. Фонтанська дорога, 23, к. 113, м. Одеса, 65009, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ

РЕЗЮМЕ

Ефективне вирішення задач, що стоять сьогодні перед міжнародним правом, можливе тільки у випадку проведення зваженої та ефективної політики міжнародного права. Це ж саме стосується й такого інституту міжнародного права, як захист культурних цінностей під час збройного конфлікту.

Серед основних напрямків, по яких світовому співтовариству необхідно виробити ефективну міжнародно-правову позицію в контексті захисту культурних цінностей, слід виділити наступні: дефініція поняття «культурні цінності», захист релігійних культурних цінностей, застосування індивідуальної кримінальної відповідальності за пошкодження та руйнування культурних цінностей, а також двохсторонній захист культурних цінностей. Адекватні правові відповіді по вказаних напрямках дозволять суттєво поліпшити захист культурних цінностей під час збройного конфлікту. На нашу думку, такому поліпшенню слугуватиме несинтетичне визначення поняття «культурні цінності»; кодифікація звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права щодо абсолютного захисту релігійних культурних цінностей; використання міжнародної кримінальної відповідальності за руйнування культурних цінностей як засобу попередження такого руйнування; підвищення вимог щодо довоєнних заходів по захисту культурних цінностей та виконання міжнародно-правових норм обома сторонами конфлікту.

Ключові слова: політика міжнародного права, захист культурних цінностей, лаїтізація, релігійні культурні цінності.

УДК 341.46:35.08

М. М. Попов, аспірантНаціональний університет «Одеська юридична академія»
Україна, 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23, к. 113

ПРИТЯГНЕННЯ ДО МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВИЩИХ ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВИ

В роботі розглянуто питання щодо міжнародної кримінальної відповідальності вищих посадових осіб, в тому числі голови держави, за вчинення міжнародних злочинів. Зроблено висновок про те, що саме імплементація положень Римського статуту щодо неможливості посилення на посадове положення як на підставу звільнення від кримінальної відповідальності, може допомогти у практичній реалізації цього принципу.

Ключові слова: голова держави, міжнародна кримінальна відповідальність, персональний імунітет, матеріальний імунітет, Міжнародний кримінальний суд.

Питання про можливість притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держав за допомогою застосування принципів універсальної та міжнародної юрисдикції є дискусійним. Не в останню чергу це пов'язано із тим, що зазначене питання має політичний характер.

Вперше принципова можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за військові злочини голови держави була визнана у ст. 227 Версальського договору від 28 червня 1919 р., яка встановлювала, що кайзер Німеччини Вільгельм II Гогенцоллерн є відповідальним за грубі злочини проти міжнародної моралі та за порушення святості договорів. Держави прийшли до висновку про встановлення спеціального суду. Однак ця ідея реалізована не була, оскільки уряд Нідерландів відхилив прохання про видачу колишнього німецького імператора.

Статут Нюрнберзького трибуналу у ст. 7 закріпив, що «посадове становище підсудних, їх положення як голови держави або відповідальних чиновників різних урядових відомств не повинне розглядатися як підстава для звільнення від відповідальності або пом'якшення покарання» [1, 15–21]. У вироку Нюрнберзького трибуналу було вказано, що «стверджувалося, що міжнародне право розглядає лише дії суверенних держав, не встановлюючи покарання для окремих осіб, і надалі стверджувалося, що там, де дія, яка розглядається, є дією, вчиненою державою, то особи, які практично здійснили це, не несуть особистої відповідальності, а знаходяться під захистом доктрини про суверенність держави. На думку Трибунала, обидва ці твердження повинні бути відкинуті. Вже давно було визнано, що міжнародне право покладає обов'язки на окремих осіб так само, як і на держави» [2, 368]. Тобто Нюрнберзький трибунал підтвердив можливість притягнення до відповідальності вищих посадовців держави. Токійський трибунал наголосив на приєднанні до принципів Нюрнберзького трибуналу щодо відповідальності членів уряду [3, 215]. Однак Токійський трибунал не притягнув до відповідальності голову Японії — імператора Хірохіто.

Надалі ця позиція щодо можливості притягнення до кримінальної відповідальності вищих посадових осіб держави була підтримана у статутах трибуналів по ко-

лишній Югославії та Руанді. У них зазначено: «посадове становище обвинуваченого як голови держави або відповідального чиновника не звільняє цю особу від кримінальної відповідальності та не є підставою для пом'якшення покарання» [4]. Це положення було частково реалізоване у практиці трибуналу по колишній Югославії, оскільки обвинувальний висновок стосовно С. Мілошевича був підписаний у 2000 р., коли той займав посаду президента. Однак С. Мілошевича було передано до трибуналу, коли він вже не був президентом.

Трибунал по колишній Югославії притягнув до міжнародної кримінальної відповідальності Біяну Плавшич. При цьому судова камера трибуналу визнала високу політичну посаду обвинуваченої як посилюючу вину обставину. Обвинувачена не займала першу політичну посаду в державі, вона не розробляла самостійно план злочинів, спрямованих на етнічне чищення, і відіграла менш значну роль у їх виконанні за інших. Однак обвинувачена займала високе службове становище під час здійснення злочинної кампанії, підтримувала та заохочувала дії президентської влади за допомогою участі в її роботі та публічних виступах [5, 19–20].

Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді притягнув до відповідальності колишнього прем'єр-міністра Руанди — Жана Камбанда.

З урахуванням цих прикладів слід підтримати висновок про те, що у статутах міжнародних *ad hoc* трибуналів по колишній Югославії та Руанді було зафіксовано відмову від матеріального та процесуального імунітету високопосадовців [6, 161].

У ст. 27 Римського Статуту передбачається недопустимість посилання на посадове становище. Тобто статут застосовується у рівній мірі до усіх осіб без будь-якої різниці на основі посадового становища. Зокрема, посадове становище як голови держави або уряду, члена уряду або парламенту, обраного представника або посадової особи уряду не звільняє особу від кримінальної відповідальності стосовно цього Статуту і не є саме по собі підставою для пом'якшення вироку. Імунітети або спеціальні процесуальні норми, які можуть бути пов'язані із посадовим становищем особи, будь це стосовно національного або міжнародного права, не повинні перешкоджати здійсненню Судом його юрисдикції стосовно такої особи.

Однак ст. 98 Римського Статуту передбачає, що Суд не повинен звертатися з проханням про надання у розпорядження або з проханням про допомогу, яка вимагала б від запитуваної держави дій, які суперечать його зобов'язанням по міжнародному праву стосовно державного або дипломатичного імунітету особи або майна іншої держави, доки Суд не заручиться співробітництвом цієї іншої держави у питанні відмови від імунітету. Суд не повинен звертатися з проханням про передачу, яка вимагала б від запитуваної держави дій, не сумісних з його зобов'язаннями за міжнародними договорами, у відповідності до яких для передачі будь-якої особи Суду потрібне отримання згоди направляючої держави у справі отримання згоди на передачу.

Таким чином, за загальним правилом, Суд не пов'язаний посадовим становищем особи при вирішенні питання про притягнення її до кримінальної відповідальності.

Однак ч. 1 ст. 98 Статуту спрямована на регулювання відносин, які виникають у випадку, коли до відповідальності притягується посадова особа держави, яка не є учасником статуту, тобто третьої держави. У випадку, коли обвинуваченим є наділена міжнародним імунітетом посадова особа третьої держави, суд зобов'язаний спочатку отримати згоду цієї держави [6, 162–163].

Деякі держави вже здійснили імплементацію зазначених положень у національному законодавстві.

Конституційний Суд України, розглядаючи конституційне подання Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут), вказав, що положення Статуту не забороняють встановлення і не скасовують по-

ложень Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України, Президента України та суддів, а лише виходять з того, що недоторканність цих осіб стосується національної юрисдикції і не може бути перешкодою для здійснення юрисдикції Міжнародним кримінальним судом стосовно тих з них, які вчинили злочини, передбачені Статутом. Це повністю узгоджується з міжнародно-правовими зобов'язаннями України. Недоторканність певної категорії посадових осіб — це не їх привілей; вона пов'язана з виконанням ними важливих державних функцій, а тому відповідно до Конституції України і міжнародно-правових зобов'язань України не може розглядатися як гарантія їх безкарності. Недоторканність народних депутатів України, Президента України, суддів передбачає лише спеціальні умови притягнення їх до кримінальної відповідальності. Особи, що користуються правом недоторканності, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за національним законом, який відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням держави, шляхом внутрішньодержавних (національних) судових механізмів. Згідно з покладеним в основу Статуту (стаття 17) принципом комплементарності Міжнародний кримінальний суд не приймає справи до свого розгляду, якщо відповідна особа вже була засуджена з дотриманням належної законної процедури іншим судом (у тому числі національним) за діяння, заборонені Статутом (стаття 20). Отже, стаття 27 Статуту не суперечить частинам першої, третьої статті 80, частині першої статті 105 та частинам першої, третьої статті 126 Конституції України [7, п. 2.2.1., 2.2.2.].

Історії відомі неодноразові спроби притягнути до відповідальності за міжнародні злочини вищих посадових осіб держав за допомогою застосування принципу універсальної юрисдикції національними судами. Так, у Бельгії у 1993 році було прийнято Закон «Про припинення серйозних порушень Женевських міжнародних конвенцій від 12 серпня 1949 р. та додаткових Протоколів I та II від 8 червня 1977 р. до цих Конвенцій», параграф 3 ст. 5 якого прямо передбачав, що «іммунітет, пов'язаний із посадовим становищем особи, не перешкоджає застосуванню цього закону» [8, 135].

Однією із найвідоміших справ, які були порушені на підставі норм цього закону, є справа про видачу ордера на арешт діючого міністра іноземних справ Демократичної Республіки Конго п. Ндомбасі. Виданий бельгійським суддею ордер на його арешт та екстрадицію став приводом до порушення справи у Міжнародному суді ООН. Міжнародний Суд ООН визнав, що видача ордеру на арешт п. Ндомбасі являє собою порушення правового зобов'язання Королівства Бельгія перед ДРК, оскільки порушує імунітет від кримінальної юрисдикції міністра іноземних справ, який надається згідно міжнародного права [9, 39–42]. Це рішення зазнало критики як у літературі [10, 49], так і з боку деяких суддів Міжнародного суду [11, абз. 24–28]. Однак 1 серпня 2003 року у Бельгії цей закон було скасовано, і нове законодавство вже не передбачає норми про можливість притягнення до кримінальної відповідальності голів іноземних держав та урядів, а сам принцип універсальної юрисдикції виявився практично вихолощеним [8, 135].

Інший приклад — справа М. Каддафі. 3 жовтня 1999 по березень 2001 року у Франції йшов судовий процес, на якому М. Каддафі обвинувачувався у тому, що у 1989 року під час збройного конфлікту у Чад він наказав підірвати лайнер французької авіакомпанії, у результаті якого постраждало 170 осіб. Після початку розгляду справи Прокурор у апеляційному порядку оскаржив можливість притягнення до відповідальності М. Каддафі, оскільки він користується імунітетом. Апеляційний суд дійшов висновку, що особи, які обвинувачуються у вчиненні міжнародних злочинів, не мають міжнародного імунітету. Однак Касаційний Суд Франції вказав, що не можна робити виключень із імунітету діючого голови держави, не зважаючи на істотність порушень міжнародного права.

Крім того, можна згадати справу А. Шарона, щодо якого було у Бельгії порушено справу за фактами вчинених правопорушень у 1982 році у м. Сабрі та Шатилі,

коли обвинувачений був міністром оборони; А. Шарон обвинувачувався у геноциді, злочинах проти людяності та військових злочинах. І Апеляційний суд, і Верховний Суд визнав порушення справи незаконним і зазначив, що А. Шарон є діючим прем'єр-міністром іноземної держави і користується імунітетом від кримінального переслідування.

Таким чином, у даний час немає випадків притягнення до відповідальності діючих голів держав. Це не дивно, враховуючи більш політичний, ніж правовий характер багатьох аспектів цієї проблеми. Слід погодитися із Ю. В. Григорович у тому, що ця проблема може бути вирішена шляхом практики держав, які ратифікували Римський статут, щодо введення у національне законодавство норм про непоширення імунітетів на вищих посадових осіб держав при здійсненні кримінального переслідування за міжнародні злочини [12, 122]. На цей шлях вирішення проблеми настановує певним чином і Римський статут, який передбачає можливість притягнення до відповідальності посадової особи держави, яка не є учасником статуту, лише у тому випадку, коли на це отримана згода цієї держави.

Н. В. Дрьоміна вказує, що стосовно внутрішнього переслідування власних посадових осіб варто звернути увагу на те, що держави, які ратифікували Римський Статут, беруть на себе обов'язок відповідати принципу комплементарності, а це означає — притягати передбачуваних злочинців до суду на національному рівні, і хоча такий обов'язок не зазначений у Статуті дослівно, вивчивши окремі положення, можна дійти висновку про його припущення [13, 154].

Невдалість спроб щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб іноземних держав пов'язано не в останню чергу ще і з тим, що це питання зачіпає фундаментальну проблему міжнародного права — проблему імунітету вищих посадових осіб держави. Слід погодитися із Р. А. Колодкіним, що «проблема імунітету держави, її представників чи власності виникла із конфлікту прав цієї держави, що впливають із принципу суверенної рівності держав, з одного боку, та, з іншого, прав держави, на території якої опинилися такі представники або власність, які впливають із принципу повноти територіальної юрисдикції останнього» [14, 4].

Слід зазначити, що вищим посадовим особам держави по міжнародному праву наданий імунітет *ratione personae*, або «персональний», та імунітет *ratione materiae*, або «матеріальний» [15, 303–304]. Імунітет *ratione materiae* захищає голів держав та інших високопосадових осіб від кримінального переслідування за діяння, які вони вчинили протягом строку дії своїх повноважень у офіційному становищі. Імунітет *ratione personae* має процесуальну природу та покладає заборону на будь-яке кримінальне переслідування у той час, коли людина займає відповідну посаду.

Питання про застосування імунітетів та міжнародну кримінальну юрисдикцію набуло актуальності у зв'язку із виданням 4 березня 2009 року Палатою попереднього провадження МКС ордеру на арешт президента Судану Омара Хассана Ахмада Аль-Башира. Дійсно, діючий президент Судану має у відповідності із міжнародним звичаєвим правом персональний імунітет від кримінального переслідування. Але незважаючи на це, вченими висловлюються думки щодо правомірності видачі цього ордеру на арешт діючого голови Судану, посиляючись, серед іншого, на виключення із правила застосування імунітету, встановленого Міжнародним Судом ООН у рішенні від 14 лютого 2002 року у справі «Демократична Республіка Конго проти Бельгії», в якому зазначено, що особа, яка займає державну посаду і володіє у зв'язку із цим імунітетом *ratione personae*, може підлягати переслідуванню у визначених міжнародних кримінальних судах у тих випадках, коли вони володіють юрисдикцією. В якості прикладу таких судів наведено МКТЮ, МКТР, Міжнародний кримінальний суд [16, 26].

Також важливе значення у зв'язку із встановленням співвідношення принципу дотримання імунітетів та реалізацією персональної міжнародної кримінальної

юрисдикції набуває питання про можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, які були головами держав у минулому.

Інститут міжнародного права у ст. 13 Резолюції «Імунітети від юрисдикції та примусового виконання голів держав та урядів у міжнародному праві» вказав на те, що голова держави, який закінчив виконання своїх обов'язків, не користується ніякою недоторканністю на території іноземної держави. Він не користується жодним імунітетом від юрисдикції як у кримінальних, так і у цивільних або адміністративних справах, крім випадків, коли він переслідується за акти, вчинені ним у період виконання своїх повноважень. Однак він може переслідуватися і підлягати суду, коли акти, що ставляться йому особисто у провину, складають злочин по міжнародному праву, коли вони були вчинені головним чином з метою задоволення особистих інтересів або коли вони являють собою шахрайське присвоєння майна або ресурсів держави.

Найбільш відомою справою, у якій вирішувалося питання про відповідальність минулого голови держави, є справа Аугусто Піночета. Кримінальне переслідування щодо нього було ініційовано у Іспанії та було видано міжнародний ордер на арешт. У 1998 р. А. Піночет був заарештований у Великій Британії, після чого Лондонський суд прийняв рішення про його екстрадицію та почалася підготовка до його екстрадиції. Адвокати А. Піночета подали скаргу *habeas corpus*. Судді Палати лордів прийшли до висновку, що А. Піночет не має імунітету щодо злочинів, вчинених ним під час перебування на посаді президента, оскільки злочини, у вчиненні яких він обвинувачувався, не можуть бути визначені як офіційні дії. Зокрема, суд вказав: «Міжнародне право зробило очевидним, що певні види діянь, включаючи катування та захоплення заручників, є неприйнятними, ким би вони не вчинялися. Це стосується голів держав так само, і навіть більше, ніж будь-кого іншого; протилежний висновок був би насмішкою над міжнародним правом» [17, 1302].

Таким чином, складність вирішення питання про притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності вищих посадових осіб держав пов'язана із причинами політичного та юридичного характеру. Зокрема, до юридичних перешкод відноситься існуюча доктрина імунітетів вищих посадових осіб держави на національному та міжнародному рівнях; проблема застосування принципу універсальної юрисдикції щодо міжнародних злочинів національними судами, а також правова невизначеність поняття «визначений міжнародний кримінальний суд». Римський статут, закріпивши недопустимість посилання на посадове становище, на жаль, не встановив зобов'язань держав щодо механізмів реалізації цього становища, що істотно впливає на ефективність застосування цього положення Статуту на практиці. Вирішення цієї проблема можливо шляхом імплементації положень Римського Статуту у національне законодавство або шляхом ратифікації Статуту без застережень, оскільки можливість притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини вищих посадових осіб держави у такому випадку впливатиме із принципу комплементарності Римського Статуту.

Література

1. *Устав международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси (Принят в г. Лондоне 8 августа 1945 года) // Сборник материалов Нюрнбергского процесса над главными немецкими военными преступниками в двух томах подготовлен под редакцией К. П. Горшенкина (главный редактор), Р. А. Руденко и И. Т. Никитченко. Том I. — Москва, 1954. — Государственное издательство юридической литературы. — 912 с.*

2. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах. Т. 7. Заключительные речи главных обвинителей ; Последние слова подсудимых ; Приговор /Сост. Г. Н. Александров и др. ; Ред. И. Т. Никитченко, А. И. Полторак ; Под общ. ред. Р. А. Руденко. — 1961. — 760 с.*

3. *Ромашкин П. С. Преступления против мира и человечества. М.: Наука, 1967. — 357 с.*

4. Устав Международного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории бывшей Югославии с 1991 года // Режим доступа: <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml>; Устав Международного уголовного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за геноцид и другие серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории Руанды, и граждан Руанды, ответственных за геноцид и другие подобные нарушения, совершенные на территории соседних государств, в период с 1 января 1994 года по 31 декабря 1994 года // Режим доступа: <http://www.un.org/ru/law/ictf/charter.shtml>

5. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Plavsic. Sentencing Judgment, 27 February 2003.* — 42 p. // Режим доступа: <http://www.icty.org/x/cases/plavsic/tjug/en/pla-tj030227e.pdf>

6. Русинова В. Н. *Нарушения международного гуманитарного права: индивидуальная уголовная ответственность и судебное преследование: дис. ... к. ю. н.* — М., 2005. — 210 с.

7. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v003v710-01>

8. Цит. за: Додонов В. Н. *Ответственность главы государства в международной и иностранной юрисдикции* // Закон. 2004. № 1. — С. 131–138.

9. Детальніше див.: Ткачевский Ю. М. Сафаров Н. А. *Некоторые проблемы применения универсальной юрисдикции в международном уголовном праве и национальном законодательстве* // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 2005. — № 1. — С. 27–47.

10. Sands Ph. «*International Law Transformed? From Pinochet to Congo..?*» *Leiden Journal of International Law*. Vol. 16 (2003), pp. 37–53

11. *Arrest Warrant-Case, Judgment, Dissenting Opinion of Judge van den Wyngaert. P. 12–16. Paras. 24–28* // Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/121/8144.pdf>

12. Григорович Ю. В. *Уголовная ответственность физических лиц за международные преступления: дис. ... к. ю. н.* — М., 2008. — 180 с.

13. Дрьоміна Н. В. *Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів: Монографія.* — Одеса: Фенікс, 2006. — 223 с.

14. Колодкин Р. А. *Иммунитет должностных лиц государства от иностранной уголовной юрисдикции* // Юрист-международник. — 2005. — № 3. — С. 2–10.

15. Cassese A. *International criminal law.* — Oxford University Press, 2008. — 455 p.

16. *International Court of Justice «Case Concerning the Arrest Warrant of 11 April 2000».* — 35 p. // Режим доступу до документу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/121/8126.pdf>

17. *House of Lords, R. v. Bartle and the Commissioner of Police for the Metropolis and Others, ex parte Pinochet, R. v. Evans ... ex parte Pinochet. 25 November 1998 (Pinochet No. 1)* // *International Law Materials*. 1998. № 37. 1457 p.

М. Н. Попов, аспирант

Национальный университет «Одесская юридическая академия»
Украина, 65009, г. Одесса, Фонтанская дорога, 23, к. 113

ПРИВЛЕЧЕНИЕ К МЕЖДУНАРОДНОЙ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ВЫСШИХ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ ГОСУДАРСТВА

РЕЗЮМЕ

Принимая во внимание масштабность и серьезность международных преступлений, очевидно, что они не совершаются вне государств. Более того, как показала судебная практика международных уголовных трибуналов *ad hoc* и Международного уголовного суда, непосредственными субъектами международных преступлений являются должностные лица, в том числе и главы, государств. Однако достижению целей международной уголовной юстиции препятствует действие персональных и материальных иммунитетов глав государств и других должностных лиц. В этой связи автором проанализирована существующая практика международных трибуналов *ad hoc*, Международного уголовного суда, и сделан вывод о том, что в современных условиях привлечение к международной уголовной ответственности глав государств и других должностных лиц является достаточно сложным как из-за политических, так и юридических причин. Однако выход из такой ситуации представляется в имплементации государствами положений Римского статута МУС о недопустимости ссылки на должностное положение как на основание освобождения от международной уголовной ответственности, а также в дальнейшей разработке и утверждении международным сообществом исключения из правила о применении иммунитета главы государства, закрепленном международным судом в деле «Демократическая Республика Конго против Бельгии».

Ключевые слова: глава государства, международная уголовная ответственность, персональный иммунитет, материальный иммунитет, Международный уголовный суд.

УДК 341.225:347.79:343.125

Є. Д. Стрельцова, канд. юрид. наук, доцент,
заслужений працівник освіти України

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

УНІФІКАЦІЯ В СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АРЕШТУ МОРСЬКИХ СУДЕН

На основі аналізу сучасного стану міжнародної правової уніфікації в сфері арешту морських суден зроблена спроба виявити та виправдати ефективність цього процесу з точки зору створення однакових умов для захисту інтересів, здійснення прав та обов'язків усіх учасників мореплавання.

Ключові слова: уніфікація права, арешт морського судна по забезпеченню вимог, морські вимоги, міжнародні конвенції.

У числі десяти національних проєктів України, поряд із створенням національної інформаційної комунікаційної мережі на основі технології 4G, спорудженням морського терміналу по прийому зрідженого газу, будівництвом сонячних та вітряних електростанцій потужністю 2 ГВт, формуванням стратегічного плану розвитку міст та іншим, визначено розвиток українського судноплавання. Програму реалізації цих грандіозних задумок планується здійснити за новою моделлю державно-приватного партнерства, за рахунок інвестицій, тощо [1].

Звичайно, в умовах глобалізації економіки, фінансових ринків, конкуренції тощо державна політика стосовно розвитку національного судноплавання стає ще вагомішою, являючи собою один з найважливіших факторів забезпечення сталого економічного зростання держави. Однак жоден оголошений проєкт, жодна програма, жодна концепція розвитку не матимуть сенсу, якщо не зроблено першого кроку для їхньої реалізації. Так, наприклад, стратегічним планом розвитку суднобудівної галузі передбачено збільшити обсяги галузевого виробництва до 2015 р. На думку спеціалістів, суднобудівна галузь України спроможна задовольнити потреби вітчизняних компаній у судах усіх класів. Але за останні 10 років Україна не у змозі конкурувати на міжнародному ринку суднобудування у зв'язку з економічними та технологічно-організаційними причинами [2, 8]. Таким чином, становлення України як потужної морської держави потребує заходів економічного, організаційного характеру, які супроводжуються втіленням інноваційних проєктів, залученням інвестицій, у тому числі іноземних, покращенням нормативного та законодавчого середовища, приведенням національного законодавства з питань морського права, міжнародного морського приватного права зокрема, у стан, який відповідатиме сучасним тенденціям розвитку цієї галузі і провідному світовому досвіду. Ці заходи мають стати потенційними інструментами для реалізації амбіційних проєктів і зміцнення, таким чином, національної економіки у цілому [3, 14].

У світлі поставлених стратегічних завдань Україна намагається приймати активну участь у інтеграційних процесах в сфері торговельного мореплавання. Поряд з іншими заходами, вона використовує і шлях приєднання до міжнародно-правових документів, які регулюють ті чи інші суспільні відносини у морській сфері, тобто бере участь і у інтеграційних процесах в сфері права.

Взаємодія в правовій сфері, як відомо, може проявлятися в різних формах, наприклад, через взаємодію міжнародного і національного права, національних

правових систем між собою, а також через взаємодію елементів однієї і тієї національної системи. Результатом інтеграції правових систем стала уніфікація права, яка взагалі розглядається як процес створення одностайних норм у міжнародному приватному праві. Уніфікація розуміється як у широкому, так і у вузькому сенсі [4, 30]. В широкому розумінні це процес усунення бар'єрів на шляху міжнародного співробітництва і зв'язаного з ним розвитку відносин, які регулюються національним правом. Вузьке значення уніфікації охоплює створення одностайних норм, які направлені на регулювання конкретних відносин в праві окремих держав [5, 24].

Розглянемо уніфікацію в останньому значенні цього поняття на прикладі відносин стосовно арешту морських суден, враховуючи факт нещодавнього приєднання України до Міжнародної конвенції з уніфікації деяких правил щодо накладення арешту на морські судна 1952 р. (далі — Конвенція 1952 р.) [6]^{1*}.

Додаткова актуальність питання викликана тим, що у національному праві правове регулювання відносин, пов'язаних з арештом морських суден, залишається недостатньо дослідженим, фундаментальних усебічних наукових досліджень цієї сфери бракує. Чисельні проблемні питання, які породжують труднощі на практиці, пов'язані з реалізацією права на арешт судна для забезпечення морських вимог. Це пояснюється багатьма причинами, зокрема відносною «молодістю» цього інституту вітчизняного морського права, недостатнім рівнем вивченості особливостей його правової природи, декларативністю окремих норм національного законодавства, які не узгоджені з існуючими загальними принципами національного судового провадження, неповнотою окремих законодавчих визначень та ін. Цим питанням було неодноразово приділено увагу з боку юристів-практиків [7, 153; 8, 55; 9, 198].

У той же час слід відзначити, що у світовій практиці теоретичному дослідженню цього інституту морського права, розробці законодавства, що регулює відповідні відносини, на національному та міжнародному рівні, проблемним питанням практиці його застосування приділяється значна увага [10, 16–28]. Це пояснюється тим, що арешт судна виявився, залишається і набуває подальшого розвитку як один з найефективніших шляхів забезпечення вимог в сфері мореплавства та подальшого примусового продажу судна в разі необхідності. Арешт судна є можливим засобом захисту інтересів багатьох кредиторів, наприклад, власника судна, переданого до чартеру, постачальника бункерного палива, рятувальника судна, членів екіпажу судна та ін.

Приєднавшись до Конвенції 1952 р., Україна тим самим підтвердила свою згоду на розповсюдження відповідних міжнародно-правових норм на своїй території. Цей факт додатково підштовхує до розгляду основних ідей цієї Конвенції, які залишаються актуальними для багатьох морських держав світу, незважаючи на її досить солідний «стаж роботи» і деякі недоліки, які виявилися при застосуванні її положень на практиці.

Враховуючи той факт, що морське право має чітко виражений міжнародний характер, міжнародно-правовій уніфікації норм, що регулюють окремі відносини в галузі торговельного мореплавства, особливо тим, що виникають в сфері арешту суден, приділяється значне місце [11, 432]. Додаткова необхідність у нормах міжнародного морського права стосовно арешту суден і приєднання до них багатьох країн пояснюється і виникаючими в світовій практиці за останні роки випадками невинуватого накладення арешту на судна і неузгодженістю норм національних законодавств окремих країн із встановленими міжнародними правилами [8, 196]. Разом з цим треба додати, що не усіх проблемних питань та розбіжностей у процедурі арешту суден можна уникнути завдяки уніфікації, у зв'язку із тим, що не усі морські держави

¹ * Відповідно до ст.15 Конвенції вона набирає чинності для України через 6 місяців з дати одержання Міністерством закордонних справ Бельгії повідомлення про приєднання України до Конвенції.

беруть участь у міжнародних конвенціях, і у багатьох країнах, навіть тих, що приєдналися до них, історично склалися різні підходи до арешту суден [12, с. 28]. Але основні, концептуальні питання міжнародні правила намагаються розв'язати, що й підтверджується положеннями відповідних міжнародних конвенцій.

Конвенція 1952 р. є першим й понині діючим міжнародним правовим актом в сфері арешту суден [13], з 14 вересня 2011 р. набрав чинності й інший міжнародно-правовий акт стосовно цього питання — Міжнародна конвенція про арешт суден 1999 р. (далі — Конвенція 1999 р.) [14]. Враховуючи факт приєднання України саме до Конвенції 1952 р., розглянемо у загальному плані саме її положення. Стосовно Конвенції 1999 р. додамо, що вона внесла певні зміни до існуючих положень Конвенції 1952 р., передбачає нові положення, які мають відобразити баланс інтересів усіх учасників морського підприємства, а також враховують правові підходи до арешту суден, існуючі у різних країнах. Треба також додати, що зміст окремих норм КТМ України відповідає саме положенням Конвенції 1999 р. Але ці питання заслуговують на окремий ретельний аналіз.

Основні положення Конвенції 1952 р. стосуються сфери застосування Конвенції; визначення арешту та вимог, стосовно яких на судно може бути накладено арешт; визначення судна, на яке може бути накладено арешт; процедурні правила арешту. Коротко розглянемо вказані положення.

Питання щодо сфери застосування Конвенції включає декілька аспектів. У першу чергу, це стосується поняття «судна». Конвенція не формулює визначення цього поняття, але оперує поняттям «морське судно». Це означає, що Конвенція застосовується до будь-якого судна або будь-якої споруди, яка плаває у морських водних шляхах, виключаючи, таким чином, судна, які використовуються у внутрішніх водах. На практиці виникали питання щодо віднесення до судна, у контексті Конвенції, яхт чи прогулянкових суден, а також пошкоджених суден, які неможливо використати для навігації, та багато інших [15, 354].

На думку розробників Конвенції, головне питання стосовно судна, перш за все, пов'язане з його реєстрацією. Так, ч.ч.1 та 2 ст. 8 Конвенції вказують на те, що її положення застосовуються до будь-якого судна, яке плаває під прапором держави-учасниці, або — під прапором держави, що не є учасницею, але в межах юрисдикції держави-учасниці. У останньому випадку на судно може бути накладено арешт не тільки для забезпечення морської вимоги, а й будь-якої вимоги, яку встановлено законодавством відповідної держави. Таким чином, як бачимо, Конвенція надає право державам-учасницям частково або повністю позбавляти переваг, які встановлені у неї, держави, що не є учасницями Конвенції, і осіб, які на момент арешту судна не мали постійного місця проживання або місця основної діяльності в одній з держав-учасниць.

Заслуговує на увагу ч. 4 ст. 8 Конвенції, яка встановлює обмеження для її застосування щодо арешту суден в межах юрисдикції держави, до якої воно належить, особою, місце проживання або місце основної діяльності якої розташовано в цій державі. Таким чином, Конвенція виключає зі сфери свого застосування відносини, не обтяжені іноземним елементом. У таких випадках мають застосовуватися норми національного закону відповідної держави. Конвенція також надає право державам приєднатися до неї із застереженням про незастосування положень цієї Конвенції до військових кораблів та інших державних суден, які експлуатуються з некомерційною метою. Це положення відповідає нормам КТМ Україні (ст.ст. 18, 47, 82), які передбачають правила теорії функціонального імунітету держави як учасника відносин у сфері торговельного мореплавства.

Відповідно до п. 2 ст. 1 Конвенції арештом судна є затримання судна, яке здійснюється у порядку судового провадження для забезпечення морської вимоги, не включаючи затримання судна для виконання судового рішення. Ціллю такого затримання є надання забезпечення кредиторів до розгляду справи по суті у суді.

Таким чином, для арешту морського судна однією з необхідних умов має бути наявність морської вимоги. Конвенція визначає морську вимогу як будь-яку вимогу, що виникає з одної або декількох обставин. Перелік цих обставин є вичерпним: спричинення збитків судном при зіткненні або іншим чином; спричинення шкоди життю або здоров'ю особи судном або у зв'язку з його експлуатацією; рятування; договір про використання або найму судна на умовах чартеру або іншим чином; договір перевезення вантажу на судні на умовах чартеру або іншим чином; втрата або пошкодження вантажу, що перевозиться на судні, включаючи багаж; загальна аварія; бодмерея; буксировка; лоцманська проводка; постачання судна вантажем або матеріалами в цілях його експлуатації або підтримки; будівництва, ремонт, обладнання судна або сплата докових витрат та зборів; заробітна плата, яка не виплачена капітанові, особам командного складу або іншим членам екіпажу; здійснені капітаном від імені судна або його власника дісбурсментські витрати, включаючи дісбурсментські витрати, здійснені відправниками вантажу, фрахтувальниками або агентами; спори про право власності на судно; спори між власниками про право власності на судно, володіння або користування ним або розподілу прибутку; іпотека судна.

Вивчення історії створення Конвенції дає можливість прослідкувати за постійними дискусіями та спорами між представниками національних асоціацій морського права Міжнародного морського комітету щодо змістовної складової переліку вищенаведених вимог. Представники асоціацій держав з цивільно-правовою системою права наполягали на тому, що арешт має бути накладено на судно стосовно будь-якої вимоги. Іншої точки зору притримувались представники держав системи загального права. На їхню думку, арешт мав бути дозволенним лише стосовно вимог морського характеру. У кінці кінців був прийнятий останній підхід. Але розбіжності поглядів та аргументів стосовно загальних принципів, на основі яких формувався перелік вимог, все ще залишалися й після прийняття Конвенції [15, 254]. Так, критичі підлягав, зокрема, той факт, що до переліку вимог не було включено привілейовані морські вимоги, передбачені чинною на той час Конвенцією про морські привілейовані вимоги та іпотеки 1926 р.^{1*} Висловлювалась думка, що вичерпний перелік вимог не може охопити усіх вимог у світлі подальшого розвитку відносин у морській сфері. Незадоволеність такою ситуацією призвела до чисельних дебатів, в результаті яких, в процесі перегляду Конвенції, було зроблено спробу перетворити вичерпний перелік вимог у примірний. Це рішення було аргументовано можливістю враховувати подальший розвиток морського судноплавства і з'явлення нових видів морських вимог. Критики цієї ідеї попереджали, що це може привести до неоднакової інтерпретації правил Конвенції у різних державах, тобто створити ситуацію, відому науці міжнародного приватного права як конфлікт кваліфікацій [16, 180]. Нарешті, було прийнято рішення значно розширити перелік вимог, передбачений Конвенцією 1952 р., з урахуванням усіх вимог, яким було надано статусу морських привілейованих вимог у відповідності з нормами Міжнародної конвенції про морські привілейовані вимоги та іпотеки. Цей список увійшов до тексту Конвенції 1999 р., а також частково до відповідних норм КТМ України.

Основна ідея положення, передбаченого ст. 3 Конвенції 1952 р., полягає у тому, що судно може бути заарештоване, якщо його власник є відповідальним стосовно морської вимоги відносно цього конкретного судна. У цьому випадку спостерігається чіткий зв'язок між морською вимогою, судном і власником судна. Ця норма також передбачає можливість арешту конкретного судна відповідальною особою, навіть якщо вимога стосується іншого судна, яке або належить цій особі або знаходиться у управлінні у неї. Судно також може бути заарештоване, якщо відповідальною особою стосовно морської вимоги є особа інша, ніж власник судна або димайз-чартерний фрахтувальник.

¹ * Сьогодні в цій сфері діє відповідна Конвенція 1993 р.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 на судно може бути накладено арешт не тільки в час його стоянки у порту, а навіть й у тому випадку, коли воно готово відплисти з порту. При розробці Конвенції дискусії йшлися і з приводу того, чи може бути судно заарештовано під час перебування в плаванні. Така можливість була розглянута тільки у випадках арешту судна у територіальних водах відповідних держав. Але така можливість не передбачена Конвенцією. До слова, норми КТМ України не уточнюють цей аспект, обмежуючись лише словами «в час перебування судна у морському порту України» [17, ст. 41].

Заслуговує на увагу положення зазначеної норми Конвенції щодо повторного арешту судна. Судно не може бути заарештоване повторно по забезпеченню однієї й тієї ж вимоги, одною і тою же відповідальною особою у межах юрисдикції держав — учасниць Конвенції. Виключення з цього правила може бути зроблено, якщо позивач не отримує достатнього забезпечення після першого арешту. Ця ідея передбачена й у нормах КТМ України (ст. 45).

Ст. 4 Конвенції 1952 р. передбачає, що судно може бути заарештоване лише на основі рішення суду або іншої компетентної судової влади відповідної держави-учасниці. Основна ідея Конвенції стосовно процедури: усі процедурні питання арешту підкоряються законодавству держави, в котрій здійснено арешт. Це можуть бути наступні питання: чи повинен і у яких межах позивач доказувати наявність вимоги; які судові або інші органи є компетентними видавати дозвіл на арешт; яка особа має бути позивачем; процедура подачі заяви для отримання дозволу на арешт; визволення судна з арешту; вид забезпечення, його розмір, метод здійснення платежів; та ін.

Ст. 7 Конвенції також дозволяє державам, у яких було заарештоване судно, за наявності певних умов розглядати справу по суті.

Норми Конвенції 1952 р. були визнані досить ефективними, про що свідчить, поряд з іншим, значна кількість держав, які приєдналися або ратифікували її. Але поряд з цим, протягом декількох років постійно переглядалися її положення з урахуванням нових викликів часу. Робились пропозиції розширити перелік морських вимог; велися дискусії щодо можливості накладення арешту на судно відносно відповідальної особи, яка не є власником судна, а також з приводу того, чи може арешт судна у будь-яких обставинах створювати юрисдикцію для розгляду справи і винесенню судового рішення по суті; та ін. Кількість та якість змін, які планувались, стали підставою для серйозного перегляду Конвенції и розробки проекту нової конвенції, яка була прийнята у 1999 р.

Однак треба відзначити, що обидві Конвенції — і 1952 р. і 1999 р. — містять ряд однакових основоположних ідей і принципів. Це стосується і сфери їх дії на відносини щодо накладення арешту на морські судна лише для забезпечення морських вимог і виключення зі сфери своєї дії затримку судна з метою виконання рішення суду; і достатньо об'ємного переліку морських вимог, який більшою мірою співпадає; і зобов'язання держав-учасниць створити у власному законодавстві норми про примусовий арешт суден, коли забезпечення не надається у строк; і визначення певних строків знаходження суден під арештом та певних строків надання фінансового забезпечення морських вимог.

За Конвенцією 1999 р. значно розширеним став перелік морських вимог. До нього додано, наприклад, вимоги, виникаючі з наступних обставин: спеціальна компенсація при здійсненні рятувальних операцій; витрати відносно різних технічних операцій відносно судна, що затонуло, сіло на міль або покинуте; витрати на репатріацію і внески по соціальному страхуванні членів екіпажу; страхова премія, яка виплачується відносно судна власником судна або фрахтувальником судна за дімайз-чартером та ін. (п. 1 ст. 1 Конвенції). Одною з суттєвих новел Конвенції 1999 р. є положення, яке передбачає захист прав власника та фрахтувальника арештованого судна. Так, суд може зобов'язати особу, яка вимагає арешту судна

Література

1. Украина определила 10 национальных проектов// *KyivPost* [Електронний ресурс] //Режим доступу/ <http://www.kyivpost.com/ua/news/money/detail/79861/print>.
2. Суднобудування: не робота — боротьба за виживання // *Голос України*. — 2010. — № 100 (4850). — С.8.
3. Ілюк М. Інноваційні обіцянки, або чи є місце інноваціям в українській економіці? // *Юридичний Вісник України*. — 2011. — № 40 (848). — С.14.
4. Ануфриева Л. П. *Международное частное право: В 3-х томах. Том 1. Общая часть: Учебник*. — М.: БЕК, 2000. — 288 с.
5. Шестерякова И. В. *Правовые нормы: проблемы унификации и гармонизации*// *Право и государство: теория и практика*. — 2008. — № 4 (40). — С. 21–24.
6. Про приєднання України до Міжнародної конвенції з уніфікації деяких правил щодо накладення арешту на морські судна: Закон України від 07.09.2011 № 3702–17 // [Електронний ресурс] // Режим доступу/ <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Голюкова С. Арешт торговельного судна як захід забезпечення морських вимог // *Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України*. — 1996. — № 2. — С. 15–156.
8. Брильов О. А. Арешт суден по забезпеченню морських вимог за законодавством України. — Миколаїв: Атол, 2002. — 242 с.
9. Богданов В. Проблема ареста судов в законодательстве Украины // *Судоходство*. — 1997. — № 12. — С.54–56.
10. Berlingieri F. *Berlingieri on the Arrest of Ships. 4th Edition. Lloyds of London Press LTD, 2006.* — 695 p.
11. Иванов Г. Г. *Правовое регулирование морского судоходства в Российской Федерации*. — М.: Спарк, 2002. — 478 с.
12. Gaskell NJJ., De,attista C., Swatton RS. *Chorley and Gile's Shipping Law, 8th Edition*. — Pitman Publishing, 1997. — 652 p.
13. *International Convention for the Unifncation of Certain Rules Relating to the Arrest of SeaOGoing Ships, 1952* [Електронний ресурс] // Режим доступу / [mhtml:file: L:\UNTC.mht](mhtml:file:L:\UNTC.mht)
14. *International Convention on Arrest of Ships, 1999* [Електронний ресурс] // Режим доступу / [mhtml:file: L:\UNTC.mht](mhtml:file:L:\UNTC.mht)
15. Ripert J. *Les Conventions de Bruxelles du 10 Mai 1952 sur l'Unification du Droit Maritime. DMF 343, 1952.* — 372 p.
16. Зевков В. П. *Коллизии законов в международном частном праве / В. П. Зевков*. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — 416 с.
17. Кодекс торговельного мореплавства України 1994 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1995. — № № 47- 52. — Ст.349.
18. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо накладення арешту на морські судна: Постанова Верховної Ради України від 20.09.2011 р. № 3747-УІ [Електронний ресурс] // Режим доступу / <http://zakon1.rada.gov.ua>

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

УДК 343.225:347.79:343.125

О. О. Бубало, аспірант

головний спеціаліст Управління державної служби
Головдержслужби України у Волинській області,
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ПРО ДЕЯКІ НОВОВВЕДЕННЯ В АНТИКОРУПЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті розглядається проблематика змін в антикорупційному законодавстві України. У процесі дослідження проаналізовано окремі новели нормативно-правового забезпечення механізмів протидії корупції та перспективи їх практичного застосування.

Ключові слова: закон, корупція, посадова особа, юридична відповідальність, спеціальна перевірка.

Постановка проблеми. Питання протидії корупції в Україні належить до актуальних проблем сьогодення, які характеризуються комплексним та системним характером, загрожують національній безпеці і демократичному розвитку держави та потребують негайного вирішення. З огляду на це важливого значення набуває наукове дослідження удосконалення законодавчого забезпечення механізмів реалізації антикорупційної політики, зокрема, аналітично-правове порівняння норм Закону України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 року, який втратив чинність, та новоприйнятого Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р., який набрав чинності 1 липня 2011 року.

На часі дискусійними залишаються багато новел у законодавстві в сфері запобігання та протидії корупції. Вирішення окремих аспектів цієї проблематики ще не достатньо розроблено. У цьому і полягає актуальність обраної теми. Питання дослідження, аналізу та удосконалення законодавчого забезпечення механізмів протидії корупції в Україні потребує ретельного вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти цієї проблематики уже досліджувалися у наукових працях А. Гайдука, В. Гвоздецького, С. Дубенка, А. Козловського, М. Мельника, Е. Молдован, Н. Нижник, В. Олуйка, С. Яременка та ін. [1, 41]. Проте з прийняттям 7 квітня 2011 року Законів України «Про засади запобігання і протидії корупції» і «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» постало питання аналітично-правового порівняння норм Закону України «Про боротьбу з корупцією», який втратив чинність [2], та новоприйнятих законодавчих актів.

Метою статті є аналіз окремих новел нормативно-правового забезпечення механізмів протидії корупції в Україні та перспектив їх практичного застосування.

Виклад основного матеріалу. При виробленні нової антикорупційної політики в Україні, а саме: визначенні стратегії, тактики та конкретних заходів у сфері запобігання та протидії корупції, першочергового значення набувають прийняття та реалізація нового антикорупційного законодавства.

Його сутність повинна полягати у тому, щоб обмежити фактори корупційного впливу, запобігти конфлікту інтересів (особистих та службових), нормативно ви-

значити рамки етичної поведінки посадової особи, уповноваженої на виконання завдань і функцій держави, передбачити адекватні міри юридичної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень та чітко врегулювати діяльність суб'єктів, що здійснюють заходи щодо запобігання та протидії корупції в державі.

7 квітня 2011 року Верховною Радою України були прийняті базові Закони «Про засади запобігання і протидії корупції» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення», які стали основою для цілісної системи превентивної дії виникненню причин та умов, які породжують корупційні правопорушення [3, 2].

Якщо говорити про міжнародну практику у сфері боротьби з корупцією, то Україна, на жаль, продовжує залишатися з репутацією надзвичайно корумпованої держави, про що свідчить незмінно низький рейтинг за рівнем доброчесності, визначений за результатами досліджень міжнародних організацій протягом останніх років. Зокрема, за результатами досліджень Міжнародної неурядової організації «Transparency International» у 2010 році Україна зайняла 134-те місце за індексом сприйняття корупції у списку 178 країн світу, набравши 2,4 бали [4]. Найкращий показник спостерігався у 1998 і 2006 роках — 2,8, а найгірший — у 2000 році (1,5) [5, 11].

Варто зауважити, що і загальнонаціональні опитування громадської думки про сучасний стан корупції в Україні свідчать про те, що більшість респондентів (понад 50 %) вважають корупцію виправданим явищем у більшості ситуацій для вирішення різних питань [5, 8]. Тому боротися з цим ганебним явищем необхідно правовими методами — шляхом нововведень у законодавчому регулюванні.

За офіційними даними Волинської обласної державної адміністрації всього у 2010 році у Волинській області до адміністративної відповідальності за порушення антикорупційного законодавства притягнуто 58 державних службовців органів виконавчої влади та посадових осіб органів місцевого самоврядування. За аналогічний період минулого року — 46 осіб. Характерними правопорушеннями є надання переваг суб'єкту господарської діяльності у використанні майна комунальної власності, підробка незаконних рішень сесій сільських та селищних рад щодо преміювання працівників апарату місцевих рад, надання підприємцям незаконних переваг, видача незаконних довідок, незаконна передача у користування земельних ділянок. Правоохоронними органами порушено 26 кримінальних справ. До матеріальної відповідальності у звітному періоді притягнуто 56 посадових осіб, до дисциплінарної — 94 особи [6].

На нашу думку, особливістю Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» є визначення таких понять, як «безпосереднє підпорядкування», «близькі особи», «конфлікт інтересів», «корупційне правопорушення», «корупція», «неправомірна вигода», «члени сім'ї».

Так, категорія «безпосереднє підпорядкування» дефініціюється як відносини прямої організаційної або правової залежності підлеглої особи від її керівника, в тому числі через вирішення (участь у вирішенні) питань прийняття на роботу, звільнення з роботи, застосування заохочень, дисциплінарних стягнень, надання вказівок, доручень, контролю за їх виконанням [7].

Поняття «корупція» закон тлумачить як використання особою, зазначеною в частині першій статті 4 цього Закону (суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення), наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній в частині першій статті 4 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей [7].

Також законом визначено категорії «близькі особи» та «члени сім'ї». Близькі особи — це подружжя, діти, батьки, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, усиновлювачі, усиновлені, а також інші особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки із суб'єктом, зазначеним у частині першій статті 4 цього Закону (суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення).

Членами сім'ї є особи, які перебувають у шлюбі, їхні діти, особи, які перебувають під опікою і піклуванням, інші особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [7].

Окрім того, важливими характеристиками нового законодавчого акту є розширення кола суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення, які визначені статтею 4 Закону, зокрема до них належать Президент України, Голова Верховної Ради України, його Перший заступник та заступник, Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри, інші керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступники, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор України, Голова Національного банку України, Голова Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим; посадові та службові особи органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби; члени Центральної виборчої комісії; особи, які для цілей цього Закону прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та інші [7].

Закон визначає коло суб'єктів, що здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції, зокрема спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері протидії корупції є органи прокуратури, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції, по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, якщо інше не передбачено законом [7].

Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» також врегульовуються питання обмеження щодо одержання дарунків (пожертв), роботи близьких родичів, фінансового контролю, кодексів поведінки, урегулювання конфлікту інтересів, участі громадськості в заходах щодо запобігання і протидії корупції, антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, міжнародного співробітництва у сфері запобігання і протидії корупції тощо.

Зокрема, дискусійною на разі залишається новела про запровадження спеціальної перевірки щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, згідно статті 11 Закону, яка набирає чинності з 1 січня 2012 року.

Згідно статистичних даних, оприлюднених начальником Головного управління державної служби України Тимофієм Мотренком на засіданні Кабінету Міністрів України 8 грудня 2009 року, щорічно на державну службу приходять біля 40 тис. осіб, а спеціальна перевірка відомостей проводиться тільки щодо 250–300 кандидатів і то лише на посади I–III категорій. Це складає близько 0,6 % від чисельності осіб, які щорічно приймаються на державну службу. З перевірених у 2009 році відомостей про кандидатів майже 90 % виявилися недостовірними даними. З них у 72,9 % випадків кандидати навели сумнівні дані про доходи; 7,7 % приховали інформацію про складені щодо них адміністративні протоколи про корупцію; 5,3 % укрили факти притягнення їх до кримінальної відповідальності; 1,2 % подали неправдиві відомості про освіту [8, 32]. Тобто статистика достатньо сумна.

Якщо ж аналізувати статтю 11 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», то така спеціальна перевірка буде стосуватися осіб, які претендують на зайняття посад, зазначених у пункті 1 частини першої статті 4 цього Закону (крім кандидатів на пост Президента України, кандидатів у народні депутати України, кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та на посади сільських, селищних, міських голів), проводиться спеціальна перевірка, у тому числі щодо відомостей, поданих особисто [7].

Йдеться про те, що на керівника (заступника керівника) органу державної влади, органу місцевого самоврядування, на зайняття посади в якому претендує особа, покладається організація проведення такої перевірки із залученням спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції (органи прокуратури, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції, по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України), а в разі потреби — інших центральних органів виконавчої влади.

Відповідно до ч. 2 цієї статті спеціальній перевірці підлягають відомості про: притягнення особи до кримінальної відповідальності, в тому числі за корупційні правопорушення, наявності судимості, її зняття, погашення; в тому числі за корупційні правопорушення, наявності судимості, її зняття, погашення; достовірності відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру; наявності в особи корпоративних прав; стану здоров'я, освіти, наявності наукового ступеня, вченого звання, підвищення кваліфікації.

Згідно ч. 3 ст. 11 антикорупційного Закону спеціальна перевірка проводиться у 15-денний строк за письмовою згодою особи, яка претендує на зайняття посади. У разі відсутності зазначеної згоди питання щодо призначення її на посаду не розглядається [7].

У разі встановлення за результатами спеціальної перевірки факту подання претендентом на посаду неправдивих відомостей про себе посадова особа (орган), яка (який) здійснює призначення (обрання) на цю посаду, відмовляє претенденту у призначенні (обранні) на посаду, а також протягом трьох робочих днів повідомляє про виявлений факт правоохоронні органи для реагування в установленому законом порядку, крім випадків, визначених законом. Таке рішення може бути оскаржене до суду.

У відповідності до ч. 3 ст. 11 цього Закону для проведення спеціальної перевірки особа, яка претендує на зайняття посади, подає до відповідного органу такі документи: письмову згоду на проведення спеціальної перевірки; автобіографію; копію документа, який посвідчує особу; декларацію про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік за формою, що додається до цього Закону; копії документів про освіту, вчені звання та наукові ступені; медичну довідку про стан здоров'я за формою, затвердженою Міністерством охорони здоров'я України; копію військового квитка (для військовослужбовців або військовозобов'язаних) та довідку про допуск до державної таємниці (у разі його наявності).

Після одержання письмової згоди особи, яка претендує на зайняття посади, на проведення спеціальної перевірки орган, на посаду в якому претендує особа, не пізніше наступного дня надсилає до відповідних органів державної влади, до компетенції яких належить проведення спеціальної перевірки відомостей, передбачених у частині другій цієї статті, запит про перевірку відомостей щодо особи, яка претендує на зайняття відповідної посади [7].

Інформація про результати спеціальної перевірки, підписана керівником органу, що здійснював перевірку, а в разі його відсутності — особою, яка виконує його обов'язки, або заступником керівника органу відповідно до розподілу функцій

нальних обов'язків, подається до органу, який надіслав відповідний запит, у семиденний строк з дати надходження запиту.

Орган, на посаду в якому претендує особа, на підставі одержаної інформації готує довідку про результати спеціальної перевірки, з якою мають право ознайомлюватися та подавати свої зауваження особи, щодо яких проведена спеціальна перевірка.

Інформація про результати спеціальної перевірки та документи щодо її проведення є конфіденційними, якщо вони не містять відомостей, що становлять державну таємницю.

Висновки. Загальновідомо, що в умовах сьогодення корупція є невід'ємним атрибутом існування українського суспільства.

На наш погляд, на разі необхідним є прийняття підзаконного нормативно-правового акту про організацію проведення спеціальної перевірки щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування.

Таким чином, вірно визначивши пріоритети та об'єднавши загальносуспільні зусилля у процесах запобігання та протидії корупції, Україна досягне високого рівня доброчесності у державному секторі та максимально наблизиться до міжнародних стандартів антикорупційної політики.

Список використаних джерел

1. Олуйко В. М., Молдован Е. С. Порівняльно-правовий аналіз законів України у сфері боротьби з корупцією // *Вісн. держ. служби України*. — 2009. — № 4. — С. 40–44.
2. Про боротьбу з корупцією : Закон України : прийнятий 5 жовт. 1995 р.: № 356/95- ВР // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1995, № 34, ст. 266.
3. Методичні рекомендації щодо засад запобігання та протидії корупції в Україні / Укл. С. Поліщук. — Луцьк. — 2011. — 34 с.
4. Transparency International: Corruption perceptions index 2010 results // http://transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results.
5. Спільне засідання Комітету Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією та колегії Головного управління державної служби України 18 листопада 2009 року (стенограма) // *Вісн. держ. служби України*. — 2009. — № 4. — С. 6–31.
6. Запобігання проявам корупції: Про заходи щодо подолання корупції // http://www.voladm.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&layout//=item&id=26&Itemid=61.
7. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України : прийнятий 7 квітня 2011 р.: № 3206-VI // *Голос України* від 15.06.2011 — № 107.
8. Шляхи запобігання та протидії корупції в державному секторі: інформація про виступ начальника Головдержслужби України Т. В. Мотренка на засіданні Кабінету Міністрів України 8 грудня 2009 року // *Вісн. держ. служби України*. — 2009. — № 4. — С. 32–33.

законодавства; вдосконалення кадрового забезпечення в органах державної влади, підготовка спеціалістів, які відповідали б особливим кваліфікаційним вимогам, що ставляться до учасників процесу адаптації законодавства тощо.

Процес адаптації охоплює всі сфери законодавства, в тому числі й екологічне, яким регулюються питання, пов'язані з реалізацією права користування природними ресурсами.

Тому впровадження міжнародно-правових стандартів використання природних ресурсів в національне законодавство України, наукове дослідження та аналіз таких стандартів є надзвичайно важливим та актуальним з огляду на створення правових чинників української державності, як того потребує Конституція України.

Термін «міжнародно-правові стандарти», або «міжнародні стандарти», в юридичній літературі розглядається як норми, що містяться в міжнародних документах, обов'язкових для законотворчості розвинутих держав [2, 116]. Цим терміном охоплюються різноманітні норми, такі як правила міжнародних договорів, резолюції міжнародних організацій, політичні домовленості [3, 31]. Міжнародні стандарти — це не декларовані міжнародним співтовариством приклади, а норми, які необхідно втілювати в життя [2, 116].

Важливою тенденцією в розвитку сучасного міжнародного екологічного права є всесвітній розвиток політичних, економічних, транспортних, космічних та інших міжнародних взаємозв'язків і відносин між різними державами. У міжнародному екологічному праві стали виникати нові поняття та інститути, що сприяє появі в екологічному праві держав специфічних рис, властивих як національному, так і міжнародному екологічному праву [4, 36]. І це не випадково, оскільки світове співтовариство вже давно усвідомило, що доквілля та його компоненти є загальним надбанням людства. У статті академіка РАН К. Я. Кондратьєва «Зміна навколишнього середовища в Європі» наводиться загальна характеристика антропогенного впливу на навколишнє середовище в країнах Європейського Союзу за 15 позиціями, в тому числі: парникові гази і зміни клімату, викиди токсичних речовин, забруднення водних об'єктів, зниження родючості ґрунтів, відходи, здоров'я людини, екологія міст та ін. Автор статті пише: «За останні роки не відбулося помітного поліпшення якості навколишнього середовища в країнах ЄС, а в деяких з них екологічна обстановка погіршилася, причому головною перешкодою для підвищення якості навколишнього середовища став розвиток деяких секторів економіки. Не викликає сумнівів, що в першому десятилітті ХХІ ст. ці тенденції будуть тільки розвиватися і, як і раніше, не вдасться виключити їх негативного впливу на природу» [5, 495].

У зв'язку з вищевказаним надзвичайно актуальними є міркування Н. Р. Малишевої, яка вважає, що саме гармонійний простір є кінцевою метою еколого-економічної політики суб'єктів, що покликані діяти для забезпечення сталого екологічного правопорядку на рівні не тільки окремих європейських держав, а й в масштабах континенту в цілому [6, 13].

Як вважає Н. Р. Малишева, одне з ключових положень теоретико-правової спрямованості, яке постає в процесі гармонізації екологічного законодавства, полягає в наступному: до яких меж гармонізація є впровадженою, а постановка питання про її здійснення — легітимною? Пошук відповіді на поставлене питання приводить автора наведеної точки зору до необхідності застосування двох основних організаційно-правових інструментів, що є підставами до «запуску» механізмів гармонізації, а саме: а) участь у міжнародному договорі (конвенції, угоді); б) «блокова» гармонізація, яка відбувається усередині стійкого об'єднання держав, що являє собою певну форму інтеграції на постійній (інколи тимчасовій) основі, сформовану за регіональною, секторальною, економічною, політичною, історичною чи іншою ознакою [6, 29–30].

Зазначимо, що перші міжнародно-правові акти щодо використання окремих природних ресурсів з'явилися ще в минулому столітті. Проте активно право навколишнього середовища почало розвиватись після Другої світової війни [7, 476].

Об'єктами міжнародно-правового використання та охорони навколишнього природного середовища є майже всі природні ресурси. Використання деяких з них в більшій мірі регулюється національним, а деякі — міжнародним правом. Наприклад, земля, її надра, що належать певним державам, використовується та охороняється відповідно до норм національного законодавства. Інакше вирішується питання стосовно Світового океану та його просторів. Використання даних об'єктів здебільшого здійснюється за допомогою норм міжнародного законодавства.

Конференція ООН з охорони довкілля та розвитку, підтверджуючи Декларацію Конференції ООН з навколишнього середовища, проголосила ряд провідних принципів, які забезпечують ефективне природокористування, охорону навколишнього природного середовища і природних ресурсів зокрема [8, 440–441].

Відповідно до Статуту ООН держави мають суверенне право на експлуатацію ресурсів, що знаходяться під їх юрисдикцією, відповідно до власних стандартів стосовно довкілля та розвитку і несуть відповідальність за те, що діяльність у межах їх юрисдикції чи контролю не завдає шкоди довкіллю інших держав чи територій поза межами державної юрисдикції [7, 477].

Міжнародні договори мають пріоритет перед нормами національного законодавства. В більшості законів, що регулюють екологічні відносини, передбачено таке правило: якщо міжнародним договором встановлені інші правила, ніж ті, що містяться в законі, застосовуються правила відповідного міжнародного договору. Принцип зрозумілий, проте проблеми залишаються. Наприклад, як діє міжнародне правило автоматично, з моменту його прийняття і затвердження? Чи воно потребує додаткових національних актів? Практика з даного питання невелика, але можна з впевненістю сказати, що ще не було прецеденту, коли міжнародне правило щодо використання природних ресурсів діяло автоматично. З того чи іншого питання, відповідно до якого укладались міжнародні договори, які змінюють чи доповнюють внутрішні норми національного законодавства, приймались відповідні постанови уряду. Така практика, що нагадує свого роду «ліцензування» на вхід в національні відносини міжнародно-правової норми, мабуть, буде продовжуватися і надалі.

Отже, успішне вирішення завдання підвищення ефективності впливу міжнародно-правових норм в галузі правового регулювання використання природних ресурсів знаходяться в прямій залежності від характеру заходів, що приймаються державами на національному рівні по реалізації взаємно узгоджених правових приписів.

Література

1. «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Закон України від 21 листопада 2002 р. // Урядовий кур'єр: Орієнтир. — 2002. — 18 грудня. — № 236.
2. Муса Аль-Сулайбі. Юридична природа міжнародних стандартів прав людини // Право України. — 2000. — № 9. — С. 115–118.
3. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. — М.: Юрид. лит. — 1991. — 186 с.
4. Пономарев М. В. Международно-правовое регулирование охраны окружающей среды // Весы Фемиды. — 1998. — № 3 (10). — С. 33–37.
5. Кондратьев К. Я. Изменение окружающей среды в Европе // Вестник Российской Академии наук. — 2001. — Т. 71. — № 6. — С. 495.
6. Малишева Н. Р. Гармонізація екологічного законодавства в Європі: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук у формі наукової доповіді, яка виконує функції автореферату. — К., 1996. — 54 с.

7. *Природо-ресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Для юридических высших учебных заведений / Под ред. В. В. Петрова. — М.: Юрид. лит., 1988. — 511 с.*

8. *Екологічне право України: Підручник для студ. юр. спец-ей. / За ред. А. П. Гетьмана, В. К. Попова. — Харків: Право, 2001. — 478 с.*

И. В. Витовская, канд. юрид. наук, доцент

Прикарпатский юридический институт
Львовского государственного университета внутренних дел
ул. Национальной Гвардии, 3В, г. Ивано-Франковск, 76000, Украина

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ В ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению вопросов имплементации международных стандартов в национальное законодательство Украины. Автор анализирует соответствующие понятия, исследует их значение. Исходя из полученных результатов в статье сделаны выводы о том, что успешное решение задач повышения эффективности влияния международно-правовых норм в отрасли правового регулирования использования природных ресурсов находится в прямой зависимости от характера мероприятий, которые принимаются государствами на национальном уровне по реализации правовых предписаний в данной отрасли.

Ключевые слова: природный ресурс, стандарт, экологическое законодательство, принцип, Европейский Союз, окружающая среда.

споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, геологічне вивчення надр, створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне або санітарно-оздоровче значення. Виходячи з цього, гірничий аудит варто вважати лише одним із видів більш загального поняття — аудиту надрокористування. Тому варто підтримати думку І. Б. Калініна, який визначає аудит надрокористування як процес перевірки відповідності діяльності користувачів надрами, пов'язаної з геологічним вивченням, використанням та охороною надр, умовам ліцензій на право користування надрами, законодавчим і нормативним вимогам в сфері надрокористування і розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності використання ділянок надр в господарському обороті [8, 67]. Визначення, подане в Модельному кодексі, більш точно відображає зміст аудиту надрокористування, а не гірничого аудиту.

Виходячи із загальних ознак аудиту та наведених визначень аудиту надрокористування, можна виокремити такі його ознаки: 1) сферою його застосування є надрові відносини, тобто відносини у сфері використання та охорони надр; 2) аудит надрокористування спрямований на забезпечення надрокористувачами раціонального користування надрами та їх охорону; 3) предметом аудиту надрокористування виступають спеціальні дозволи на користування надрами, ліцензії на здійснення господарської діяльності, пов'язаної із використанням надр (у разі необхідності), угоди про розподіл продукції, технічні правила та вимоги щодо здійснення окремих видів користування надрами; 4) аудит надрокористування є видом підприємницької діяльності, оскільки суб'єктами його проведення виступають організації та фізичні особи, які володіють необхідним обсягом знань, мають відповідну освіту та дозвіл на здійснення такого виду діяльності. Так, у ст. 301 Модельного кодексу встановлено вимогу про те, що аудит надрокористування можуть здійснювати спеціалізовані організації, які пройшли відповідну атестацію; 5) аудит надрокористування носить надвідомчий характер, тобто сфера його застосування поширюється на діяльність будь-якого користувача надрами, незалежно від форми власності та підпорядкування.

На відміну від України, в Російській Федерації (далі — РФ) аудит надрокористування вже доволі давно одержав належне нормативне регулювання і здійснюється на основі наказу Міністерства природних ресурсів РФ від 2 квітня 1998 року № 95 «Про створення системи аудиту надрокористування» [9]. Відповідно до цього наказу, аудит надрокористування розглядається як процедура перевірки діяльності надрокористувачів щодо її відповідності нормативним актам у сфері надрокористування і охорони навколишнього природного середовища та розробки рекомендацій стосовно підвищення ефективності використання ресурсів надр. Метою аудиту надрокористування, відповідно до зазначеного нормативно-правового акту, є аналіз достовірності інформації і розробка рекомендацій, необхідних для раціонального використання надр та природних ресурсів при видобуванні корисних копалин, забезпечення використання підземного простору в межах закріплених норм і правил, дотримання безпеки життєдіяльності населення в районах гірничих робіт; здійснення контролю за дотриманням дозвільних умов у сфері надрокористування, особливо недопущення незаконної переуступки дозволів, самовільного користування надрами, своєчасного та правильного внесення платежів за користування надрами та на відтворення матеріально-сировинної бази. Серед основних завдань аудиту надрокористування визначено такі як: контроль за виконанням умов договорів про розподіл продукції у частині пошуку, розвідки та видобування корисних копалин, розподілу продукції, а також її транспортування, обробки та зберігання на стадіях укладення, виконання та припинення договорів про розподіл продукції; контроль за виконанням дозвільних умов на користування надрами; зниження негативного впливу надрокористування на навколишнє природне середовище, на здоров'я населення і персонал підприємств-надрокористувачів;

визначення напрямків підвищення раціонального і комплексного використання природних ресурсів і охорони надр.

Законодавством РФ також закріплено, що результати аудиту надрокористування повинні враховуватися територіальними органами Міністерства природних ресурсів РФ та службами геологічного контролю.

Завдяки нормативному забезпеченню аудиту надрокористування в РФ успішно здійснюють діяльність ряд аудиторських компаній, які проводять аудит надрокористування як окремо, так і у рамках загального аудиту підприємства (таким, до прикладу, є закрите акціонерне товариство «Профессиональные аудиторские консультации»). Зазначене свідчить про наявність попиту на ці послуги як серед органів державної влади, так і самих надрокористувачів.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що аудит надрокористування — це перевірка відповідності діяльності щодо використання та охорони надр вимогам законодавства та дозвільних документів з метою виявлення ймовірних порушень та підвищення ефективності надрокористування, що здійснюється спеціально уповноваженими на це суб'єктами (аудиторами). Законодавче врегулювання аудиту надрокористування в Україні є вимогою часу та свідчитиме на користь формування ринкових відносин у сфері використання і охорони надр. Однак подальшого комплексного міжгалузевого вивчення потребують питання джерел фінансування, організаційного забезпечення, процедури, а також прав та обов'язків аудиторів, замовників аудиту та надрокористувачів у ході здійснення аудиту надрокористування.

Література

1. Про аудиторську діяльність: Закон України від 22 квітня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 23. — Ст. 243.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради. — 2003. — № 18, № 19–20, № 21–22. — Ст. 144.
3. Про екологічний аудит: Закон України від 24 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 45. — Ст. 500.
4. Зуєв В. А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.06 / В. А. Зуєв. — Харків, 2003. — 20 с.
5. Кобецька Н. Р. Екологічне право України: Навчальний посібник / Кобецька Н. Р. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — 352 с.
6. Модельный кодекс о недрах и недропользовании для государств — участников СНГ: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств — участников Содружества Независимых государств от 7 декабря 2002 года № 20–8 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
7. Певзнер М. Е. Горный аудит / Певзнер М. Е. — М.: Изд-во Московского государственного горного университета, 1999. — 216 с.
8. Калинин И. Б. Правовое регулирование ресурсопользования / Калинин И. Б. — Томск, Изд-во научно-технической литературы, 2001. — 314 с.
9. О создании системы аудита недропользования (Вместе с Основными положениями аудита недропользования): Приказ Министерства природных ресурсов Российской Федерации от 2 апреля 1998 года № 95 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=319878>

УДК 347.73

А. В. Денисова, канд. юрид. наук, доцентОдеський державний університет внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЩОДО СТЯГНЕННЯ ПОДАТКУ З ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Розглянуто історичне виникнення податку з доходів фізичних осіб в зарубіжних країнах та проаналізовано сучасний стан стягнення податку з доходів фізичних осіб в зарубіжних країнах.

Ключові слова: податок, фізична особа, пільги, резиденти, нерезиденти, платник податку, оподаткування.

Одним з вагомих податків, що формує суттєву частину доходів бюджету, є податок з доходів фізичних осіб. Цей податок вперше було введено в Англії у 1789 р. у вигляді податку на предмети розкоші, проте він мав тимчасовий характер і у 1802 р. його було відмінено. Податок з доходів фізичних осіб почав збиратися з 1842 р. як постійний податок, пізніше його було запроваджено в інших країнах: у Пруссії — 1873 р., США — 1913 р., Франції — 1917 р. [1, 72].

Найбільший розвиток прибуткового оподаткування в європейських країнах відбувся починаючи з 40–50-х років XIX ст. До того часу, як зазначає Т. М. Демченко, система прямого оподаткування майже у всіх країнах «покоїлася» на прямому реальному обкладенні цим податком у формі тричленного обкладення — землі, домов, торгівлі і промисловості, а пізніше приєднався новий четвертий член — обкладення заробітної плати і жалування, і ще пізніше — п'ятий — обкладення капіталу [2, 272]. Прибутковий принцип реорганізував тепер всю систему прямого обкладання, створивши нову форму — прибуткову, і тим самим замінив нею інші прямі реальні податки повністю або частково, що зовсім змінило пряме оподаткування.

На початку XX століття у податкових системах розвинених країн під впливом соціалістичних ідей почали відбуватися істотні зміни, які втілились у розроблення і застосування нових форм і методів оподаткування.

Так, законодавче запровадження прибуткового оподаткування у США відбувалося під потужним впливом соціалістичного руху, його називали втіленням «законів правди і справедливості», вважали найдосконалішою формою оподаткування [3, 30]. Сучасний прибутковий податок, як вже згадувалося вище, був запроваджений у США в 1913 році після ратифікації Шістнадцятої поправки до конституції.

Запроваджений у 1913 році податок стягувався із заробітної плати, відсотків, дивідендів, ренти, роялті, та інших видів соціальної допомоги, ануїтетів, доходів від майна та довірчих операцій, прибутків від приватного підприємництва, а також продажу більшості видів власності. При цьому оподаткуванню не підлягали заробітна плата працівників державних та місцевих органів влади, а також відсотки за державними й муніципальними борговими зобов'язаннями. Дивіденди оподатковувалися лише за базовою ставкою, яка тоді становила 1 %. Було дозволено також зменшення оподатковуваного доходу на суми «особистих» знижок, федеральних акцизів, податків, які сплачувалися урядам штатів та місцевим органам влади, збитків від нещасних випадків і крадіжок, витрат на ведення бізнесу. До сум доходів, що перевищували неоподатковуваний мінімум, застосовувалася базова ставка, що становила 1 %, або додаткова ставка у розмірі від 1 % до 6 % [4, 72].

від продажу за високою ціною нерухомості зараховується в оподатковуваний дохід у році фактичного продажу, проте від податку звільняються доходи від продажу основного житла, а також від продажу житла, що знаходилося у власності не менше 32 років. Диференційована ставка податку діє залежно від терміну, протягом якого будівля перебуває у власності продавця, максимальна ставка — якщо цей термін менше 2 років. Доходи від цінних паперів оподатковуються за ставкою 26 %; від дорогоцінних металів 0,8 % ціни продажу [4, 77].

Податкова система Німеччини також передусім спирається на прибутковий податок, частка надходжень цього податку перевищує 1/3 загальної суми податкових доходів бюджету, мінімальна ставка прибуткового податку — 19 %, мінімальна — 53 %, ставка на дохід з капіталу — 25 %. Особистим прибутковим податком обкладається заробітна плата осіб, що працюють за найомом, доходи на капітал, проценти за банківськими вкладками, оренда, здача житлових приміщень, індивідуальна трудова діяльність. В основу оподаткування закладено принцип однакового податку на рівний дохід незалежно від його джерела. Прибутковий податок включає два види податку: податок на заробітну плату і податок з капіталу [7, 21].

При визначенні податку на заробітну плату застосовуються спеціальні інструменти: «податкові класи», «податкові карти», «податкові таблиці». Шість податкових класів групують робітників та службовців залежно від їх сімейного стану, кількості працюючих у сім'ї, спеціального чи окремого ведення обліку отримуваних доходів, наявності дітей.

До I класу належать неодружені працівники без дітей, вдівці чи розведені, в яких немає підстав для включення в інші класи.

До II класу зараховуються неодружені, розлучені чи вдівці, які мають на утриманні одного чи більше дітей.

До III класу віднесені одружені працівники за умови, якщо в сім'ї працює один з подружжя. Якщо працюють обидва, то один із них за спеціальною згодою переходить до IV класу.

IV клас включає сім'ї з працюючим подружжям, тобто коли працюють чоловік і дружина, і оподатковуються окремо.

Клас V — це одружені працівники, в сім'ї яких працюють чоловік і дружина, але один з них за спеціальною згодою включений до III класу.

Клас VI — призначений для працівників, що отримують заробітну плату у кількох місцях [5, 6].

Податкові таблиці враховують не тільки податкові класи, але й кількість дітей у сім'ї, на чиєму утриманні вони знаходяться, який тип обліку проводиться — спільний чи відокремлений. Крім того, у податкових таблицях враховано ряд доходів, звільнених від оподаткування: різдвяні виплати, видатки на різні види страхування життя, виплати на підвищення ділової кваліфікації працюючих.

Податок утримується із заробітної плати на основі податкової карти. У карті, що заповнюється за місцем проживання, зазначаються: податковий клас, кількість дітей, навіть віросповідання працюючого. До неї заноситься сума звільнення від податку по досягненню працюючим 64-річного віку [8, с. 37].

Друга складова прибуткового податку — податок з капіталу — дивідендів і процентів. Оподаткуванню підлягає сума дивідендів, розрахованих після сплати корпоративного податку. Сума податку на доходи з капіталу, сплачена власниками капіталу, враховується при визначенні загальної величини податку на дохід.

Рішенням Федерального конституційного суду ФНР, як зазначає Ш. Бланкарт, визначено: «основний принцип податкової справедливості полягає в тому, що оподаткування орієнтується на економічну платоспроможність» [9, с. 207]. Це означає, що оподатковуватись мають доходи, які залишаються у людини після задоволення основних потреб. Зазначений принцип є головним у побудові податкових систем багатьох розвинених країн світу.

У Чехії протягом кількох останніх років частка податку з доходів фізичних осіб у бюджетному доході неухильно збільшується. Підвищення питомої ваги податку з доходів фізичних осіб було метою податкової реформи. Майже всі доходи, що підлягають оподаткуванню, справляються як податки на фонд заробітної плати або на інші види особистих доходів. Оподаткування не застосовується до виняткових джерел, зокрема, що підлягають оподаткуванню як спадщина або як дарунки, як доходи від придбання у порядку відновлення прав власності, а також до доходів соціального характеру, таких як пенсія за віком [10, 213].

Ще низка джерел звільнена від оподаткування через економічні причини — заощадження на житлове будівництво, доходи від заставних сертифікатів, а також більшість відшкодувань акцептованих страхових сум та доходів від продажу власності, якщо ці операції не пов'язані з підприємницькою діяльністю. Ще одна частина доходів підлягає оподаткуванню, але не зараховується до річної бази оподаткування і утворює окремі бази оподаткування, де застосовуються пропорційні ставки податку. Наприклад, існують такі джерела доходу з відповідними ставками податку:

- внески засобам інформації — 10 %;
- відсотки по депозитах, дивіденди, допомога від додаткового пенсійного страхування — 15 %;
- винагороди за спортивні та інші змагання — 20 %;
- відсотки по боргових зобов'язаннях, частка в прибутках акціонерних кампаній — 25 % [10, 215].

База оподаткування доходів фізичних осіб поділяється на п'ять часткових баз оподаткування:

- заробітна плата робітників та службовців (ці податки відраховують працедавці з місячної заробітної плати, як правило, у вигляді податкового авансу);
- доходи від підприємництва та незалежних видів діяльності, включно з авторськими правами та доходами за трудовою угодою;
- доходи з капіталу;
- доходи від здачі в оренду нерухомого майна;
- інші різного надходження та непередбачувані доходи.

База оподаткування формується як сума часткових баз оподаткування і може бути зменшена за рахунок тих її складових, які не підлягають оподаткуванню. Такими складовими є знижки та переказні векселі. Знижка для окремого платника порівняно невелика і щороку переглядається; вона також може надаватися подружжю залежно від кількості дітей у сім'ї, а може поширюватися лише на дружину або чоловіка, чий власний дохід не перевищує персональні знижки на кожного платника податку. Спеціальні персональні знижки передбачені для платників, хто має повні або часткові пільги на випадок непрацездатності. Існують певні податкові знижки для студентів, доходи яких підлягають оподаткуванню [4, 217].

Поряд із персональними знижками база оподаткування може бути зменшена також за рахунок знижок, пов'язаних з економічною політикою уряду. Так, кожний платник податку з доходів фізичних осіб може зменшити свою базу оподаткування максимум на 10 % за умови, що він здійснив гуманітарну допомогу на таку саму або більшу суму представнику певної гуманітарної організації. Фізичні особи, які отримують доходи з оренди, мають право зменшити свою базу оподаткування на 10–15 % вартості нових інвестицій у матеріальну власність на рік придбання. Також платники податку з доходів фізичних осіб у Чехії мають право на зменшення податкових витрат протягом семи наступних періодів оподаткування.

В Японії найбільший дохід державі забезпечує податок з доходів фізичних осіб, який вираховується за прогресивною шкалою, що має п'ять ставок — 10, 20, 30, 40, і 50 % суми доходу. Також діє подохідний префектурний податок за трьома ставками, які становлять 5, 10 або 15 % залежно від суми доходу; існують й місцеві

податки на дохід. До того ж кожна особа, незалежно від величини доходу, сплачує податок на мешканця, що має єдину грошову ставку, визначену у сумі 3200 ієн/рік. В Японії встановлено досить високий неоподатковуваний мінімум, що враховує і сімейний стан платника. Додаткові податкові пільги мають багатодітні; від сплати податку звільняються кошти, витрачені на лікування. У середньостатистичного японця може звільнитися від оподаткування понад 30 % його доходів [11, 98].

Таким чином, економічне зростання, яке спостерігалось в країнах з ринковою економікою після Другої світової війни, супроводжувалося зростанням заробітної плати населення у номінальному і реальному вираженні, що дало можливість сформувати базу для оподаткування доходів громадян і зробити прибутковий податок одним з головних джерел, які формують бюджет. Досвід розвинених країн засвідчує, що прибуткове оподаткування населення — дійовий інструмент перерозподілу в умовах зрілої демократії з чітко визначеними умовами суспільного договору, з високим рівнем життя й доходів населення.

Література

1. Ярошенко Ф. О. *Історія податків та оподаткування в Україні: навчальний посібник* /Ф. О. Ярошенко, В. Л. Павленко. — Ірпінь: Академія ДПСУ, 2002. — 240 с.
2. Демченко Т. М. *Податок з доходів фізичних осіб в системі державних доходів* /Т. М. Демченко // *Регіональна економіка*. — 2007. — № 2. — С. 270—276.
3. Демиденко Л. М. *Оподаткування доходів громадян: досвід США та України* /Л. М. Демиденко // *Фінанси України*. — 2005. — № 9. — С. 30—33.
4. *Міжнародне оподаткування: Навчальний посібник* / За ред. Ю. Г. Козака, В. М. Сліпа. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 550 с.
5. Чугунов І. А. *Податок з доходів фізичних осіб у системі фінансово-економічного регулювання* /І. А. Чугунов, А. Б. Ігнатенко // *Фінанси України*. — 2006. — № 4. — С. 3—14.
6. Дернберг Р. Л. *Международное налогообложение: Краткий курс* /Пер. с англ. / Р. Л. Дернберг — М.: ЮНИТИ, 1997. — 311 с.
7. Вінцевич О. «А як там у них?» Або знайомтесь — податкова система Німеччини /О. Вінцевич // *Вісник бухгалтера і аудитора*. — 2006. — № 6. — С. 21—24.
8. Безручко Л. К. *Сравнительная характеристика налоговой системы Украины и Германии* /Л. К. Безручко, С. П. Сокол // *Вестник бухгалтера и аудитора Украины*. — 2007. — № 23—24. — С. 35—41.
9. Бланкарт Ш. *Державні фінанси в умовах демократії* //Ш. Бланкарт. — К.: Либідь. — 2000, 305 с.
10. Тютюриков Н. Н. *Налоговые системы зарубежных стран: Европа и США* /Н. Н. Тютюриков. — М.: Дашков и КО. — 2002. — 426 с.
11. Ткаченко Н. М. *Податкові системи країн світу: навчальний посібник* /Н. М. Ткаченко. — К.: Ін Юре, 2004. — 212 с.

А. В. Денисова, канд. юрид. наук, доцент

Одесский государственный университет внутренних дел,
ул. Успенская, 1, г. Одесса, 65000, Украина

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ПО ВЗЫСКАНИЮ НАЛОГА С ДОХОДОВ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ

РЕЗЮМЕ

Опыт зарубежных стран относительно взыскания налога с доходов физических лиц предоставляет возможность определить и проанализировать пробелы в отечественном законодательстве с целью его дальнейшего усовершенствования и приведения его в соответствие с реалиями сегодняшнего дня.

Ключевые слова: налог, физическое лицо, льготы, резиденты, нерезиденты, плательщик налога, налогообложение.

УДК 340.116

В. В. Колесниченко, канд. юрид. наук, доцент,
народный депутат Украины

Национальный университет «Одесская юридическая академия»,
ул. Пионерская, 2, Одесса, 65009, Украина

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

В статье рассмотрены основные функции правовой системы, которые разделены на внутренние и внешние. Представлены виды функций. Отдельно рассмотрена функциональная характеристика правовой системы в осуществлении ценностно-нормативной функции, функции формирования правового государства и функции формирования правового стиля.

Ключевые слова: функции правовой системы, внешние и внутренние функции правовой системы, ценностно-нормативная функция, функция формирования правового государства, функция формирования правового стиля.

В последние годы обозначился интерес ученых-юристов к проблематике категориального статуса правовой системы, уточнения ее компонентов, особенностей структуры, специфики взаимодействия с политической системой и иными социальными системами. В этом ряду важной является характеристика правовой системы с точки зрения осуществления ею функций.

Определенные наработки функциональной характеристики правовой системы уже даны в юридической литературе. Среди специалистов по этому вопросу можно назвать З. К. Аюпову, Л. А. Луць, Г. И. Муромцева, Н. Н. Онищенко, О. Ф. Скакун, В. В. Сорокина.

Прежде всего, следует более четко определиться с понятием «функции правовой системы».

Как считает З. К. Аюпова, функции правовой системы – это основные направления ее обратного воздействия на социальную действительность с целью гармоничного развития всех подсистем общества и общества в целом. При этом разграничение функций правовой системы здесь связано с целой совокупностью обстоятельств, среди которых: функции правовой системы определяются ролью и целями правовой системы в обществе; каждая функция имеет собственный аспект воздействия; реализация функций определяется наличием соответствующих механизмов; каждая функция имеет свое содержание [1, 48].

Более полное представление о функциях правовой системы дано О. Ф. Скакун. Она определяет функции правовой системы как главные направления, тенденции развития правовой системы, взаимодействие элементов в системе, способы их связи в условиях воздействия на ее структуру внешних и внутренних факторов [2, 55].

При таком подходе функциональная характеристика правовой системы рассматривается как применительно к окружающим правовую систему социальным реалиям, так и в отношении самой правовой реальности.

Многообразие интерпретаций в юридической литературе вопроса о функциях правовой системы связано с его дискуссионностью. Так, по мнению Н. Н. Онищенко, – это интеграционная, организационная, регулятивная, охранительная и др. функции [3, 52]. У О. Ф. Скакун среди функций правовой системы выделены интегрирующая (коммуникативная), регулятивная, идеологическая, практическая (социологическая), охранительная, защитная [2, 56]. Г. И. Муромцев рассматри-

вает функции правовой системы применительно к их взаимодействию с внешней средой по двум направлениям: первое включает правотворчество, применение права, правоотношения и т. д., что соответствует динамической функции; второе связано с доктриной, институтами и нормами права, структурированными по горизонтали (система права) и по вертикали (система источников права), что соответствует статической функции [4, 281–282].

Думается, что перспективным является подход к классификации функций правовой системы Л. А. Луць, которая разграничивает внутренние и внешние функции правовой системы. Среди внутренних функций: целевая, регулятивная, восстановительная, организационная, контрольная. Среди внешних функций: адаптационная, оптимизационная, интегративная [5, 403].

З. К. Аюпова, рассматривая правовую систему как полисистемный комплекс нормативного, идеологического и организационного уровней правовой действительности, связывает ее с осуществлением интегративной, регулятивной и коммуникативной функций, используемых с целью укрепления конституционного строя [1, 48]. Характерно при этом утверждении автора, что главной функцией правовой системы является интегративная, в отличие от того, что главной функцией права является регулятивная [1, 49].

Для решения вопроса о функциях правовой системы можно использовать аналогию с рассмотрением функций политической системы, учитывая, что правовая и политическая системы являются подсистемами социальной системы. Ф. М. Бурлацкий и А. А. Галкин выделяют такие функции политической системы: 1) определение целей и задач общества; 2) мобилизация ресурсов; 3) интеграция всех элементов общества; 4) легитимация как достижение определенного соответствия реальной политической жизни официальным политическим и правовым нормам [6, 32].

В современной трактовке функции политической системы связываются с выполнением определенной совокупности задач, среди которых: а) политическое руководство обществом — функция целеполагания; б) согласование интересов индивидов и групп, предупреждение конфликтов, угрожающих целостности общества, — функция интегративная; в) организация членов общества на поддержание образца — функция поддержания образца (организационная); г) восприятие и реагирование на потоки информации — функция информационно-коммуникативного обеспечения [7, 120].

В учебнике по «Политологии» (2008 г.) среди функций политической системы названы: выработка политического курса государства и определение целей и задач развития общества; организация деятельности общества по выполнению социальных задач и программ; координация отдельных элементов общества; легитимация как деятельность по узакониванию политической системы; политическая социализация; артикуляция интересов как предъявление требований к лицам, вырабатывающим политику; стабилизация, т. е. обеспечение стабильности и устойчивости развития общества [8, 228].

В западной политологии общепризнанной является классификация функций политической системы Г. Алмонда и Д. Пауелла, которые разделяют функции на две разновидности: функции, обеспечивающие сохранение системы в целом; функции, обеспечивающие потребности самой политической организации [9, 110].

По-видимому, в таком же аспекте могут быть разделены функции правовой системы. Иными словами, это те функции правовой системы, которые обеспечивают сохранение социальной системы в целом (их можно назвать внешними функциями правовой системы), и те функции правовой системы, которые обеспечивают потребности самой правовой реальности (их можно назвать внутренними функциями правовой системы).

Думается, что такой подход определяется также наличием внутренних и внешних связей правовой системы, что позволяет утверждать основательность раз-

граничения этих двух видов функций: внутренние функции — связаны с функциональной характеристикой правовой системы в рамках правовой реальности и внешние функции, которые связаны с функциональной характеристикой правовой системы в рамках социальной системы и социальной реальности.

Среди внутренних функций правовой системы претендуют на обособление такие:

а) пространственная функция, определяющая пределы правового пространства, сферу механизма действия права;

б) субъектная функция, обозначающая состав, правовой статус, компетенцию и иные характеристики субъектов, действующих в правовой сфере;

в) функция моделирования, устанавливающая модели правового поведения, субъективные права и юридические обязанности, юридические факты, юридическую ответственность;

г) ценностно-ориентационная функция, обеспечивающая закрепление, иерархизацию, охрану, распределение ценностей права, информирование о них, а также создание системы правовых ценностей, характеризующих само право;

д) коммуникативная функция, выраженная в правовых отношениях, правовых связях и правовом общении.

Среди внешних функций правовой системы основными выступают:

а) функция достижения социальной целостности, состоящая в обеспечении правовой системой единения всей системы социального регулирования;

б) функция правовой политики, направленная на обеспечение функционирования политической системы, деятельности разнообразных политических институтов;

в) функция сохранения национального своеобразия, связанная с особенностями использования в социальной системе источников права, правовых институтов, правового менталитета, отношения к праву;

г) функция духовной идентификации, обеспечивающая соответствие между провозглашенными нормами и ценностями и тем, что реально существует в социуме.

Следует обратить внимание на то, что функциональная характеристика всей правовой системы в ее основных внутренних и внешних функциях получает свое выражение в правовой категории «действие права». Кроме того, проблематика функций правовой системы выводит на вопросы ее результативности в виде правопорядка и целостности социальной системы, что дает возможность определить эффективность и неэффективность правовой системы.

Целевое назначение правовой системы просматривается при ее взаимодействии с иными социальными системами. В юридической литературе отмечается значение правовой системы как ярко выраженной нормативной основы политической, экономической, культурной и др. системы [10, 567].

Поддерживая в принципе такой подход, можно все же уточнить такое видение роли правовой системы, поскольку правовая система имеет для других социальных систем не только нормативное значение, но и значение как система закрепления, иерархизации и обеспечения существующих ценностей и также имеющая свою собственную систему ценностей и свой ценностный смысл. Поэтому необходимо рассматривать ценностно-нормативное значение правовой системы в социальной системе, что определяет существование такой важной функции правовой системы, как ценностно-нормативная функция.

Заметим также, что совершенно определенно выражена роль правовой системы в отношении государства. При этом если в прошлые времена задача состояла в формировании конституционного государства, то в настоящее время она связана с формированием правового государства. Потому можно констатировать, что правовая система своей нацеленностью на соответствующие изменения государства выполняет функцию формирования правового государства.

Многое из того, что необходимо для выхода к правовому государству, определяется правовой системой: от гуманитарно-правовой составляющей в виде признания и соблюдения неотчуждаемых прав человека, нормативно-правового компонента в виде верховенства права и правовых законов до институционально-правового компонента в виде надлежащей правовой организации государственной власти на основе принципа разделения властей [4, 676]. Все это связано с функциональной характеристикой правовой системы, нацеленной на соответствующие изменения в государстве и государственной власти.

Функциональное разнообразие, отображающее существование правовой системы, проявляется во взаимодействии с другими правовыми системами. Поэтому можно принять точку зрения известных компаративистов К. Цвайгерта и Х. Кетца, что определяющим моментом является установление правового стиля, отличающего правовые системы в правовые семьи [11, 107]. Особенности правового стиля выражены в историческом происхождении и развитии правовой системы, господствующей доктрине юридической мысли и ее специфике, своеобразии правовых институтов, идеологических факторах [11, 108].

Думается, что формирование правового стиля является функцией правовой системы, определяя ее национальное своеобразие (правовая система Украины) и вхождение в состав правовой семьи (евразийская правовая семья). Заметим, что, несмотря на развертывание компаративистских исследований в юриспруденции, в Украине исследование особенностей правового стиля национальной правовой системы в ее связи с определенной правовой семьей остается предметом дискуссий.

В современных условиях характеристика функций правовой системы должна связываться с процессами универсализации и унификации права, которые определяют глобализацией и регионализацией, локализацией и специализацией общественных отношений. Так, правовая система должна реагировать на взаимодействие таких участников глобализации, как государство и транснациональные корпорации, выполняя функцию обеспечения партнерства и сотрудничества; на региональном уровне, где формируются интегративные правовые системы (например, Европейский Союз), складывается такая функция национальной правовой системы, как делегирование полномочий субъектам права интегративной правовой системы; для локального уровня характерно формирование локальных систем специального регулирования отношений и потому правовая система выполняет регламентационную функцию; на специализированном уровне происходит постоянная дифференциация социальных связей и отношений, что предопределяет выполнение правовой системой функции специализации правового регулирования.

Можно утверждать, что современное развитие основных функций правовой системы связано с теми тенденциями социального развития, которые определяют появление новых целей, решение специфических задач, а также особой функциональной направленностью всего многообразия компонентного состава как отдельной правовой системы, так и их объединений в составе правовых семей. В то же время специфическое функциональное назначение правовой системы как национальной, интегративной, международной и формирующейся глобальной еще ждет своей разработки.

Литература

1. Аюпова З. Н. Структура и функции правовой системы / З. Н. Аюпова // *Современное право*. – 2005. – № 10. – С. 44–50.
2. Скакун О. Ф. *Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира* : Учебник / О. Ф. Скакун. – К. : *Ин Юре*, 2008. – 464 с.
3. Онщенко Н. М. *Правовая система: проблемы теории* : Монографія / Н. М. Онщенко. – К. : *Ин-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*, 2002. – 52 с.

4. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма–Инфра–М., 1999. — 832 с.
5. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. — К. : Атіка, 2008. — 412 с.
6. Бурлацкий Ф. М. Современный Левиафан : очерки политической социологии капитализма / Ф. М. Бурлацкий, А. А. Галкин. — М. : Мысль, 1985. — 384 с.
7. Политология : учебник / А. Ю. Мельвин [и др.]. — М. : МГИМО (университет) МИД России, Проспект, 2011. — 624 с.
8. Політологія : Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Академія, 2008. — 568 с.
9. Політологія : Підручник / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. — 2-ге вид., перероб і доп. — К. : Ін Юре, 2005. — 520 с.
10. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. — Х.: Право, 2008. — Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. — 728 с.
11. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : В 2 т. — Том 1. Основы / К. Цвайгерт, Х. Кетц. — М. : Международные отношения, 1995. — 480 с.

В. В. Колесниченко, канд. юрид. наук, доцент,
народний депутат України

Національний університет «Одеська юридична академія»,
вул. Піонерська, 2, Одеса, 65009, Україна

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

У статті розглянуті основні функції правової системи, які поділені на внутрішні та зовнішні. Представлено види функцій. Окремо розглянута функціональна характеристика правової систему у здійсненні ціннісно-нормативної функції, функції формування правової держави та функції формування правового стилю.

Ключові слова: функції правової системи, зовнішні та внутрішні функції правової системи, ціннісно-нормативна функція, функція формування правової держави, функція формування правового стилю.

рисова, «...становить собою складний комплекс нормативно-правових, загально-соціальних і спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинності й усунення її причин» [9, 305–306]. До останніх, як відомо, належить адвокатура.

Такий самий висновок із цього приводу зробив також П. Л. Фріс, на думку якого «...через кримінологічну політику реалізується завдання запобігання злочинності, яке є одним з основних, що постають перед політикою держави у розглядуваній сфері» [8, 13].

Отже, незважаючи на зазначене навантаження стосовно забезпечення соціального складника, кримінологічний напрямок займає також важливе місце серед стратегічних напрямків такої правової політики, одним із суб'єктів формування та реалізації якої є адвокатура. Як у зв'язку з цим зауважив О. Г. Данильян, ефективність функціонування соціальної системи визначається наявністю в ній каналів зворотного зв'язку [10, 386], під якими у науковій літературі зазвичай розуміється вплив результатів функціонування якої-небудь системи на характер цього функціонування [11, 826].

При цьому, як доречно зауважили ряд науковців (Н. В. Кушакова, Г. З. Лазько, О. М. Лазько та ін.), здійснення адвокатської діяльності індивідуально не передбачає створення юридичної особи [12, 114]. Як показує практика, це є однією з найбільш поширених організаційних форм діяльності адвоката. Із цього приводу зробив висновок А. П. Закалюк: запобіжний ефект діяльності адвокатури полягає у захисті законних прав та інтересів громадян і юридичних осіб [5, 356].

Ряд науковців (А. І. Алексеев, С. І. Герасимов, А. Я. Сухарев) вважає, «без сумніву значущою для вирішення завдань профілактики злочинів та інших правопорушень є діяльність органів юстиції по регулюванню сфери правового обслуговування, системи юридичних послуг, що надаються адвокатурою...» [13, 302].

Ще однією ефективною організаційною формою діяльності адвокатів, пов'язаних із запобіганням злочинів, є їх робота в адвокатських об'єднаннях. Зокрема, це впливає з її змісту й об'єктивної природи, а саме: об'єднання здійснюється з метою захисту прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також надання інших видів правової допомоги [12, 115]. При цьому, як слушно зауважує О. М. Джужа, хоча така діяльність у деяких випадках сприяє запобігання злочинам, однак ці завдання не виділені в їх діяльності в особливий напрям, і профілактичний ефект досягається опосередковано або через звернення з боку спеціалізованих суб'єктів профілактики до них з конкретними дорученнями [14, 65].

Зокрема, дещо уточненою здається класифікація адвокатської діяльності, подана в проекті Закону України «Про адвокатуру» [15]. Так, у п. 5 ст. 17 Проекту передбачено, що:

1) адвокат надає правову допомогу у виді представництва і захисту прав, свобод та законних інтересів клієнта: у конституційному, цивільному, господарському, адміністративному, кримінальному судочинстві;

2) у виконавчому провадженні та при виконанні вироку;

3) у третейському суді, міжнародному комерційному арбітражі (суді), інших органах для вирішення спорів.

Видається, такий підхід є більш наближеним до реальних проблем, пов'язаних із захистом законних прав та інтересів юридичних і фізичних осіб, та вирішення завдань стосовно запобігання злочинам, оскільки, як зробив висновок В. І. Борисов, незважаючи на навантаження щодо забезпечення соціального складника, кримінологічний напрямок займає також важливе місце серед стратегічних напрямків такої правової державної політики [9, 307].

Разом з тим слід зауважити, що у випадках, коли захисник не згоден з позицією підзахисного, він не повинен діяти всупереч його інтересам, не має права вислов-

лювати своє переконання у його винуватості, якщо останній себе таким не визнає. Дослідник В. М. Тертишник вважає, «не зашкодь» — основна етична засада діяльності адвоката [16, 206].

Профілактичний складник організаційних форм і видів адвокатської діяльності на практиці має свої прояви. С. С. Яценко стверджує, керуючись, наприклад, сформульованим у ч. 3 ст. 66 КК правилом, суд призначає покарання особам, які вчинили зазначені в цій статті злочини; водночас він повинен мати на увазі, що відповідні обставини, навіть якщо вони вплинули на кваліфікацію цих злочинів, можуть бути ще раз враховані у призначенні покарання як конкретні показники ступеня їх суспільної небезпеки, а отже, і ступеня тяжкості злочину [17, 136].

З іншого боку, як правильно зробили висновок М. І. Мельник та М. І. Хавронюк, закон (ч. 2 ст. 67 КК) надає суду право, залежно від характеру вчиненого злочину, навітьши мотиви свого рішення у вирокі, не визнавати ряд перелічених у цій статті обставин, що обтяжують покарання [18, 154].

Таким шляхом йде судова практика із зазначеної тематики. Так, у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» зазначено з цього приводу наступне: «Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів» [19, 215].

Проте варто, враховуючи існуючу практику, цю діяльність здійснювати таким чином, щоб адвокат не зловживав своїми правами, не спрямовував свої зусилля у цьому контексті на перешкоджання встановленню істини у кримінальній справі [20, 236]. Це означає, що реалізуючи на добровільній основі завдання щодо запобігання злочинам, він не має права у зв'язку з цим нехтувати законними інтересами інших суб'єктів й учасників кримінального судочинства.

Отже, якщо узагальнити існуючі в теорії та на практиці підходи, то під **діяльністю адвокатури у сфері запобігання злочинам** слід розуміти передбачені Законом України «Про адвокатуру», іншими нормативно-правовими актами організаційні форми й види адвокатської діяльності, що здійснюються на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності, гласності та законності і спрямовані на виявлення детермінант вчинення конкретного злочину (сукупності причин, що породжують, та умов, які йому сприяють), а також на запобігання вчиненню нових злочинів з боку осіб, законні інтереси яких адвокати представляють у кримінальному судочинстві.

Для реалізації та змістовного наповнення діяльності адвокатури щодо запобігання злочинам доречно здійснити наступні заходи:

1. Доповнити ст. 5 Закону України «Про адвокатуру» частиною третьою наступного змісту: «Адвокат особисто чи відповідно до визначених законом організаційних форм діяльності адвокатури має право спільно з іншими адвокатами здійснювати заходи індивідуального чи загального запобігання злочинам у кримінальних справах, у яких вони приймають участь як захисники. При цьому така діяльність має ґрунтуватися на принципах законності, добровільності та гласності».

2. Аналогічними нормами слід доповнити статuti відповідних об'єднань адвокатів у частині розширення їх повноважень на законній підставі.

3. Частину першу ст. 44 КПК України «Захисник» доповнити у кінці речення словосполученням «...а також для запобігання вчинення ними щодо нових злочинів».

4. Частину 6 ст. 48 КПК України «Обов'язки і права захисника» доповнити реченням такого змісту: «не є такою, що перешкоджає встановленню істини в справі, діяльність адвоката, спрямована на запобігання вчиненню нових злочинів підзахисними особами або щодо них, яка здійснюється відповідності до та на інших засадах діяльності адвокатури, що визначені у законі».

Список використаних джерел

1. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2008 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 5(105). — С. 19–34.
2. Розгляд судами загальної юрисдикції справ різних категорій протягом 1990–2000 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 1(29). — С. 12–26.
3. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 3(37). — С. 40–49.
4. Про адвокатуру: Закон України від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — Кн. 1: теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.
6. Бібліографія (кримінологія та профілактика злочинів): довідник / упоряд.: В. В. Василевич, С. І. Мінченко, Т. О. Сіродан та ін.; за заг. ред. О. М. Джужжи. — К.: Атіка, 2008. — 296 с.
7. Лесников Г. Ю. Понятие уголовной политики, ее содержание и принципы / Лесников Г. Ю., Лопашенко Н. А. // Энциклопедия уголовного права. — Т. 1: Понятие уголовного права. — СПб.: Изд. проф. Малинина, 2005. — С. 4–143.
8. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. — К.: Атіка, 2005. — 332 с.
9. Борисов В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки / В. І. Борисов // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 100. — С. 305–312.
10. Данильян О. Г. Деякі проблеми соціального контролю у сфері правового виховання / О. Г. Данильян // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 100. — С. 386–397.
11. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая рос. энцикл.; СПб.: Норинт, 2000. — 1456 с.
12. Адвокатура України: навчальний посібник: у 2 кн. / за ред. С. Я. Фурси. — К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. — Кн. 1. — 940 с.
13. Алексеев А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы: монография / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев. — М.: Изд-во НОРМА, 2001. — 496 с.
14. Криминологія: Навчальний посібник / О. М. Джужжа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужжи. — К.: Атіка, 2009. — 312 с.
15. Про адвокатуру: Проект Закону України // Інтернет-Ліга: Бізнес Інформ.
16. Теретишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Теретишник. — 10-те вид., доп. і перероб. — К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2008. — 992 с.
17. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. — 4-е вид., — К.: А. С. К., 2006. — 848 с.
18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — 3-є вид., — К.: Атіка, 2005. — 1064 с.
19. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В. Т. Маляренка; — К.: Юрінком Інтер, 2007. — С. 215–230.
20. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В. Т. Маляренка; упоряд. П. П. Пилипчук. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — С. 230–240.

Державні і муніципальні ЗМІ, а також інформаційні ресурси, які не є такими формально, але підконтрольні владі, ведуть постійну позитивну пропаганду діяльності «адміністративних» кандидатів, партій та асоційованих з нею структур, здійснюючи інформування про їх діяльність.

Вплив на громадську думку через ЗМІ — цілком поширене на будь-яких виборах явище. Однак «одержавлення» ЗМІ, встановлення контролю над більшістю ЗМІ, забезпечення максимальної доступності для виборців саме підконтрольних адміністрації ЗМІ (наприклад, шляхом безкоштовної доставки) — все це вимагає використання істотних суспільних ресурсів, у тому числі — матеріально-фінансових. На державні та муніципальні ЗМІ витрачаються бюджетні кошти, на безкоштовну доставку газет або загальнонаціональне транслювання телесигналу також йдуть бюджетні кошти. Контроль над недержавними ЗМІ може здійснюватися різними методами: адміністративним тиском, взаємовигідними комерційними угодами, в яких державний ресурс обмінюється на лояльність, та інше. Крім того, деякі недержавні ЗМІ отримують прямі або непрямі субсидії від влади. У всіх цих випадках можна говорити про використання адміністративного ресурсу з метою впливу на результати виборів.

Якщо говорити про Росію в цілому, то, враховуючи її величезні розміри, найбільш ефективним засобом масової інформації (агітації) є телебачення. Лише потужні федеральні телекомпанії мають можливість охопити практично усе населення Росії. Цей факт був усвідомлений політтехнологами середини 90-х років, коли загальноросійські канали стали предметом боротьби промислово-фінансових груп. Саме завдяки телебаченню значне число депутатських мандатів на виборах 1999 року дісталось виборчому блоку «Єдність» (23 % голосів) [1, 71].

На початку нового століття розуміння цього факту привело до концентрації основних телеканалів в руках держави. Вплив практично монополізованого «новинного» телебачення на вибори, особливо федеральні, важко переоцінити. Наприклад, домінування «інформації» про «Єдину Росію» на державних телеканалах в період виборчої кампанії 2003 року [2, 64], поза сумнівом, позначилося на її високому результаті.

На регіональних і особливо місцевих виборах, в місцях компактного проживання виборців аналогічну маніпулятивну роль можуть грати друковані ЗМІ. Наприклад, адміністрація Москви створила свою імперію державних, муніципальних і підконтрольних їй газет, загальний наклад яких перевищує кількість виборців в місті Москві (тобто більше семи мільйонів екземплярів). Ці газети поширюються безкоштовно і у велетенських кількостях по поштових скриньках москвичів і ведуть масовану пропаганду (у формі інформування) за підтримуваних адміністрацією претендентів [3, 72].

2. Бюджетний адміністративний ресурс. Незважаючи на те, що значна частина посадових осіб, які зареєструвались кандидатами в депутати, оформляють відпустки на час виборчої кампанії, вони продовжували використовувати бюджетні кошти, передбачені на управлінські витрати. Практично всі кандидати від влади використовували службовий транспорт, технічні засоби, засоби зв'язку та персонал для проведення передвиборчої агітації, а також бюджетні кошти, передбачені на оплату службових відряджень. За державний кошт здійснювалося виготовлення та поширення агітаційних матеріалів і політичної реклами.

У Державному бюджеті, у місцевих бюджетах передбачені значні кошти на виконання численних соціально-економічних програм та заходів зі здійснення соціальної політики відповідно до чинного законодавства. Враховуючи стиль «ручного» управління бюджетом, представники виконавчої влади можуть здійснювати основні заходи, передбачені цими програмами, у ході виборчої кампанії та безпосередньо перед голосуванням. Наприклад, на центральному рівні здійснюються позачергові заходи з погашення заборгованості в зарплатах працівників соціаль-

ної сфери, з державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та сім'ям із дітьми. Здійснюються основні заходи із забезпеченням обладнанням медичних закладів, комп'ютеризації навчальних закладів, кредитування житлового будівництва та ін.

Досить оригінальним стало використання зовнішньополітичних заходів для впливу на етнічні групи, які переважають у певному окрузі. В такому випадку укладаються угоди про будівництво культурних центрів, підтримку освітніх закладів національних меншин, здійснення інвестиційних проектів тощо. Для органів місцевого самоврядування характерне виконання перед виборами заходів із розвитку ЖКГ, наприклад заміна газових плит у помешканнях соціально вразливих груп громадян, додаткові витрати на ремонт будинків тощо [4, 171–174]. У сільських регіонах органи виконавчої влади здійснюють позачергові заходи з газифікації, державної підтримки господарств, керівники яких беруть на себе зобов'язання вплинути на результати голосування. Як правило, такі заходи мають досить серйозний вплив у регіонах, де виборці не мають чітко визначених політичних уподобань.

Керівництво медичних, освітніх закладів, закладів культури, органів внутрішніх справ та військових формувань залучає до агітації своїх працівників у робочий час зі збереженням окладів. Досить часто такі заходи не зустрічають супротиву підлеглих, хоча останні часто йдуть на порушення виборчого законодавства (зриви зустрічей із іншими кандидатами, агітація в день голосування, багаторазові голосування з відкріплювальними талонами та ін.). Особливу роль відігравали працівники органів внутрішніх справ, які знаходилися «найближче» до виборця і дозволяли собі збирати підписи на підтримку провладного кандидата. Спрацьовували обіцянки щодо службових заохочень та пільг. До працівників, які виявляли бажання агітувати за інших кандидатів, застосовувалися тиск та погрози вжити дисциплінарних заходів, як правило, за посередництвом управлінців нижчої ланки та колег. Таке посередництво гарантувало уникнення відповідальності.

3. Інституційний (організаційний) адміністративний ресурс. Органи виконавчої влади для реалізації своїх виборчих інтересів нерідко використовують додаткові організаційні можливості, надані їм автоматично, завдяки їхньому статусу державних службовців. В якості подібного ресурсу можуть виступати службові приміщення, фактично виконують функцію передвиборних штабів; оргтехніка, задіяна для копіювання агітаційних матеріалів; нарешті, самі державні службовці, які або в робочий, або в позаурочний час виконують роль «помічників» кандидата від адміністративної влади [5, 381].

Найбільш типовими варіантами прояву інституційного адмінресурсу саме в цій сфері є: пряма підтримка кандидатів з боку посадових осіб; використання державних компаній, підприємств з державною участю, інститутів, наукових центрів, громадських організацій, що фінансуються з бюджету; дослідження, безкоштовна реклама; виробництво агітаційних матеріалів, листівок, книг, плакатів і т. д.; організація агітаційних заходів, наприклад, зустрічей кандидатів з керівництвом підприємств; використання державних службовців як працівників виборчого штабу кандидата тощо.

Враховуючи прогалини в законодавстві, державні службовці використовують службове становище на користь провладних кандидатів або партії. Але з виборчої практики відомо, що доведення всіляких «використань», «перевищень» чи «зловживань» у випадках вишуканого й витонченого використання адміністративного ресурсу, пов'язаних із протекціонізмом, — справа важка й небезпечна [6, 362].

Використовуючи адміністративні можливості, легко створювати більш сприятливі умови для агітації одним претендентам і, навпаки, перешкоджати агітації інших претендентів.

У якості «польових активістів» виборчих штабів іноді працюють співробітники житлово-комунального господарства. Наприклад, під час виборчої кампанії 2007

року у Башкирії працівникам ЖКГ наказали збирати в під'їздах агітаційні газети «для збереження чистоти» — всі, крім випущених «Єдиною Росією!» [7].

Школи також є сприятливим середовищем для «м'якого» підкupu виборців, прояви «рекламної» турботи про дітей і про освіту, а також для «ненав'язливої» агітації. У період виборчої кампанії поширене, наприклад, оснащення шкіл оргтехнікою, особлива турбота про вчителів, видання і передача нових підручників і зошитів, іноді — з гадкою про кандидата. Знову ж як приклад візьмемо виборчу кампанію — 2007 р., коли працівники адміністрації міста Володимира роздавали першокласникам подарунки з символікою «Єдиної Росії», а у Воронежі на лінійках розповідали про діяльність цієї партії.

Адміністрація може використовувати свій вплив також і на установи середньої професійної та вищої освіти, а також і на установи культури, такі як кінотеатри, будинки культури і т. д. У корпусах Алтайського державного університету були розвішані плакати з символікою Єдиної Росії, де говориться, що у молоді 20 % місць у списках, а в Ульяновському державному університеті висить розтяжка «Знання — сила! Єдина Росія» [7].

Широко поширена практика організації різних всенародних свят та інших заходів у період виборчої кампанії. Це може бути день міста, відкриття дитячого майданчика, день сміху, святкування Масляної, ювілею однієї з битв війни, нарешті, збори активу працівників освіти. На цих святах чи заходах, природно, «засвічується» потрібний кандидат чи партія. Провладний кандидат може приймати участь у цих заходах особисто, при цьому агітувати за кандидата або виборче об'єднання може хто-небудь інший.

Для того, щоб забезпечувати інформаційні приводи публікацій, в період виборчої кампанії може різко підвищуватися активність адміністрації. Губернатор чи керівники муніципальних органів активізують діяльність по виданню різних розпоряджень, які, природно, публікуються за відповідним підписом. У вищих посадовців суб'єктів Федерації різко збільшується кількість заходів, що висвітлюються в пресі, наприклад, відвідувань об'єктів обслуговування населення, промислових об'єктів, урочистих зборів і так далі.

Перед виборами різко посилюється турбота про населення: підвищуються зарплати, стипендії і пенсії, призупиняється підвищення цін на комунальні послуги. І все це зазвичай широко освітлюється засобами масової інформації.

Однією з найнебезпечніших форм організаційного адміністративного ресурсу є пряма фальсифікація підсумків голосування, тобто голосування за інших осіб (в тому числі, «вкидання» бюлетенів), завідомо неправильний підрахунок поданих голосів. У нинішній час цей спосіб практично не застосовується в тому випадку, якщо адміністрація впевнена в перемозі своїх кандидатів. Прямі фальсифікації не потрібні після повноцінного застосування адміністративного ресурсу на попередніх стадіях виборчої кампанії. Тим не менш, такі фальсифікації застосовуються у разі, коли «адміністративний» та «неадміністративний» кандидати за соціологічними опитуваннями мають приблизно рівні шанси на перемогу, особливо на муніципальних виборах. Крім того, існують регіони, де подібна практика, судячи з усього, має традиційний характер. Навіть при чесному голосуванні його результати можна змінити підтасовуваннями при підрахунку бюлетенів.

Наприклад, на виборах депутатів Державної Думи РФ 2003 р. використовувалися і явні маніпуляції голосами виборців типу додаткових вкидань виборчих бюлетенів в урни для голосування. Виявити такі маніпуляції можна було, наприклад, встановивши, що кількість виданих бюлетенів, перевищує кількість виборців, що прийшли на дільниці для голосування [8, 136].

Але змінити результати виборів на виборчій дільниці можна і без маніпуляцій з бюлетенями для голосування. Досить зробити підміну складеного на виборчій

дільниці протоколу підсумків голосування під час його доставки в територіальну виборчу комісію [9, 153].

4. *Силовий адміністративний ресурс.* Силовий адміністративний ресурс дещо не вписується в загальну типологію, так як елемент силового впливу присутній в усіх формах прояву цього управлінського методу. Але все ж таки слід звернути увагу на те, що звичним явищем останнього часу стає безпосереднє втручання силових структур (прокуратури та МВС) у діяльність великих економічних компаній, засобів масової інформації, політичних партій.

Однак, наведений список є далеко не вичерпним. Більш того, цілий ряд із запропонованих положень вимагають своєї додаткової деталізації. Але, тим не менш, навіть з настільки приблизного аналізу можна зробити висновок, що проблема силового адміністративного ресурсу в сучасній Росії надзвичайно актуальна, а саме явище виключно багатогранно як за формою, так і за змістом [10, 11].

Одним з головних суб'єктів адміністративного ресурсу є силові структури. Вони, з одного боку, можуть бути інструментом, за допомогою якого посадовці здійснюють адміністративний вплив на хід виборчої кампанії, але, з іншого, — дуже часто силові структури виступають самостійним суб'єктом адміністративного ресурсу. У цьому випадку вони мають найбільше можливостей та засобів для здійснення силового тиску під час виборів. Цей тиск силові структури можуть реалізувати не тільки на всіх етапах виборчого процесу, але також задовго до офіційного початку виборчої кампанії [11, 201–202].

Одним із видів силового ресурсу є недопущення до виборів «небажаних» кандидатів та політичних об'єднань. Відсіювання кандидатів і виборчих об'єднань відбувається шляхом відмов в реєстрації і відмін реєстрації.

Якщо кандидат, список кандидатів реєструються за підписами, то найпростіший спосіб відмовити їм в реєстрації — направити підписи на перевірку і експертизу у органи внутрішніх справ. Ці органи завжди знайдуть достатню кількість (а досить усього 5 % на федеральних виборах і 10 % на регіональних і муніципальних) невідповідностей в адресах виборців, і в реєстрації буде відмовлено.

Основою для відмови в реєстрації може бути неправильне оформлення або неповнота документів, поданих на реєстрацію. Зрозуміло, що до перевірки документів можна підійти з більшою або меншою мірою ретельності. Більше того, отримавши документи і перевіривши їх, виборча комісія може допомогти кандидатові у виправленні недоліків, а може, навпаки, приховувати ці недоліки аж до моменту прийняття рішення про відмову в реєстрації [12, 36].

Аналогічно, можна допомогти кандидатові в представленні і завіренні копій документів, а можна відмовити йому в такій допомозі і використовувати відсутність завірених копій в якості основи для відмови в реєстрації. А оскільки часто збором і перевіркою документів, поданих на висунення і реєстрацію, займається куратор від адміністрації, відношення до перевірки документів виявляється залежним від міри «бажаності» і «небезпеки» кандидата.

Відмова в реєстрації або відміна реєстрації списків кандидатів виборчих об'єднань може бути заснована на претензіях, пов'язаних з порядком висунення кандидатів. Для цього притягується такий адміністративний орган, як Федеральна реєстраційна служба. Так, наприклад, відмова в реєстрації списку «Російській Партії Життя» у Свердловській області була заснована на укладенні ФРС про те, що конференція, на якій висувалися кандидати, була нелегітимною, це рішення було надалі скасоване Верховним Судом РФ. Іншими прикладами є відміна реєстрації списку партії «Яблуко» в Карелії на виборах 8 жовтня 2006 року і відмова в реєстрації списку партії «Зелені» в Московській області на виборах 11 березня 2007 року. У двох останніх випадках Верховний Суд РФ підтримав зняття партій з виборів [1, 75].

Адміністративні інспекції — пожежні, санітарні, податкові та інші — є галузевими органами виконавчої влади і тому беруть безпосередню участь у виборчому

процесі. Так, наприклад, під час виборів 1999 року редакція газети «Комерсант» піддалася ретельній двотижневій пожежній перевірці [1, 77].

Зафіксовані випадки прямого тиску на «небажаних» кандидатів з боку керівників адміністрації і навіть виборчих комісій. Так, наприклад, на виборах депутатів муніципальних Зборів московського району Сокіл один з кандидатів отримав пряму пропозицію від заступника голови територіальної виборчої комісії зняти свою кандидатуру. Після його відмови прокуратурою було порушено абсолютно абсурдну кримінальну справу [12, 68].

Отже, проаналізував форми застосування адміністративного ресурсу, можемо зробити висновок, що у російській практиці зустрічається чотири групи адміністративних ресурсів: медійний, бюджетний, інституційний (організаційний), силовий.

Таким чином, основними методами адміністративного ресурсу в період виборчої кампанії в Російській Федерації є такі:

1. Маніпулювання волевиявленням через засоби масової інформації.
2. «Стерилізація» виборчого бюлетеня, тобто недопущення до виборів «небажаних» кандидатів і виборчих об'єднань.
3. Активізація діяльності адміністрації в період виборчої кампанії.
4. Тиск на «неадміністративних» претендентів, тобто використання різних адміністративних інспекцій з метою «залякування» та подальшого отримання бажаного ефекту.
5. Допомога та забезпечення сприятливих умов «адміністративним» претендентам.
6. Прямі фальсифікації підсумків голосування.

На основі аналізу виборчих кампаній автор прийшов до такого висновку, що одним з найбільш дієвих і поширених серед різного роду методів впливу на виборчий процес сучасної Росії, що порушують права і законні інтереси громадян, є використання адміністративного ресурсу в виборчому процесі. Його застосування неминуче веде до того, що реальна роль населення у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування суттєво знижується.

Тим самим використання адміністративного ресурсу фактично і ставить під сумнів можливість народу дійсно бути, згідно Конституції Росії, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в країні.

Залежно від типу і способу використання адміністративного ресурсу це явище негативно впливає на громадянські свободи і недоторканність особистості, якість демократії, виконання державних функцій і розподіл ресурсів.

Література

1. Бузин А. Ю. Административные избирательные технологии и борьба с ними / А. Ю. Бузин. — М.: Центр «Панорама», 2007. — 271 с.
2. Обеспечение открытости органов власти для граждан и юридических лиц / [Под ред. А. В. Иванченко]. — М.: Фонд «Либеральная миссия», 2007. — 324 с.
3. Бузин А. Ю. Административные избирательные технологии: московская практика / А. Ю. Бузин. — М.: РОО «Центр «Панорама», 2006. — 192 с.
4. Николаев А. Административный ресурс в региональных избирательных кампаниях / А. Николаев // Полис. — 2000. — № 4. — С. 171–174.
5. Малкин Е., Сучков Е. Основы избирательных технологий и партийного строительства. 4-е издание, расширенное и дополненное. М.: Издательство «Русская панорама», 2003. — 480 с.
6. Почепцов В. Коммуникативные технологии. / В. Почепцов. — К., 2001. — 370 с.
7. Transparency International: «Единая Россия» и «Справедливая Россия» ведут массированную незаконную агитацию и задействуют административный ресурс [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.newsru.com/russia/31oct2007/nezakon.html>
8. Интернет-мониторинг выборов 2003–2004 годов в России. Гражданская инициатива Проекта «Информатика для демократии» — 2000+. М.: Фонд ИНДЕМ, 2004. — Т. 2. — 308 с.

9. Интернет-мониторинг выборов 2003–2004 годов в России. Гражданская инициатива Проекта «Информатика для демократии» — 2000+. М.: Фонд ИНДЕМ, 2004. — Т. 1. — 360 с.

10. Черненко О. А. Роль силовых структур і правоохоронних органів у виборчих кампаніях в Україні /О. А. Черненко//Дзеркало тижня. — 2004. — № 23 (498). — С. 11.

11. Бучин М. А. Силові структури як суб'єкт адміністративного ресурсу/М.Бучин//Вісник національного університету «Львівська політехніка». — № 612–2008 р. — С. 201–206.

12. Бузин А. Ю. Московские муниципальные выборы 2004 года: история фальсификации/ А. Ю. Бузин— М.:РДП «ЯБЛОКО», 2005. — 128 с.

Н. А. Николаенко, канд. полит. наук, доцент

Николаевский национальный университет им. В. А. Сухомлинского
ул. Крылова, 38/1, г. Николаев, 54040, Украина

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ВИДОВ АДМИНИСТРАТИВНОГО РЕСУРСА В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

РЕЗЮМЕ

На сегодняшний день в странах постсоветского пространства существует проблема применения властями для удержания своих позиций административного ресурса, который представляет собой один из наиболее эффективных ресурсов избирательной кампании. Изучение этой проблемы позволит найти эффективные пути ее решения для развития полноценного демократического государства.

Ключевые слова: административный ресурс, злоупотребление служебным положением, государственное управление, избирательная кампания.

М. З. Романюк, старший викладач

Прикарпатський юридичний інститут
Львівського державного університету внутрішніх справ.
вул. Національної Гвардії, 3, м. Івано-Франківськ, 76005, Україна

ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

В статті досліджуються особливості правового забезпечення охорони земель оборони України. Автором наголошується на необхідності законодавчого закріплення та реалізації окремих заходів по охороні цих земель.

Ключові слова: охорона земель, землі оборони, охорона земель оборони, заходи по охороні земель оборони.

Специфіка військової діяльності зумовлює постійний вплив на стан навколишнього природного середовища. З метою забезпечення обороноздатності держави військові формування використовують природні ресурси (землі, води, ліси), завдаючи при цьому їм значної шкоди.

Разом з тим ситуація в Україні ускладнюється ще й іншими факторами. З одного боку, ключовою проблемою в цій сфері є наявність низки особливих військових об'єктів, що залишились на території нашої держави після розпаду Радянського Союзу: могильників радіоактивних і токсичних відходів (чотири з яких знаходяться на балансі Збройних Сил України), шахтних пускових установок, колишніх складів паливно-мастильних матеріалів та компонентів ракетного пального, військових полігонів, складів озброєння, звільнених арсеналів, баз, військових містечок тощо [1, 37]. З іншого — неабиякою проблемою в цій сфері є недостатнє фінансування заходів по очищенню цих територій від небезпечних речовин та боєприпасів. Разом з тим слід погодитися з думкою В. О. Кудінова про те, що «негативно на охорону земель впливає також невідповідність і неоднозначність закріплених нормативно-правовими актами заходів у цій сфері» [2, 105].

Основний негативний вплив військової діяльності, спрямований на землі, що надані військовим частинам, установам, військово-навчальним закладам, підприємствам та організаціям Збройних Сил України, іншим законно утвореним військовим формуванням, для розміщення та постійної діяльності, тобто на землі оборони України.

За наявності складної екологічної ситуації, що виникає внаслідок військової діяльності, постає необхідність обґрунтування та здійснення системи заходів щодо охорони довкілля загалом та земель оборони зокрема. Невід'ємною складовою цієї системи, на нашу думку, є правове забезпечення охорони земель оборони.

Окремих проблем правового забезпечення охорони земель оборони у своїх працях торкалися Г. О. Аксеньюк, В. І. Андрейцев, О. А. Вівчаренко, Ю. О. Вовк, О. А. Забелишенський, Т. Г. Ковальчук, В. Л. Мунтян, Н. І. Титова, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та ін. Однак ці дослідження здебільшого носять загальний характер, оскільки стосуються охорони земель усіх категорій та видів.

Метою даного дослідження є аналіз правового забезпечення заходів щодо охорони земель оборони України. Виявлення недоліків правового регулювання в цій сфері та внесення пропозицій щодо їх усунення.

Відповідно до ст. 162 ЗК України та ст. 1 Закону України «Про охорону земель», охорона земель є системою правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання

необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення [3, 4]. Таким чином, визначення охорони земель на законодавчому рівні здійснюється через перелік заходів, що її забезпечують.

Однак, як вдало зауважує М. О. Фролов, ця норма «не дає повного уявлення про охорону земель різних категорій і за своїм спрямуванням зорієнтована перш за все на охорону земель сільськогосподарського призначення, визначаючи правові засади охорони земель інших категорій (несільськогосподарських земель) досить побіжно і поверхнево» [5, с. 75].

Використання земель оборони лише незначною мірою пов'язане із сільськогосподарським виробництвом. Здебільшого ці землі використовуються як просторово-територіальний базис для розміщення та постійної діяльності структурних підрозділів різних військових формувань, а тому і заходи по охороні цих земель необхідно, на наш погляд, розглядати через призму їх несільськогосподарського використання. Схожі позиції відстоює Б. В. Єрофєєв, вказуючи, що «різна роль земель в окремих галузях народного господарства зумовлює особливості їх правового режиму, а це, у свою чергу, зумовлює специфіку охорони цих земель» [6, 396].

Спеціальна норма щодо охорони земель оборони міститься в Законі України «Про використання земель оборони». Відповідно до ст. 5 цього закону «Розміщення, проектування, будівництво, реконструкція, введення в експлуатацію, експлуатація, консервація і ліквідація будівель, споруд та інших оборонних об'єктів, які можуть справляти прямий або опосередкований негативний вплив на земельні ресурси, здійснюються в порядку, визначеному законом» [7]. Однак конкретних норм, що забезпечували б охорону земель оборони, враховуючи особливості їх цільового призначення, законом досі не визначено.

На наш погляд, необхідним є законодавче врегулювання проведення заходів по охороні земель оборони з урахуванням їх особливостей, а також визначення відповідальних суб'єктів за здійснення таких заходів.

Досліджуючи правовий режим земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства, Т. М. Лебедева справедливо стверджує, що «правова охорона цих земель потрібна як в процесі вибору земельних ділянок для потреб автомобільного транспорту та дорожнього господарства, так і при будівництві та реконструкції автомобільних доріг та інших споруд автомобільного транспорту та експлуатації цих об'єктів» [8, 101]. Такий поділ заходів охорони земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства є актуальним і щодо земель оборони, оскільки ці землі є окремими різновидами однієї категорії земель — земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

На нашу думку, заходи щодо охорони земель оборони слід поділяти на ті, що здійснюються при виборі земельної ділянки для оборонних потреб, при спорудженні та реконструкції військових об'єктів, заходи при експлуатації земель оборони в процесі постійної діяльності військових формувань, та заходи, що здійснюються при ліквідації військових об'єктів і передачі земель оборони для інших потреб.

Відповідно до ст. 23 ЗК України для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізниць і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості [3].

Положення наведеної норми є визначальним при виборі земельної ділянки для оборонних потреб, оскільки до «інших потреб, не пов'язаних з веденням сільського виробництва» відносяться і потреби оборони держави. На нашу думку, необхідним залишається законодавче закріплення вимоги розміщення оборонних об'єктів на землях несільськогосподарського призначення, а в окремих випадках — на землях сільськогосподарського призначення гіршої якості. Закріплення такої норми, на наш погляд, сприятиме реалізації заходів по охороні цих земель при виборі земельної ділянки для спорудження військових об'єктів.

Окрему групу заходів щодо охорони земель оборони, на наш погляд, повинні складати обмеження щодо використання цих земель при спорудженні та реконструкції військових об'єктів. Адже така діяльність неодмінно спричинює значні зміни як навколишнього природного середовища в цілому, так і земель оборони як його частини, оскільки полягає у знятті або видаленні родючого шару ґрунту і рослинності, локальних змінах рельєфу, порушенні єдності і форм біогеоценозу, ерозії земель оборони тощо.

Видається за доцільне закріпити на законодавчому рівні норму, яка б зобов'язувала суб'єктів користування землями оборони перед спорудженням військових об'єктів забезпечити зняття, складування, збереження та перенесення верхнього родючого шару ґрунту на порушені або малопродуктивні земельні ділянки відповідно до проектів рекультивациі. Ці проекти повинні містити основні рішення щодо ефективного використання знятої ґрунтової маси. Разом з тим, на нашу думку, необхідно встановити чітку заборону спорудження таких об'єктів без затвердження у встановленому порядку зазначених проектів рекультивациі.

Важливим елементом охорони земель оборони при спорудженні військових об'єктів — є проведення державної екологічної експертизи. Закон України «Про екологічну експертизу» не містить окремих норм, які б визначали порядок проведення такої експертизи щодо військових об'єктів [9]. Однак аналіз змісту ст. 7 та 14 цього Закону, дає можливість констатувати, що екологічній експертизі підлягають проекти на будівництво нових військових, оборонних об'єктів (в тому числі об'єктів, інформація про які становить державну таємницю); розширення, реконструкцію, технічне переозброєння діючих військових та оборонних об'єктів; документація по перепрофілюванню, консервації та ліквідації об'єктів військового чи оборонного призначення або їх частин, а також діючі об'єкти та комплекси військового та оборонного призначення [9].

Позитивним аспектом охорони земель оборони при спорудженні військових об'єктів було б, на нашу думку, відображення в законі положення щодо необхідності проведення екологічної експертизи перед спорудженням на цих землях військових оборонних чи інших об'єктів. Разом з тим такі військові об'єкти, як склади боєприпасів та паливно-мастильних матеріалів, на нашу думку, потребують періодичного проведення екологічної експертизи у зв'язку із високою ймовірністю виникнення на них надзвичайних ситуацій, що можуть спричинити значну шкоду довкіллю та землям оборони зокрема.

Важливим видом заходів по охороні земель оборони є заходи, що здійснюються при експлуатації земель оборони в процесі постійної діяльності військових формувань. Незважаючи на особливу важливість здійснення заходів по охороні земель оборони безпосередньо в процесі їх використання, належне правове забезпечення їх проведення на законодавчому рівні також відсутнє. Окремі норми щодо охорони земель оборони в процесі їх використання містяться в деяких відомчих підзаконних нормативно-правових актах.

Так, відповідно до Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України, затвердженого Наказом Міністерства оборони України від 22 грудня 1997 р. [10], організація та ведення військового (корабельного) господарства (господарська діяльність) поряд з іншим включає розробку та впровадження

4. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 № 962-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 349.
5. Фролов М. О. Охорона земель як еколого-правовий імператив земельного законодавства / Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис № 3: Наукове вид-во МРУП, 2002. — С. 73–79.
6. Ерофеев Б. В. Земельное право России: Учеб. /Отв. ред. Н. И. Краснов. — 9-е изд., перераб., — М.: Юрайт-Издат, 2004. — 656 с.
7. Про використання земель оборони. Закон України від 27.11.2003 // Відомості Верховної Ради України, 2004. — № 14. — С. 209.
8. Лебелєва Т. М. Правовий режим земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства: проблеми та шляхи вирішення: Монографія / Під ред. проф. М. В. Шульги. — Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. — 192 с.
9. Про екологічну експертизу: Закон України від 09 грудня 1995 № 45/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 8. — Ст. 54.
10. Про затвердження Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України: Наказ Міністерства оборони України від 16.07.1997 // Офіційний вісник України. — 1997. — № 52. — Ст. 202.
11. А. І. Лисенко, І. В. Чеканова. Підходи щодо оцінки техногенного навантаження на екосистеми військових полігонів Збройних Сил України / [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.pbv.gov.ua/portal/soc_gum/Znrcvds/2009_1/9.pdf
12. Моложанова О. Г., Чеканова І. В., Мазор І. Г., Ковалевський В. В. Еколого-гігієнічна оцінка територій військових полігонів // Актуальні питання гігієни та екологічної безпеки України на рубежі століть: Збірка тез доповідей науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті О. М. Марзеєва. Вип. 2. — К.: 1999 / [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.health.gov.ua/Publ/conf.nsf/09e0043b46a8b8e7c2256d8e006e5352/0d2f61e22acf5079c12567580047171c?OpenDocument>
13. О полигонах Вооруженных Сил Российской Федерации: Приказ Министра обороны Российской Федерации от 27 сентября 1996 г. № 353 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://voenprav.ru/doc-2319-1.htm>
14. Об утверждении Федеральных авиационных правил по организации полигонной службы в государственной авиации: Приказ Минобороны РФ от 25 октября 2001 г. № 431 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://voenprav.ru/doc-892-1.htm>
15. Про Програму реабілітації територій, забруднених унаслідок військової діяльності, на 2002–2015 роки // Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 916 // Офіційний вісник України від 17.08.2001–2001 р. — № 31. — Ст. 1413.

М. З. Романюк, старший преподаватель

Прикарпатский юридический институт
Львовского государственного университета внутренних дел.
ул. Национальной Гвардии, 3, г. Ивано-Франковск, 76005, Украина

ПРАВОВАЯ ОХРАНА ЗЕМЕЛЬ ОБОРОНЫ УКРАИНЫ

РЕЗЮМЕ

Правовая охрана земель обороны Украины на сегодняшний день одна из наиболее актуальных тем, поскольку нет четкого законодательного регулирования данного вопроса. На основании исследования данного вопроса в рамках статьи можно говорить о необходимости принятия нового закона «О правовом режиме земель обороны и безопасности».

Ключевые слова: охрана земель, земли обороны, охрана земель обороны, мероприятия по охране земель обороны.

УДК 342.365:349.3:361.161.264.4

А. В. Скоробагатько, канд. юрид. наук, доцентОдеська національна морська академія,
вул. Дидріхсона, 8, Одеса, 65000, Україна

ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАРИХ ТА НЕПРАЦЕЗДАТНИХ В ЕПОХУ ФЕОДАЛІЗМУ

В статті досліджуються особливості надання допомоги непрацездатним особам, визначаються етапи, форми і підстави надання допомоги в феодальний період розвитку суспільства.

Ключові слова: феодальне суспільство, форми забезпечення, нужденність, взаємодопомога.

Сучасний етап реформування пенсійної системи України, удосконалення пенсійного законодавства вимагає дослідження становлення та розвитку законодавства про пенсійне забезпечення.

Як відомо, юридичні науки як різновид соціальних наук вивчають певні соціальні інститути в їх історичному розвитку, розглядаючи їх як елемент у більш загальній соціальній структурі і в порівнянні з відповідним досвідом інших країн з метою визначення тенденцій розвитку вказаних інститутів і вироблення рекомендацій щодо вдосконалення цього розвитку [1, 57].

Дослідженням історичного аспекту розвитку соціального забезпечення займалися як науковці колишнього СРСР, так і сучасні українські вчені, а саме Р. І. Іванова, В. А. Тарасова, Г. С. Кудрявцев, М. І. Полупанов, В. К. Райхер, Б. О. Надточій, Б. І. Сташків, Н. Б. Болотіна, Т. З. Гарасимів, В. М. Андріїв, та ін. Розвитку законодавства про пенсійне забезпечення присвячені монографії А. Вишневецького, Б. Любімова, Є. І. Астрахана. Але на сьогодні відсутні наукові дослідження щодо форм надання соціальної допомоги нужденним в період феодального розвитку суспільства, вони висвітлені недостатньо і потребують додаткового дослідження.

У своїх попередніх публікаціях ми робили спроби проаналізувати стан справ, що склався навколо цієї проблеми в додержавний період розвитку суспільства та в рабовласницьку епоху [2, 124–129]. Тому ця стаття спрямована на те, щоб надати цим думкам подальшого розвитку.

Мета даної статті полягає у дослідженні нормативних актів середньовіччя та наукових публікацій, які висвітлюють той період, а також формування власної позиції щодо визначення форм допомоги, які були характерними для феодального ладу.

Після розпаду Римської імперії та імперії Карла Великого в історії розвитку багатьох народів на тривалий час встановилися феодальні відносини. На основі феодальних виробничих відносин виник ряд держав, які не існували в попередню епоху. Це держави на території сучасних Англії, Франції, Німеччини, Японії, скандинавських держав, а на землях теперішньої України виникла держава — Київська Русь.

Економічною основою феодальної держави виступала власність феодалів на землю і неповна власність на кріпосних селян. Власність на землю була основою соціальної нерівності. Основними класами суспільства були феодали і кріпосні селяни. Разом з тим існували й інші соціальні групи: ремісники, торгові люди та ін. В умовах феодальної форми ведення господарства були різні підходи надання допомоги в залежності від статусу громадян.

Звернемося до середньовічної історії наших предків, простежимо, як здійснювалося надання допомоги нужденним та немічним, в яких формах допомога надавалася.

На початку IX століття на землях, які населяли східні слов'яни, завершився розпад первіснообщинного ладу, в результаті чого утворилася ранньофеодальна слов'янська держава — Київська Русь. Київська Русь виникла на власній соціально-економічній і культурній основі у процесі політичної консолідації східнослов'янських племен в умовах постійної загрози з боку сусідніх кочових племен (угорців, хозарів, чорних клобуків та ін.) [3, 355].

У найдавніший період слов'янської історії соціальна допомога проявлялася у конкретних формах підтримки та взаємодопомоги. Основними формами допомоги були: культура підтримки, общинно-родова, господарська форма допомоги [2, 127]. Ці форми отримують подальший розвиток та згодом стануть основою християнської моделі допомоги і підтримки непрацевдатних. Проте слушно зауважимо — благодійність як соціальне явище має в нашій країні свою історію, традиції й особливості, а самобутній характер наших предків формувався задовго до введення християнства в Київській Русі.

Вагому роль у становленні інституту соціальної допомоги на теренах нашої держави відіграло християнство. Першим прийнято вважати етап княжої (церковної) благодійності, який розпочався після запровадження князем Володимиром християнства у 988 р., і є одним з найтриваліших в історії України. У цей історичний період, Б. І. Сташків відзначає: що офіційною стала державна релігія у формі православ'я. Почала формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої лежала філософія любові до ближнього. Суб'єктами, які потребували допомоги, стали хворі, жебраки, вдови, сироти. З'явилися нові суб'єкти надання допомоги — князь, церква, парафія, монастирі. Формою допомоги стала милостиня [4, 301]. У давні часи ініціатива у запровадженні певних видів соціальної допомоги часто проявлялася від князів.

О. І. Янкович вважає, що розвиток процесу соціальної підтримки нужденних, на яку помітний вплив справляли князі, вчені розділяють на два етапи. Перший етап бере початок із часу хрещення Русі й триває до другої половини XII ст. Він пов'язаний з поширенням християнства в Київській Русі. Другий етап починається з другої половини XII ст. і триває до кінця XIII ст.

Для першого етапу характерними були три основні форми княжої благодійності: 1) роздавання милостині; 2) харчування при княжому дворі; 3) розвезення продуктів для злидарів [5, 16].

В цей історичний період були прийняті перші джерела права — Устави князів Володимира та Ярослава, в яких закладені основи правового регулювання надання допомоги нужденним.

Перша спроба державного соціального врегулювання належить князеві Володимирі, який встановив обов'язковість відрахування десятої частини прибутків до церковних фондів. Професор І. Мигович акцентує, що прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, князь Володимир у 996 р. видає Устав, яким згідно з релігійними настановами доручає духовенству й церковним структурам опікування й нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких тощо, встановлює для благодійних закладів «десятину». Як відомо, цей мудрий правитель здійснив багато прогресивних для свого часу заходів, завдяки яким освіченість, культура русичів досягла високого рівня [6, 78].

Приклад Володимира Великого наслідували інші представники княжої влади й духовенства. Історія зберегла факти про те, що постійно надавали допомогу бідним Ярослав Мудрий, його сини Ізяслав і Всеволод та онук Ярослава Мудрого Володимир Мономах, єпископ Переяславський Єфрем, ченці Агапіт та Аліпій, чернігівський князь Святослав та багато інших. За активної діяльності цих історичних

персон для убогих людей були засновані богадільні, будинки для прочан, сирітські училища, лікарні; убогим, вдовам, сиротам, безпритульним роздавалася милостиня.

Першим східнослов'янським законом, в якому з'явилась певна соціальна програма, російські дослідники М. Захаров і Е. Тучкова вважають «Руську Правду» Ярослава [7, 2]. Такої ж думки дотримуються і українські вчені Сташків Б. І. та Н. Б. Болотіна. Таку позицію підтримує і автор, оскільки у вказаному зводі законів є ряд статей соціального характеру (8 статей регулювали проблеми захисту дітей). Тому ми не можемо погодитися з поглядами окремих дослідників (Р. І. Іванова, В. А. Тарасова, Т. З. Гарасимів), які виходять з того, що в одному із перших нормативних актів початку феодальної доби «Руській Правді» відсутні норми, які б мали відношення до врегулювання матеріального забезпечення непрацевдатних, стариків, сиріт.

Другий етап княжої благодійності співпадає з татаро-монгольським завоюванням Русі. Незважаючи на татаро-монгольську навалу, що порушила тенденції розвитку економічного, культурного та соціального життя у древній слов'янській державі, традиції благодійницької діяльності, започатковані у Київській Русі, не були забуті. На цьому етапі спостерігається поступове злиття благодійницьких функцій князя з церковно-монастирськими формами опіки, які згодом стали домінуючими.

Слушною видається думка Б. І. Сташківа, що монастирська система підтримки поступово витіснила княже благодійництво, стаючи самостійним суб'єктом допомоги. Під час страшного нашестя церква та монастирі повністю взяли на себе благодійні функції, користуючись тим, що татарські хани поважливо ставились до духовництва і звільняли церкви і монастирі від данини [4, 302].

На наш погляд, вірну позицію займає О. І. Янкович, відзначаючи, що найважливішими рисами княжої благодійності були:

- вона ґрунтувалася на особистому бажанні правителя, а державної системи благодійності не існувало;
- участь в опіці була не обов'язком, а правом князя. Добродійність існувала як риса, варта наслідування;
- допомога князів була епізодичною, не мала чіткої системи;
- княжа влада мирилася з фактом існування злидарства, а сама при цьому виступала в ролі приватного благодійника [5, 17]. Княжа благодійність у Древній Русі не переступила меж приватної опіки.

Разом з тим на ґрунті позитивних рис благодійності в Київській Русі з'явилися гострі соціальні проблеми, набуло розвитку професійне жебрацтво та поширювалось ледарство.

На складному шляху відродження й державотворення в XIV та першій половині XVII ст. поступово виникають нові форми надання допомоги знедоленим. Цей проміжок часу прийнято вважати етапом церковно-державної благодійності. Тогочасні джерела прав починають містити норми, які відносяться до досліджуваної проблеми. Так, у статті 193 Судебника 1589 року визначалося майнове становище бездітних вдів, які залишилися після смерті чоловіка.

Характерними для цього періоду, на думку Б. І. Сташківа, були три основні форми підтримки: 1) монастирська система підтримки; 2) державна система допомоги; 3) перші світські прояви благодійності [4, 302]. Аналогічних висновків дійшла і Н. В. Бахмач. Вона стверджує, що до кінця XVI ст. на Русі сформувалися три основні форми соціального захисту: державна, земельно-церковно-парафіяльна та приватна. Фактично до 1917 р. соціальний захист надавався в рамках вказаних форм, змінювалися тільки методи надання допомоги [8, 136]. Ми розділяємо позицію цих науковців щодо форм надання допомоги в цей історичний період. У даний період також поширення набула соціальна діяльність українських братств — православних громадських об'єднань. Так, у передмістях Львова у XIV ст. було відкри-

то чотири лікарні; Київське братство мало свою школу і шпиталі для людей убогих, «уломних», як духовних і цивільних, так і лицарських; у Кам'янець-Подільському функціонував вірменський шпиталь, утримуваний на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей [9, 59]. Специфічним різновидом громад були церковні братства, які сприяли розв'язанню багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного суспільства.

В Російській державі в середині XVII ст. ставлення до соціальної політики було суперечливим і непослідовним. Як відзначає І. Мигович, з одного боку, продовжувала існувати започаткована старокиївськими князями традиція допомагати нужденним. З іншого боку, в міру ускладнення соціальних проблем владні органи, громадськість почали усвідомлювати обмеженість приватної благодійності й установлених форм церковно-монастирської опіки, почали шукати нові підходи до боротьби з жебрацтвом, злиденністю [6, 79].

Наголосимо увагу ще на одному аспекті досліджуваного питання. У середині XVII ст. більша частина України відійшла до складу Російської держави. Зауважимо, що значну частину українського населення було віднесено до козацького стану, а до підписання Переяславсько-Московського договору 1654 р. на території українських земель діяли норми, які встановлювали привілеї для козацтва Війська Запорізького та регулювали надання допомоги їх сім'ям. Такий підхід, а саме надання пільг та преференцій, частково зберігся і у період Гетьманщини. Як приклад, можна назвати Острозький договір 1670 р. між Річчю Посполитою та Військом Запорізьким, яким визначались козацькі права за козацькими вдовами, на матеріальне забезпечення у зв'язку із втратою годувальника.

Договір 1654 р. започаткував оформлення особливого станового права козацтва. Однією із складових частин станового права було матеріальне забезпечення. Цим договором було підтверджено станові привілеї козацтва, тотожні тим, що існували за Речі Посполитої.

Запорізька республіка стала осередком започаткування благодійних закладів та основою встановлення соціальної опіки над нужденними. На всій території України створювалися благодійні установи для старих воїнів, які були одночасно і лікарнями, і притулками для тих, хто не мав змоги працювати. Через надлишок матеріальних статків колишня верхівка (гетьмани, полковники, козацька старшина) почала будувати церкви, монастирі, шкільні споруди. Але, як вірно зазначає М. М. Шумило, структурованого системного підходу до матеріального забезпечення козаків у період Речі Посполитої та у період Російської імперії не було, воно забезпечувалося за рахунок надання різноманітних пільг, преференцій, часткових грошових виплат, дозволів займатись певною діяльністю [10, 13–14].

В українських селах у цей історичний період основний тягар соціальної допомоги взяла на себе громада, яка турбувалася про всіх своїх членів. Громада організовувала притулки для убогих, допомагала нужденним односельцям, так, постраждалим внаслідок лиха надавали харчі, одяг, насіння, а погорільцям будівельні матеріали.

Подальший розвиток феодальних відносин у другій половині XVII — XVIII ст. характеризувався поступовим переходом до державної системи захисту нужденних. Влада і громадськість усвідомлювали недостатність існуючих форм надання допомоги, шукали нові підходи забезпечення непрацездатних. На даному етапі робилися перші спроби законодавчого оформлення соціальних програм, були прийняті нормативні акти, в яких були закріплені норми, які безпосередньо регулювали питання надання допомоги. Так, за часів правління царя Олексія Михайловича в 1650 р. була видана Кормча книга, що мала законодавчу силу, Соборне Укладення 1649 р., за царювання Петра I — Морський статут в 1720 р.

Важливим нормативним актом, який регулював розвиток феодальних відносин Росії середини XVII ст., було Соборне Укладення 1649 р., яке фахівці назвали —

кодексом феодалного права Росії. Ряд статей Укладення присвячені правам феодалів на вотчини і помістя і зв'язані з ними привілеї. Вводиться новий правовий інститут — прожиток. Право на отримання прожитку мали вдови, залишені, як з малолітніми дітьми, так і бездітні.

У главі 16 ст. 31–32 Укладення сказано, що якщо голова сім'ї був вбитий у битві, то з 100 четвертин складу належало 20 четвертин жінкам, 10 — дочкам. Якщо годувальник помер в полку на державній службі, то жінкам належало 15, а дочкам 7 четвертин зі 100 четвертин складу. Якщо ж дворянин помер вдома, поза службою — жінкам виділялось 10 четвертин, а дочкам — 5 [11, 69–74]. У випадку відставки від служби у зв'язку із старістю або пораненням і при відсутності прямих спадкоємців дворянин мали право на отримання помістя в об'ємі повного складу [12, 16]. Цим нормативним актом були достатньо захищені інтереси панівних верств населення при виході у відставку з державної служби, так і інтереси членів їх сімей у випадку смерті годувальника. Служили люди, які знаходилися на державній службі (городові козаки, стрільці, пушкарі, ямщики, псарі і т. д.) і які отримували хлібну і грошову платню, після залишення служби по старості або по хворобі отримували із державної казни мізерну грошову, а найчастіше хлібну платню [12, 16]. Як бачимо, у нормативному акті було встановлено диференційований підхід при визначенні розміру прожитку. Розмір прожитку (садиба і земля до неї) залежали від величини окладу і причин смерті голови сім'ї.

Матеріальне забезпечення непрацездатних бідних верств населення в даний історичний відрізок здійснювалось в рамках родинних, сімейних відносин. Як форма допомоги розвивалося благодійництво. Найбідніші виживали шляхом збору милості.

Реформи за часів правління Петра I підняли в Росії на новий рівень надання соціальної допомоги. Петро I, з одного боку, вживав суворих заходів проти «лінивих прошарків», заборонивши приватну благодійність, а з іншого — заснував смиренні будинки — для чоловіків-злидарів і прядильні — для незаможних жінок. За роки його правління зростає кількість нормативних актів, які присвячені питанням соціальної опіки.

Подальший розвиток системного підходу до надання соціальної допомоги проявляється наприкінці XVIII ст. у період правління Катерини II. Згідно з «Приказом общественного призрения» (1775 р.), створювалися народні школи, будинки для сиріт, лікарні, аптеки, богадільні, лепрозорії, божевільні, робітні будинки. Наприкінці XVIII століття сформувалася державна структура соціальної допомоги населенню. У багатьох губерніях так само було запроваджено «приказы общественного призрения» з відповідними закладами підтримки та захисту населення, сформовано світське законодавство у сфері суспільної опіки і приватної благодійності. Почала розвиватися громадська благодійність [13, 94–99]. Для цих справ почали виділятися кошти. Як і Петро I, Катерина II зміцнює правове регулювання державних видатків, встановлюючи чіткий нагляд за законністю при використанні державних коштів.

Економічний розвиток України в першій половині XIX ст. характеризувався розпадом феодално-кріпосницької системи. У цей період дуже гостро постало питання підтримки непрацездатних. Соціальна допомога надавалася через прикази суспільної опіки, які створювалися в губерніях під головуванням губернаторів. Прикази у 1810 році були підпорядковані Міністерству поліції, а пізніше — Міністерству внутрішніх справ. Крім того бідні люди отримували допомогу, яка надавалася у містах — міськими магістратами, дідичами (поміщиками) — у кріпацьких селах, та вйтами (старостами) у поселеннях з вільним населенням. За царювання Олександра I і Миколи I приймаються перші пенсійні закони.

У другій половині XIX ст. надання соціальної допомоги здійснювали у більшості губерній земські та міські установи. Вони стали правонаступниками приказів сус-

пільної опіки на місцях. Земська система опіки була більш прогресивною і більш мобільною.

Після проведення селянської реформи (скасування кріпацтва) відбувається реорганізація системи державного управління. Соціальна допомога набуває постійного характеру, але вона ще не є обов'язком, а є правом земських та міських установ.

Роблячи висновок з викладеного, зазначимо, що надання матеріального забезпечення старим та непрацездатним в епоху феодалізму можна визначити як важливий період становлення та удосконалення системи соціального захисту нужденних. В даний історичний період можна виділити наступні етапи:

— етап **княжої (церковної) благодійності** (початок із часу хрещення Русі і триває до кінця XIII ст.), починає формуватися християнська концепція допомоги, в основу якої було покладено філософію любові до ближнього.

Для даного періоду характерними були три основні форми благодійності: 1) роздавання милостині; 2) харчування при княжому дворі; 3) розвезення продуктів для злидарів. Новими суб'єктами надання допомоги були: князь, церква, парафія, монастирі. Ця допомога надавалась хворим, жебракам, вдовам, сиротам. Проте княжа благодійність у Древній Русі не переступила меж приватної опіки;

— етап **церковно-державної благодійності** (з XIV до першої половини XVII ст.), для якого характерними були три основні форми підтримки: 1) монастирська система підтримки; 2) державна система допомоги; 3) перші світські прояви благодійності;

— наступний етап — перехід до **державної системи** надання соціальної допомоги населенню (друга половина XVII — XVIII ст.). Були введені перші державні видатки соціального характеру, робилися перші спроби законодавчого оформлення соціальних програм;

В досліджуваній період до найбільш характерних особливостей надання допомоги непрацездатним можна віднести такі:

— структурованого системного підходу до матеріального забезпечення не існувало;

— в умовах феодальної форми ведення господарства надання допомоги відбувалося в залежності від соціального статусу громадян;

— панівному класу, а також тим, хто перебував на державній службі, надавалися різноманітні пільги, преференції, часткові грошові виплати та дозволи займатись певною діяльністю;

— однією з форм матеріальної підтримки стало зародження пенсійного забезпечення;

— встановлюється диференційований підхід при визначенні розміру прожитку;

— серед бідних верств населення матеріальне забезпечення непрацездатних здійснювалось в рамках родинних, сімейних відносин;

— в українських селах в козацький період основний тягар соціальної допомоги взяла на себе громада, яка турбувалася про всіх своїх членів.

Література

1. С. В. Вишновецька. *Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права* // *Юридичний вісник*, № 1, 2009. — С. 57.
2. Скоробогатько А. В. *Зародження утримання непрацездатних осіб в умовах додержавного устрою суспільства* // *Правова держава*. — Одеса, «Астропринт», 2010. — С. 124–129.
3. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. — 992 с.
4. Сташків Б. І. *Теорія права соціального забезпечення: Навч. посіб.* — К.: Знання, 2005. — 405 с.
5. *Соціальна робота в Україні* / Навч. посіб. І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с.

6. Мигович І. *Історичні корені й традиції благодійництва // Соц. захист.* — 1996. — № 4. — С. 77–87.
7. Захаров М. Л., Тучкова Э. Г. *Право социального обеспечения России : Учебник.* — М. : БЕК, 2001. — 576 с.
8. Бахмач Н. В. *Исторический процесс становления системы пенсионного обеспечения Украины // Бизнесинформ.* — 2006. — № 8. — С. 136–139.
9. Болотіна Н. Б. *Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.* — Київ.: Знання, 2005. — 381 с.
10. Шумило М. М. *Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців. Монографія / М. М. Шумило.* — К.: Ніка-Центр, 2010. — 272 с.
11. Маньков А. Г. *Уложение 1649 года. Кодекс феодального права России. Л., 1980.* — С. 69–74.
12. Р. И. Иванова, В. А. Тарасова. *Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., Изд-во МГУ, 1983.* — 168 с.
13. Скуратівський В. А., Палій О. М. *Основи соціальної політики: Навч. посіб.* — К.: МАУП, 2002. — 200 с.

А. В. Скоробагатько, канд. юрид. наук, доцент

Одесская национальная морская академия
ул. Дидрихсона, 8, Одесса, 65000, Украина

ФОРМЫ МАТЕРИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАРИКОВ И НЕТРУДОСПОСОБНЫХ В ЭПОХУ ФЕОДАЛИЗМА

РЕЗЮМЕ

Современный этап реформирования пенсионной системы Украины, усовершенствования пенсионного законодательства требует исследования становления и развития законодательства о пенсионном обеспечении, а именно исследования нормативных актов средневековья и научных публикаций, освещающих тот период. Проследить, в каких формах и каким образом в тот временной отрезок истории предоставлялась помощь нуждающимся и немощным.

Ключевые слова: феодальное общество, формы обеспечения, нуждаемость, взаимопомощь.

і конкуренції та намаганням монополізувати зовнішні ринки або протекціонізм на внутрішньому ринку. Особливо такі відносини та міжнародне економічне право отримали розвиток після Другої Світової війни, що практично відразу знайшло відображення у програмних документах основних міжнародних організацій. Наприклад, в ст. 1 Статусу Організації Об'єднаних Націй вказується, що однією з основних цілей цієї установи є здійснення міжнародного співробітництва в рішенні міжнародних проблем економічного характеру.

У другій половині ХХ сторіччя такі процеси почали розвиватися і в Європі. Створюються особливі економічні інтеграційні — Європейські Товариства та Рада Економічної Взаємодопомоги. В 1947 році був заключений перший в історії багатосторінковий договір — Генеральна Згода про тарифи та торгівлю, на базі якого по суті було створено особливого роду міжнародну установу, яка зараз об'єднує більш ніж 100 держав.

Ці процеси, які продовжуються і сьогодні, дали змогу більш чітко визначитися і з правовим забезпеченням цього. У всякому разі, МЄП визнається як галузь міжнародного публічного права, яка являє собою сукупність принципів і норм, регулюючих відносини між державами і іншими суб'єктами міжнародного права. Предметом МЄП виступають міжнародні економічні багатосторонні та двохсторонні відносини між державами, а також іншими суб'єктами міжнародного публічного права. До економічних відносять торгово-комерційні відносини, а також відносини в виробничій, науково-технічній, валютно-фінансовій, енергетичній сферах, в галузях зв'язку, транспорту, туризму, інтелектуальної власності та ін. [3, 306–307].

До МЄП в загальному плані застосовуються загальні принципи міжнародного публічного права. Поряд з цим існують і більш спеціальні принципи цього права. По-перше, потрібно визначити, що такі принципи носять конвенційний характер, тому їх ефективність буде залежати від включення них в відповідні міжнародні угоди. Якщо предметно казати про такі принципи, то потрібно назвати наступні: принцип (режим) найбільшого сприяння, принцип взаємної вигоди, принцип преференційного режиму та ін.

Зараз існують дві основні концепції МЄП. Традиційною, яка вже існує певний час, є така, про яку ми вже згадували. Таку концепцію підтримують: Г. Шварценбергер і Я. Броунді — Велика Британія; П. Верлорен ван Themaat — Нідерланди; В. Леви — США; П. Вейль — Франція; П. Пиконе — Італія та ін. Але в останній час все більшої ваги набуває концепція, згідно з якою джерелом МЄП потрібно вважати як міжнародне, так і внутрішнє право, тому це право розповсюджує свою дію на усіх суб'єктів права, які приймають участь у комерційних відносинах, виходячи за межі однієї держави (П. Фішер, Г. Ерлер, В. Фикентшер — ФРН; С. Петерсон — Велика Британія; П. Рейтер — Франція та ін.). Ця концепція тісно смикається ще з одною сучасною концепцією так званого транснаціонального права, яка має на меті порівняти у якості суб'єктів міжнародного права як держави, так і транснаціональні корпорації (В. Фрідман — Велика Британія). Потрібно сказати, що у кінці 20-х років минулого століття відомий українській фахівець В. М. Корецький розробив теорію міжнародного господарського права як міжгалузевого права, яке регулює економічні публічно правові та цивільно-правові відносини.

В останній час, в зв'язку з об'єктивними потребами забезпечення економічної безпеки держав, перед МЄП встають завдання, які не так характерні були для нього раніше. В зв'язку з такою новизною ця проблема, на нашу думку, ще не має необхідного теоретичного обґрунтування. Наукові дослідження, які існують, переважно відносяться до кінця 80-х — початку 90-х років минулого століття і не можуть враховувати всіх динамічних змін, які відбуваються в останній час. Тому важливим завданням, яке сьогодні існує перед юридичною наукою, є, на основі вивчення особливостей сучасних міжнародних відносин, визначити поняття економічної

безпеки та сформулювати організаційно правові заходи, які потрібні для забезпечення такої безпеки.

Таке завдання потребує здійснення низки взаємопов'язаних дій. Це, як вже вказувалось, виявлення особливостей сучасних економічних відносин та елементів економічної безпеки, які потрібно враховувати при аналізі міжнародно-правового забезпечення такої безпеки. Також потрібно визначити сучасну роль міжнародного публічного права, в тому числі і МЄП, в вирішенні проблем забезпечення економічної безпеки держав. Далі необхідно провести аналіз системи нормативно-правових актів, причому не тільки публічного правового характеру, щодо визначення їх ефективності в сучасних умовах. З врахуванням отриманих і інших даних та проведення необхідних досліджень, сформулювати можливі пропозиції щодо вдосконалення таких організаційно-правових заходів.

Говорячи про це, потрібно звернути увагу на одну важливу річ, яка має враховуватися як основне, так би мовити, методологічне правило при здійсненні такого дослідження. Воно полягає в тому, що досліджуючи цю проблему, необхідно враховувати існуючу різницю в рівнях економічного розвитку усіх держав, які співпрацюють в єдиному економічному просторі. Це необхідно для того, що б, наприклад, розробляючи організаційні, правові чи інші заходи, спрямовані на забезпечення економічної безпеки, враховувати, що кожна держава, в залежності від рівня свого економічного розвитку, потребує таких заходів, які будуть враховувати таке її становище. В інших випадках такі заходи будуть залишатися на рівні проголошених.

Саме такі сплановані дії необхідно, на нашу думку, провести на сучасному рівні розвитку міжнародного економічного права для планування та надання необхідної реальності комплексу дії щодо забезпечення економічної безпеки на національному та міжнародному рівні. При цьому потрібно враховувати потенціальні можливості права для надання таким діям необхідної організації та ефективності.

Література

1. Н. Б. Шеленкова. *Европейская интеграция: политика и право. Монография.* — М.: Издательство «НИМП», 2003. — 340 с.
2. Ильин Ю. Д. *Право человека и государства на безопасность в современном мире.* — М.: Норма, 2007. — 288 с.
3. *Введение в право Европейского Союза. Учебное пособие / Под. ред. д. ю. н., проф. Кашкина С. Ю.* — М.: Изд-во Эксима, 2005. — 368 с.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-РОЛЬОВІ ІГРИ ЯК ЗАХІД РОЗВИТКУ І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ КВАЛІФІКОВАНОГО ЮРИСТА (про перемогу молодих юристів університету)

Керівництво нашої країни звертає постійну увагу на якісну підготовку юристів в вищих навчальних закладах України. З цією метою систематично проводяться відповідні заходи.

Один із таких заходів був організований Міністерством юстиції України спільно з Координаційною радою молодих юристів при Міністерстві юстиції України. На підставі листа Міністерства юстиції України від 18. 03. 2011 р. № 35–16/166 і наказу Міністерства юстиції України від 22. 03. 2011 р. № 188/7 «Про проведення всеукраїнського правового турніру з кримінального права та процесу» такий захід був проведений.

Організований захід, якщо дещо деталізувати, був покликаний сприяти популяризації знань серед молодих юристів в галузі кримінального права і кримінального процесу, зокрема, формуванню інтелектуальних навичок юридичного мислення та вміння застосовувати їх на практиці, що, на нашу думку, в цілому і було досягнуто.

Інтелектуальні змагання було проведено у форматі інтелектуальної гри «Брейн-ринг» на базі Національного авіаційного університету (просп. Космонавта Комарова, 1. м. Київ). За правилами цього виду інтелектуально-рольової гри до участі у турнірі допускається команда у складі п'яти студентів юридичного факультету вищого навчального закладу, один із яких обирається капітаном. Відсутність капітана команди, або двох з учасників заявленої заздалегідь команди, позбавляє команду право прийняти участь у турнірі.

На день проведення змагань — 7 квітня 2011 року — для участі у турнірі зареєструвалося 27 команд юридичних факультетів провідних вітчизняних вищих навчальних закладів¹, в тому числі і команда економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (надалі — ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова).

Формат турніру складався із чотирьох стадій: відбірний груповий турнір, з якого у наступне коло змагань виходило дві команди; потім чвертьфінальний груповий турнір, з якого у наступне коло змагань виходе лише одна команда; півфінальна стадія турніру; і фінал.

Найбільш напруженою і складною стадією турніру для команди ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова була відбірна стадія змагань, оскільки команда зіткнулася з пев-

¹ Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Національний університет «Одеська юридична академія», Львівський національний університет ім. І. Я. Франка, Національна академія внутрішніх справ, Київський університет права НАН України, Юридичний інститут Національного авіаційного університету, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Національний університет державної податкової служби України, Академія адвокатури України, Донецький національний університет, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Національний університет «Острозька академія», Європейський університет, Запорізький національний технічний університет, Університет економіки і права «Крок», Житомирський національний агроекологічний університет, Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут», Сумський державний університет, Ужгородський національний університет, Полтавський юридичний інститут Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого», Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, Чорноморський державний університет імені Петра Могили, Хмельницький університет управління і права, відокремлений структурний підрозділ «Навчально-консультаційний центр Національного університету «Одеська юридична академія» в м. Черкаси».

налі з одним з найсильніших суперників. І знову ж таки віддаючи належне команді, необхідно відмітити її вміння до самоорганізації та відмінну підготовленість із основних фахових питань.

Першими відкрити рахунок у набраних ігрових очках вдалося саме команді ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова, проте команда-суперниця в наступному раунді одразу ж зрівняла рахунок. Але завдяки організаційним здібностям капітана команди ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова Ковбасюка Д. І. і високоякісній фаховій підготовці членів команди у складі: Борозенко М. О., Воробйової К. В., Складної А. А., Тітарчука О. І. наступні три відповіді на запитання додали команді ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова три ігрові очки і, таким чином, команда, здобувши результат у рахунку 4:1, достроково здобула перемогу у фіналі. У благородному жесті право відповіді на рещту запитань команда віддала команді-суперниці.

Перемогою команди ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова з рахунком 4:3 над командою Національного університету «Києво-Могилянська академія» завершилися змагання у цьому престижному всеукраїнському турнірі.

Слід відзначити, що ця фінальна перемога має свої, притаманні лише їй командні особливості, а саме: 1) усі чотири переможні відповіді на запитання були дані командою достроково. Це означає, що з одного боку, завдяки зусиллям капітана команди чотири рази поспіль було здобуто право на дострокову відповідь шляхом вчасного і вірного натиснення ним на кнопку-відповідь, і зокрема, виключення фальстарту, а з іншого боку, заздалегідь відома точна і вірна відповідь тих членів команди, які одержували право на відповідь; 2) усі чотири переможні відповіді були дані чотирма різними членами команди з чотирьох різних інститутів кримінального і кримінально-процесуального права, що свідчить про всебічну і комплексну підготовку команди до участі у турнірі.

Загальні показники команди можна визначити наступним чином. За всю участь у турнірі команда зіграла вісім ігор. З восьми ігор команда здобула три нічії (що відмінно — всі три з рахунком 2:2) і п'ять перемог з наступними рахунками: 3:2, 3:2, 3:1, 4:1, 4:3. Із поставлених 42 запитань команда дала вірні відповіді на 23 запитання, що складає 55 % від загальної кількості запитань. Такий невисокий переможний бар'єр свідчить про інтелектуальну напружену боротьбу, з одного боку, і про типову класичну командну перемогу, з іншого боку.

Відзначаючи здобуті командні переваги, необхідно відзначити і здобутки кожного з її учасників.

Найбільш значний внесок у здобуті переможні командні ігрові очки на різних стадіях турніру надав капітан команди студент 5-го курсу ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова Ковбасюк Д. І., який виявив неабиякий організаторський хист, вміння тримати командну дисципліну, відстоювати самостійність обраної позиції, брати ініціативу відповіді і відстоювання прав та інтересів команди в разі їх порушення тощо. Саме завдяки зусиллям Ковбасюка Д. І. команді вдалося у третій останній грі відбірному турніру за нічийного рахунку 2:2, при двох попередніх нічийних рахунках 2:2, дати вірну відповідь на останнє п'яте запитання, саме яке і дало право команді ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова вийти у чвертьфінальний груповий турнір. В ході підготовки та під час гри Ковбасюк Д. І. приділяв увагу і відзначався достеменними знаннями загальних положень науки кримінального права та кримінального процесу і норм інститутів права Особливої частини Кримінального кодексу України. У фінальній грі турніру Ковбасюк Д. І. чотири рази поспіль здобув для команди право на дострокову відповідь.

Відмінними знаннями правових норм Особливої частини Кримінального кодексу України відзначалася і студентка 4-го курсу ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова Воробйова К. В., яка у фінальній частині змагань вірно визначила момент, з якого викрадання вважається завершеним злочином, і дала дострокову відповідь.

Не менш важливе значення команда приділяла вивченню правових норм Загальної частини Кримінального кодексу України. Ці положення були заздалегідь опра-

цьовані студенткою 4-го курсу ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова Складною А. А., яка виявила здатність системно та послідовно у повному обсязі відтворювати окремі норми права та їх переліки в редакції, викладеній законодавцем, зокрема, перелік пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин, строки давності у разі звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності, строки звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку, строки умовно-дострокового звільнення, строки погашення та зняття судимості тощо. У фінальній частині турніру Складна А. А. вірно визначила іспитовий строк, який встановлюється для неповнолітньої особи у разі її звільнення від відбування покарання з випробуванням, і дала дострокову відповідь.

Загальні положення Кримінально-процесуального кодексу України знайшли своє відображення у юридичному хисті і талані студентки 4-го курсу ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова Борозенко М. О., яка протягом всього турніру неодноразово давала вірні відповіді на запитання процесуального характеру. У фінальній грі турніру Борозенко М. О. вірно визначила строк подачі апеляції на постанову судді щодо розгляду подання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту і дала дострокову відповідь.

Положення Особливої частини Кримінально-процесуального кодексу України були узагальнені та опрацьовані студентом 4-го курсу ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова Титарчуком О. І., який у фінальній частині змагань вірно визначив строк апеляційного оскарження постанови про порушення кримінальної справи і дав дострокову відповідь.

За результатами змагань команда була нагороджена кубком «Переможця Всеукраїнського турніру з кримінального права та процесу 2011 р.» (див. фото 1) і командним дипломом «За I місце у Всеукраїнському правовому турнірі з кримінального права та процесу 7 квітня 2011 року» (див. фото 2).

Окрім цього кожен з учасників команди був відзначений особистим іменним дипломом за участь у турнірі і ще одним дипломом було відзначено знову ж таки саму команду ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова «за участь у Всеукраїнському правовому турнірі з кримінального права та процесу 7 квітня 2011 року».

З вітальним словом по завершенні турніру до переможців турніру і всіх присутніх звернулися: голова Координаційної ради молодих юристів при Міністерстві юстиції України Бутенко А. П., начальник Управління координації правової роботи і правової освіти Міністерства юстиції України Юхта О. Г., керуючий партнер юридичної аналітичної фірми «Чернявський, Калінська і Партнери» Калінська І. М., керуючий партнер адвокатської контори «Василик & Євстігнєєв» Василик В. В., які побажали творчих успіхів і майбутніх професійних досягнень у галузі кримінального права і кримінального процесу переможцям та учасникам турніру¹.

Відмінні успіхи студентів ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова були відзначені і ректором ОНУ ім. І. І. Мечникова професором Ковалем І. М. Так, згідно наказу ОНУ ім. І. І. Мечникова від 13. 04. 2011 р. № 967–18 по особовому складу студентів денної форми навчання «Про нагородження та преміювання студентів ЕПФ» кожного учасника команди-переможниці було нагороджено ректорською грамотою і премійовано грошовою винагородою у розмірі місячної стипендії студента денного відділення (530 гривень)².

¹ Див. також: Проведено Всеукраїнський правовий турнір з кримінального права та процесу [Електронний ресурс] // Режим доступу / http://krmj.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=253:2011-04-11-06-35-17&catid=1:2004-01-19-09-56-43&Itemid=5; Всеукраїнський правовий турнір з кримінального права і процесу [Електронний ресурс] // Режим доступу / <http://www.nau.edu.ua/uk/News/1948>

² Див. також: Вітаємо команду ЕПФ з перемогою у Всеукраїнському правовому турнірі!!! [Електронний ресурс] // Режим доступу / <http://info.onu.edu.ua/2011-04-08>; Поздравляем с победой ЭПФ [Електронний ресурс] // Режим доступу / <http://news.onu.edu.ua/rus/news/single/268:2011-04-12>; Вітаємо з перемогою! // Одеський університет. — Березень — квітень 2011 року. — № 3–4 (2089–2090). — С. 8.

Слід також відзначити, що здобута перемога підкреслює і високий загально-юридичний професійний рівень студентів — учасників команди, оскільки студенти одержали на підготовку до участі в турнірі лише один тиждень, протягом якого в позаурочні години та вихідні дні доклали чимало зусиль в опрацюванні нормативно-правового матеріалу. Складність підготовки обумовлювалася в тому числі і невизначеністю кола питань та приблизного обсягу необхідних положень чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства, необхідних для засвоювання.

Резюмуючи характер турнірних запитань, можна засвідчити їх достатньо значний обсяг, який охоплював не лише положення усіх розділів Кримінального кодексу України і Кримінально-процесуального кодексу України, а й основні поняття науки кримінального права та процесу. Так, серед кола запитань, з якими впоралася команда ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова, слід зазначити такі, як: визначення поняття предмету науки кримінального права, зокрема, її особливої частини, та кримінального процесу, складу кримінально-правових правовідносин, юридичного факту, який породжує кримінально-правові правовідносини, завдань та стадій кримінального процесу, елементів кримінально-процесуальних правовідносин, тлумачення норм кримінального права, термінологічні визначення поняття злочину, підбурювача, ідеальної сукупності злочинів, обставин, що виключають кримінальну відповідальність, необхідної оборони, різних структурних елементів складів злочинів, відповідальність за які передбачена ст.ст. 134, 185, 271, 285, 297, 304, 305, 307, 309, 319 Кримінального кодексу України, дати схвалення і набуття чинності Кримінальним кодексом України та інших, визначення строків дізнання, досудового слідства, в тому числі строків його продовження, строків апеляційного оскарження постанов про порушення кримінальної справи, обрання запобіжних заходів, випадки обов'язкової участі захисника та випадки можливої відмови від захисника, визначення суб'єктів приводу, строків повідомлення прокурора про проведення невідкладного обшуку, визначення мінімального розміру застави як запобіжного заходу тощо.

Щиру подяку команда висловлює завідувачу кафедрою кримінального права, кримінального процесу і криміналістики, доктору юридичних наук, доктору теології, професору, члену-кореспонденту Національної академії Правових наук України, проректору з навчальної роботи ОНУ ім. І. І. Мечникова Стрельцову Євгену Львовичу, а також канд. юрид. наук, доценту Гончар Т. О., канд. юрид. наук, доценту Чувакову О. А., ст. викладачу Алєвій О. М. та іншим викладачам цієї кафедри за організаційну та духовно-ідеологічну підтримку команди і створення можливостей реалізації студентських здібностей в галузі кримінального права, кримінального процесу та криміналістики.

Здобута командою перемога в цілому є свідченням наполегливої і плідної праці професорсько-викладацького складу кафедри у створенні необхідних і достатніх методично-організаційних та науково-педагогічних передумов запровадження і становлення кримінально-правової спеціалізації на ЕПФ ОНУ ім. І. І. Мечникова, до нагоди дня 13-річчя якої в нашій новітній кафедральній історії команда і присвячує свій перший переможний успіх на всеукраїнському державному рівні.

*Керівник і науковий консультант команди
старший викладач кафедри кримінального права,
кримінального процесу та криміналістики
ОНУ ім. І. І. Мечникова
В. М. Шевчук
м. Одеса, 31.05.2011 р.*

НАШІ ПОЗДОРОВЛЕННЯ

«21 вересня 2011 року за рішенням Академічного комітету Університету ім. Григола Робакідзе (Grigol Robakidze University) канд. юрид. наук, доценту кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Д. І. Крупко було присуджено звання почесного доктора цього університету з врученням відповідного диплому.

Присвоєння цього наукового звання підкреслює високий рівень досліджень, які здійснює Д. І. Крупко по актуальних правових проблемах. Вручення відбулось під час проведення в Тбілісі II-го з'їзду юристів країн Причорномор'я. Широ вітаємо Дмитра Івановича з цією визначною подією та зичимо йому подальших успіхів.

Колектив кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики ОНУ імені І. І. Мечникова

* * *

НАГОРОДЖЕННЯ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА ЖУРНАЛУ «Правова держава» професора Є. Л. Стрельцова ОРДЕНОМ прп. Нестора Літописця

30 жовтня ц. р. за заслуги перед Українською Православною Церквою орденом прп. Нестора Літописця 2-го ступеню був нагороджений проректор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова професор Євген Львович Стрельцов. Нагородження відбулося після недільної Божественної Літургії у соборній церкві Свято-Пантелеїмонівського монастиря м. Києва (Феофанія).

З благословіння Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви високу нагороду проф. Стрельцову вручив архієпископ Переяслав-Хмельницький і Вишневський Олександр, Голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків Української Православної Церкви, Постійний член Священного Синоду УПЦ у присутності єпископа Яготинського Серафима, вікарія Київської Митрополії, духовенства та мирян.

«Грамота про нагородження і Орден».

Колектив кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики ОНУ імені І. І. Мечникова

ПЕРСОНАЛІЇ

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Пішла з життя видатна Людина, Особистість, Вчитель в справжньому розумінні цього слова, — дорогий Володимир Володимирович Сташис.

Багато людей планують своє життя, мають певні наміри та надії. Але у багатьох це так і залишається — тільки на теоретичному, умовно кажучи, віртуальному рівні. В Нього було все по-іншому. Все, що Він планував, — Він завжди виконував.

Так, Він був складний. Так, Він приймав рішення, які не завжди усім подобались. Але Він був такою Особистістю, що це все розумілось як природне.

Він був Вчителем для багатьох, але Він ніколи нікого, так би мовити, спеціально не навчав. Це були коротенькі зауваження, або ремарки, або якісь історії, або зовнішньо зовсім «прості» речення. Але якщо ти розумів про що Він каже, то отримував дуже корисну тему для особистого обмірковування.

А як Він читав вірші Костянтина Симонова. Він міг читати їх без перерви і годину, і півтори, і дві. Це були його молоді спогади про Велику Вітчизняну Війну.

Про Нього можливо довго і довго казати і все рівно не скажеш і маленької частини того, що могло дійсно показати, яким Великим Він був.

З роками ти розумієш, що смерть — то неминуча подія в житті любої людини. Але подумати про те, що колись не буде Сташиса, неможливо було навіть уявити. Але так сталося.

І завдання всіх нас постійно робити так, щоб не тільки спогади про Нього, а і Він сам завжди був з нами.

Ми Тебе завжди шануємо, шановний Академік, дорогий Володимир Володимирович.

З глибокою повагою і любов'ю

Учень, Євген Стрельцов

2 ЛИСТОПАДА 2011 РОКУ НА 87-МУ РОЦІ ПІШОВ З ЖИТТЯ ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ СТАШИС

Видатний вчений-юрист в галузі кримінального права та кримінології, дійсний член (академік), один із засновників та академік-секретар відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України, іноземний член Російської академії природничих наук, Герой України, заслужений працівник вищої школи України, лауреат Державних премій України в галузі науки і техніки та архітектури, Державний радник юстиції I класу (генерал-полковник юстиції), професор кафедри кримінального права, радник ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», учасник бойових дій Великої Вітчизняної війни, почесний громадянин міста Харкова.

Володимир Володимирович Сташис народився 10 липня 1925 року в м. Суми. В евакуації під час війни закінчив курси трактористів і працював в колгоспі. На початку 1943 року був призваний до лав Радянської армії. Брав участь у бойових діях на Калінінському, Північно-Західному та Прибалтійському фронтах, комсорг батальйону, який штурмував Берлін і підняв Прапор Перемоги над Рейхстагом. Був тричі поранений, вісім місяців провів у госпіталі паралізований.

Після закінчення екстерном середньої школи в 1946–1950 роках навчався в Харківському юридичному інституті (нині Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»), де пройшов шлях від студента до професора, першого проректора, академіка Національної академії правових наук України.

Талановитий педагог та вчитель, видатний організатор вищої освіти, який понад 40 років працював першим проректором юридичного університету, був взірцем високого громадянського обов'язку, кришталевого сумління, надзвичайної працездатності, самовіданного служіння ідеалам науки і освіти. Зразковим були ставлення Володимира Володимировича до справи, його принциповість, скромність, чуйність та доброта. Доброзичливість, щедрість душі, великий життєвий досвід, різнобічні знання та висока ерудованість завжди поєднувались з мудрістю, вимогливістю та авторитетом керівника. Усім цим він заслужив любов і повагу викладачів, співробітників, студентів та випускників університету. В. В. Сташис створив школу харківських вчених у галузі кримінального права, визнану не лише в Україні та країнах СНД, а й далеко за їх межами. Під безпосереднім керівництвом професора В. В. Сташиса було підготовлено більше 30 кандидатських дисертацій, 7 його учнів стали докторами юридичних наук, 5 — академіками НАПрН України.

Співатор прийнятих Верховною Радою України кримінальних кодексів України 1960 р. та 2001 р., численних законопроектів з питань боротьби зі злочинністю, дотримання прав особи у сфері кримінальної юстиції, реформування чинного кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, попередження та розкриття злочинів.

Понад 300 наукових праць, із яких сім монографій, вісім науково-практичних коментарів, чотирнадцять підручників, вісім навчальних посібників з кримінального права, виданих В. В. Сташисом або під його керівництвом, стали настільними книгами для студентів, наукових працівників та практикуючих юристів.

Зусиллями В. В. Сташиса як першого проректора Харківський юридичний інститут, починаючи з 70-х років минулого століття, набуває провідної ролі в системі підготовки юридичних кадрів, посідає сьогодні почесне місце серед вищих навчальних закладів України, є відомим далеко за її межами. Понад 76 тисяч студентів отримали за цей час диплом університету.

Після здобуття незалежності він зробив великий внесок у розбудову України як правової, демократичної та соціальної держави. Понад 20 років очолював Науково-методичну комісію з правознавства при Міністерстві освіти і науки, під його безпосереднім керівництвом були розроблені державні стандарти підготовки юридичних кадрів. Сім років В. В. Сташис очолював Фахову раду, а згодом — Експертну раду з права при Державній акредитаційній комісії України. Академік В. В. Сташис доклав багато зусиль для становлення та розвитку Національної академії правових наук України як потужного центру правової думки, Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності академії.

Держава високо оцінила бойові подвиги та трудові здобутки В. В. Сташиса. Він був нагороджений 10 бойовими орденами і медалями. Герой України з врученням ордену Держави. Отримав орден Ярослава Мудрого V та IV ступенів, повний кавалер ордену «За заслуги». Нагороджений орденами Союзу РСР — орденом Леніна, Бойового Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, Олександра Невського, орденами Вітчизняної війни I ступеня та «Знак пошани», 29 медалями. Від церкви отримав ордени Святого Георгія, Нестора Літописця, Святого Великого Князя Володимира Великого I ступеня, 2000-річчя Різдва Христового.

Пішла з життя доброзичлива і чуйна людина, яскрава особистість, яка завжди надихала колег власними ідеями та вчинками. У цю скорботну годину широко поділяємо біль рідних та близьких.

Світла пам'ять про видатного вченого та організатора юридичної освіти, педагога, людину широкої душі назавжди збережеться у серцях тих, хто його знав і працював з ним.

Наукова спільнота, вчені-правознавці глибоко сумують з приводу смерті Володимира Володимировича Сташиса.

Від президії Національної академії правових наук України

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

1. Профіль журналу

1.1. Журнал **Правова держава** здійснює такі типи публікацій:

1. Наукові статті.
2. Короткі повідомлення.
3. Матеріали конференцій.
4. Бібліографію.
5. Рецензії.
6. Матеріали з історії науки.

1.2. У певному конкретному випуску один автор має право надрукувати тільки одну самостійну статтю.

1.3. Мова видання — українська, російська.

1.4. До редакції подається:

1. Текст статті з анотацією, записаний на електронному носії в редакторі Word 6.0 або Word 7.0 (кегель 14, відстань між рядками 1,5 інтервали).

2. Резюме українською/російською мовами — 1 примірник (див. далі).

3. Колонтитул.

4. Рекомендація кафедри або наукової установи до друку.

2. Підготовка статті — обов'язкові складові

Оригінальна стаття має включати:

1. Анотацію — мовою оригіналу статті.

2. Вступ.

3. Матеріали, методи і результати дослідження.

4. Висновки.

5. Список літератури (Література).

6. Резюме російською мовою (для українських текстів) або українською мовою (для російських текстів).

7. **Ключові слова** (до п'яти) мовою оригіналу статті після анотації та мовою резюме після резюме.

8. Колонтитул мовою оригіналу статті (на окремому аркуші, з прізвищем та ініціалами автора).

3. Оформлення рукопису.

Обсяг. Послідовність розташування обов'язкових складових статті

3.1. Обсяг рукопису наукової статті (з урахуванням таблиць і підписів до них, анотації, резюме, ключових слів, списку літератури) — не *більше 10 сторінок* машинопису, на сторінці до 30 рядків, 60 знаків у рядку, оглядів — до 12 сторінок, рецензій — до 3 сторінок, коротких повідомлень — до 2 сторінок. Рукописи більшого обсягу приймаються до журналу тільки після попереднього узгодження з редколегією.

3.2. Послідовність друкування і розташування окремих складових наукової статті має бути такою:

1. УДК — зліва над назвою статті.

2. Ініціали та прізвище автора (згідно з паспортом, український варіант) науковий ступінь, вчене звання, посада.

3. Назва наукової установи (в тому числі відділу, кафедри, де виконано працю); повна поштова адреса установи (за міжнародним стандартом, з поштовим індексом); телефон для співпраці з авторами.

4. Назва статті. Вона повинна точно відбивати зміст праці, бути *короткою* (в межах 9 повнозначних слів), *містити ключові слова*.

5. Анотація мовою оригіналу праці друкується перед початком основного тексту після інтервалу 20 мм від лівого поля.

6. Під анотацією друкуються ключові (основні) слова (*не більше п'яти*) мовою оригіналу статті.

7. Далі йде текст статті і список літератури (*Література*).

8. Резюме російською/українською мовою друкується на окремому аркуші паперу. Під текстом резюме тією ж мовою друкуються ключові слова; якщо текст статті російською мовою — резюме подається (як і ключові слова) мовою українською; прізвище автора та ініціали — відповідно до мови резюме.

9. Рисунки, діаграми, таблиці разом з підписами та поясненнями до них розміщуються у тексті статті.

10. Стаття повинна бути підписана автором (або авторами).

4. Мовне оформлення тексту: термінологія, умовні скорочення, посилання

4.1. Автори несуть повну відповідальність за *бездоганне мовне оформлення тексту*, особливо за правильну українську наукову термінологію (її слід звіряти за фаховими термінологічними словниками).

4.2. Якщо часто повторювані у тексті словосполучення автор вважає за потрібне скоротити, — такі абревіатури при першому вживанні обумовлюють у дужках. *Наприклад*: селекційно-генетичний інститут (далі СГІ); локальні правові акти (далі ЛПА).

4.3. Посилання на літературу подаються у тексті статті, *обов'язково у квадратних дужках, двома цифрами*: перша цифра позначає номер праці у *Літературі*, друга — сторінку цитованої праці, між цифрами кома. *Наприклад*: [2, 434], [3, ст. 18] — якщо посилання на статтю закону.

5. Література

5.1. Список літератури (*Література*) друкується *мовою оригіналу відповідної праці*. Він оформлюється згідно з ДОСТом і повинен містити назви праць, на які посилається автор. Назви праць у списку літератури розташовуються *за порядком посилань у статті*.

5.2. Назви праць у списку літератури оформлюються за правилами ВАКУ (див. “Бюлетень ВАК України”, 1997, № 2, с. 29-31; “Бюлетень ВАК України”, 2000, № 2, с. 36-37; див. також оформлення посилань у цьому номері журналу). Ось приклади кількох з цих обов'язкових правил. Для монографій слід вказати: прізвище, ініціали автора (чи авторів), повну (*без будь-яких скорочень*) назву праці, місце видання, видавництво, рік видання, *загальну кількість сторінок праці*. Для періодичних видань: прізвище та ініціали автора, назву журналу (чи збірки) без будь-яких скорочень, рік видання, том (випуск) і номер (або тільки номер), першу і останню сторінку статті. *Наприклад*: Новицкий И. Б. Основы Римского гражданского права. — М., 1972. — 288 с. Коломієць Л. І. Український ренесанс. У пошуках індивідуальності // Слово і час. — 1992. — № 10. — С. 64-66. (Особливу увагу звернути на роздільні знаки).

6. Анотація. Резюме. Колонтитул

6.1. *Анотація* (коротка стисла характеристика змісту праці) подається мовою оригіналу статті, містить *не більше 50 повнозначних слів* і передує (окремим абзацом) основному тексту статті.

6.2. *Резюме* (короткий висновок з основними висновковими положеннями праці) подається російською/українською мовами, містить *не більше 50 повнозначних слів* і друкується на окремому аркуші (див. вище п. 3.2.6).

6.3. *Колонтитул* (короткий, *не більше 50 знаків*, або скорочений чи видозмінений заголовок статті для друкування зверху на кожній сторінці тексту праці) подається українською мовою разом з прізвищем та ініціалами автора на окремому аркуші. **Редколегія має право редагувати текст статей, погоджуючи відредагований варіант з автором, а також відхиляти рукописи, якщо вони не відповідають вимогам. Рукописи статей, що прийняті до публікування, авторам не повертаються.**

* * *

Привертаємо вашу увагу до наступної постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 **Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України.**

Наукові статті, що публікуються, повинні мати такі елементи:

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
3. Формування цілей статті (постановка задач);
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Бюлетень ВАК України № 1, 2003

Наукове видання

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

14'2012

Українською та російською мовами

Головний редактор **Є. Л. Стрельцов**
Відповідальний секретар **Н. А. Москаленко**

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Коректор *Л. М. Лейдерман*

Підписано до друку 12.01.2012. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «Newton».
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 30,45. Тираж 300 прим. Вид. № 039. Зам № 866.

Адреса редакції:
Україна, 65026, м. Одеса, вул. Дворянська, 2, к. 60.
Тел./факс: (8-0482) 23-03-23

Надруковано у друкарні видавництва «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25

www.astroprint.odessa.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.